

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LIVS-ERINDRINGER

Mourits Mørk Hansen

LIVS-ERINDRINGER

Udgivet ved
H. V. GREGERSEN

Skrifter, udgivne af
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

NR. 38 . 1968

I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt

UDGIVET MED STØTTE
FRA
STATENS ALMINDELIGE
VIDENSKABSFOND

Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder
Bogbind: J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev

Indhold

<i>Forord</i>	7
<i>Introduktion</i>	9
<i>Russtudent i Kjøbenhavn</i>	13
Ankomst til Kjøbenhavn 13 – Artium paa Kjøbenhavns Universitet 15 – Ven-skaber stiftes 15 – Ruskollegierne ved Kjøbenhavns Universitet 17 – Jule-ferien 1835 19 – »Vagabond-Selskabet« 20 – Sommerferien 1836 21 – Paa Vej mod Philosophicum 22 – Ikke Medicin, men Theologi 23	
<i>Studenterlivet som theologisk Student</i>	25
Juleferien 1836 25 – Logerende hos Fru Bregendahl 26 – Virksomhed som Informator 29 – Mine Universitetslærere og deres Betydning for min Udvik-ling 33 – Edvard Skouboe 36 – Deltagelse i Foreningslivet 37 – Nye Ven-ner 39 – Samlæsning 40 – Timelærer paa Mariboos Skole 41 – Spredte Min-der fra Studenterlivet 1839–40 42 – Søster Marias Giftermaal 44 – Pintsens og Sommerens Fodrejser 45 – Studentikost Foreningsliv 46 – »Kongen er død!« 49 – Theologisk Embedsexamen 51	
<i>Theologisk Kandidat og Huslærer i Kjøbenhavn</i>	54
Laurids Svendsen 54 – Balthazar Christensen 56 – »Studentsamfundet« 57 – Den første Prædiken og Pastoralseminariet 58 – En Vinter med Sorg 60 – Begyndende litterær Virksomhed 61 – Sommerrejse til Jylland i 1841 62 – Bibliothekar i »Akademikum« 64 – »Trykkefrihedsselskabets« Prisopgave 66 – Politisk Virksomhed paa Falster 68 – Begyndende sønderjydsk Interesse 69 – Prædikant i Kjøbenhavn 69 – Upsalatoget 70 – Hjemrejse gennem Vest-Sverige 76 – »Akademikums« Ophør 77	
<i>Kapellan for Nykjøbing og Systofte Menigheder</i>	79
Flytning og Ordination 79 – Forholdene i Nykjøbing 81 – Min Forlovelse 85 – Trykte Prædikener 86 – Forholdet til Kolleger 87 – En Morderske beret-tes 89 – Ny Embedsansøgning 90	
<i>Katechet og Overlærer i Nykjøbing</i>	91
Embedets Forretninger 91 – Immanuel Barfod 92 – Sommerferien 1846 93 – Mit Bryllup og Forholdene i vort Ægteskabs første Tid 95 – Nykjøbings nye Præster 96 – Folkeligt Virke paa Laaland og Falster 98 – Udset til For-stander i Vonsbæk 99 – Det mærkelige Aar 1848 100 – Den grundlovgivende	

Rigsforsamlings Efteraarssamling 1848 103 – Hjemme paa Falster 108 – Den grundlovgivende Rigsforsamlings Foraarsamling 1849 109 – Tilbage til det Hjemlige 111 – D. G. Monrad 112 – Min Faders og mine Søstres Forhold 113 – Afsked fra Nykjøbing 114

Sognepræst i Felsted 116

Paa Embedsjagt i Sønderjylland 116 – Bertel Petersen Godt 118 – Skoleforholdene i Felsted Sogn 121 – De kirkelige Tilstande i Felsted Sogn 123 – Mine Præstekolleger 125 – Krigens Afslutning 127 – Præstevalg i Felsted 128 – De nye Forhold 129 – Afviklingen af Forholdet til Pastor Godt 131 – Felsted Præstegaard som Familiens Samlingssted 133 – Begivenheder i den nærmeste Familie 135 – Paa Rundrejse til Familien 139 – Den nærmeste Vennekreds 140 – Medlemmerne af Aabenraa Provstis Konvent 141 – Andre Præstevenner og -bekjendtskaber 145 – Litterær Virksomhed 149 – Forholdet til Amtmand Heltzen 151 – Politiske Tilstande under Fællesforfatningen 152 – Politisk Strid med Helstatsmænd 156 – Ankomst til Flensborg 160 – Drøftelserne tager Fart 162 – Fattiglovgivningssager 164 – Kampen mod Rumohr 168 – Sprogsagen 170 – Forslaget om Udvidelse af Pressefriheden 171 – Ahlefeld-Lindau forlader Stænderforsamlingen 172 – Adressesagen 173 – Andre politiske Sager 174 – Sessionens Afslutning 176 – Omverdenens Bedømmelse 177 – Fester og Gilder til Afslutning 178 – Ære være Indsatsen 180 – Tyfus i Felsted 181 – Paany Stændervalg 184 – Sygdom og Rekonvalescents 184 – Den kirkelige Statistik 185 – Godske Nielsen 186 – Familien Iversen i Felsted 187 – Moders Død 188 – Lorens og hans Ven paa Skole i Haderslev 189 – Isted-Løven 189 – Gildet paa Grøngrøft 190 – Hans Tvedes Bryllup og lidt om hans Slægt 193 – Den politiske Udvikling efter 1860 195 – Festen for Hother Smith 196 – Besøg af den nærmeste Familie 197 – Den sidste Stænderforsamling 198 – Frederik VII's sidste Besøg og Død 200 – Før Krigens Komme 201 – Sidste Besøg i Flensborg 203 – Krigen begynder 204 – Første Gang under Arrest 207 – Atter hjemme 209 – Anden Gang under Arrest 211 – Hjemme igjen 214 – Dybbøls Fald 215 – Under Vaabenhvilen 217 – Tredje Gang under Arrest 218 – Afsked fra Felsted 219 – Som Flygtninge paa Ærø og paa Laaland 222 – Sommeren 1864 223 – Flytning til Kjøbenhavn 224

Som Pensionist i Frederiksberg Allé 226

Vennekredsen i Kjøbenhavn 226 – Lukkede Døre 227 – Litterær Virksomhed 228 – Valgt til Rigsraadet 229 – Arbejdet i Rigsraadet 231 – Sønderjydernes Besøg i Kjøbenhavn 233 – Afsked med Monrad 234 – Kirkeligt Virke i 1865 234 – Atter Rigsraadsarbejde 235 – I Audients og til Taffels hos Christian IX 236 – »Udvalget til Folkeoplysnings Fremme« 237

Sognepræst i Vonsild-Dalby 238

Udnævnt til Præst i Vonsild og Dalby 228 – Overtagelsen af Præstegaarden i Vonsild 240 – Bryllupper i Familien 243 – Politisk Virke og Besøg i Sønderjylland 244 – Degn Jendresen og Degn Nyegaard 244 – Gejstligt Virke 245 – Spredte Begivenheder i 1868 246 – Spredte Begivenheder i 1869 249 – Krigsaaret 1870 251 – Junggreens Bryllup i Vonsild 253 – Sønderjydske Virke 254 – Kampen mod Venstre begynder 254 – Sølvbryllup 255 – Travl og sørgelig Begyndelse paa Aaret 1872 255 – Vonsilds nye Degn 256 – »Sygefore-

ningen for Vonsild Sogn« 257 – Elises Lærerinder 257 – Kirkebyggeri 258 – Kampen mod Christian Berg 260 – Stormfloden i 1872 261 – Christendom og Politik 262 – Ny Venstresejr 262 – Min Broder og hans Hustru i Galsted 262 – H. R. Hiort-Lorenzen i Magdeburgs Fæstning 263 – Herredsfoged Willemoes's Død 265 – 6. Juli-Dagen 265 – Syg af Gigt 265 – 40 Aars-Studenterbilæum 266 – Børnebal 267 – Utkes Død 268 – Brødrene Frederiksens Fallit 268 – Venner blandt Bønder i Felsted og Vonsild-Dalby 271 – Storpolitiske Betragtninger 271 – Fremdeles i politisk Virke 272 – Fejden med Vilhelm Beck 274 – Krügers Død 276 – Præstevalg i Felsted 277 – En afsluttende Livs-Betragtning 278

Supplerende oplysninger 279

Oversigt over M. Mørk Hansens forfatterskab 309

Slægtstavler 317

Slægten Hansen fra Hammel 317 – Slægten Mørch 318 – Slægten Levinsen 318 – Slægten Tvede 319 – Slægten Friderichsen/Frederiksen 320 – Mørk Hansens efterslægt 320

Navneregister 322

Forord

På min farfars skrivebord lå en sten, på hvilken han havde skrevet:

*Som den har jeg rullet med Bølgen en Tid,
blev slebet og glattet ved Stenenes Flid,
mit Stof dog aldrig jeg tabte!
Bliv ydmyg og from,
bliv føjelig og blid,
men bliv dog, som Herren Dig skabte!*

De her foreliggende livserindringer fortæller om, hvordan han blev slebet af tidens strøm og også om, hvordan han ved hjælp af sit stof kunde kløve stride bølger og altid forblev den samme!

Vi følger den unge student i den vendte frakke, fra begyndelsen åbenbart en mester i en meget vigtig ting: at kunne undvære! Ikke en bogorm med tanke kun for embedseksamen og karriere, men fuld af en naturlig ung mands ønsker om samvær med andre unge – juleselskaber f. eks., hvor man traf smukke unge damer. En flid ved studierne, en utrættelig jagt på små, men ganske uundværlige fortjenester. I besiddelse af et overskud, der viste sig ved varm interesse for kammeraternes skæbne og førte ham ind i talrige foretagender. Kulminationen: studentertoget til Uppsala, et bål af flamme og unge hjerter!

Om min farfars forældre, præsten Kristian Erhard Hansen og hans hustru Anne Marie, f. Mørch, som man uvilkårlig sender en tanke ved at følge hans færd gennem livet, ved man fra hans søsterdatter Kirstine Frederiksens livfulde erindringskrift »To Hjem« (1901), at de allerede som forlovede læste Rousseaus »Émile«, Fènelons »Télémaque« og Campes »Raad til unge Døttre«, at de var ivrige pædagoger, tog sig af flere plejebørn, som undervistes sammen med deres egne. Om præstehjemmene i Todbjerg og Ønslev står der en aura af humanisme, af liv og viden. Jo, den unge mand var groet af frodig muld!

Så står han da selv omsider i eget præstehjem med sin elskede Lotte ved sin side, en børneflokk inden for murene og frodig grønhed udenfor, alt i lykkelig vækst under kærlig omsorg. Først Felsted, senere Vonsild. Ikke uden genskin af fædrenehjemmet, men stærkt præget af kampen for danskhedens sag, hans fanemærke. Og årene gik . . .

I sin livsaften fik han en dag besøg af Holger Drachmann. For den, der er kommet for sent ind i denne verden til at kunne aflægge en sådan visit, er

beretningen, som denne maler-digter senere har givet, en gave af de meget smukke:

»Der var saa mange Foraarsblomster, i Vindueskarmen, paa Spejlkonsollen, paa Bordene! Den gamle Præst var Blomsterelsker, som de fleste gode, begejstrede, ildfulde og noget haardnakkede Mennesker er det . . . Præsten havde noget af en Oberst i sin Holdning og meget af en Digter i sit Blik«. Og samtalen mellem disse to åndfyldte mænd: skærsildtroen (som slet ikke forekom denne gamle protestantiske præst uantagelig!), Paludan-Müllers digterværk »Adam Homo«, Ibsens tidlige arbejder med de store, strenge fordringer, men snart er de ved sagen, hans livssag, og man mærker, hvor Drachmanns varme hjerte slår hurtigere ved synet af »denne enkelte Mand, der her ved Rigets Grænse paa sit Livs Aften med Soldatens ungdommelige Glans i Øjet svinger Fanen for vor historiske Ret og for vor sønlige Kærlighedspligt mod det Fædreland, der forlanger af os alt, alt!«

Det er godt i dag at kunne sige, at, da tyskerne 1940–45 havde besat Danmark, fandtes der stadig folk, som bar hans navn, der mente det samme og handlede derefter. En af dem, min ældste bror, skovfoged Mourits Mørk-Hansen, fra hvem disse livserindringer indgik til Landsarkivet, døde desværre 1. sept. 1967. Han og alle M. Mørk-Hansens datter- og sønnebørn følte, at de hørte hjemme der. Trykningen er for os alle en stor begivenhed, og vi håber, at udgiverens store fortjenstfulde arbejde må blive til glæde for mange.

Gerda Boesen, f. Mørk-Hansen.

Introduktion

Ved sin død som firsårig i 1895 efterlod pastor Mourits Mørk Hansen sig fem protokoller i kvartformat med »Livs-Erindringer«. Af marginalnotater kan man se, at det er et arbejde, som han har taget fat på i 1887, og inden udgangen af dette år når han at føre fremstillingen op til slutningen af 1864. Først i 1891 fik han sig igen taget sammen til at skrive videre på sine erindringer. Han har ved indledningen til året 1865 noteret i margin: »Efter at dette Arbejde har hvilet i over 3¹/₂ Aar, vil jeg nu atter – om Gud vil – fortsætte det.« Man kan kun beklage denne afbrydelse, thi det er ligesom noget af friskheden i fremstillingen har tabt sig i den forløbne tid. Det lykkedes ham imidlertid at blive ved sit forehavende, indtil han lagde penen den 28. nov. 1891. Han var da nået frem til at skulle skildre hustruens død i 1882, og det er ligesom dette har været for meget for den gamle mand. I hvert fald fik han ikke ført erindringsværket videre. Man må i denne forbindelse også huske på, at Mørk Hansen alle sine dage var en uhyre travlt beskæftiget mand, der jævnligt blev afbrudt af andre gøremål. Fortegnelsen over hans forfatterskab er et vidnesbyrd om hans meget store flid.

Efter hans død må den første af de oprindelige fem protokoller anses for at være gået tabt. Ved venlig imødekommenhed fra Mørk Hansens børnebørn, især skovfoged M. Mørk-Hansen, Kohaven pr. Herrested, i hvis eje de befandt sig efter det ældste barnebarns, Kathrine Mørk-Hansens død, er de sidste fire nu blevet afleveret til Landsarkivet i Åbenrå. I redaktionsudvalget for Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland blev det ret hurtigt efter, at protokollerne var dukket op, besluttet at søge Mørk Hansens erindringer udgivet, en beslutning, der nu er blevet realiseret bl. a. takket være den støtte til bogens trykning, som Statens almindelige Videnskabsfond beredvilligt har ydet. For god og interesseret hjælp ved fremskaffelse af illustrationer og supplerende materiale i form af brevstof skylder udgiveren Mørk Hansens dattersøn, proprietær Kr. Vyff, Paulinesminde i Vonsild, en stor tak.

Den første håndskrevne protokol, omfattende barndomsårene og skoletiden, er som nævnt ikke blevet fundet, og det har derfor været naturligt ved udgivelsen at lade Mørk Hansens fremstilling begynde, hvor han som ung student for første gang kommer til København. De første 33 håndskrevne sider af protokol nr. 2, indeholdende en fra 1. del fortsat skildring af forholdene på latinskolen i Nykøbing Falster, er derfor udeladt. Mørk Hansens skildringer af sine rejser til forskellige egne af Tyskland i årene

1873 og 1875 er heller ikke taget med. Dels foreligger hans indtryk fra disse ophold på tryk (se fortegnelsen over hans skrifter), og dels siger disse besøg ikke vor rejsevante tid så forfærdelig meget. Derimod har det været naturligt at medtage hans skildring af toget til Uppsala i 1843 og af hans oplevelser i krigsåret 1864, skønt disse også foreligger på tryk, om end i en lidt anden skikkelse.

Hvor der er foretaget større udeladelser, er det angivet i teksten, ligesom opmærksomheden henledes på, at tekstens opdeling i små afsnit med overskrifter skyldes udgiveren. Oversigtstavlerne over Mørk Hansens nærmeste slægt og navneregistret skulle kunne hjælpe læseren til at holde rede på de mange navne, der forekommer, ligesom der er anbragt en del supplerende oplysninger til forklaring og yderligere understregning af indholdet. Disse er angivet i hovedteksten med notetal.

*

Med hensyn til Mørk Hansens levned kan der ud over de sædvanlige biografiske opslagsværker henvises til det »mindeskrift«, som Hans Kau udsendte i 1899: »Stiftsprovst M. Mørk Hansen og den danske Sag i Sønderjylland«, en udvidet udgave af den levnedstegning, som samme forfatter havde skrevet til »Nordslesvigsk Søndagsblad, Folkelig Del« nogle få måneder før Mørk Hansens død i 1895. Der skal derfor på dette sted kun anføres et par linjer til præsentation og vurdering af forfatteren til de her udsendte livserindringer.

Mourits Mørk Hansen var præstesøn, født 1815 i Todbjerg, to mils vej nord for Århus, men da han var i tolvårs-alderen, flyttede familien til Ønslev på Falster. Her havde Mørk Hansen sin opvækst, og Falster blev således hans snævreste hjemstavn. I 1835 forlod han barndomshjemmet som student fra latinskolen i Nykøbing Falster og begav sig til København for at studere.

Straks efter sin ankomst til hovedstaden fandt Mørk Hansen sig hurtigt til rette i en kreds af studenter, som hans lidt ældre broder Niels Hansen havde samlet om sig. Levende optaget af den liberale bevægelse var han snart at finde som ivrig deltager i tidens studentertilv, samtidig med, at han som flittig teologisk student fandt sit kristelige ståsted under påvirkning af Hans Lassen Martensen. Det nationale og det kristelige blev de to grundpiller, som han byggede sit liv på. Det nationale betød for ham kampen for Sønderjyllands danskhed, og som kristen blev det grundlæggende for ham den lutherske bekendelses nøje samklang med den hellige skrift. Aldrig veg han tilbage for at tage en dyst for disse sine idealer, retlinet i al sin færd som han var.

Ingensinde i dansk historie har den akademiske ungdom spillet en større rolle i vort lands politiske udvikling end netop i Mørk Hansens studentertid, og han ydede også selv et betydningsfuldt bidrag til studenternes placering i den offentlige bevidsthed ved at fostre tanken om et studentertog til Uppsala og ved at være med til at realisere planen.

Som ung teologisk kandidat fandt han sit virke som præst og lærer i Nykøbing Falster, i hvis nærhed hans forældre boede. Som et vidnesbyrd om

den respekt, der allerede så tidligt stod om hans navn, blev han i 1848 valgt til at repræsentere sin hjemegn i den Grundlovgivende Rigsforsamling.

Næppe var den første slesvigske krig kæmpet til ende, før Mørk Hansen var at finde blandt de præster, der meldte sig som ansøger til et embede i det gamle grænseland, og han blev straks i 1850 udnævnt til sognepræst i Felsted sydøst for Åbenrå. Mange af de nye præster nordfra har fået deres navn indskrevet i Sønderjyllands historie på grund af deres offentlige virke for den danske sag. Det har Mørk Hansen også – ikke mindst på grund af sin optræden i Stænderforsamlingen i Flensborg –, men glemmes må det ikke, at han tillige nød stor respekt for sin gerning som præst i det sogn, hvor han havde sit virke.

Krigsåret 1864 afbrød brat Mørk Hansens virke i Felsted. Et par år tilbragte han med sin familie på Frederiksberg, før han i 1866 blev kaldet som præst til Vonsild syd for Kolding, et af de otte sogne, der indtil 1864 havde hørt til Haderslev amt. Herfra fulgte han på det nøjeste udviklingen i det tabte land og søgte navnlig ved en udstrakt publicistisk virksomhed at fremme kendskabet til sønderjydernes kår under fremmedherredømmet.

Politisk gled han som så mange af de gamle nationalliberale over mod Højre, og han søgte efter den Gennemsete Grundlov af 1866 i tale og skrift at bekæmpe Venstre-folkenes krav om parlamentarisme. Teologisk var han samtidig på vagt både over for grundtvigianismens kirkelige frihedstanker og over for vækkelsens hang mod det subjektive i kristenlivet. Det var således ofte uholdbare bastioner, som han søgte at forsvare i sine senere år, men ingen kunde være i tvivl om, at han i sjælden grad var sin ungdoms idealer tro. Undertiden måtte han høre ilde for sin stærke deltagelse i offentlige anliggender. »Jeg fortryder det ikke,« lød hans svar på sådanne angreb, »jeg fortryder kun, at jeg ikke altid har gjort det godt og kraftigt nok; denne min virksomhed kan ej blot forliges med mit kald som præst og som kristen, men er i virkeligheden kun en følge deraf.« Hans motto fra ungdommens dage, der findes på prædikestolen i Vonsild kirke: »Vi tro, derfor tale vi!«, fulgte ham til hans sidste stund.

Russtudent i Kjøbenhavn

Som det fremgår af introduktionen er de første 33 håndskrevne sider af protokol nr. 2 udeladt, da de indeholder en fortsættelse af skildringen i den forsvundne protokol nr. 1. De udeladte sider meddeler minderne fra den sidste del af skoleårene på latinskolen i Nykøbing. Det oplyses, at denne skole var inde i en forfaldsperiode, så det var kun ret jævne kundskaber, dimittenderne bragte med sig til Kbh.s universitet, hvor de skulle bestå artium, inden det egentlige studium kunne begynde. Under »Supplerende oplysninger« findes anbragt lidt af det udeladte stof.

Ankomst til Kjøbenhavn

Det var med stor Spænding, at min gode Ven Edvard Biering og jeg tiltraadte Rejsen til Kjøbenhavn, som vi ikke havde set før. Selve det at rejse var jo noget nyt og stort for os; den Gang var Dampskibsfarten endnu i sin Barndom. Jeg husker godt, at jeg i 1826 i Todbjerg sammen med Fader og mange andre gik op paa Klokkbakken for at se Røgen af det første danske Dampskib »Caledonia«, der førte Frederik VI til Aarhus, men endnu i 1835 var der ikke mange andre Dampskibe her i Landet end »Frederik VI«, som L. N. Hvidt havde sat i Gang mellem Kjøbenhavn og Kiel, og som én Gang om Ugen anløb Grønsund paa Vejen til Kbhvn.

Den Gang sejlede man ikke saa hurtigt som nu, og Turen fra Falster til Kbhvn. tog over tolv Timer. Vi var meget søsyge over Kjøge Bugt, men blev atter kvikke, da vi i Mørkningen kastede Anker ved Toldboden og modtoges af vore respektive Brødre, som i Baade kom ud til Dampskibet.

Jeg skulde bo sammen med min Broder Niels, som efter at have taget Anden Examen med Udmærkelse allerede i et Aar havde studeret Theologi. Han havde nogle Informationer og levede forøvrigt af den Betaling paa 17 Rdl. 2 Sk. om Maaneden, som min Fader tjente ved at give baade Kost, Bolig og Undervisning til en ung Mand, der søgte Optagelse paa Latinskolen i Nykjøbing.

Fra nu af skulde begge vi Brødre leve af den samme Sum, da Fader næsten intet kunde sende os. Vi gavede 4 Rdl. om Maanedene for et Værelse med Seng og Opvartning. I Begyndelsen spiste vi for 1 Sk. hver daglig, men senere fik vi Maden bragt i en Madspand og gav kun 3 Rdl. om Maanedene for én Portion, som vi delte. Maden var ikke slet, men undertiden utilstrækkelig; i saa Fald havde vi Brød og Smør i en Kommodeskuffe. Vi fik aldrig andet end Rugbrøds-Smørrebrød til The Morgen og Aften, og aldrig Kaffe. Men vort Aftensbord smagte fortræffeligt, og vi havde ikke sjelden Gæster (af mine Fætttere Mourits Mørch og Carl Bregendahl og Flere), der altid befandt sig vel hos os. Vi brugte aldrig Fløde til Theen, da den, som vi kunde faa hos Høkeren, var forfalsket. Men hjemmefra havde vi Smør og ikke sjelden salt Kød, Pølse eller Ost.

Vor første Bolig var i Store Fiolstræde hos en Instrumentmager Wiegand, hos hvem jeg bestilte og fik et Par Brillor, dels fordi det den Gang var Mode blandt Studenter, men ogsaa fordi jeg paa Forelæsningerne over Mathematik ellers ikke kunde se, hvad der blev skrevet paa Tavlen. Efter et halvt Aars Forløb flyttede vi lidt længere henimod Lille Fiolstræde, men paa samme Side af Gaden (den vestlige).

Den samme Aften, da vi vare komne og havde gaaet den lange Vei fra Toldboden til nærved Nørreport, gik vi ud paa Christianshavn til min Tante Fru Karen Bregendahl, hvor min Søster Anna var, og hvor vi fra den Tid af næsten tilbragte enhver Søndag Eftermiddag.

Min Onkel Provst Albert Philip Bregendahl¹ var faa Uger i Forvejen død af Græmmelse. Han havde nemlig som Præst ved Vor Frelsers Kirke haft nogle Obligationer i Forvaring, som tilhørte Borgerdyds Skolen paa Christianshavn, hvis Bestyrer Dr. Krarup var hans Ven. Han havde allerede som Præst i Skive levet over Evne, hvilket efter min Overbevisning var hans Frues Skyld, og havde der forgrebet sig paa betroede Penge. Han laante da med Aagerter Penge hos Biskop Bloch i Viborg. Da disse efter hans Forflyttelse skulde tilbagebetales, og da Opholdet i Kjøbenhavn var dyrt, især formedelst Tantes Lyst til Flothed, valgte han den ulykkelige Udvei at bruge de betroede Obligationer, naturligvis i Haab om at kunne erstatte Beløbet igjen.

Men Præsten Visby, som var residerende Kapellan ved Frelsers

Kirke og havde haabet at faa Embedet efter Fengers Død, indgav 1832 en anonym Klage over Bregendahl, og ved Undersøgelse kom hans Kasse-mangel for Dagen. Mange have i lignende Tilfælde beholdt Embedet og Stilling, naar de have kunnet skaffe Penge, især da Skolen var et privat Selskab, men min Onkel blev afsat uden Pension og døde som sagt af Sorg 1835.

Min Tante havde det nu kummerligt, og jeg ved ikke, hvorledes hun fik Føde, Husly og Klæder. Noget fik hun af Fru Dannemand, Frederik VI's Maitresse, noget vel af den næstældste Søn Lars, der den Gang var juridisk Kandidat og Fuldmægtig i Roeskilde, men blev siden i flere Aar konstitueret Byfoged i Sorø. Han var altid en god Søn. Den yngste Søn Carl Albert var kommen i Huset hos Dr. Krarup, hvor han havde alt frit. Han var et meget haabe-fuldt og smukt ungt Menneske og have i Ferier besøgt os i Ønslev. Han blev Student 1836 og flyttede da hjem til Moderen.

Artium paa Kjøbenhavns Universitet

Jeg fyldte mit 20. Aar Dagen efter min Ankomst til Hovedstaden og begyndte saa den skriftlige Del af Artium den 1. Oktober. Min latinske Stil var ikke god og min Version endnu ringere, hvorimod mine danske Stile vare gode. Det ene Spørgsmaal var: »Hvorfor er det saa vanskeligt og tillige saa vigtigt at iagttage Regelen: »Kjend Dig selv?« Den historiske Opgave: »Hvorledes udvide-des under Karl den Store det frankiske Monarki, og hvilke vare dets Grænser ved hans Død!«

Mest ærgrede jeg mig over, at jeg i Latin hos Madvig kun fik h. ill., men han sagde det til mig, at det var paa Grund af, at min Version var til h. ill. ÷ For Græsk, Religion, Historie, Geografi, Geometri, Tysk, Fransk samt Dansk havde jeg Laud.²

Brøndsted vilde have givet mig præ cet. i Græsk, men da jeg maatte erklære, at jeg ikke kendte meget til græsk Litteraturhistorie, sagde han, at det muligt var min Lærers Fejl, men at jeg maatte nøjes med et godt Laud.

Venskaber stiftes

Jeg var i det hele glad ved Udfaldet, og indtil Forelæsningerne for Russerne begyndte d. 15. November, morede jeg mig med at se Byens Mærkværdigheder, læse Morskabsbøger og gennemgaa Excercerskolen som Medlem af Hans Majestæt Kongens Livkorps.

Dette morede mig ogsaa, og her i Rosenborg Excercerhus, gjorde jeg Bekjendtskab med mange Russer, bl. a. Henrik Roth fra Ærø, som blev min fortrolige Ven hele den øvrige Tid af hans Liv. Han havde været Seminarist paa Skaarup, havde faaet Udmærkelse i alle Fag, dog med en Bemærkning, at »han havde hverken Øre eller Stemme, men dog var udmærket duelig til Embede i Kirke og Skole«, hvilket han siden gjorde megen Løjer med. Han var i nogle Aar Huslærer paa Harridslevgaard ved Bogense, kom saa i Huset hos Pastor E. Mau i Haarslev, der af lutter kristelig Kjærlighed tog sig af ham, gav ham Bøger og alt frit og dimitterede ham. Han fik et godt Laud, uagtet han havde lært sig selv det meste og var meget munter og frejdig.

Ligeledes fornyede jeg Bekjendtskabet med Christian Kampmann, med hvem jeg sluttede et varmt Venskab, som varede ved i alle Studenteraarene og varer vel endnu. Han er en brav Mand i alle Maader, men som Præst Grundtvigianer. Han har besøgt mig baade i Felsted og i Vonsild.

Min Lieutenant i 6. Kompagni var Hans Egede Glahn. Ogsaa han blev min Ven, uagtet han var to Aar ældre Student, men det var egentlig først senere, at jeg kom i nærmere Berøring med ham, da jeg var Kapellan i Nykjøbing, og han forlovet med Adelheid Radecke, Plejedatter af Justitsraad Møller, som var Borgmester og altid venlig imod mig. Hun var meget elskværdig og hørte til mine stadige Tilhørere.

Iblandt dem, jeg kom sammen med i Excertiden, var ogsaa Carl Brandt og C. C. Lorentzen. Fønnesbech og Heltzen, der siden bleve Ministre, kjendte jeg ogsaa godt. De udmærkede sig ved deres nye straalende Uniformer. Der var i det hele ikke mindre end syv af Studenterne fra 1835, som bleve Ministre, nemlig foruden disse to: Grev Frijs, Rosenørn-Teilmann og Aleth Hansen, men disse tre vare fra Sorø og gik ikke paa Ruskollegier med os. Erik Skeel til Droninglund var den sjette, men ham kjendte jeg ikke videre. Derimod kjendte jeg godt Fischer fra Slagelse Skole. Han var meget stille og tilbageholdende, vist nok fattig. Aleth Hansen blev siden min Ven i Flensborg Stændersal, og Rosenørn kom jeg i et venskabeligt Forhold til, da han var adjungeret Amtmanden i Nykjøbing, medens jeg var Katechet. Han var en ædel og hjærtelig Mand og hans Moder en sjelden Dannekvinde.

Ingen af disse syv Ministeremner blev udmærkede til Artium. Dette var kun Tilfældet med fem, nemlig F. T. J. Gram og

Schleisner fra Borgerdyds Skolen paa Christianshavn, L. C. I. Meyer fra v. Westens Institut, E. M. Thorsen fra Viborg Skole og A. P. Lunddahl fra Metropolitanskolen. Jeg kjendte dem alle, blev senere desuden med Lunddahl, havde i nogen Tid Thorsen til Lærer i Engelsk og havde i Flensborg i Stændertiden nogen Omgang med Schleisner. Gram var et prægtigt Menneske, blev juridisk Professor, Etatsraad, Regensprovst m. m. Thorsen blev aldrig Kandidat, men Underbibliothekar ved Kongens Bibliothek.

Ruskollegierne ved Kjøbenhavns Universitet

Endelig begyndte Ruskollegierne til den philologiske Del af anden Examen. Denne er nu afskaffet, hvilket efter min Mening er beklageligt, da den dannede en meget nyttig Overgang til et videnskabeligt Studium og var en god Forberedelse for alle Fakulteter. Madvigs Forelæsninger vare ypperlige, og jeg hørte dem med megen Glæde. Han læste over Tacitus, samt romerske Antiquiteter. Petersen læste over Æschylos' Ødipus, men han havde et latterligt, pedantisk Foredrag, saa at vi ofte maatte le. Han foredrog ogsaa græske Antiquiteter, og naar han f. Ex. med sin pedantiske Stemme fortalte, at efter det 13. Aar (for de atheniensiske Ynglinge) fulgte det 14. og 15., lo vi alle. Han gjentog det da nogle Gange med stigende Stemme og føjede saa endelig til: »i hvilket de atheniensiske Ynglinge skulde øves« osv. Nu lo vi atter. Ogsaa som Regensprovst blev han ofte til Latter ved sit forunderlige pedantiske Væsen, uagtet han var velsindet og retfærdig. En Gang var jeg til Stede, da der blev sunget en Sang for ham under Linden i Anledning af hans Fødselsdag. Han kom da ned og holdt en Tale, der begyndte saaledes: »Naar jeg træder ned fra den Kreds, som er mig nærmest, til den Kreds, som er mig nærmest næst efter den Kreds, som er mig nærmest« osv. Han sluttede med at sige: »Gid jeg havde 100 Hænder, at jeg kunde række dem hver én!« Jeg var en Gang sammen med ham i Horbeløv Præstegaard, hvor han var Gjæst i Ferien. Han var overordentlig venlig mod mig og mine Kammerater, men pedantisk som altid. Hans Kone, der var Søster til Fru Gyllembourg og Fru Koch, var jævn, naturlig og elskværdig.

Prof. Ramus, som læste over Stereometri og Trigonometri, var ogsaa noget pedantisk og meget forlegen, men dygtig i sit Fag og facil ved Examen, uagtet han ofte tog en Pen og slettede alt det

ud, som vedkommende havde skrevet, idet han sagde: »Det er aldeles galt!«.

I Historie havde vi gamle Werlauff, en grundlærd og elskværdig Mand, men brystsvag, saa han ofte maatte holde op paa Grund af Hoste. Han blev dog nogle og firs Aar gl. Hans Foredrag vare altid interessante.

I Hebraisk havde vi den tyske Professor Johannsen, Broder til Præsten ved Petri Kirke. Han kunde endnu kun daarligt Dansk, men gjorde sig megen Umage med at lære det. Naar han f. Ex. vilde sige: »en gloende Ovn« blev det til »en Aun, som gloer«. Det frembragte ogsaa Munterhed, naar han sagde: »en Æsel faar sin Foder i Stalden«. Han var en dygtig Hebræer og meget human og retfærdig. Han var brystsvag og døde allerede 1840. Jeg hørte meget flittig alle Forelæsninger, men min Hjemmeflid kunde have været meget bedre. Det var dog ved et særegent Uheld, at jeg ikke stod mig bedre til Examen, navnlig i Græsk, hvor jeg kunde alt, hvad der var gennemgaaet undtagen en eneste Chorsang i Ødipus, og jeg gik derfor paa selve Examensdagen hen til Th. Fog for at faa den gennemgaaet, men traf ham desværre ikke hjemme. Jeg tænkte da, at det skulde være højst mærkeligt, om jeg netop skulde komme op i den; men det skete dog. I Hebraisk fik jeg ogsaa h. ill. og havde ikke fortjent bedre. Men i Latin, Historie og Mathematik, hvor jeg fik Laud, kunde jeg med lidt Held let have faaet præ cet. Hos Madvig forsnakkede jeg mig, da jeg ikke kunde komme paa Navnet »Etrusion«, som jeg ellers kjendte saa godt. Vi skulde den Gang tale Latin baade hos Madvig og Petersen, og det kunde jeg ret godt.

Paa Ruskollegierne gjorde jeg mange nye Bekjendtskaber og var især meget sammen med Reinhold Pontoppidan fra Nakskov, hvis Fader siden blev Herredsfoged paa Falster. Han var den Gang et rart Menneske, men blev senere som Præst næsten sindssvag.

Nogle Russer, især fra Kjøbenhavns Skoler, gjorde altid Spektakler paa Kollegierne. Nogle flittige Russer fra Provindsen havde Plads ved det øverste Bord, maaske for bedre at kunne høre, men blev kaldte »Spytslikkerne«, som om de blot sade der for at falde Professoren i Øjnene, og en Dag mødte Kjøbenhavnerne (blandt hvilke Lunddahl) før dem og væltede og endevendte Bordet. En anden Gang optog de deres Pladser og lo dem ud samt skjældte dem for Spytslikkere og kastede Papirskugler paa dem m. m.

Jeg ærgrede mig derover, og Dagen efter aftalte jeg med fire andre (Henrik Roth, Edvard Biering, Pontoppidan og endnu én), at vi vilde tugte dem. Vi tog da deres Pladser, og da de ikke vovede at røre os, overlode vi igjen Pladserne til de oprindelige Besiddere. Fra den Dag af fik »Spytslikkerne« Fred for de kjøbenhavnske Drengene. Men under Sibberns Time (han læste nemlig Psychologi allerede i første Halvaar) gjorde de under Tiden et syndigt Spektakel. Han blev da meget vred og holdt en Tordentale, der begyndte saaledes: »Mine Herrer! Ja, jeg siger Herrer, men burde sige »Drengene«. Det hjalp for nogen Tid. En anden Gang kom to Kjøbenhavnere (Lunddahl og Rehling) ligefrem op at slaas til stor Forargelse for os andre. Næste Dag oplæste Schleisner et vittigt satirisk Digt om denne Kamp mellem to Hanekyllinger.

Juleferien 1835

Nogle Dage før Jul 1835 rejste jeg med Brødrene Christian og Edvard Biering og Brødrene Edvard og Bøje Benzon (som gik i Skole i Kbhvn., Sønner af Agent Benzon i Stubbekjøbing, Fættere til Bieringerne) til Falster. Vi kørte hele Natten med Extrapost og frøs en Del, men havde det ellers gemytligt. Tredie Juledag kom saa min Broder Niels, Mourits Mørch, Carl Bregendahl tilligemed Immanuel Barfod, som den Gang endnu gik i Vordingborg Skole. Der skulde nemlig være et stort Bryllup i Familien, idet Tante Bregendahls yngre Datter Bine skulde ægte Immanuel Barfods Halvbroder Christian la Cour, der længe havde været forlovet med hende. Han var en elskelig Mand, og Bine var den elskværdigste af Familien Bregendahl, de andre ufortalt; men alle holdt af hende. La Cour var nu Kapellan hos sin Fader, Provst Barfod i Fakse. Denne Juleferie blev derfor meget munter, Brylluppet stod den 30. Decbr., og siden var der Selskab hos os.

Strax efter Nytaar rejste jeg med de unge Folk til Rønnede Kro, hvorfra jeg tog med Pakkeposten til Kbhvn. efter at have opholdt mig en halv Nat i Kroen. Den Gang tog Rejsen altid to Dage eller dog en Dag og en Nat. Jeg kom til at holde meget af Christian la Cour, og Immanuel Barfod og jeg blev ogsaa i den Ferie Venner for hele Livet³. Han var rigtignok næsten fem Aar yngre end jeg, men tidlig udviklet og usædvanlig moden for sin Alder. Han blev Student 1838, og fra den Tid af vare vi næsten daglig sammen, da han spiste hos min Tante, hvor jeg den Gang boede.

»Vagabond-Selskabet«.

Den 11. November 1835, altsaa en Maanedstid efter, at jeg var blevet Student, havde Edvard Skouboe og min Broder Niels stiftet et Selskab, der efter Planen kun skulde omfatte Studenter fra Nykjøbing, og som gik ud paa gjensidig Paavirkning til videnskabelig og selskabelig Uddannelse. Der blev trykt Blanketter til et lille Blad, der kaldtes »Vagabonden«, og som skulde cirkulere i en Mappe blandt Medlemmerne, saa at enhver kunne skrive noget deri, hvorefter de udfyldte Blade skulde sendes til vore Forældre og Venner paa Falster og Laaland og gaa rundt iblandt dem. Foruden Stifterne vare Jens Skouboe og jeg de første Medlemmer, derefter Christian og Edvard Biering, Christian Kampmann, Simon Stallknecht, Chr. Trojel og maaske nogle flere. Siden optoges ogsaa Mourits Mørch og Carl Bregendahl som de, der stode i nær Forbindelse med vore Familier paa Falster, og senere kom yngre Studenter til, navnlig Brødrene Nicolaj og August Blædel 1836, senere Immanuel Barfod. Vi holdt altsaa Stiftelsesfest den 11. Novbr. og det blev bestemt, at vi skulde samles hver 3. Maaned, og da skulde vi efter Omgang skrive Afhandlinger, som først skulde cirkulere, og som Forfatteren derefter ved Mødet skulde forsvare mod alle Angreb. Efter Mødet fik vi Aftensmad og Punsch, og der blev sunget og holdt Taler.

Selskabet hed fra Begyndelsen af »Selskabet til Vagabondens Udgivelse«, men efter Haanden kaldte vi det selv »Vagabond-Selskabet«⁴, og vi bleve da kaldt »Vagabonder«, hvilket Navn dog aldrig tiltalte mig. Der blev da indgivet Forslag til andre Navne, og jeg foreslog, at det skulde være »Guldborg«, da dette Sund jo forbinder Falster og Laaland, som var vort Hjem. Men Edvard Skouboe foreslog nu paa sin sædvanlige satiriske Maade Navnet »Spodsbjærg«, og mit Forslag faldt. Den første Formand var uden Tvivl Edvard Skouboe, den næste min Broder Niels; derefter var Jens Skouboe i nogle Fjerdingaar »Præsident«, og efter ham var jeg det og blev ofte gjenvalgt. Formanden bar ved Festerne et bredt violet Baand over Kjolen. Selskabet fik først rigtig Opsving paa den første Aarsfest den 11. November 1836, da vi fik Gæs fra Falster og holdt et herligt Gilde. Om Sommeren holdt vi vor Fest i Skoven, enten i Charlottenlund eller ved Frederiksdal eller ved Sorgenfri eller ved Søllerød, og vi gik da alle baade hen og hjem, hvilket paa en hed Dag var meget an-

strengende. Jeg har endnu »Vagabondens Visebog«, hvori der findes Viser baade af Edvard Skouboe, Niels Hansen, Jens Skouboe, Simon Stallknecht, Christian Biering, Julius Petersen og i de senere Aar især af Edvard Biering og Immanuel Barfod. Der findes ogsaa to af mig. Jeg har ogsaa nogle Afhandlinger, som jeg har oplæst i Selskabet. Dette Selskab tjente i høj Grad til vor aandelige Udvikling, og det er netop ved en saadan gjensidig Paavirkning baade i videnskabelig og selskabelig Retning, at Studenterlivet bliver saa frugtbringende, og at alle eller dog mange fra Barndommen medbragte Kanter afslibes, at sige, naar det er en god Aand, der raader blandt Selskabets modnere unge Mænd, som uvilkaarligt blive de ledende og toneangivende.

Sommerferien 1836

En omtale af et besøg i Ønslev, samt af en pinsetur gennem Sjælland med broder Niels og Mourits Mørch er her udeladt.

I Sommerferien 1836 var jeg i Ønslev, rejste med Edvard Biering, Lunddahl og Kampmann om Natten med Extrapost til Vordingborg.

I denne Ferie gik jeg en Del paa Jagt med Lærer Jørgensen og en Lieutenant Lumholz, som laa paa Opmaaling paa Borderup, men var meget i Præstegaarden. Han blev siden Oberst, men var først Lærer ved Mariboers Skole sammen med mig. Lieutenanten vilde gjerne prale og lyve. Han fortalte mig, at han havde skudt en Ræv og trukket Skindet af den, men da havde den rejst sig og var løbet bort. Jeg sagde, at det samme havde jeg læst i Herr v. Münchhausens Rejser og Æventyr.

Broder Niels kom senere hjem og holdt sin første Prædiken i Ønslev og Eskildstrup d. 31. Juli. Han kom godt derfra. Vi vare ogsaa til et fint Bal paa Vennerslund, og paa Faders Fødselsdag og Bryllupsdag den 8. Aug. var der en stor Mængde Gjæster i Præstegaarden.

Ved denne Tid blev det aabenbart for mig, at min Broder Niels elskede Nikoline Biering. Deraf fulgte, at jeg opgav enhver Tanke om hende, uagtet hun fra Barndommen af havde været mig kjærere end andre unge Piger. Men jeg indsaa nok, at med mig vilde det have lange Udsigter, og desuden forekom det mig, at uagtet hun i vor Barndom havde udmærket mig frem for alle andre, tog hun dog imod baade Mourits Mørchs og Niels's Kur. Det var

en stor Lykke for mig, at jeg ikke blev hendes Mand, da vi aldrig vilde have passet sammen. Jeg vilde ikke have fundet mig i hendes ubegribelige Lunefuldhed, og jeg kunde ikke være bleven saa sagtmodig og føjelig, som min Broder Niels blev. Om det ikke ogsaa var en Ulykke for ham, at han skjænkede hende sin hele og inderlige Kjærlighed, har jeg ofte tænkt paa, uden at jeg tør give et bestemt Svar⁵.

Paa Vej mod Philosophicum

Efter Sommerferien læste jeg flittigt, og det interesserede mig overordentligt at følge H. C. Ørstedes fysiske Foredrag. Jeg var temmelig sikker paa, at jeg vilde staa mig godt i Fysik og Astronomi, hvorimod jeg var noget mere bange for Udfaldet i de filosofiske Fag.

Men førend Examen for os holdtes Examen Artium, der denne Gang tog min udelte Interesse, ej blot, fordi min Fætter Carl Bregendahl skulde være Student, men især fordi mine to Barndomsvenner Nikolaj og August Blædel kom ind fra Odense for at blive Studenter. Vi vare fra nu af daglig sammen, og dette Samliv varede siden ved gennem alle Studenteraarene⁶.

Jeg fik strax Følelsen af, at Nikolaj Blædel var et usædvanlig begavet Menneske, og det smertede mig dybt, at han maatte nøjes med haud til Hovedkarakter.

Ogsaa August Blædel kom jeg til at holde meget af. Han var hjærtensgod, trofast, beskeden, men noget jævn og enfoldig i Sammenligning med Broderen. Disse Brødre havde altid i Skolen fulgtes ad, og August erstattede ved stor Flid, hvad der manglede ham i Evner. Han var lige saa uheldig som Nikolaj og fik haud.

Carl Bregendahl fik et meget godt Laud, hvorover der var megen Glæde hos min Tante.

Efter Artium holdtes 30. og 31. Oktober 1836 den store Reformationensfest. Der blev skudt med Kanoner Volden rundt, Kongen kjørte med stor Pomp baade til Frue Kirke og Universitetet. Jeg var med at se Processionen, men kunde ikke faa Billet til Kirken eller til Universitetsfesten. Det var første Gang, at den nye Universitetsbygning ret toges i Brug. Hidtil havde vi maattet høre Foredrag dels paa Borchs Kollegium, dels paa Ehlers, og der bleve ogsaa de fleste Examinere holdte.

De sidste Uger før Festen holdt Prof. H. N. Clausen en Række

Foredrag over Reformationen. De bleve holdte i den reformerte Kirke, hvilket var et Vidnesbyrd om den forsonlige Aand, som nu herskede imellem Lutheranere og Reformerte. Jeg hørte Clausen med stor Begejstring og har siden med Glæde gjenne læst hans ypperlige Foredrag, som han udgav.

Endelig, den 6. November 1836, var jeg oppe til Philosophicum. Det gik mig godt, dog ikke, som jeg havde ventet.

I Fysik var jeg næsten sikker paa Udmærkelse; og da jeg trak en Seddel hos H. C. Ørsted, hvorpaa det første Spørgsmaal var »Luftballonen«, blev jeg rigtig glad. Jeg havde nemlig i »Vagabonden« skrevet en fuldstændig Beskrivelse af Luftballonens Opdagelse m. m. Jeg kunde altsaa fortælle Ørsted noget mere, end han forlangte eller ventede, men o ve! det sidste Spørgsmaal paa Seddelen angik – tror jeg – Lydlæren, og der var en Formel, som jeg ikke kunde huske. Jeg fik saaledes kun et godt Laud.

I Astronomi var jeg heller ikke heldig. Jeg troede at være hjemme i alt, hvad Olufsen havde foredraget, men jeg forsnakkede mig angaaende Maanens Diameter, som jeg forvexlede med Radius, og da Olufsen var gnaven, fik jeg kun Laud. Men hos Sibbern (Logik og Psychologi) gik det ganske brillant, saa der fik jeg præ cet., og ligeledes gav Poul Møller mig præ cet. for Moralfilosofi og filosofisk Propædeutik. Dette var dog ufortjent. Han gav mig nemlig først et Spørgsmaal, som jeg ikke forstod. Han var allerede den Gang brystsvag og meget distrahit. Efter en lang, pinlig Ventetid for han op og sagde: »Det var meget rigtigt!« og da jeg til hans Tilfredshed besvarede det næste Spørgsmaal, skrev han præ cet.

Det hændte ikke sjelden, at samme geniale, elskelige Professor slet ikke havde hørt, hvad vedkommende Kandidat sagde. En Gang gav han saaledes en Student (Læssø) Laud præ cet., men kom i Tanke om, at han intet havde hørt af hans Svar. Han spurgte da: »Hvad har De faaet hos Etatsraad Sibbern?« Studenten sagde: »Hos ham fik jeg Non«. P. Møller sagde da: »Hos mig har De Laud«. Derpaa spurgte han uden videre, om ingen af Tilhørerne vilde laane ham en Pennekniv, og da han havde faaet den, kradsede han »præ cet.« ud og leverede Pennekniven tilbage.

Ikke Medicin, men Theologi

Jeg var altsaa nu Cand. philos. og skulde vælge mit Studium.

Herom var jeg slet ikke i Tvivl; men jeg kan af min Dagbog se, at der dog i Begyndelsen af Rusaaret havde været Tanke om, at jeg skulde studere Medicin. Det skete nemlig, at jeg hos min Tante Bregendahl en Søndag Aften faldt i en dyb Besvimelse derved, at min Cousine Maria Krossing fra Hillerød, som var i Besøg hos sin Moder, fortalte en nylig passeret Ulykke, der var sket i hendes Hus, at nemlig deres Pige paa Grund af Kjærestesorg havde taget Gift og var død under store Lidelser. Det var nu ikke første Gang, at jeg besvimede. Medens jeg var ganske lille, besvimede jeg, hver Gang jeg saa Blod, naar jeg blot skar mig i Fingeren, eller naar andre gjorde det. Denne Nervesvaghed aftog vel noget med Aarene, men fulgte mig dog stadig og har aldrig ganske forladt mig. Jeg kunde ikke taale at faa mine Negle klippede, og naar jeg hørte om Saar og voldsom Død, blev min Fantasi sat i Bevægelse tilligemed Nerverne.

Da jeg var 15–16 Aar gammel, blev en Kone halshugget paa Falster, fordi hun havde forgivet sin Mand. Retterstedet var paa Ønslev Mark ved Gaarden Ludvigslund, som havde været en Kro og endnu den Gang kaldtes Galgekroen. Konsistorialraad Koch i Horbeløv var Konens Præst og fulgte hende til Skafottet, men Fader fik som Stedets Præst Ordre fra Provsten til at møde som Reserve.

Min Fader var dumdristig nok⁷ til at lade mig gaa med for at se paa, idet han derved vilde styrke mine Nerver. Det gik ogsaa taaleligt; thi jeg besvimede ikke, vistnok fordi jeg var forberedt paa, hvad jeg fik at se. Men det gjorde dog et gyseligt Indtryk paa mig. Da brugtes endnu, at Hovedet i tre Dage sattes »paa Stage« osv. Koch holdt en lille kraftig Tale til Forsamlingen efter Executionen.

Men disse Tegn paa Nervesvaghed bestemte mig altsaa, i Følge min Dagbog, til at opgive Tanken om at blive Læge og tage fat paa Theologien, og jeg begyndte altsaa 1. December 1836 paa det theologiske Studium.

Studenterlivet som theologisk Student

Juleferien 1836

I Juleferien 1836–37 var Carl Bregendahl med mig paa Falster.

Det blev en haard Vinter med Snestorm, og da vi vare budne til et Ungdomsgilde i Torkildstrup Præstegaard mellem Jul og Nytaar, gav dette Anledning til en pinlig Scene mellem Fader og mig. Vi Unge vare nemlig meget opsatte paa at komme derover, men da der var megen Sne, bestemte Fader, at vi skulde blive hjemme. Jeg tog nu om Morgenens vor lille Kane og den lille Hest og kjoerte med min Broder Laurits, som nu var 15 Aar, ad Vejen til Torkildstrup og kom tilbage med den Besked, at der intet var i Vejen for at tage derover. Men herover blev Fader meget vred og skjældte sig hidsig, idet han kaldte det uforskammet, at jeg tog Hest og Kane uden Tilladelse, uagtet jeg i mange Aar havde haft den samme Frihed, mens jeg var Dreng. Da jeg gjorde ham opmærksom herpaa, blev han endnu heftigere og lod mig vide, at jeg modtog enhver Skilling, som jeg skulde leve af, af ham osv.

Efter den Tid har jeg næppe nogen Sinde hørt et ondt Ord af min Fader, og han vilde jo ogsaa helst rose sine Børn. Han skjønnede paa, at min Broder og jeg kostede ham saa lidt og brugte Tiden godt.

Turen blev altsaa opgivet, men da hans Hidsighed havde sat sig, spurgte vi, om han tillod, at vi unge Mennesker gik til Torkildstrup, medens de Gamle og Søstrene bleve hjemme. Dette Forslag blev han endog glad over, og saaledes marscherede Carl Bregendahl, Mourits Mørch, Laurits og jeg afsted og naede lykkelig Torkildstrup.

Her var stor Munterhed, Komædie, Ordsprogsleg og Dans, og uagtet Thea Lindbom⁸ ikke længere var der, men var bleven afløst af en Frøken Friis (der senere blev gift med Oberst Høegh Guldberg i Aarhus), som ikke var saa indtagende, men meget livlig, morede vi os fortræffeligt.

Da vi ikke godt kunde gaa hjem om Natten, blev det besluttet, at vi skulde blive der. Men jeg oplevede nu, hvad der ikke er hændt mig før eller senere, at vi laa fire i én Seng. Madame Gjesing sagde blot, som om det var i sin gode Orden: »De fire fra Ønslev kan vel nok ligge i én Seng!« Vi svarede ja, men sov ikke meget, da de to yderste frøs gyseligt paa den ene Side, medens de to i Midten bleve stegte, men vi morede os meget ved denne usædvanlige Spas.

Logerende hos Fru Bregendahl

Efter Tilbagekomsten til Kjøbenhavn flyttede jeg hen til min Tante Fru Bregendahl i Ny Vestergade, hvor jeg delte Kammer med Carl Bregendahl. Min Broder Niels flyttede til sin Ven Ove Fabricius paa Borchs Collegium, og Mourits Mørch fik Regensen.

Det var en lille daarlig Lejlighed i en Sidebygning med to smaa og meget smalle Værelser, og vi skulde til alle Maaltider igjennem Tantes og hendes Datter Mathildes Sovekammer for at komme ind i Dagligstuen. Men vi befandt os meget vel der, og jeg beholdt det samme Hjem til efter min theologiske Attestats i Juli 1840. Men da Carl Bregendahl efter 1½ Aars Forløb fik Regensen, blev August Blædel min Kontubernal hos min Tante, medens Carl Bregendahl og Nicolaj Blædel boede sammen paa Regensen.

Min Moster, Provstinde Karen Bregendahl, som nu i 3½ Aar blev min Værtinde og daglige Omgang, var en god Kone, men meget udannet og ofte i høj Grad ukvindelig og ufin, saa at hun kun meget lidt lignede min Moder. Hun var bleven gift i en ung Alder, 16–17 Aar, og hendes Mand havde uden Tvivl været langt mindre dannet end min Fader. Hun var derhos meget forfængelig, havde i sin Ungdom været meget smuk og munter og skal, efter hvad jeg har hørt, have havt mange Tilbedere. Hun kunde fortælle de groveste Historier og morede sig ved at komme med Platheder. Men hun blev dog noget lutret ved den store Modgang og Trængsel, som havde mødt hende, og hun viste altid en rørende, opofrende Kjærlighed til sine Børn. Mig var hun altid kjærlig imod, og hun udtalte ofte sin Paaskjønnelse af, at jeg taalmodig fandt mig i hendes Søn Carls Drillerier, hvortil han havde meget Anlæg. Da hun ikke havde nogen fast Indtægt, men skulde leve af, hvad hun kunde faa som Gave og af Naade, bl. a. hos Grevinde Danne-
mand, virkede dette vel ogsaa noget demoraliserende paa hende,

men tjente ogsaa til at ydmyge hende. Hun søgte nu ved at faa Middagsabonnenter at tjene det nødvendige til Husholdningen, og hertil vare min Broder Niels og jeg hende behjælpelige.

Først kom Niels's Ven og Kontubernal Ove Fabricius. Han havde sit rigelige Udkomme ved Stipendier og gode Informationer. Thi selv ejede han intet, da hans Moder havde ondt nok ved at slaa sig igjennem paa Søbygaard paa Ærø, og han havde en Søster, som idelig trængte til hans Hjælp, da hun var gift med en stor Slyngel, v. Essen-Barfod, der den Gang boede paa Hummeltofte, men uden Erhverv. Ove Fabricius var agtet og elsket af alle, og der var noget i høj Grad nobelt ved hans hele Væsen. Han var mere sat og alvorlig end hans samtidige, om han end nok kunde more sig over, hvad der var virkelig komisk. Han var som min Broder Theolog, læste i Maribo's Skole og i enkelte fornemme Huse, navnlig hos den rige Fru Bruun, Biskop Plums Datter, hvor Brødrene Blædel ogsaa kom.

Foruden min Broder Niels, Ove Fabricius, Carl Bregendahl og mig spiste ogsaa Mourits Mørch og begge Brødrene Blædel hos min Tante, samt Erik Høyer Møller. Høyer Møller var blevet Student i 1836 sammen med Blædelerne og kom strax hos min Tante, da hans Fader, Provst Jens Møller, i sin Tid havde været Kapellan hos Provst Bregendahl. Han var munter og gemytlig, og vi bleve snart Venner og gode Kammerater. Han stod sig daarligt til Artium – han var fra Viborg Skole –, uagtet han i nogle Fag, især Historie, havde udmærkede Kundskaber, men han blev snart en meget dygtig Student.

Vi havde det meget gemytligt hos min Tante om Middagen, hvor Passiaren gik strygende, og efter Bordet gik de fleste ned i min og Carl Bregendahls lille Lejlighed, hvor vi disputerede paa det ivrigste og afhandlede Dagens Begivenheder, saavel Universitetets Anliggender som – snart ogsaa – Statens. Vi holdt »Dannevirke« og fulgte med Liv den Kamp for Modersmaalet, som netop nu begyndte i og uden for den slesvigske Stændersal. Vi fulgte jo ogsaa Forhandlingerne i Roskilde og Viborg Stændersale, for saa vidt de havde almindelig Interesse, og vi stode næsten alle paa Frihedens Side.

Ofte kom i denne Kreds den bekjendte Historiker Frederik Barfod, hvis Halvbroder Christian la Cour var gift med Tante Bregendahls Datter. Han var altsaa en gammel Ven af Huset, og senere

fra 1838, da hans yngre Halvbroder Immanuel Barfod ogsaa spiste hos min Tante, bleve hans Besøg hyppigere. Da kom ogsaa hans Forlovede Emilie Birkedahl, en meget elskværdig ung Pige.

Frederik Barfod var jo meget aparte, hvorfor han ikke sjelden maatte taale Spot blandt blaserede Studenter. Han havde intet Embedsstudium, men dyrkede Historie, fornemmelig Fædrelandets, og da vel især Litteraturhistorien. Han havde paa den Tid udgivet en Bog, »Poetisk Læsebog for Børn og barnlige Sjæle«, der udkom 1836, og som indeholdt hans æsthetiske og historiske Program. Den var i Virkeligheden overordentlig indholdsrig og fortjenestfuld, da den paa en Tid, da Kundskab til dansk Litteratur og Poesi var meget lidt udbredt, gav en ypperlig Oversigt over noget af det bedste og skønneste, som var skrevet paa Dansk. De historiske Anmærkninger, som han i en senere Udgave selv erklærede for værdiløse, indeholdt mange gode Biografier og historiske Oplysninger, og Bogen bidrog i det hele overordentlig meget til at vække Kjærlighed til Modersmaal, Fædreland og dansk Digtekunst.

I samme Retning arbejdede han fremdeles, og det er klart, at han med sine mange Kundskaber og sit varme Hjærtelag havde en i høj Grad vækkende Indflydelse paa os unge, som maatte se op til ham paa Grund af hans Alder og hans rige Kundskabsfyldte. Vi bleve alle dus med ham, uagtet han var saa meget ældre, født 1811, og han behandlede altid navnlig mig som en kjær yngre Broder. Han kæmpede den Gang ivrigt for den nyere »Roskilde« Retskrivning, ligesom han ogsaa underviste os i Svensk.

Han sværmede for Grundtvig, men ogsaa for Øhlenschläger og Ingemann, og det er i Grunden ved ham, at jeg fik Øjnene op for Grundtvigs Salmedigtning. Barfod forelæste ogsaa Salmer af Brorson og Kingo og gjorde os opmærksom paa deres Skjønheder. Ganske vist var han ensidig og kunde være taktløs, men han var altid nobel og havde i det hele en god Indflydelse paa den Kreds, der hos min Tante samledes om ham. Han var den Gang ivrig Royalist og konservativ ligesom Grundtvig, og det var først flere Aar efter 1839, at han slog om til den modsatte Yderlighed.

Han elskede og beundrede Frederik VI, og det blev fortalt, at han en Gang søgte Audiens hos den gamle Konge, blot for at bede om hans Velsignelse. Vi andre havde ikke saa stor Ærefrygt for Kongen, men syntes, at »Kjøbenhavnsposten« havde Ret, naar det i Almindelighed lod forstaa, at han i Grunden var udlevet og ikke

var i Stand til at skjønne Tidens Tarv. Det er jo bekjendt, at han svarede en Deputation, der bad om større Trykkefrihed: »Vi alene vide, hvad der tjener til vore Undersaatters Gavn osv.«⁹. Dette Svar blev ofte med Spot fremhævet, endog i Bladene. Det var os ogsaa klart, navnlig ved at læse »Dannevirke«, at han vel vilde det rette, men intet formaaede lige over for Kancelliherrerne, af hvilke jo de tyske vare Slesvigholstenere. Jeg husker, at nogle af os en Gang paa Ruskollegierne skrev paa Bordet: »Kongen er en gammel Nathue«.

Ved en Fastelavnslystighed paa Regensen, hvor jeg var til Stede, blev Katten slaaet af Tønden, men i Stedet for en Kat kom der ud af Tønden et Billede (en Dukke) af Oberstlieutenant Malling i fuld Studenteruniform. Ved samme Lejlighed fremvistes en anden Dukke, der havde den Indskrift paa Brystet: »Vi Jørgen den Første, Konge til Island, gjøre vittterligt, at vi alene vide, hvad der tjener til vore Undersaatters Bedste«. Men da Kongen i December 1839 blev syg og døde, viste det sig alligevel, at han endnu havde sit Folks Kjærlighed.

Virksomhed som Informator

Strax efter, at jeg var flyttet hen til min Tante (Januar 1837), begyndte jeg min Virksomhed som Lærer, saa at jeg nu har været Lærer i over 50 Aar. Jeg fik nemlig Timer hos en Jøde Behrend, hvis Sønner jeg skulde læse Fransk med. Min Broder havde i nogen Tid læst der, men han havde nu faaet Timer i Wisbyes Skole og vilde helst være fri for disse. Jeg fik kun 1 Mk. for Timen og maatte dog anvende mindst 1½ Time derpaa, da de boede langt fra Ny Vestergade. Jeg maatte ogsaa forberede mig hjemme, da de læste Bøger, som jeg ikke tidligere havde læst (Marmontel: »Bélisair« og »La Henriade«). Det var dovne Drengene, men det gik dog ret godt.

Senere fik jeg ogsaa Niels's Timer i Wisbyes Institut, nemlig efter Sommerferien 1837, og fra den Tid af, lige til jeg blev Præst 1844, har jeg stadig været Lærer i kjøbenhavnske Skoler. Da jeg ogsaa som Kapellan og Katechet var Lærer i Skoler og senere har undervist Konfirmander, kunde jeg med Føje holde Jubilæum som Lærer.

Begyndelsen var dog ikke til at prale af. Jeg skulde i Wisbyes Skole undervise øverste Klasse i Naturhistorie, og jeg havde aldrig lært noget i den Retning, uden for saa vidt jeg hos Ørsted satte mig

ind i den almindelige Fysik. Men Zoologi og Botanik kjendte jeg intet til, og da jeg jo nu skulde studere Theologi paa Kraft, havde jeg ikke megen Tid til at indhente det forsømte. Alligevel var jeg bedre i Stand til at udrette noget end mange andre Studenter, der vare nødt til at tage Timer i de Fag, som vare ledige. Jeg havde jo som Landsbybarn hele mit Liv igjennem færdedes ude i Naturen, kjendte noget til de fleste Planter og Træer, som findes her i Landet og var ej heller ganske fremmed for Kjendskab til Dyrelivet. Jeg skulde benytte Funckes lille Naturhistorie, der er tør og skematisk, uden Billeder. Jeg bragte ogsaa Drengene nogle Planter og Blomster, viste dem ogsaa nogle Billeder; men jeg vil dog ikke sige, at jeg var en god Lærer i Naturhistorie.

Skolen var i det hele maadelig, og for Herr Wisbye var den blot og bar Levebrød. Han brød sig ikke det mindste om, at Drengene virkelig lærte noget, eller at han kunde faa Lærere, som duede.

Betalingen var hele Sagen, nemlig saa meget som muligt fra Eleverne og saa lidt som muligt til Lærerne.

Medens jeg var Lærer i hans Institut, kjøbte han et andet Institut, hvis Elever uden videre bleve slaaede sammen med hans. Han sagde en Gang til min Broder Niels: »Naar Drengene ere dovne eller næsvise, saa maa De endelig ikke straffe Jensen eller Jørgensen, thi det er i Grunden flinke Dreng, og de er gode Betalere. Derimod maa De gjerne slaa Levy, for det er en slem Dreng og en daarlig Betaler!« Wisbye var selv en meget slet Betaler, og Lærerne maatte ofte vente længe paa den fortjente Maanedsløn, og vi fik da ofte 2–3 Rd. ad Gangen, som vi maatte prelle ham for.

Den flinkeste Dreng i Skolen var netop en Levy, og der var to Brødre, Martin og Morits Levy. De vare udmærkede Hoveder, men ganske vist noget næsvise, saa at jeg undertiden har givet dem Ørefigener. Den ene er Etatsraad og Kongelig Direktør i Nationalbanken Morits Levy, og Martin er Direktør i Kjøbenhavns Handelsbank m. m., begge Kommandører af Dannebrog og Riddere af flere Ordener. Mig have de vist for længe siden glemt.

Medens jeg boede hos min Tante, blev jeg ogsaa i nogle Maaneder Lærer i Dansk i Døtreskolen paa Christianshavn, idet jeg ved min Ven Ove Fabricius's Anbefaling kom til at vikariere for en Cand. theol. Halse, der var syg. Det var en ganske anderledes Skole, og jeg var da ogsaa Faget bedre voxen. Eleverne hørte til de bedste Familier, navnlig paa Christianshavn, og Bestyrerinden,

Frøken Bruun, var en meget dannet og agtet Dame. Min lille Cousine Mathilde Bregendahl gik i denne Skoles øverste Klasse, saa at jeg ogsaa blev hendes Lærer, og hun fortalte mig naturligvis daglig, hvad de unge Piger sagde om mig. De ældste vare i en Alder af 14–15 Aar, og nogle næsten voxne. Jeg gjorde mig megen Flid, navnlig med deres danske Stile, og de vare uhyre ivrige for at faa gode Charakterer og være mig til Behag. En af dem, Lydia Vilstrup, skrev som Stil en hel Roman paa mange Blade.

Der var kun det mislige i Forholdet, som der altid vil være, naar kjøbenhavnske Pigebørn i den Alder faar en ung Student til Lærer, at nemlig adskilligt Koketteri og Flaneri blander sig ind deri. Nogle af disse unge Damer bildte sig ind, at de vare forelskede i mig og gjorde Vers om mig m. m. Alt dette rapporteredes mig saa af Mathilde Bregendahl og gjorde mig forlegen. Det kunde dog ikke falde mig ind at vise mig lapset i en Stilling, hvor jeg havde saa stort et Ansvar. Men der var flere af disse smukke unge Piger, som jeg fandt meget elskværdige. Jeg mindes især en Wigelsen og en Mourier, begge Døtre af Søofficerer. Den første blev gift med en Bruun, der er Inspektør ved Christianshavns Straffeanstalt.

Førend jeg blev Lærer i Skolen, var der en af Mathilde Bregendahls Veninder og Klassekammerater, Emilie Hauschultz, som meget ofte kom hos min Tante. Hun var en ganske yndig lille Pige, som alle vi unge Mennesker fandt i høj Grad elskværdig. Men hun fik Tyfus og døde 18. Oktober 1837 efter nogle Dages Sygdom, hvilket gjorde et dybt Indtryk paa mig.

Som ældre Student og som Kandidat har jeg været Lærer i mange Skoler i Kbhvn., og jeg tror nok, jeg tør give mig det Vidnesbyrd, at jeg var samvittighedsfuld og flittig. I Pigeskolerne gik det altid godt, og jeg var afholdt af Eleverne. Men i nogle Drengeskoler kunde jeg ikke godt holde Disciplin, uagtet jeg var alvorlig nok og stræbte at være retfærdig. Men jeg kunne ikke nok imponere, maaske fordi jeg saa saa ung ud, men vel ogsaa, fordi jeg var for godmodig. De kjøbenhavnske Drengeskoler forsøge altid, naar de faa en ny Lærer, hvor vidt de kunne gaa i Nærværelse, og der skal et særegent Greb til for at holde dem i den tilbørlige Respekt uden at være haard eller brutal.

Min Broder Niels, som blev Adjunkt i Nykjøbing 1840, havde samme Mangel, og mange, som have været hans Elever der, have

sagt mig, at uagtet han havde udmærkede Kundskaber og gjorde sig al mulig Flid, fik han ikke Disciplene til at lære tilstrækkeligt, »fordi han var for human«.

Da Cand. Halse var kommen sig, hørte min Virksomhed i Døtreskolen op. Herr Halse, som var en brav og elskværdig Mand, anbefalede mig varmt til at faa Timer i Skolen, og jeg var i den Anledning omkring hos Skolens Direktion, navnlig Provst Schack paa Christianshavn, men det vilde ikke lykkes, hvorimod Provstens egen Søn Tage Schack, fik Timer, uagtet han efter min Mening var mindre kvalificeret. Han erhvervede sig en Doktorgrad i Rostock, hvortil Biskop Mynster spydigt bemærkede, at han havde bedre Ret til sin Doktorgrad end hans Fader, thi Faderen havde faaet Graden ved Tyveri (Plagiat), hvorimod Sønnen havde kjøbt og betalt sin. Dr. Tage Schack var ellers yderst godmodig, men ubetydelig.

Min Fader havde paa den Tid meget knappe Kaar, og jeg søgte nu en Huslærerplads. Jeg var nær kommen til Hirschholm til en Postmester Viberg, og det var ogsaa meget nær ved, at jeg var kommen til Præsten Hansen i Glostrup, som flere Gange var hos mig i den Anledning¹⁰.

Det var et Held for mig, at mine Bestræbelser efter at blive Huslærer sloge fejl, da jeg derved vilde være bleven sat flere Aar tilbage. Min Ven Ove Fabricius skaffede mig en Understøttelse af 5 Rd. maanedlig af Selskabet »Filadelfia«, og da jeg siden – ogsaa ved hans Hjælp – fik flere Informationer og navnlig blev vikarierende Lærer for ham i Mariboos Skole (1839), kunde jeg med stor Sparsomhed blive i Byen, om end mine theologiske Studier maatte lide under denne Lærer-Virksomhed.

Dette, at jeg i nogle Maaneder fik af »Filadelfia«¹¹, der kun understøtter fattige Studenter efter Kammeraters Skjøn, var igjen Aarsag til, at jeg fik frie Collegier. Kommunitetet kunde jeg ikke faa, fordi min Broder havde det, og min Fader desuden sad i et stort Kald.

Jeg slog mig altsaa igjennem, saa godt jeg kunde og kun ved stor Sparsomhed og Nøjsomhed. Tante Bregendahl fik kun en tarvelig Betaling, vistnok kun 15 Rd. om Maaneden, men saa sendte min Moder hende ikke sjelden Fødevarer til Husholdningen. Maden var vel tarvelig, men dog god og proper. Jeg husker en eneste Gang, at Ove Fabricius, da vi efter Bordet gik ned i mit Kammer, sagde til min Broder Niels: »Hodie non satis edi« (i Dag har jeg

ikke faaet nok at spise), men én Gang er jo ingen Gang. Jeg var altid tilfreds, og jeg saa, hvor svært det var for Tante at faa det til at slaa til.

Mine Universitetslærere og deres Betydning for min Udvikling

Jeg begyndte altsaa egentlig først fra Jan. 1837 at studere Theologi. Hørte H. N. Clausen i exegetiske Forelæsninger og Engelstoft over Kirkehistorie og Jødehistorie.

Clausen talte smukt Latin, og jeg hørte ham altid med Nytte og Fornøjelse. Hans Foredrag vare ypperlige, klare og tydelige, ogsaa aandfulde, men der var vel nok en Stræben efter at fremstille det overnaturlige saa naturligt som muligt. Dog nægtede han paa ingen Maade Underet, ej heller Kristi Guddom. Senere hørte jeg ogsaa hans Dogmatik, som væsenlig var Dogmehistorie. Ogsaa disse Foredrag vare fortrinlige og sluttede sig til Skriften. Han forestillede gjerne de forskjellige yderlige, modsatte Opfattelser og kom saa tilsidst med sin egen som en Middelvei mellem Extremerne.

Jeg havde jo hjemmefra medbragt en temmelig rationalistisk religiøs Anskuelse, som var mere kritisk end Clausens. Ved at høre Clausen med Opmærksomhed blev den allerede modificeret, og da jeg senere fik Martensens dogmatiske Forelæsninger at høre, blev jeg efter Haanden mere og mere omstemt, uden at jeg bestemt kan angive Tiden.

Martensen¹² var jo stærkt paavirket af den Hegelske Filosofi, som den Gang begyndte at blive moderne, og jeg kom til at se, at der i Kristendommen efter den troende og enfoldige Tilegnelse af Skriftens Lære i Virkeligheden intet findes, som strider imod den højeste Fornuft, da Tingenes sidste Grund altid maa være et Mysterium.

Jeg blev ogsaa paavirket af Mynster, hvis Prædikener jeg hørte med Glæde, og endnu mere af Tryde, som i Juni 1838 afløste gamle Stiftsprovst Clausen som Præst ved Frue Kirke. Fra den Tid af hørte jeg som de fleste theologiske Studenter ham stadig. Han var vel noget uklar og egentlig ikke veltalende. Men han stræbte altid ærligt efter at fremsætte Evangeliets aabenbarede Ord saaledes, at det kunde gjøre et hjærteligt Indtryk paa dannede og mere oplyste Kristne.

Jeg paavirkedes ogsaa meget af mine Kammerater, navnlig Ove Fabricius, der ligesom min Broder Niels arbejdede sig ud af Rationalismens Tvivl og negative Forstaaelse af Aabenbaringen for at

komme til en troende Opfattelse, hvori Sjælen kunde høste. At Frederik Barfod, som ganske fulgte Grundtvig, ogsaa havde stor Indflydelse paa os, er uden for al Tvivl.

Med Nicolaj Blædel delte jeg næsten ganske Standpunkt, og han begyndte jo fra November 1837 paa Theologien, efter at han var bleven indkaldt til Anden Examen. Han har siden villet paastaa, at han aldrig havde hældet til Rationalismen, idet han i Odense havde havt N. Kalkar til Religionslærer. Men han delte dog min og min Broders Beundring for Clausen, og jeg tror næppe, at han nogensinde disputerede enten med min Broder Niels eller med mig, hvorimod jeg vel mindes, at jeg har disputeret med hans Ven, den siden saa berømte Billedhugger Adolf Jerichau, der ogsaa blev min Ven.

Sandheden er vist den, at vi alle i vor Kreds bleve stærkt paavirkede af Martensen, hvis aandfulde og veltalende Foredrag vi fulgte med Glæde, og hvem det sjelden faldt os ind at criticere. Jeg har ogsaa en Gang, da jeg som ældre Præst mødtes med Martensen ved en Ordination i Frue Kirke, udtalt for ham, hvor hjærteligt jeg paaskjønnede den store Indflydelse, han havde havt paa mig i Retning af at gjøre mig til en troende Kristen.

Professor Hohlenberg hørte jeg kun over Exodus. Hans Standpunkt var vistnok rationalistisk. Men det kom ikke frem ved disse Forelæsninger, uden for saa vidt man dertil vil regne, at Stedet i 2. Mosebog 13, at Herren gik foran Jødernes Tog i Ørkenen i Skystøtter om Dagen og Ildstøtter om Natten, skulde forklares saaledes, at Østerlandets Folk paa deres Krigstog altid lode en hellig Ild bære foran Toget, der altsaa om Dagen viste sig som Røg og om Natten som Ild. Han forklarede ogsaa de 10 Plager som Naturfænomener.

Forøvrigt var Hohlenberg ei blot en grundlærd Mand, men ogsaa en human og højst velvillig Lærer. Han havde den vidunderligste Personalhukommelse, saa at han saa at sige kjendte alle Studenter, som han én Gang havde set. Den første Gang, jeg talte med ham, nævnede han mit fulde Navn og sagde, da jeg undrede mig derover, at han kjendte mig strax paa min Stemme, som lignede min ældre Broders. Det var morsomt, at han altid satte Stavelsen »Ge« foran ethvert Navn, ja foran hvert andet Ord.

H. N. Clausen var naturligvis den af Professorerne, som Studenterne havde mest Respekt for, om man end fandt, at han var noget

kold og tilbageholdende. Men det laa i hans Væsen og vel ogsaa deri, at han altid havde saa mange vigtige Ting i sine Tanker, dels lærde Skrifter, dels Fædrelandets Anliggender, som jo greb dybt ind i hans Liv, ligesom han greb dybt ind i deres Udvikling. Han var jo en Tidlang den højt ansete Præsident i den roeskildske Stænderforsamling.

I langt senere Tider, da han besøgte mig i Felsted, og jeg kom i Kjøbenhavn (1865–66), fandt jeg ham yderst hjærtelig og elskelig.

Jeg mindes, at jeg en Gang som Student havde søgt om frie Forelæsninger, men det var blevet afslaaet. Da jeg nødvendigt skulde høre Clausens Forelæsninger, og jeg ikke havde de 5 Rdl., som de kostede, gik jeg efter min Broders Opfordring op til ham og bad ham om at give mig Fritagelse for Betalingen. Han svarede da meget koldt, at det vilde han ikke, og da jeg sagde, at min Fader ikke kunde sende mig Pengene, udtalte han meget haardt, at mange Forældre, som dog havde gode Indtægter, bildte sig ind, at naar de blot sendte deres Sønner til Kjøbenhavn, skulde Universitetet give dem alt. Jeg blev meget elendig og forlegen og stammede noget om, at jeg saa maatte give Afkald paa at høre ham i det forestaaende Semester. Han tog da uden at ytre videre en Pen og skrev en Seddel med Fritagelse for at betale. Jeg har siden tænkt paa, at han i Grunden havde Ret, og min Fader og jeg Uret. Thi disse Forelæsninger vare private, og min Fader burde have sparet mig for den Ydmygelse at forlange, hvad der i Grunden var et Tiggeri.

Noget før jeg begyndte at studere Theologi havde der været en Konflikt imellem Prof. Clausen og en stor Del af hans Tilhørere, der for en Tid havde svækket hans Popularitet. Han havde nemlig i Spidsen for det theologiske Fakultet forlangt, at de Studerende, naar de hørte Forelæsninger i de nye og smukke Auditorier, skulde have nummererede Pladser. Hensigten var vel, at Professorerne paa den Maade bedre kunde kontrollere, hvem der flittig hørte dem, og hvem ikke. Men Studenterne betragtede dette som et Ingreb i deres akademiske Frihed og protesterede. Clausen samlede dem til et Møde og holdt en skarp Tale til dem. Men de bleve ved deres Protest, og Fakultetet maatte meget modstræbende opgive Sagen.

Der begyndte i det hele den Gang at vise sig en stærk Frihedstrang hos Studenterne, og den hang naturligvis sammen med den friere

Bevægelse i politisk Henseende, som i Frederik VI's sidste Leveaar kom til Live paa forskjellig Maade, og her var jo Clausen en af Frihedens Forkæmpere (Udgangspunktet var naturligvis Julirevolutionen i Frankrig 1830). Derfor fandt man det vistnok inkonsekvent af ham, at han vilde indsnævre Studenterne ved hidtil ukjendte Baand. Men paa den anden Side var det jo en Kjendsgjerning, at de Studerende, som søgte Kommunitet og Regens, skulde godtgjøre med Attester, at de flittig havde hørt Forelæsninger. Og det var bekjendt, at mange, som sjelden eller aldrig kom paa Forelæsninger, lode deres Kammerater om at skrive deres Navne, naar Professorerne en Gang imellem midt i et Semester lode en Liste gaa om.

Edvard Skouboe

Denne Trafik brugte bl. a. min Broders og min Ven Edvard Skouboe, som laa paa Regensen og skulde studere Theologi, men i Virkeligheden ikke bestilte noget. Han var et Menneske af en »sammensat Natur«, med mange gode, men nogle mindre gode Egenskaber. Han var elskværdig i Omgang og yderst tjenstagtig imod sine Venner, livlig, vittig, men meget satirisk. Da Grundtvig havde skrevet den bekjendte Sang til 18. Maj-Festen »Kongehaand og Folkestemme«, parodierede Skouboe den i »Vagabonden« blandt andet med følgende Vers:

*Odin sad paa Kampestenen,
Stenen den gav Ild.
Mange Asner gned paa Tenen,
Slesvig-Holstensk Sild!
Ei et Haar paa dem han krøllte,
Ihvor græsseligt end de brølte
Askefis og Loke griner:
Tysker og Latiner!*

Jeg angreb Edvard Skouboe derfor og parodierede paa samme Maade en ret smuk Sang, som han havde skrevet.

Han kunde ikke hengive sig til stadigt Arbejde, og det gik til sidst rent i Staa med hans Theologi. Regensprovsten Prof. Petersen var fortvivlet over, at han intet bestilte, og sagde til hans Kontubernal Christian Trojel: »Kjære Trojel, bind ham til Stolen!« Men det kunde Trojel ikke, og naar der kom Rykkere, af hvilke han havde mange, krøb han i sit tomme Klædeskab. Men som Med-

lem af »Vagabondselskabet« var han ubetalelig, da han forstod at tegne de ypperligste Karikaturer med sin Pen.

Da Trojels Regenstid var udløben, blev Mourits Mørch hans Kon-tubernal, men han formaaede ej heller at binde ham til Stolen. Altid havde han Ærinder at besørge for alle mulige Bekjendte, og Lysten til at læse eller høre Forelæsninger manglede han ganske. Efter at ogsaa hans Regenstid var forbi, blev han forlovet med en vakker Pige fra Odense. Hun var Datter af en Kjøbmand Petersen og Søster til Julius Petersen, der døde 1839 i Julen, og til den meget smukke Sine Petersen, der siden blev gift med min Ven Edvard Biering og nu er Moder til 11 vakre Børn, som alle ere voxne. Da disse Søstre havde Formue, blev Edvard Skouboe Ejer af den Wahlske Boghandel paa Ulfeldsplads.

Her kom jeg stadig til ham i mine Kandidataar og senere som Rigsdagsmand, indtil hans Hustru døde 1848, og han senere maatte opgave sit Bo.

Han blev nu Lærer i Pigeskolen, hvortil han var vel skikket, da han holdt meget af Børn og arbejdede med Lyst, og her kom hans elskværdige Egenskaber først ret frem igjen. Han blev offentlig ansat som Lærer ved Blegdamskolen 1858, men døde 1860.

Han og jeg vare altid Venner, og det gjorde mig ondt, at jeg i 1842 fik ham til at udgive et lille politisk Skrift, »Julirevolutionen«, som jeg havde oversat, da det, uagtet det var udmærket og oplysende, voldte ham Tab. Langt større Tab havde han dog ved et poetisk Skrift af Mag. K. F. Wiborg, »En Molaccord«, som han med stor Bekostning udgav med Randtegninger, og som næsten slet ikke gik af. Jeg fik forøvrigt mit beskedne Honorar i Bøger, som jeg valgte i hans Boglade¹³.

Deltagelse i Foreningslivet

I Sommeren 1837 blev jeg valgt til Formand for »Vagabondselskabet«, og denne Stilling beklædte jeg ved Gjenvvalg i lang Tid, jeg husker ikke hvor længe. Jeg skrev her en Afhandling »om Fordomme«, hvor jeg angreb forskellige overtroiske og for-udfattede Meninger, hvortil min Tante Bregendahl til Dels gav mig Stof. Aaret efter skrev jeg en Afhandling om »Egoismen«. Den har jeg endnu, og den viser sig nu for mig som noget umoden, men dog med Vidnesbyrd om ret gode theologiske og

ethiske Studier, navnlig af Martensens Forelæsninger. Sproget er ganske efter det da brugelige Hegelske Mønster, som Martensen indførte ved Universitetet, og der er alt for mange fremmede Ord. Afhandlingen gaar ud paa at vise, at Egenkærligheden er Grundondet i al Synd, det som Paulus kalder »Kjødet«, og kan kun overvindes ved den rene Kjærlighed fra Gud og til Gud, som er aabenbaret i Kristus.

I Aaret 1836 blev jeg Medlem af »Trykkefrihedsselskabet«, og ved dette Selskabs Generalforsamlinger fik jeg vistnok min første politiske Vækkelse, da her holdtes interessante Foredrag af H. N. Clausen, N. David, Algreen-Ussing, Gjødvad og mange andre. Pastor P. C. Stenersen Gad, som siden blev min Biskop, var den Gang Selskabets Formand. Det skulde jo efter Navnet arbejde »for Trykkefrihedens rette Brug« og imod dens Misbrug, men var i Virkeligheden et Samfund med det Maal at forberede en fri Forfatning. Min Broder Niels og hans Ven Ove Fabricius vare ivrige Medlemmer. Senere blev jeg som Kandidat Medlem af Repræsentantskabet (valgt af Afdelingen paa Falster) og blev da Kollega med disse og flere fremtrædende Mænd, f. Ex. Orla Lehmann og Monrad.

Selskabet arbejdede ikke blot for at vække Frihedssans i Kongeriget, men allerede den 4. Novbr. 1836 holdt Orla Lehmann i Hotel d'Angleterres store Sal et henrivende Foredrag om det danske Sprogs ynkelige Vilkaar i Slesvig. Jeg mindes tydeligt den Virkning, det frembragte, og fra den Tid af fattede jeg levende Interesse for Modersmaalets Sag i Sønderjylland.

Lehmans Tale foranledigede Bestyrelsen til at udgive et af Prof. Christian Paulsen i Kiel forfattet Skrift om det danske Folkesprogs Vilkaar (1837), som vakte min og mange andres levende Deltagelse. Men det er karakteristisk for Tilstanden, at Bestyrelsen først henvendte sig til den arrige Slesvigholstener Falck i Kiel om denne Sag, og først da han svarede med tyske Grovheder, fandt man den rette Mand: den brave og trofaste Paulsen. Men selv hans ypperlige lille Skrift indeholdt væsentlige Urigtigheder, f. Ex., at Dansk skulde være ganske uddød hos Folket langs med Slien, hvilket jeg senere har bevist at være en stor Fejltagelse¹⁴. Ove Fabricius, min Broder og jeg holdt nu »Dannevirke« og fulgte med ganske Hjerter Kampen for Modersmaalet; men Bladet havde den Gang kun 25 Holdere i hele Kjøbenhavn!

Nye Venner

Den 1. Maj 1838 var Mourits Mørch oppe til theologisk Attestats og fik et godt Laud. Efter nogen Tids Virksomhed som Timelærer i Kbhvn. tog han imod en Huslærerplads paa Rantzausgave og forlod saaledes vor Kreds. Hos min Tante afløstes han som Middagsgjæst af F. B. Helms, som ogsaa blev min Ven og altid var aaben og elskværdig. Hans yngre Broder Jakob Helms kom 1842 til at spise hos Fru Bregendahl, men da var jeg ikke længere i hendes Hus, skjønt jeg dog kom der næsten daglig.

Jeg har ovenfor nævnt Billedhuggeren Adolf Jerichau som en intim Ven af Nikolaj Blædel og derfor ogsaa en Ven af mig og min Broder. Vi kom meget ofte sammen med ham og fulgte med levende Interesse hans Kunstudvikling. Han var genial og elskværdig, men tillige aparte, ofte paastaelig og lunefuld. I Maj 1838 fik han ved Prins Christians Gunst Tilladelse til at tage med Fregatten »Bellona« til Rom, og vi toge en hjertelig Afsked med ham ved Toldboden.

Dette er nærmere omtalt i Nikolaj Bøghs smukke Mindeskrift, hvoraf jeg med Forundring har set, at han elskede mig og regnede mig blandt sine allerkjæreste Venner. Dette vidste jeg ikke noget af, da vi vare sammen, og jeg troede, at han satte mig langt under min Broder, ikke at tale om Nikolaj Blædel.

Da jeg mange Aar efter, at han var bleven berømt, en Gang var i Besøg hos min Svoger Joh. Friderichsen paa Nøbølle og med ham besøgte Lungholm, som han havde i Forpagtning, hørte jeg tilfældigvis, at Jerichau tilligemed sin Ven, Maleren Th. Læssø, var i Besøg hos Baron Bertouch, og at de opholdt sig i Haven. Jeg gik da derind, men formodentlig har den stakkels melancholske Mand den Dag været forstemt. Thi han modtog mig ingeniende som en kjær Ungdomsven. Jeg gjorde da Besøget kort, og det var Grunden til, at jeg senere, naar jeg kom til Kbhvn., aldrig opsøgte Jerichau. Jeg troede, at han var bleven hovmodig, og den Slags Folk holder jeg mig altid borte fra. Nu fortryder jeg det dog, da jeg ser, at han i sine Breve fra Rom har omtalt mig med saa stor Kjærlighed⁴⁵. Noget lignende er hændt mig med flere af mine Ungdomsvenner.

Den 20. Juni 1838 var der en smuk Fest paa Bellvy i Anledning af Stavnsbaandets Løsning den 20. Juni 1788. En Kreds af Studenter og Borgere gik til Bellvy og bragte de forsamlede Fstedeltagerne en

Sang af Skomager Siesby, der tilligemed Claudius Rosenhoff var med. Ligeledes var min Broder, Ove Fabricius og jeg med. Efter at have hilset Bønderne, holdt vi et muntert Gilde paa »Constancia«.

En gammel Ven af os, Vilhelm Schöler, som tillige med sin Broder Kobberstikker Peter Schöler var med, blev saa begejstret, at han holdt de mest glødende Taler, og tilsidst, da min Broder Niels havde holdt en god Skaaltale, gav han sig til at holde en Lovtale over vor Fader, hvem ingen af Selskabet kjendte. Vi troede, at han var fuld, men det var kun hans overstrømmende Hjærte, der løb løbsk. Han blev siden Præst i Vodder og spillede en Rolle i den slesvigske Sag.

Ogsaa Brødrene Torkild og Gustav Hansen fra Aalborg, som vi den Gang omgikkes meget ved, vare med paa Touren. Torkild blev siden theologisk Kandidat og Ejer af Petersholm ved Vejle. Han var en herlig ung Mand. Det samme gjaldt om Gustav, der døde som Student.

Samlæsning

I Løbet af Vinteren 1838–39 begyndte jeg med min Broder Niels, Ove Fabricius, Andreas Laurits Krogh og Fr. Chr. Sofus Neergaard at læse det Ny Testaments Exegetik i Fællesskab. Det er en meget heldig Maade at studere paa, især for dem, der ikke havde Raad til at holde Manuduktør. Vi samledes en eller 2 Gange om Ugen, mest hos Krogh, hvis Fader ejede en stor Bryggergaard i Nybrogade, eller paa Borchs Kollegium hos Ove Fabricius og Broder Niels. En af os skulde forberede sig omhyggeligt og være Manuduktør for de andre, der naturligvis ogsaa skulde læse over paa det opgivne Penum. Fabricius og Niels vare de fremmeligste, da de begge skulde op til Attestats i 1839; derefter var jeg nærmest ved Examen. Jeg holdt saaledes Foredrag og Examinatorium over begge Brevene til Thessalonikerne, hvilket var mig til stor Nytte. Vi kom rigtig godt ud af det sammen og havde gjensidig Glæde af denne Øvelse.

Neergaard var en ældre Student og levede af Informationer. Han var ogsaa brav i alle Maader, og jeg kan nu ikke begribe, at han først gik op i 1844, og da maatte nøjes med Laud. Han blev Adjunkt paa Herlufsholm, senere Overlærer og skal have været meget afholdt.

Krogh var et lyst Hoved, men en temmelig flot Kavallér, hvortil

Grunden vel var hans Faders mange Penge. Man han var en god Kammerat, om end altid noget verdslig, hvilket fulgte ham til hans Død.

Han var først Præst i Majbølle paa Laaland, siden i Arninge og til sidst i min Faders gamle Kald Ønslev. Jeg har besøgt ham alle tre Steder. I nogle Aar var han en anset Rigsdagsmand og gjorde sig bekendt ved nogle ypperligt skrevne Artikler i »Lolland-Falsters Stiftstidende« imod Ministeriet Ørsted, da det gjorde Statskup.

Da jeg besøgte ham i Ønslev, var han meget svag og kom sig ikke, men døde næste Foraar 1881.

Timelærer paa Mariboers Skole

Da Fabricius skulde op til Attestats i 1839, overdrog han med Prof. Mariboers Tilladelse sine Timer i Skolen til mig. Denne Realskole, som forberedte til den Kgl. militære Højskole, var meget anset og talte et Par hundrede eller flere Elever. Blandt Lærerne vare de bekendte Brødre Wilhelm og Chr. Bjerring i Fransk, samt den tredje Broder, Skrivelærer Edvard Bjerring, der var Skolens Inspektør. Desuden Kaptain i Artilleriet Bendtz, Lieutenant Lomholtz, Cand. Scheller, Student F. A. Milo og mange andre.

I Frikvarteret samledes vi i Lærerværelset, hvor Bjerringerne og Bendtz disputerede om Politik. Christian Bjerring kaldtes ligefrem »Kongemorderen« eller »Robespierre«. Hver Lørdag var der Lærrermøde og Censur over Drengenes Fremgang og Opførsel. Da blev der ogsaa deklameret af enkelte, som havde Mod dertil, og andre fik idømt Prygl.

Mariboe var en døbt Jøde, meget livlig og med mange nye Ideer. Han indførte først her i Landet den Jacototske Methode, hvorefter Børnene fra Begyndelsen af ikke lærer Bogstaver eller Stavning, men strax begynde at læse rent, ligesom de ogsaa ved Skrivning strax begynde med at efterskrive hele Sætninger paa Tavle. Man opnaaer derved, at de ikke faae en slæbende Udtale. Jeg maatte sætte mig rigtig ind i Metoden, da jeg havde Dansk i Forberedelsesklassen og den næstsidste Klasse. Jeg læste uafbrudt 6 Timer daglig fra 9–3, og da Betalingen var 2 Mk., hvoraf Fabricius fik Fjerdedelelen, havde jeg kun 1 Mk. 8 Sk., men det var dog 1½ Rdl. om Dagen, saa jeg kunde rigelig leve deraf. Men det var strengt at skulle sætte sig til at læse Theologi, naar jeg træt og udmattet kom hjem og havde spist. Jeg

var dog glad ved denne Fortjeneste, men jeg havde undertiden ondt ved at holde Drengene rolige, hvilket gik mig nær til Hjærte. De bedre af Børnene holdt jeg meget af og flere af disse ere nu i høje Stillinger. Da Ove Fabricius var bleven Kandidat (med et godt Laud) 1839 i Januar, overtog han snart igjen sine Timer. Prof. Mariboe sagde ved Afskeden til mig, at jeg tog alle Børnenes Hjærter med mig. Dette var vel ikke ganske sandt, men dog mere end en tom Kompliment.

Her er udeladt navnene på nogle af de elever, som Mørk Hansen mindedes fra den tid.

Spredte Minder fra Studenterlivet 1839–40

I Vinteren 1838–39 hørte jeg Grundtvigs Forelæsninger over Nordens Mythologi, som han senere udgav under Titel »Brage-Snak«, og i Vinteren 1839–40 ligeledes hans Foredrag paa Borchs Kollegium over de sidste 50 Aars Historie, som han udgav under navn af »Mands Minde«. De sidste interesserede mig mest. Her var jeg altid i Flaade med Fabricius, min Broder Niels og Nikolaj Blædel. Med ham vare vi ogsaa stadig sammen med hans Venner Adolf Jerichau, Kaalund (Digteren, den Gang Maler) og Maleren Læssø. Den sidste Aften blev der af Frederik Barfod fremsagt et Digt til Grundtvigs Pris, og Kaalund havde ogsaa skrevet en Sang, som dog ikke blev sunget, men den blev fremsagt af min Broder Niels, da Kaalund ikke havde Mod dertil.

Her er udeladt en omtale af et par af Mørk Hansens privatelever (Arthur Hindenburg, John Christmas etc.).

At jeg trods min betydelige Lærer-Virksomhed kunde blive færdig til at gaa op i Juli 1840, var jo al Ære værd, hvis jeg virkelig var bleven færdig. Men det var meget langt fra, og jeg havde i Virkeligheden saa mange Huller i alt, jeg burde vide, at det i Grunden var dumdrigt af mig at gjøre Forsøget. Efter at baade Ove Fabricius og min Broder vare blevne færdige, læste jeg paa samme Maade sammen med mine tre Venner Henrik Roth, Chr. Kampmann og Nikolaj Blædel. Vi samlede i Almindelighed hos Roth paa Regensen og gjenngik her Dogmatik, Kirkehistorie og maaske flere Discipliner. Undertiden foretog vi en Spadseretur langs med Søerne, og vi examinerede da hinanden paa Vejen. Det var ret morsomt, men blev næppe saa grundigt, som det burde have været.

I græsk Exegese var Roth den dygtigste, men ellers var Kampmann, som havde Schurmann til Manuduktør, den sikreste. Blædel var jo et Aar yngre Student end vi andre, og han blev uden Tvivl senere den, som var bedst hjemme i alle Fag. I Kirkehistorie havde jeg maaske Fortrinet, uagtet jeg ogsaa der havde mange Huller og egentlig først blev hjemme i Videnskaben i mine Kandidataar.

I Vinteren 1839–40 brugte vi oftere den Trafik at købe en Flaske rød Vin (til 2 Mark 8 Sk.), som vi efter fuldendt Læsning blandede med Vand, Sukker og Kanel og brændte af. Det var os en stor Morskab og en billig Fornøjelse. Vi holdt da Taler, som vist ofte vare meget »überschwengliche«, men altid højst uskyldige. Ofte drak vi paa, at vort Venskab maatte vare ved til Døden. Dette Ønske blev for Blædels Vedkommende ikke opfyldt saaledes, som vi den Gang tænkte os det. Derimod vare Roth, Kampmann og jeg fortrolige Venner lige til Roths Død.

Sidste Gang jeg besøgte Roth paa hans Sotteseng (August 1886), mindede han mig med Glæde om disse Aftener paa Regensen, og det morede ham at komme i Tanker om, at vi fire den Gang fattige Studenter, alle vare blevne Riddere af Dannebrog. Han kunde have tilføjet, at den yngste af os (Blædel) blev det først, den ældste (Roth) sidst, og at Blædel ligeledes var den første, der tillige blev Dannebrogsmænd, en Hæder, der jo ogsaa var mig forbeholdt. At den kjære Roth paa sit Dødsleje kunde glæde sig ved slig udvortes Ære, var vel en Svaghed, der viser, hvor dybt Forfængelighed er rodfæstet hos alle. Søren Kierkegaard siger jo, at den Slags »Kors« trække fra i kristelig Henseende. Det kommer dog vel an paa, med hvilket Sind de modtages og bæres. Det er bekjendt, at Blædel gjorde sig bemærket ved ikke at ville bære sit Ridderkors, indtil Frederik VII sagde til ham: »Vil De ikke bære det, naar Deres Konge befaler det?« Blædel var efter min Mening den mest forfængelige af os fire Venner.

Aaret 1839 var for mig et indholdsrigt Aar. Jeg læste vel flittigt baade med de tre nævnte Venner og desuden Hebraisk (Genesis) med Nikolaj Blædel foruden de Fag, jeg gjenmægik alene. Jeg deltog ogsaa i H. N. Clausens Skriveøvelser, som vare højst ansete af alle Theologer, og efter hvis Udfald man i Almindelighed blev bedømt, d. v. s. de, som her fik gode Karakterer, antoges forud bestemte til at faa Laud til skriftlig Attestats. Jeg skilte mig i det hele meget godt ved mine Afhandlinger, fik næsten hver Gang Laud og

opnaaede et Par Gange at blive nævnet, hvilket betragtedes som en stor Ære, d. v. s., Clausen nævnede hver Gang nogle enkelte, undertiden kun to-tre, hvis Afhandlinger havde været de bedste. Oftest blev M. Wad nævnet, stundom ogsaa B. Bøggild, med hvem jeg undertiden læste. Derimod mindes jeg ikke, om Søren Kierkegaard blev nævnet, uagtet han tog del i Øvelserne og var den dygtigste af os alle. Men han var jo alt for original og genial til at kunne holde sig strengt til Spørgsmaalet. Ludvig Helweg blev ogsaa nævnet flere Gange.

Men foruden denne Virksomhed havde jeg ogsaa, efter at jeg var holdt op at læse i Mariboers Skole, stadig Informationer flere Timer om Dagen. Det var ikke blot denne Virksomhed, som afdrog mig fra min Examenslæsning, men der indtraf i 1839 flere Begivenheder, som maatte opfylde en stor Del af min Tid og mine Tanker.

Her er atter udeladt en omtale af et par af Mørk Hansens privatelever (Edvard Rosenørn Deahurst fra Vestindien, Eduard Wahl, senere stiftamtmand i Ålborg).

Søster Marias Giftermaal

Min Søster Maria, som var Lærerinde hos Forpagter Hansen paa Giesegaard, fik i Begyndelsen af Aaret uventet en Frier, nemlig Forpagter Johan Ditlev Friderichsen paa Fuglsang, hvis Søn Peter hun havde undervist. Han holdt inderlig meget af sin Lærerinde og sagde en Gang til sin Fader: »Dersom jeg var stor, vilde jeg gifte mig med Jomfruen«. Dette gav vel Faderen, som var bleven Enkemand et Par Aar forud, og som foruden Sønnen havde en lille, yndig Datter Dine, Tanken om at vælge min Søster til sine Børns Moder. Han var en brav og særdeles dygtig Mand, som Fader satte megen Pris paa. Men min Søster havde vel aldrig drømt om, at han vilde bejle. Han var ej blot meget ældre (20 Aar), men han var i Grunden styg, om end hans ærlige Øjne og hjærtelige Væsen vandt ham mange Hjerter. Han var oprindelig bondefødt og havde beholdt noget bondeagtigt, saaledes stærk laalandsk Udtale og bandede slemt, naar han blev vred. Han havde tilegnet sig mange gode Kundskaber, havde taget Landmaaler-Examen og arbejdet paa et Kontor, samt studeret mange Landvæsensskrifter, saa at han vistnok var en af Danmarks dygtigste Landmænd. Han var ganske overordentlig virksom, aldrig ledig og opfyldt af Lyst til at gavne sine

Medborgere. Han havde ej blot Fuglsang og Priorskov i Forpagtning, men ogsaa den store Gaard Lungholm, og ejede selv en Gaard, Nøbølle, som ved hans udmærkede Styrelse blev en Mønstergaard, der blev betydelig udvidet. Min Søster gav ham sin Haand, og det varede ikke længe, inden hun ogsaa gav ham sit Hjærte, idet hans store Kjærlighed til hende, som voxede med Aarene, maatte binde hende altid fastere til ham. Hun tænkte vel ogsaa, at Forbindelsen med en saa dygtig og allerede den Gang velhavende Mand vilde være hendes Forældre og Søkende en Støtte.

Brylluppet fandt Sted i Ønslev den 7. Juni 1839, og vi vare i den Anledning alle samlede i Hjemmet. Broder Niels og jeg fulgtes ad hjem, og der var forskjellige Festligheder. Da de unge Folk holdt deres Indtog paa Fuglsang, var der en Æreport, og alle Godsets Bønder vare samlede og modtog Brudeparret med en Sang. Friderichsen var nylig bleven Kammerraad. Han modtog sine nye Svogre med stor Kjærlighed, og vi havde siden næsten et andet Hjem paa det skønne og venlige Fuglsang, ligesom senere paa Nøbølle, da min Svoger og Søster flyttede derhen.

Her er udeladt en omtale af, at broder Niels, der 1838 var blevet forlovet med Nikoline Biering, virkede som huslærer hos kammerråd Svendsen. Om denne se senere.

Pintsens og Sommerens Fodrejser

I Pintsen 1839 havde jeg sammen med Broder Niels og Brødrene Blædel gjort en dejlig Fodtur over Gladsaxe, Frederiksdal og Farum til Jonstrup, hvor Blædelerne indførte mig hos Økonomen paa Seminariet Grejersen, der tidligere havde været Lærer i Stubbekjøbing og var en gammel Ven af Blædels Hus. Vi havde det herligt her, og Niels, som var bleven i Gladsaxe, prædikede anden Pintsedag for den gamle Provst Grundtvig, hvis Datter var gift med Blædelernes ældste Broder Ludvig. Blædelerne og jeg gik om Morgenen tidlig fra Jonstrup og kom tidsnok til Gladsaxe for at høre Niels's Prædiken, der var god og opbyggelig.

I Sommerferien ledsagede Brødrene Blædel mig til Falster, Rejsen begyndte med en stor Studenterefest med Dampskib til Møens Klint. Min Søster Annas Veninde, Sulla Ottesen, var med os og blev i Ønslev i Ferien. Jeg var ikke fri for at være noget forelsket i denne smukke og opvakte unge Pige, men jeg tænkte ikke paa at forlove mig som Student, og jeg mærkede oprigtig talt heller ikke, at hun

udmærkede mig frem for andre. Hun blev 1841 gift med Præsten Henrik P. C. Tram, som havde konfirmeret hende som Kapellan hos hendes Fader og 1840 var blevet Katechet i Ærøskjøbing.

Med Blædelerne gjorde jeg en Fodtur over Korselitze og Horbeløv til Stubbekjøbing. Jeg maa dog først berette, at vi paa Store Klint mødtes med et stort Selskab af Herrer og Damer fra Falster og Laaland, og at min Svoger og Søster fra Fuglsang vare med, og at Friderichsen havde arrangeret Turen tilligemed Cand. Egede Glahn, den senere Stiftsprovst. Paa Klinten traf vi Thorvaldsen og Øhlen-schlæger, hvem vi Studenter hilsede med en Sang. De bleve begge meget forlegne og kunde kun fremstamme, at de takkede for den store Ære.

Om Natten sov alle vi Studenter i nogle Lader paa Liselund, hvor der var anbragt Halm og Rapssejl. Naturligvis sov vi ikke meget for Latter og Lystighed. Da det Dampskib, som fra Falster var lejet til at gaa til Klinten, ikke havde kunnet lægge til for Blæst, maatte vi benytte lejede Vogne for at komme til Stege. Her gik vi saa næste Aften ombord i Skibet, og her var det, at den Scene forefaldt, som W. Hjort omtaler i »N. G. Blædels Levnet«, at han nemlig, idet han baglænds gik ud paa en Flydebro for at ledsage en ung Dame ombord, faldt i Vandet til over Hovedet, og da hun spurgte ham: »Blev De vaad?« svarede: »Ja Gu' blev jeg vaad!«

Medens Blædelerne vare hos os i Ønslev, havde vi Visitats, og gamle Biskop R. Møller underholdt sig paa den elskværdigste Maade med os unge Studenter, som han kaldte »Commilitones«.

Studentikost Foreningsliv

Der var paa den Tid opstaaet en Strid imellem Regensianerne og det theologiske Fakultet, der antog store Dimensioner og gav Anledning til Stiftelsen af »Den akademiske Læseforening«. Fakultetet havde som Bestyrer af Regensen indrettet en Læsestue paa Gaarden og bekostet Anskaffelse af Blade og Haandbibliotek, og det forlangte derfor til Gjengæld at raade over, hvad der skulde holdes og anskaffes. Men Regensianerne vare især syge over deres Frihed og vilde hellere miste disse Fordele end staa under Kontrol. Det var især Carl Ploug, som stod i Spidsen for Regensianerne og førte Korrespondancen med Fakultetet. Da dette ikke vilde give efter, og Regensianerne ikke heller, oprettede disse »Den akademiske Læseforening«, sædvanlig kaldt »Akademikum«, med hvilken jeg senere fik meget at gjøre. Den blev stiftet ved et Møde paa

Regensen den 3. April 1839, men den 5. April holdtes et almindeligt Studentermøde, i hvilket jeg med mine nærmeste Omgangsvener tog Del. Vort første Lokale var paa Kultorvet, det næste i Vimmelskafte, hvor vi boede lige, til Foreningen i 1844 blev slaaget sammen med den gamle Studenteforening i Boldhusgade.

Carl Ploug var uden Tvivl den første Formand, og han udgav den lille Pjece »Om Ophævelsen af Regentsens Læseforening«, hvori alle Aktstykker findes.

Fra den Tid af var jeg stadig Medlem og tog Del i alle Generalforsamlinger. Der holdtes ogsaa Lørdag Aften Foredrag, navnlig af Rasmus Nielsen, Orla Lehmann og flere. Tonen var ægte »studentikos«, fidel og munter, men Lokalet var daarligt, og naar der Lørdag Aften var Sold, var Luften opfyldt af Tobak og Punsch, og Vittighederne ofte vandede nok.

Da Akademisk Læseforening var stiftet, blev den bekjendte Kritiker og Digter P. L. Møller foreslaaget til Optagelse. Men han boede paa Ehlers Kollegium sammen med en Choristinde, idet han vilde indføre det franske Grisettevæsen hos os. Tillige havde han i et Digt i »Nordisk Ugeskrift«, udg. af Fr. Barfod, forhaanet Edvard Skouboe i Anledning af hans Forlovelse (»en sær Forlovelse«). Af disse Grunde forlangte min Broder Niels og Ove Fabricius, at han ikke maatte optages. Sagen blev ført for en Generalforsamling, og P. L. Møller afgav en vitterlig løgnagtig Erklæring om det nævnte Digt. Orla Lehmann forsvarede P. L. Møller, og han blev optagen med faa Stemmers Majoritet og traadte saa strax ud igjen. Han var en personlig Fjende af Edvard Skouboe, som havde været hans Kontubernal paa Regensen. Siden fik han Mourits Mørch til Kontubernal, thi med ham kunde alle forliges. P. L. Møller var et lyst Hoved med mange Kundskaber, har skrevet mange gode Ting, men han var af slette Sæder og Atheist. Han døde siden i stor Fattigdom og ene i Frankrig.

Et andet Samfund, i hvis Stiftelse jeg tog Del, fik en større Betydning, idet det kom til at omfatte mange udmærkede Mænd. Det var »Det Danske Samfund«. Det blev paa en vis Maade stiftet paa mit lille Kammer i Ny Vestergade, idet Frederik Barfod, som var dets egentlige Stifter, her for vort lille Middagssamfund – Ove Fabricius, min Broder, Nicolaj og August Blædel, Immanuel Barfod, Carl Bregendahl – fremsatte Planen og foreslog, at han vilde indbyde sine specielle grundtvigske Venner til at træde sammen. Det var da

navnlig Brødrene Frederik og Martin Hammerich, C. C. Hall, Klædekræmmer Bloch, Peter Rørdam og nogle flere. D. G. Monrad, som hørte til samme Kreds, var den Gang udenlands. De gik ind paa hans Plan, og de fik Grundtvig til at love sin Bistand. Vi samlede da i et lejet Lokale, jeg tror i Boldhusgade. Grundtvig holdt Foredrag og blev Formand, der blev sunget og forhandlet, og vi havde senere mange interessante Aftener. Navnlig en smuk Fest den 1. April 1840 til Minde om Niels Ebbesens Daad 1. April 1340. Grundtvig skrev til Festen sin skønne Sang: »Om Danmarks Kvide der lød en Sang«.

Men da Orla Lehmann foreslog, at der skulde skrives Love og ved Stemmeffertal vælges en Formand, blev Grundtvig vred og holdt en Tordentale om, at man vilde »nedstøde ham fra hans Højsæde«. Lehmann maatte opgive Forslaget, og Grundtvig blev ved at være Formand uden Love og uden Valg. En Aften forhandlede der om en fri Forfatning, hvis Fortrin Lehmann fremhævede med stor Veltalenhed. Grundtvig holdt heftig paa den absolutte Kongemagt, og da han ikke kunde hamle op med Lehmann, forlod han i Vrede Forsamlingen, idet han vendte sig om i Døren og raabte: »De havde Uret i Aften, Herr Lehmann!« Frederik Barfod stod naturligvis paa Grundtvigs Side, men vi andre holdt med Lehmann.

I Løbet af 1839 var jeg ogsaa med at stifte et theologisk Disputereselskab, som kaldtes »Palæstra«. Vi skulde skiftevis skrive Afhandlinger, som vi lode renskrive og omsende, hvorpaa vi i det næste Møde skulde forsvare dem. De virksomste Medlemmer vare H. Brøchner, Gude, C. Brandt, Bahnsen, B. Bøggild. Jeg skrev en Afhandling om Sakramenterne og senere en om Udødeligheden. Den sidste blev haardt angreben af Brøchner, som aldeles nægtede Udødelighed, og af Bahnsen, som vel holdt paa Skriftens Lære, men mente, at jeg havde forsvaret mit Standpunkt daarligt. Brøchner blev ligefrem grov og brugte Argumenter som disse: »Hvor skulde alle disse Milliarder af Sjæle komme hen?« Han sagde ogsaa i Stridens Hede: »Nej, Gu' er det ej!«

Min Fejl var, at jeg den Gang bildte mig ind at være Filosof af den Hegelske Skole og at kunne godtgjøre og bevise personlig Udødelighed som noget selvfølgeligt.

Jeg husker, at Edvard Biering i Anledning af en filosofisk Afhandling, som jeg havde skrevet og oplæst i »Vagabondselskabet«, skrev et Stykke i Bladet, som endte med, at det vist vilde komme

saa vidt med mig, at Drengene vilde pege ad mig paa Gaden og raabe: »Der gaar en Hegelianer!« Jeg tror dog nok, at jeg inden jeg tog Examen, kom bort fra den Indbildning, at jeg var særlig anlagt for Filosofi. For Resten havde Martensen nogen Skyld i den filosofiske Retning, da hans dogmatiske Forelæsninger havde langt mere af det Hegelske Tilsnit end hans trykte Dogmatik, som dog ogsaa har noget deraf, navnlig i Læren om Treenigheden og Guds Egenskaber. Jeg havde ogsaa hørt Engelstofts Forelæsninger over den naturlige Theologi, en Videnskab, som nok nu ikke længere foredrages. Efter at jeg var bleven Kandidat, var jeg i nogen Tid Formand for det omtalte Selskab »Palæstra«, men jeg mindes ikke, naar det hørte op.

Det er her udeladt, at Mørk Hansens søster Louise kom til fru Bregendahl i Kbh., mens Mathilde Bregendahl i stedet kom til Ønslev. Louises veninde, Emilie Breinholt, var forlovet og blev senere gift med lærer Edvard Thomsen på Rødding Højskole. De to piger lærte tysk hos fru Krossing, gift med artillerikaptajn Krossing, en broder til fru Bregendahls svigersøn.

»Kongen er død!«

Den 3. December 1839 blev der Røre i Byen. Jeg gik til Amalienborg og hørte en Minister udraabe: »Kong Frederik VI er død! Længe leve Kong Christian VIII!« Næste Morgen vare Studenterne og alle Officerer og Soldater af Garnisonen tilsagte til Møde for at aflægge Eden. Jeg mødte ikke, da jeg ikke havde nogen Uniform.

Det var heldigt, thi det var bidende Kulde, og Studenterne, som ikke havde Kapper, maatte staa i 3 Timer paa Frue Plads, inden vedkommende Kommandant eller General kom.

Dagen efter Kongens Død var der et stort Studentermøde i Hotel d'Angleterre. Vor rige Svoger Friderichsen, der med sin Hustru, Søster Maria, netop var i Byen, blev af os indført som en Præst fra Lolland. Orla Lehmann fremlagde en Adresse til den nye Konge om en fri Forfatning og om Trykkefrihed. Han forsvarede den med Veltalenhed, men Madvig gød Vand i Blodet ved at spørge os: »Haand paa Hjærtet, unge Venner! hvad kjende I til den norske Konstitution?« Han mente, at Studenterne burde passe deres Studier og ikke befatte sig med Politik. Lehmann forsvarede sin Adresse, men vilde dog næppe have trængt igjennem, hvis ikke D. G. Monrad, som lige var kommen hjem fra Paris, var traadt op og med stor Snildhed og Varme havde forsvaret Studenternes Optræ-

den. Han gjorde den Mening latterlig, at »Theologen kun skulde blive ved sin Bibel, Juristen ved sine Pandekter og Medicineren ved sit Cadaver«.

Saa traadte Frederik Barfod op og udtalte, at det var Mangel paa Pietet imod den elskede gamle Frederik VI at komme til hans Efterfølger med Klage over Absolutismen, førend den gamle Folkefader var bleven kold. Men hans Optræden med hans noget skrigende Stemme gjorde ingen Lykke, og han blev næsten udhyset. Han stillede sig da frem paa Tribunen og raabte: »Jeg skal vise Dem, at jeg har Mod til at staa for Deres Hyssen!«

Jeg og min nærmeste Vennekreds, som fra vore Fædre havde arvet megen Længsel efter større Frihed og større Deltagelse af Folket i Landets Anliggender, holdt med Lehmann. Og da Adressen var vedtagen, gik jeg næste Morgen omkring paa alle Auditorier i Universitetsbygningen, traadte op paa Kathederet og meddelte de forsamlede Studenter, hvor Adressen laa til Underskrift.

Om Aftenen vare vi samlede hos min Tante. Frederik Barfod kom og var meget forbitret over Adressen. Han sagde da: »Den vilde ikke have faaet mange Underskrifter, dersom ikke »en uforskammet Børste« var gaaet om paa Auditorierne og havde opfordret baade Russerne og alle andre Studenter til at skrive under«. Jeg fortalte ham da, at jeg var denne uforskammede Børste! Dette kølede dog ikke vort Venskab. Senere blev Barfod ti Gange saa rød, som jeg nogensinde havde været, og paa den grundlovgivende Rigsdag kaldte han mig offentlig »et Medlem af Højre«. Dette var jeg dog aldrig, men den Gang var det i manges Øjne det værste Skjeldsord.

Det var første Gang, at jeg, som ellers var meget undselig og tilbageholdende, dristede mig til at træde offentlig op. Til at prædike havde jeg som Student aldeles ikke Mod, og jeg mente ogsaa, at jeg endnu var umoden dertil. Broder Niels prædikede derimod flere Gange som stud. theol.

Kong Christian VIII modtog Studenternes Deputation med Venlighed og gav smukke og forjættelsesfulde Ord. Da Orla Lehmann Dagen efter ved et offentligt Studentermøde gav Referat af Kongens Svar, modtoges han af Grundtvig med Haanlatter. Lehmann raabte da: »Jeg vil minde Dem om, min Herre, at de Ord, som De finder saa latterlige, er de første Ord, De hører af Deres nye Konges Mund«. Senere, da der kom en Mængde Adresser ind til Kongen med samme Forhaabninger eller Fordringer, blev Kongen efter Haanden mindre

og mindre naadig, og nogle Deputationer svarede han endog temmelig haardt, hvorfor man parodierede H. P. Holsts bekendte Vers om Frederik VI paa følgende Maade:

O Fædreland, hvad har du tabt

Din gamle Konge sover:

Din nye Konge grov er!

Kong Frederik VI's Begravelse foregik med stor Højtidelighed og fremkaldte smukke Digte og Sange. Jeg var med at se ham paa »Lit de Parade«, idet jeg ledsagede min Tante, Maria Bregendahl, der altid var paa Færde, naar der var noget at se. Men der var en frygtelig Trængsel og i Virkeligheden kun lidt at se. Da Bisættelsen fandt Sted i Roeskilde den 15. Januar 1840, skulde jeg have paraderet i flere Timer, men slap fra ved at gaa til den gamle Læge ved Studenterkorpset, Prof. Drejer, som fandt, at jeg var rød i Halsen og gav mig Attest. Jeg var da Tilskuer paa forskellige Steder, hvor det lange Tog i den stille Aften bevægede sig hen. Næste Dag var der Sørgegudstjeneste i alle Kirker.

Theologisk Embedsexamen

I det første Halvaar af 1840 var jeg flittig, læste Hebraisk med Nicolaj Blædel og flere Dele af Ny Testamente med Kampmann. Jeg var slet ikke glad ved at skulle op, saa daarlig, som jeg var forberedt, men det gode Udfald af mine skriftlige Øvelser hos H. N. Clausen gav mig dog noget Mod, og da jeg ikke havde Raad til at blive længere i Byen, og min Broder Niels søgte Befordring for at kunne gifte sig, var det mig af Vigtighed at komme op til Juli Kvar-tal. Mest var jeg bange for Scharlings og Hohlenbergs Fag. Scharling havde jeg næsten slet ikke hørt (kun en række Forelæsninger over Kilderne til Ny Testamentes Evangelier), og i Hebraisk kjendte jeg min Svaghed. Jeg stolede paa, at jeg var godt hjemme i baade Clausens og i Martensens Dogmatik, medens jeg i Moral væsenlig kun kjendte Martensens lille Moralfilosofi for Russerne. Endelig kom da den med nogen Bæven forventede Dag, da den skriftlige Examen begyndte. Der var den Gang særdeles mange tildels meget dygtige Folk oppe, bl. a. Wad, B. Bøggild, Søren Kierkegaard og en lærd Islænder Halldor Jonsson, desuden Lunddahl, Meelby, Roth, Jacob Stilling, Kampmann, G. Høeg, G. Warburg, Chievitz og fl., ialt over 30.

Hvad der varslede ilde for mig, var den Omstændighed, at H. N.

Clausen modtog en Indbydelse til at fejre Göttingeruniversitetets 100 Aars Jubilæum. Han havde jo selv studeret i Göttingen som Candidat. Men det var hans Fag, som vare de eneste, jeg var godt hjemme i. Den skriftlige Examen begyndte den 11. Juni 1840.

Første Dags Spørgsmaal vare følgende:

- I. Paa hvilken Grund hviler Begrebet om Jesu Syndfrihed, og i hvilket Forhold staar dette Begreb til Dogmet om Gudmenesket?
- II. Hvilke Aarsager fremkaldte den pavelige Residentses Forflyttelse til Avignon, og hvilke Følger havde Pavernes Ophold der for Pavemagten og Kirken?

Anden Dag, d. 12. Juni:

- III. Hvad forstaaes ved Theodicée og hvorledes løser Kristendommen Theodicéens Problem?
- IV. Psalme 103, 1–14.

Tredie Dag, d. 13. Juni:

- V. Hvorledes har man søgt at fremstille Sanddruhedens Pligt og sammes Begrænsning, og hvorledes maa hint Pligtbegreb begrundes, for at de opstaaede Collisioner deri kunne finde deres Løsning?
- VI. Evangelium Johannis I, 6–18.

Den første Dag var jeg meget vel fornøjet. Jeg havde i »Vagabondselskabet« skrevet og forsvaret en Afhandling om »Forsoningen ved Jesus Kristus«, som jeg havde gjort mig megen Umage med. Heri havde jeg (især efter et tysk Værk af F. C. Baur) anført en Mængde træffende Citater baade af Ny Testamente og af Kirkefædre og Middelalderens Scholastikere og Mystikere, navnlig af Irenæus og Anselm af Canterbury, som jeg nu kunde paa Fingrene. Jeg tror nok, at min Besvarelse af Spørgsmaalet var den bedste. Ogsaa det kirkehistoriske Spørgsmaal besvarede jeg let og rigtigt. Anden Dag var jeg efter Omstændighederne ogsaa godt fornøjet. Der var mange, som slet ikke vidste, hvad Theodicée var. Det hebraiske Specimen var ogsaa ret godt. Men sidste Dag kom jeg temmelig daarligt fra det moralske Spørgsmaal. Det var opgivet af Scharling, som havde holdt Forelæsninger over de Wettes Moral, og her opregnedes, hvilke Kirkefædre o. s. v., der havde forsvaret Nødløgn, og hvilke der havde fordømt den. Jeg vidste intet derom, men skrev noget om Collision mellem Pligter i Almindelighed samt – efter Fogtmanns Lærebog – om Tilfælde, hvor ingen kunde forlange at faa Sandheden at vide.

Udfaldet blev, at der var tyve, som fik Laud, til Skriftlig, og at jeg havde det tiende Laud, medens min Ven Kampmann havde det niende. Wad var uden Tvivl No. 1. Derefter vistnok Bøggild, S. Kierkegaard, Christens, Roth, Chievitz, Stilling, Lunddahl.

Ved den mundtlige Examen den 8. Juli (udsat paa Grund af Kong Christian VIII's Kroning i Frederiksborg den 28. Juni) gik det mig daarligt, navnlig fordi Clausen var borte. Jeg blev slet ikke prøvet i Dogmatik, men derimod i Indledningen til Ny Testamente, som jeg kun kunde daarligt, da jeg ikke havde hørt Scharling. Og i Hebraisk kom jeg op hos Hohlenberg i det 25. Kapitel i Genesis om Ismaels Efterkommere, som vi sprang over i Skolen, og som jeg ikke havde læst, da dette Stykke kun var Navne. Men Hohlenberg vilde have Forklaring over alle disse Navne og Stammer. Det var en fuldstændig Prostitution, og da H. Jonsson, som var oppe som No. 2., fordi hans skriftlige Prøver vare mindre gode end mine, kom udmærket godt fra den mundtlige Examen, var det lige ved, at jeg havde faaet haud. Resultatet blev, at jeg fik »Laudabilis præcipue ob specimen scriptum«. Grunden til denne usædvanlige Form kender jeg ikke. Da Censorerne kom ud paa Gangen, raabte Schurmann, som førte Protokollen, til Fabricius og min Broder: »Jo, det holdt!« Glad var jeg, og glade vare vi alle.

Jeg var altsaa nu Kandidat i Theologien og rejste saa hjem for at hvile paa mine Laurbær, havde en dejlig Ferie til midt i August og var ogsaa paa Fuglsang, hvor Søster Marias ældste Søn Niels Christian var født den 23. Marts. Samme Dag jeg blev Kandidat, blev min Broder Niels konstitueret som Adjunkt i Nykjøbing, og jeg indtog altsaa hans Plads hos Kammerraad Laurits Svendsen, hvor jeg tog Bolig den 14. August 1840.

Her er udeladt en omtale af, hvorledes de medstuderende klarede sig. En af dem, en Sinding, der blev kateket i Nysted, men som måtte rejse til Amerika på grund af en tyverihistorie, skal have sagt til professor Scharling: »Det er en Skandale, at De stemte haud for mig, thi jeg har hørt Deres Forelæsninger hele Vinteren, hvilket ingen anden har kunnet holde ud«.

Theologisk Kandidat og Huslærer i Kjøbenhavn

Laurits Svendsen

Den Familie, til hvilken jeg i 3^{1/2} Aar hørte, maa jeg omtale med nogle Ord. Laurits Svendsen var en Herremands søn fra Viborg-Eggen. Da jeg kom til ham, var han Kontorchef i Rentekammeret, men blev snart derefter Direktør for den grønlandske og islandske Handel samt Revisor for Sorø Akademi, og senere Justitsraad. Han var en jævnt begavet Mand, meget retsindig og nøjagtig, yderst godhjertet, men var ængstelig for sin Helbred (sagde: »Min Helbred er mig alt!«) og vilde gerne leve godt. I det hele var han honnet og nobel af Tænkemaade og mod mig altid forekommende og venlig. Han elskede oprigtigt Hustru og Søn, var en oprigtig Kristen, men talte ikke om Trossager. Tryde var hans Præst, men for sin Helbreds Skyld kom han yderst sjelden i Kirke. Fru Svendsen var en hjertengod Kone, beundrede sin Mand og elskede sin Søn og for hans Skyld ogsaa dennes Lærere. Hun var Datter af en meget enfoldig Kone, hos hvem Svendsen som Student og Kandidat havde logeret. Den gamle Mutter var i Huset, men kom sjelden ind. Fruen var vist en Kjøbenhavnerinde uden Dannelsen, men ogsaa uden Pretensioner, altid venlig og hjærtelig.

Jeg befandt mig vel der i Huset, Stormgade 190, tog Del i al Selskabelighed som et Lem af Familien og havde en høj Stjerne hos Fruen. Sønnen Jens var den Gang, jeg kom der, kun 12 Aar og meget svagelig, hvorfor Forældrene vare yderst ængstelige for ham, saa meget mere, som de kort forinden havde mistet hans Søster Lise, der var stærkere. Jens var en god Dreng, jævnt begavet, ret flittig, saa vidt Helbredden tillod det, men ikke særlig oplagt til Studering.

Jeg havde et meget lille Kammer paa første Sal over Indgangsdøren med et Fag Vinduer og en Sovesofa samt et lille mørkt Hummer bagved, hvor min Kommode netop kunde staa med nogle Bøger; men uden for min Dør var en stor smuk Sal, der tillige brugtes som Entré, hvor Jens og jeg spillede Fjerbold, naar det ikke var for koldt. I

mit Kammer skulde der, naar Jens læste hos mig, altid være 13° R., hverken mere eller mindre. Da Jens kom silde op, og vi kun læste én eller to Timer efter Middag (Kl. 4), havde jeg megen Frihed, som jeg efter Bestemmelsen kunde anvende til andre Informationer, idet jeg kun fik en lille Løn (100 Rdl., som senere uden noget Skub fra min Side blev forøget til 160 Rdl.). Da jeg fik højere Løn, var det mit eget Ønske at have færre Timer, fordi Jens krævede mere Undervisning.

Hos Hofbygmester, Konferensraad Koch, hvis Søn jeg en Tid ogsaa underviste, kom jeg ikke sjelden til Middag, var med den elskværdige Frue, Henriette, født Wulff, paa italiensk Opera og kom undertiden sammen med Bissen, Øhlenschläger, H. C. Andersen og den bekendte Professor Abrahams.

Med H. C. Andersen har jeg efter Kaffen spadseret Volden rundt, og han var lykkelig ved at kunne fortælle om sine Digterværker, som han lagde Planer til.

Bissen var en rigtig elskværdig Mand, og hans Kone var ogsaa rar. Hans anden Hustru, f. Sonne, har senere besøgt mig i Felsted med Provst Karstensen. Ogsaa hun var elskværdig og meget ligefrem ligesom Billedhuggeren.

Et eneste lille Sammenstød havde jeg med den blide Fru Koch. Jeg havde ladet min lille Elev læse Brorsons Sang om David »Goliath drog fra Gath«, men Fruen fandt det meget uheldigt, da saadanne Udtryk som:

Kæmpen vred

Om sig bed

Fraaden flød i Skjæget ned

efter hendes Mening vare saa uskjønne. Jeg forsvarede mig, saa godt jeg kunde, og jeg er vis paa, at Kommandøren, hvis han er en djærv Sømand, ikke vil give sin Moder ret. Ellers var hun ingenlunde snerpet, men dette var dog Snerperi.

Fru Koch havde en ældre Søster, der var noget forvoxet, men meget dannet og elskværdig, en god Veninde af H. C. Andersen. Hun rejste for at udvide sine Kundskaber og Erfaringer til Amerika, men opbrændte med Skibet »Austria« og mange 100 Passagerer. Da Frøken Wulff altid havde været venlig imod mig, gjorde hendes frygtelige Endeligt et dybt Indtryk paa mig.

Her er udeladt en omtale af undervisning i fru Kleinholdts pigeskole og i Melchior's drengeskole. Her var ogsaa de senere præster i Sønderjylland, Roth i Varnæs og Sonne i Møgeltønder, ansatte.

Balthazar Christensen

Forøvrigt begyndte jeg nu som Kandidat at tage mere Del i det offentlige Studenterliv, som efter Haanden fik mere og mere Interesse for mig, ligesom jeg ogsaa stadig læste Bladet »Fædrelandet«, som Svendsen holdt og ganske sympatiserede med.

Svendsen havde en gammel Ven og Skolekammerat fra Randers Skole, der fik megen Indflydelse paa ham og derved ogsaa paa mig, nemlig den bekjendte Landsoverretsprokurator Balthazar Christensen. Han var Svendsen langt overlegen i Kløgt og Kraft, hvorfor denne saa op til ham. Saa benyttede han igjen dette Venskab, og da Svendsen havde Formue, hjalp han Christensen, naar han var i Forlegenhed. Fra 7. December 1839 var Christensen tilligemed Gjødvad, David og fra 1. April 1840 D. G. Monrad Udgiver af »Fædrelandet«, som var Svendsens daglige Føde. Han ejede Gaarden Grøndal, og her tilbragte Svendsens de fleste Søndages Eftermiddage. Jeg var næsten altid med og gjorde her Bekjendtskab med David, Lehmann, Algreen-Ussing og Monrad, ligesaa med Gjødvad og mange andre, f. Ex. Overlærer Olsen, der blev Rektor i Viborg.

Min Broder Niels havde tidligere som min Forgænger været hyppig Gjæst paa Grøndal, og ham satte baade Balthazar Christensen og Orla Lehmann meget højt. Jeg var ingenlunde altid enig med dem. Navnlig disputerede jeg en Gang hæftig med Lehmann, Olsen og flere om den personlige Udødelighed, som disse nægtede. Orla Lehmann kom dog siden, da hans Hustru døde, paa bedre Tanker, og det gik ham som den Mand, Monrad sigter til i sin Prædiken paa første Paaskedag, der først kom til Troen paa et fortsat Liv, da hans elskede Barn døde.

Balthazar Christensen kom ofte til Svendsens og var altid interessant, fordi han var en af Lederne af Dagens Politik. Som Vært var han elskværdig, og mod mig var han yderst venlig. Men han var fanatisk som radikal Demagog og spillede siden som en af Styernerne af »Bondevennernes Selskab« en Rolle, som jeg ikke kunde billige. Han var ikke fri for Jesuiternes Grundsætning, at Hensigten helliger Midlerne. Hans første Hustru var baade smuk og god, ja rig paa ægte kvindelig Ynde, hvorfor Svendsen ogsaa viste hende overordentlig Opmærksomhed. Hun var Datter af den gamle Bogtrykker Græbe, en morsom, ligefrem kjøbenhavnsk Borger, der gjerne ved Barselgilderne (Fru Christensen fik i det mindste et Barn hvert Aar) udbragte Skaalen for, »at det maatte gaa lige saa let og heldigt næste Gang«.

Saa døde den elskværdige Fru Christensen i Barselseng 1843, og Enkemanden tog hendes Søsterdatter, Caroline Olsen, i Huset. Hun lignede sin Tante, men var dog ikke nær saa indtagende. Hun blev saa forført af sin Onkel, der maatte gifte sig med hende 1844, efter at jeg var kommen fra Byen.

Dette kunde Svendsen aldrig tilgive sin Ven. Han udtalte det for mig i de stærkeste Udtryk, og fra den Tid fandt han altid flere Fejl hos Christensen. Denne fik i det hele 21 eller 23 Børn, af hvilke nogle vare meget smukke og velopdragne. Det gik senere slemt tilbage med Christensens Finanser, og hans egen Søster (Enke efter Justitsraad Ørum i Ribe) har fortalt mig, at en af hans Sønner, som bestyrede et Gods paa Laaland, maatte flygte til Amerika, fordi Faderen havde brugt af de ham betroede Penge, men Sønnen bar det juridiske Ansvar. Der blev ofte af Venstrebønderne skudt Penge sammen til Balthazar Christensen, og han blev valgt til Statsrevisor, men hans Finanser vare lige daarlige.

»Studentersamfundet«

I Sommeren 1840 stiftedes under Carl Plougs Auspicier »Studentersamfundet«, som havde til Formaal at forhandle folkelige, ogsaa politiske Emner. Konsistorium under Ledelse af Prof. H. N. Clausen forlangte, at Samfundet skulde meddele Konsistorium som sin rette Øvrighed, hvad der ved ethvert Møde skulde forhandles, men det vilde Bestyrelsen ikke. Der blev sammenkaldt et almindeligt Studentermøde, medens min Broder Niels endnu var hos Svendsens, og vi toge begge ivrig Del, dog jeg uden at træde op som Taler, medens Niels talte kraftigt for at indrømme Konsistoriets Fordring. I samme Aand og yderst sirligt og smukt talte Gude, som den Gang endnu ikke var Kandidat, men her første Gang gjorde sig bemærket. Han gik ud fra, at Professorerne som Studenternes rette Talsmænd og Vejledere dannede Centrum, hvormed det aandelige Liv hos Studenterne burde dreje sig.

Men nu optraadte en ung juridisk Student, Hans Egede Schack, en Søn af Provsten paa Christianshavn, siden min Kollega i Rigsdagen 48–49 og senere Forfatter af »Fantasterne«. Hans Tale var i høj Grad vittig, bidende, og skarp, rettet imod Professorerne, som ved deres Pedanteri og mange Betænkeligheder vilde ødelægge alt (»Er ikke alt, hvad Professorerne skulle staa i Spidsen for, noget Skidt, som kvæler Frihed og Liv?«). Hans burleske Veltalenhed vandt Over-

haand, og det blev med et ringe Stemmefflertal (161 mod 154) besluttet den 2. Juni 1840 at nægte Konsistoriets Forlangende.

Dette ophævede derefter Samfundet, og det hjalp ikke, at Bestyrelsen klagede til Politidirektøren, derefter til Cancelliet og endelig til Roeskilde Stænderforsamling, thi alle disse Autoriteter gave Konsistorium Medhold. Det var især Kandidater som Orla Lehmann og ældre Studiosi, der ikke længere studerede som Carl Ploug, der ledede Sagen og stode i Spidsen for Oppositionen.

Her er udeladt en omtale af Roth, der efter en uheldig eksamen i 1840 blev huslærer hos baron de Bretton på Helsingør Ladegård. Først efter tredje forsøg lykkedes det Roth at opnå Laud til embedseksamen.

Den første Prædiken og Pastorseminariet

Den 29. Novbr. 40 holdt jeg min første Prædiken. Jeg har førhen nævnt, at jeg ikke vilde prædike som Student, fordi jeg ikke kunde tale med den »Myndighed«, som hører til Prædikestolen. Nu endelig tog jeg Mod til mig og prædikede for en gammel Kandidat, Abraham Becker, der havde lovet at prædike til Aftensang i Trinitatis Kirke, men ikke kunde faa Tid til at forberede sig. Det var første Advents Søndag til Aftensang Kl. 2, og jeg havde ikke sagt det til nogen uden til August Blædel. I Avisen stod der blot »En Kandidat«. Prædikenen var over Epistelen og handlede om at »iføre sig Kristus«, Rom. 13. Jeg husker ellers intet af samme Prædiken, som vel mere var en Afhandling end en Prædiken. August Blædel var veltilfreds med min Maade at tale paa, men jeg var meget ængstelig og brugte vist ogsaa Papiret tidt. Jeg spurgte Klokkeren om, hvordan han fandt min Prædiken. Han svarede blot med en lang Udvikling om mine Hænder, som jeg engang havde holdt op paa Brystet (»Jeg tænkte: mon han ikke vil tage den Haand ned igjen«). Deraf blev jeg da ikke klog. Præsten Gad (min senere Biskop) kom for at messe, men havde intet hørt af min Prædiken.

Selv var jeg nogenlunde tilfreds, og jeg traadte ved samme Tid ind i Pastorseminariet, hvis homiletiske og katechetiske Øvelser lededes af Dr. Münter, Provst ved Holmens Kirke¹⁶. Jeg var en flittig og stadig Deltager hele Vinteren, og her lærte jeg ikke saa lidt. Münter var vel Dr. theol., men ellers en meget jævn Mand, og hans Bemærkninger vare just ikke aandrige, men ret praktiske. Hver Uge skulde en af Kandidaterne prædike i et Auditorium og desuden en anden i Vartov til Aftensang. Prædikenen skulde i to Afskrifter først cirku-

lere hos to Medlemmer, der skulde recensere den, og hos Dr. Münter.

I Løbet af Vinteren 1840-41 blev jeg af Münter valgt til Protokolsekretær, saa at jeg skulde indføre Indholdet af Prædikenerne og af Recensionerne i Pastoralseminariets Protokol og ligeledes give et Udtog af Dr. Münters Bemærkninger. Dette var meget lærerigt for mig, om det end ogsaa tog en Del Tid. Jeg prædikede i Seminariet baade paa Auditoriet i Universitetet, i Holmens Kirke for Seminariets Medlemmer og ved Gudstjeneste i Vartov Kirke. Mine Prædikener vandt Bifald, ligesom jeg ogsaa blev rost for min Katechisation.

Der forefaldt undertiden morsomme Scener, især med Søren Kierkegaard, som disputerede med Münter. Naar denne ikke kunde staa sig imod Sørens dialektiske Skarphed, afsluttede han gjerne med den Bemærkning: »Ja, naar De har været Præst i tredive Aar, vil de nok dømme anderledes«.

En Gang katechiserede Dr. phil. F. Beck og begyndte med det Spørgsmaal til en Dreng: »Naar er du fri?« Han vilde have en Definition af Frihedens Begreb. Drengen svarede: »Om Søndagen«, hvilket jo var meget rigtigt, men ikke efter Becks Mening. Dog fattede han sig og spurgte videre om, hvad han da var fri for om Søndagen, men han fik ikke Begrebet defineret.

En anden Gang skulde en Kandidat have Svar paa det Spørgsmaal, om alle vare Syndere, men han kunde som saa mange i den Tid ikke tale simpelt og enfoldigt. Dr. Münter sagde da: »Nej, det er ikke praktisk, nu skal jeg vise Dem, hvorledes man tager det praktisk.« Han sagde da til en af Drengene (af Holmens Skoler): »Dersom du kjender en gammel Mand, f. Ex. din Bedstefader, og du vil spørge ham: »Har I nogensinde levet en hel Dag til Ende uden at synde?«. Hvad tror du da, han vil svare dig?« Drengen sagde: »Han vil svare: »Hvad kommer det dig ved, din snottede Dreng!« Herover blev Præsten meget betuttet og kunde ikke ret komme paa Gled igjen.

En Dag skulde jeg recensere en Prædiken af Cand. O. Steenberg. Prædikenen var usædvanlig smuk i Formen, men syntes mig var bekjendt. Jeg fandt da, at det var en Prædiken af Biskop Mynster: »Hvor vidt bør vi i vore Handlinger tage Hensyn til andres Domme«, som endog findes aftrykt i Flors Danske Læsebog. Dette Plagiat syntes mig for grovt, og jeg udtalte i Recensionen, at det var et stærkt Stykke at byde Seminariet en af Mynsters Prædikener ordret afskrevet fra Begyndelse til Ende. Men da Dr. Münter havde faaet min

Recension, blev han meget ulykkelig, kaldte mig om Aftenen ind i et Sideværelse og bad mig paa det indstændigste om at holde min Recension tilbage, da han i alle de Aar, han havde ledet Seminariet, aldrig havde oplevet slig Skandale. Jeg maatte give efter, og Seminariet oplevede da det Særsyn, at medens den ene Recensent havde mange Anker imod Steenbergs Prædiken, fordi han ikke tiltroede ham Evne til at kunne præstere noget rigtig godt, erklærede jeg, at det var en smuk og opbyggelig Prædiken affattet i et ædelt Sprog o. s. v. Der var dog nogle af Kandidaterne, som i Forvejen havde hørt, hvorledes det hang sammen, og Herr Steenberg var meget flou, saa at det gjorde mig ondt for ham; og jeg var siden glad ved, at han ikke blev of-fentlig prostitueret.

Jeg har senere oplevet noget i samme Retning, og der har været ikke faa Præster, blandt hvilke 4 Præster, som have sagt mig, at de have holdt Prædikener af min Huspostil, naar de i en snæver Vending ikke fik Tid til at udarbejde en original Prædiken.

Jeg har aldrig holdt andres Prædikener, om jeg end har kunnet benytte Ideer af trykte Prædikener, navnlig af Luthers. Da jeg en Gang besøgte min Ven A. L. Krogh, den Gang i Majbølle, fortalte han mig, at han den foregaaende Søndag havde holdt en Prædiken af Mynster, og da jeg bebrejdede ham dette, der hos ham kun var Dovenskab, sagde han: »Kan *du* prædike bedre end Mynster? Skal man ikke give Menigheden det bedste, man kan skaffe den?« Jeg svarede: »Jo, det bedste man ejer, men ikke, hvad man stjæler fra andre«. Den Præst, der staar og fremsiger andres Tanker og Ord, staar dog paa Prædikestolen som en Tyv.

Senere prædikede jeg i Ønslev og Eskildstrup Kirker 1842 og i samme Aar i Frue Kirke i Kjøbenhavn til Fro-Prædiken og Aftensang. Da blev jeg om Morgenens syg paa Prædikestolen og var lige ved at besvime, men tog mig sammen i en inderlig Bøn, og det gik over. Fra den Tid af blev jeg efter Haanden mindre ængstelig og lærte at undvære Papir.

En Vinter med Sorg

Julen 1840–41, som jeg tilbragte i Ønslev, blev sørgelig. En Gjest hos os væltede med Kanen og døde senere. Vinteren var meget haard, og da jeg den 3. Jan. 1841 tog over med Isbaade, gik Isen i Stykker, og vi vare alle i stor Livsfare, men slap dog tilbage til Falster. Næste Dag tilbragte vi hele Dagen i Robaadene, inden vi naaede Masnedø og

derfra kom til Vordingborg! Flere bleve syge efter Rejsen, men jeg arbejdede hele Dagen med Folkene med at holde Baaden i Bevægelse, hvorved jeg holdt Varmen. Men vi savnede alle Proviant og blev derfor glade, da en Baad fra Masnedø henimod Aften arbejdede sig ud til os med noget Brød og Brændevin.

Den 16. Marts 1841 døde min ofte omtalte Ven, Ove Fabricius. Han var bleven forlovet med en elskværdig Pige, Datter af Dr. Steenberg paa Vallø, men fik noget efter Blodstyrtning og døde efter et kort Sygeleje paa Frederiks Hospital.

Begyndende litterær Virksomhed

I Aaret 1841 begyndte jeg paa en Oversættelse af »Marheinekes Lærebog i Kristelig Tro og Levned for tænkende Kristne«. Den skulde trykkes hos Laub i Nykjøbing, Biskoppens Tvillingbroder, som var min Broder Niels's Ven, og der blev trykt og udstedt en Subskriptionsplan. Men der meldte sig ikke nok til, at Boghandler Philipsen turde paatage sig Forlaget. Jeg skrev da til Svoger Friderichsen og laante 100 Rdl. af ham, hvorefter jeg lod Trykningen begynde. Og da min Oversættelse var færdig og nogle Ark trykte, overtog omsider Philipsen Forlaget.

Jeg havde hørt, at B. Bøggild, som var bleven Candidat med mig og var meget dygtig, havde ytret, at han havde villet oversætte samme Værk, og at han nu vilde kritisere min Oversættelse skarpt, hvis den ikke var korrekt og god i alle Maader. Jeg gik nu op til ham med Korrekturarkene og bad ham om at gennemgaa dem med mig. Dette gjorde han med megen Villighed, og han gav mig vel ogsaa nyttige Vink, men i det hele var han særdeles tilfreds med min Oversættelse.

Bogen kom dog ikke ud før noget ind i Aaret 1842. Den blev meget rosende anmeldt i »Fædrelandet« af Dr. Fr. Beck, som skrev anonymt, men siden i et Skrift »Begrebet Mythus« vedkjendte sig Forfatterskabet. Marheinekes Lærebog er et klart og aandrigt Værk, og jeg lærte selv meget af dette Arbejde. Men Bogen blev ikke indført som Lærebog i Religion i nogen Latinskole, hvortil den dog vilde have egnet sig bedre end nogen anden af dem, man den Gang havde.

Før den Tid var jeg dog optraadt som Forfatter, men ikke under mit Navn. Orla Lehmann kom nemlig en Gang til mig og opfordrede mig til at skrive litterære Anmeldelser i »Fædrelandet«s Søndagsnummer, som han alene redigerede. Jeg skrev da en Anmeldelse af Øhlenschlägers »Ørverodds Saga«, som da nylig var udkommen, og

jeg blev ved samme Lejlighed først nærmere bekendt med de gamle Sagaer. Lehmann fandt megen Behag i min Stil, men indblandede i min Anmeldelse nogle kritiske Bemærkninger, hvorved Anmeldelsen efter min Mening ikke vandt, men tabte. Han sagde siden til Balthazar Christensen (der gjerne vilde sige Folk Behageligheder og derfor bragte mig hans Ord), at der var noget genialt ved min Fremstillingsgave. Siden i dette og de følgende Aar (1841–43) skrev jeg flere Anmeldelser i »Fædrelandet«, men under Navn næppe noget, før jeg skrev et Angreb paa Molbechs Skrift »Om Korfitz Ulfeldt som Landsforræder« 1842, samt »Tre Breve fra det indre Sverige« samme Aar.

Sommerrejse til Jylland i 1841

I Sommerferien 1841 gjorde jeg med min Fader en Rejse til Jylland, som ved sin Afslutning fik en ubeskrivelig Indflydelse paa hele mit følgende Liv.

Min Fader, som nu ikke længere behøvede at støtte sine to ældste Sønner med Penge, og den ældste Datter var jo ogsaa godt forsørget, besluttede at besøge sit gamle Hjem og sine gamle Venner i Jylland, og jeg skulde ledsage ham. Han var i Kjøbenhavn et Par Dage, var tilstede ved en Examen, som jeg holdt med Jens Svendsen, og som gik meget godt, og vi vare sammen med de ledende politiske Mænd hos Balthazar Christensen paa Grøndal. Den 27. Juli om Eftermiddagen sejlede vi med Aarhus-Paketten fra Toldboden, fik Modvind og laa ved Snekkersten om Natten, gik til Helsingør og Kronborg Slot og tilbage, sejlede hele næste Dag og følgende Nat og kom først den tredje Dag til Aarhus. Derfra toge vi til Søften til Faders Broder Manniche¹⁷. Jeg fik en Hest og red derfra til Haraldslund, hvor min Broder Laurits var som Elev hos Krarup, der var gift med min Kousine Jette.

Her gjorde jeg Aftale med de ældste Elever, at vi den følgende Dag vilde tage til Himmelbjærg, hvor Steen Blicher havde foranstaltet en stor Folkefest. Vi kørte hele Natten og toge Del i Festen paa det skønne Sted. Steen Blicher var ingen Taler. Han havde sin Tale om almindelig Værnepligt og en mørkeblaa Nationaldragt skreven i sin Kaskjet, og Talen holdtes fra en Arbejdsvogn. Nogle sagde ogsaa, at han fik for meget at drikke. Men vi morede os prægigt, kørte tilbage den følgende Nat. Sammen med min Fader besøgte jeg hans Fødeby Hammel, og vi vare velkomne Gjæster hos Birkedommer

Hack Kampmann, en Broder til min Ven, Christian Kampmann. Han boede paa den Plet, hvor Faders Fødehus havde ligget. Vi besøgte ogsaa Præsten Andresen og fl. Siden toge vi til Todbjerg, min Fødeby, hvor Fader paa sin 64. Fødselsdag den 8. August prædikede i begge Kirker.

Turen gik derefter over Bygballe, Randers og Nimtofte (besøg hos Mørk Hansens kusine Bine, født Bregendahl, og hendes mand, pastor Christian la Cour) til Århus, hvortil fader og søn ankom den 16. august.

Om Aftenen gik vi ombord paa Paketten, hvor der var Tummel og Mørke, saa at flere, som vilde have været med den anden Paket, gik fejl og kom med os. Der var flere unge Damer ombord, saa at der ikke var Plads til Herrerne i Kahytten. Men min Fader, som altid var ligefrem og meget snaksom, gik dog derned, fandt en Køje og bad Damerne om at tillade, at han lagde sig. Næste Morgen tidlig kom alle paa Dækket, og et Par unge Damer, som han havde tiltalt i Mørket, og som ved en Fejltagelse vare komne paa samme Skib som os, indbød ham til at spise med dem af deres Madkurv (vi havde ingen). Han takkede, men paa den Betingelse, at hans Søn maatte faa noget med. Jeg blev nu forestillet for dem, og her saa jeg altsaa første Gang (den 17. August 1841) min elskelige Lotte!

Hendes ældre Søster Anna Levinsen var strax bleven gode Venner med min Fader, uagtet hun rigtignok fandt, at han var altfor ligefrem. Fader fandt snart ud, at han havde kjendt deres Fader, Justitsraad Levin Levinsen, da han en Gang paa en Fodtur fra Aarhus til Todbjerg var kommen op at kjøre med ham, og at hans Broder, som var Præst, havde været hans Klassekammerat i Viborg Skole, medens en Søster havde været Husjomfru paa Skaarupgaard og tilstede i Todbjerg ved min Daab. Jeg holdt mig sky tilbage og talte hele Dagen kun et Par Ord med den yngste af Frøkenerne, som kun var 16^{1/2} Aar gl. og meget barnlig, men ubeskrivelig yndig af Udseende.

Anna Levinsen derimod var meget talende, og en Fætter af disse, Lorens Levinsen fra Randers Skole, som studerede Theologi og var et smukt og vakkert Menneske, blev snart fortrolig med mig.

Vi Theologer disputerede en hel Del, og Damerne, navnlig Anna Levinsen, toge ogsaa Del deri. Vi sejlede hele Dagen, og næste Morgen havde vi den yndigste Fart ind ad Øresund. Baade Fader og jeg vare blevne meget indtagne i disse to unge Piger, og Dagen efter vor Ankomst sagde Fader til mig, at vi burde gjøre en Visit hos de elskværdigste af vort Rejseselskab. Jeg var glad derved, men dog noget

forlegen ved at komme til deres Moder, som jeg aldrig havde set. Vi bleve hjærteligt modtagne, men Fru Levinsen, som var meget ligefrem og uden al Skoledannelse, men dog havde fin kvindelig Takt, bad mig ikke om at komme igjen. Der forløb derfor over Aar og Dag, inden jeg atter kom der i Huset (Hjørnet af Teglgårdsvej og Vester-vold), men jeg glemte dog ikke mit Rejseselskab paa Paketten.

Bibliothekar i »Akademikum«

Uagtet jeg ikke havde Mod til at gjøre noget nyt Besøg hos Justits-raadinde Levinsen, fandt jeg dog snart et Middel til at vedligeholde en vis Forbindelse med Familien. Jeg havde, som forhen sagt, paa Aarhus-Paketten gjort Bekjendtskab med Fætteren Lorens Levinsen, der studerede Theologi og var et meget vakkert Menneske. Ham traf jeg oftere i »Akademisk Læseforening«, og jeg sluttede mig bestandig nærmere til ham, idet vi syntes at have fælles Meninger og fælles Interesser. Vi bleve efter mit Forslag »dus«. Han kom daglig i sin Tantes Hus, og jeg fik ved ham venlig Hilsen fra Familien.

Nu skete det i Løbet af Aaret 1841 eller i Begyndelsen af 1842, at jeg blev valgt til Medlem af »Akademikums« Bestyrelse. Hermed gik det saaledes til. En Aften havde Bestyrelsen været samlet, og efter Forhandlingerne gav et Medlem en Balle Punch. Men den blev drukken i Læseværelset, og her blev baade sunget og raabt Hurra m. m. Jeg sad netop og læste en Bog, som interesserede mig, og da det ganske stred imod Lovene at gjøre Støj i Læseværelset, skrev jeg i min Ærgelse et Stykke i Klageprotokollen, hvori jeg udtalte min Forundring over, at de høje Herrer i Bestyrelsen med Formanden i Spidsen havde holdt »et støjende Bacchanale« i Læseværelset.

Carl Ploug svarede paa Bestyrelsens Vegne med nogle spottende og affærdigende Ord. Derover blev jeg fortrydelig og svarede nu med skarpere Vaaben, idet jeg hævdede, at jeg kun havde talt Sandhed og »kaldt en Baad en Baad«. Ploug svarede igjen og var meget grov. Nu skulde der kort efter vælges et nyt Medlem af Bestyrelsen, og da Flertallet af de tilstedeværende Studenter ganske holdt med mig, blev jeg valgt ganske imod al Formodning fra min Side. Jeg blev nu Bibliothekar og skulde som saadan forestaa Udlaanet af Bøger visse Dage og Timer om Ugen. I denne Stilling forblev jeg ved Gjenvalg lige, til jeg forlod Byen i Januar 1844. Jeg var ogsaa en Tidlang Sekretær og var tillige en Gang valgt til Kansler, men frabad mig Valget for at kunne ofre mig for Bibliotheket.

Jeg havde som Bibliothekar Lejlighed til at vise Medlemmerne mange Smaatjenester ved at skaffe dem de Bøger, som de helst ønskede. Da nu Lorens Levinsen ofte laante Bøger til sine Kousiner, var det mig meget kjært at kunne være dem til Tjeneste. En Gang ønskede de meget en Bog, som var udlaant, og da den kom ind, gik jeg med den til Lorens Levinsen. Da bragte han mig kort efter sine Kousiners Tak samt en Hilsen fra hans Kousine Anna, at jeg gjerne kunde gjøre dem den Fornøjelse selv at bringe Bøger, som de fik ved min Hjælp. Saa tog jeg endelig i Efteraaret 1842 Mod til mig og gik derop. Og da Fruen og hendes Døtre viste mig megen Venlighed, lovede jeg at komme snart gjen.

Saaledes blev jeg en stadig Ven af Huset, og da jeg ikke tog hjem til Falster i Julen 1842, bade de mig om at tilbringe Juleaften hos dem. Jeg gjorde da Bekjendtskabet med Brødrene, Hans (Pharmaceut), Carsten (Discipel i Christianshavns Borgerdydsskole) og Lorens, som endnu var en lille Dreng. Ligeledes med den ældste Broder Niels, som var Fuldmægtig hos en Overretsprokurator.

Ofte traf jeg ogsaa Søstrene i Frue Kirke, hvor baade de og jeg stadig hørte Tryde, ogsaa nogle Gange paa Concert i Rosenborg Have. Anna Levinsen var altid yderst venlig og imødekommende, medens Lotte var undselig og tilbageholdende. Men hendes dybe blaa Øjne gjorde altid et vidunderligt Indtryk paa mig, og jeg var henrykt ved at høre hendes Sang. Men jeg havde faaet den Idé, at hendes Fætter Lorens elskede hende, og at hun besvarede hans Kjærlighed. Derfor holdt jeg mig tilbage og led i Virkeligheden ikke saa faa Kvaler.

Saaledes stode Sagerne, lige til jeg i Januar 1844 forlod Byen for at blive Kapellan i Nykjøbing. Jeg var bleven en daglig eller dog stadig Gjæst og Ven i Huset, hele Familien kom mig i Møde med Tillid og Venlighed, og min Kjærlighed til den næstyingste Datter voxede bestandig. Den yngste Datter Christiane var endnu ikke voxen, men gik vist i 1843 til Konfirmation hos Tryde.

Fætteren Carsten Levinsen, som var nogle Aar ældre end jeg, idet han havde været Bogtrykkersvend, førend han kom til at studere, saa han først blev Student 1836, var jo forlovet med den ældste Datter Elise, der ikke just var kjøn, men en højst elskværdig Pige, blid og from. Han var oppe til Attestats, men fik haud og maatte læse om, hvilket var ham til stor Sorg. Han og jeg bleve siden fortrolige Venner, men han kunde være paastaelig og frastødende, og vi dispute-rede stundom.

»Trykkefrihedsselskabets« Prisopgave

I Aaret 1842 havde jeg foruden min daglige Gjerning som Lærer for Jens Svendsen og som Timelærer en mangesidig Virksomhed, der nu undrer mig paa Grund af dens Omfang. Jeg var frivillig og ulønnet Lærer i »Det forenede Velgjørighedsselskabs« Skoler, frivillig og ulønnet Lærer i Christianshavns Asyl, senere tillige Forstander for Asylet. Jeg var Medlem af »Filadelfias« Bestyrelse og blev nu tillige Repræsentant i »Trykkefrihedsselskabet« (valgt af Afdelingen i Nykjøbing paa Falster). Samtidig Formand for »Vagabondselskabet«. Formand for Selskabet »Palæstra«. Jeg udgav Marheines Lærebog, som jeg havde oversat 1841, men som blev trykt 1842, saa jeg læste Korrektur. Jeg skrev adskillige Artikler i »Fædrelandet«s Søndagsblad, og jeg fuldendte tillige et større, selvstændigt Arbejde, nemlig »Populær Fremstilling af Kirkens Historie«.

»Trykkefrihedsselskabet« havde nemlig 1841 udsat en Præmie for en saadan Bog, og jeg besluttede strax at forsøge min Lykke. Det var et Arbejde, som krævede meget og anstrængende Studium, da jeg ingenlunde var rigtig hjemme i Kirkehistoriens Videnskab. Jeg maatte gennemgaa en stor Del Værker fra Bibliothekerne, men havde ogsaa megen Nytte af Engelstofts Forelæsninger, som jeg havde hørt flittigt og stadigt, og hvortil jeg havde et næsten fuldstændigt Kollegium. Jeg kom dog saa vidt, at jeg til den fastsatte Tid, Nytaar 1843, kunde indlevere den største Del af Haandskriftet renskrevet. Bedømmelseskomiteen, som Selskabet havde valgt, bestod af Prof. Dr. C. T. Engelstoft i Kjøbenhavn, Prof. Dr. Peder Hjort i Sorø og daværende Præst i Nakskov, Bindsbøll.

Hos Fru Levinsen hørte jeg en Aften, at Carsten Levinsen, som i Maj 1842 omsider havde faaet Laud og nu levede som Lærer, arbejdede paa en Kirkehistorie. Jeg talte da til ham om Sagen, og vi kom saaledes til Forstaaelse af, at vi her vare Medkonkurrenter. Men han fortalte mig tillige, at Prof. Engelstoft havde sagt ham, at han ønskede at tale med den anden Forfatter (mig) om mit Arbejde. Der var ogsaa indleveret et tredje Forsøg, men det var skrevet fra et ensidigt grundtvigsk Standpunkt og vilde ikke komme i Betragtning.

Jeg gik nu op til Prof. Engelstoft, som sagde mig, at han med største Fornøjelse havde læst min Kirkehistorie, og at han ubetinget vilde stemme for, at jeg fik Prisen. Men han ytrede tillige, at hans Meddommere foreløbig havde udtalt, at min Fremstilling næppe var po-

pulær nok som Folkelæsning. Imidlertid gav Engelstofts Ytringer mig dog godt Haab, og da han havde meddelt mig nogle smaa Rettelser, som han ønskede foretagne, kom hans Vink og hans Randgloser mig senere til stor Nytte, da Bogen kom ud.

Hermed havde det imidlertid lange Udsigter. Først smølede Komiteen i to-tre Aar med sin Betænkning, og senere da Selskabet havde faaet en ny og ren politisk Bestyrelse, lagde man fuldstændig Sagen ad acta. Jeg kan her med det samme tilføje, at det først efter flere Forespørgsler og Opfordringer i Bladene lykkedes Carsten Levinsen og mig at faa Selskabet til at offentliggjøre Komitébetænkningen. Det skete først efter fulde fem Aars Forløb, medens vi to Forfattere havde fuldendt vore Arbejder paa et Aar og endda haft en Mængde andre Ting under Hænder i samme Tid.

Resultatet blev da, at Carsten Levinsen vandt den udsatte Pris, og at hans Bog blev udgivet af Selskabet. Men i Udvalgets Betænkning hed det om mit Arbejde, at Dr. Engelstoft havde stemt for at give det Prisen, og da de andre Dommere erkjendte, at det var »et Værk af betydelig Værd, besjælet af en levende religiøs Aand og udsprunget af den dybere Indtrængen i Videnskabens Ide! ... Forfatterens Behandling af Stoffet, der røber et fuldkomment Herredømme over samme, er aandfuld og gjennemtrængt af en levende Interesse for Christendom og Kirke! ... Fremstillingen er tilfredsstillende og opvækkende« o. s. v.

Levinsens Bog blev ikke nær saa grundig bedømt, men der blev indvendt imod min (af to Dommere), at jeg havde »stillet mine Forordringer til Læserens Dannelse for højt«.

Da denne Bedømmelse omsider blev bekjendtgjort, udbrød samtidig den første slesvigske Krig, og nu var der ikke Tanke om, at jeg kunde faa min Bog ud. Men da kom min Biskop Dr. Gad, som havde været Formand for »Trykkefrihedsselskabet«, da Prisopgaven blev udsat, en Dag til mig i Nykjøbing og lovede mig, at han skulle skaffe mig en Forlægger. Dette Løfte holdt han ærligt. Reitzel paatog sig at lade Bogen udkomme, men jeg maatte finde mig i, at den blev trykt meget økonomisk (med fin Skrift), og jeg maatte nøjes med et lille Honorar (150 Rdl. for 17 Ark). Jeg har haft megen Glæde og overordentlig Nytte af dette mit første Skrift. Som Kateket i Nykjøbing udgav jeg saa paa Grundlag deraf min lille Lærebog i Kirkens Historie, der har oplevet 3 store Oplag, er bleven brugt paa Skolelærerseminarier og muligt ogsaa i enkelte Latinskoler.

Politisk Virksomhed paa Falster

I 1842 blev min Broder Niels, som var Adjunkt i Nykjøbing, gift med Nikoline Biering. Brylluppet stod i Ønslev den 13. Maj, og jeg gjorde i den Anledning en Rejse hjem for at være med ved denne Familiefest. Da Niels kun havde 400 Rdl. i Løn, maatte han for at bøde herpaa tillige hjælpe Redaktør Laub med »Stiftstidenden«. Han redigerede den udenlandske Oversigt, men ansaaes ogsaa for at være Forfatter af de bedste ledende Artikler. Da disse vare i frisindet Aand, kom han »paa det sorte Bræt« og fik i en Del Aar ikke mindste Tillæg i sin knappe Gage.

I samme Aar indtraf den bekjendte Generalfiskal-Aktion imod Orla Lehmann for den Tale, han holdt paa Raadstuen i Nykjøbing. Broder Niels, som var Lehmanns Ven og Meningsfælle, hjalp ham med alt, hvad der vedkom Mødet, og han skrev efter Lehmanns Diktat Referatet af Talen, som siden lagdes til Grund for Anklagen for Højforræderi. Da Lehmann derefter var i gjentagne Forhør tilligemed en Mængde af Tilhørerne, blev min Broder ogsaa skarpt forhørt, hvilket yderligere bragte ham i Ugunst hos Kongen og navnlig hos Stiftamtmand Jessen, der altid søgte at indsmigre sig hos Kongen ved at angive Demokraterne i hans Stift. Lehmanns Tale blev holdt den 30. Januar 1841, altsaa førend min Broder blev gift, men Højesteretsdommen faldt ikke før 20. Januar 1842.

Sagen stod længe paa, og jeg fik en Aften uventet Opfordring af Balthazar Christensen og Orla Lehmann til paa staaende Fod at rejse med dem og Gjødvad til Falster, da »Fædrelandet« havde faaet en ny Proces paa Halsen, hvorfor Udgiverne maatte have en Konference. Nu var Lehmann i Nykjøbing for at bivaane Forhørene, og da man ikke vilde vække Opsigt, skulde jeg som en uskyldig Person være Mellemmand.

Vi kjørte om Aftenen i Christensens lukkede Vogn, toge nye Heste paa hver Station og kom om Morgenen tidlig Langfredag 1841 til Gaabense. Jeg tog saa en Vogn til Ønslev, skrev et Par Ord til Lehmann med Vognen, som hentede ham til Ønslev. Turen var meget interessant paa Grund af disse fremragende Mænds Samtaler. Som bekjendt blev Lehmanns Straf efter hans talentfulde Forsvar i Højesteret, som jeg bivaanede, tre Maaneders Fængsel.

Stemningen var yderst forbitret, ej blot i Kjøbenhavn, men endnu mere paa Falster. Her samledes blandt Bønderne 500 Rdl., som anvendtes til en Gulddaase besat med store Diamanter. Jeg besøgte

ofte Lehmann i Fængslet, hvilket ikke var forbudt. Hans Stue var opfyldt af Hædersgaver, og der spekuleredes stort i hans Popularitet. Man falbød Orla Lehmanns Chokolade, Orla Lehmanns Hatte, Orla Lehmanns fuselfri Aquavit o. s. v. o. s. v. Da han kom ud af Fængslet, vilde Folket trække hans Vogn, hvilket han dog frabad sig. Dommen faldt Januar 1842; han kom altsaa ud i April. To Aar efter blev han Højesteretsadvokat og opnaaede saaledes, hvad han i sin Forsvarstale havde kaldt sit kjæreste Ønske.

Begyndende sønderjydske Interesse

I August eller September 1842 deltog jeg i en smuk Fest paa Skydebanen for Laurids Skau, Hans Nissen og Nis Steffensen, hvor jeg blev meget begejstret for Laurids Skau, med hvem jeg atter samledes ved en Fest i Ballerup, hvortil jeg fulgtes med Balthazar Christensen.

I November 1842 var Peter Hjort Lorenzen blevet forhaanet i Stænderforsamlingen i Slesvig, fordi han talte Dansk og blev ved at tale Dansk. Jeg var derefter tilstede ved det bevægede Møde i Hotel d'Angleterre den 30. November 1842, hvor der sammentraadte et Udvalg for at samle Bidrag til en Hædersgave til Hjort Lorenzen, og jeg blev af Indbyderne – Ploug, Lehmann, Monrad, Gjødvad, Clausen, Tscherning, Balthazar Christensen, Drewsen, Grev F. Knuth, Hvidt og flere – opfordret til at træde ind som Repræsentant for Studenterstanden og Studenterforeningerne.

Jeg var da med ved det Gilde, som den 4. Januar holdtes paa Skydebanen, hvor P. H. Lorenzen begejstrede os alle, og der holdtes udmærkede Taler, især af H. N. Clausen og Tscherning. Marksukskriptionen indbragte dog ikke saa meget, som vi havde ventet. Resultatet blev, at Peter Hjort Lorenzen fik det store Sølvdrikkehorn og en mindre Sum Penge.

Fra den Tid af var jeg altid med, naar der blev arbejdet for den danske Sag i Sønderjylland, der bestandig siden har været mig en Hjærtesag. Men jeg drømte ikke om, at jeg selv skulde faa min Virkekreds og mit kjære Hjem i denne Del af Fædrelandet, ej heller tænkte jeg paa, at jeg skulde blive en af Sønderjydernes Talsmænd i Kampen mod deres Undertrykkere.

Prædikant i Kjøbenhavn

Aaret 1843 blev ogsaa meget rigt for mig med Hensyn til Udvikling og Virksomhed. I Begyndelsen af Aaret led jeg i en Maanedstid uaf-

ladeligt af Tandpine, som først hørte op, da jeg hos Dr. Ballin, der var Svendsens Huslæge og en herlig Mand, havde faaet seks Tænder ud.

Jeg prædikede i Frue Kirke Bededag og desuden i Vartov. I November holdt jeg min Dimisprædiken i Trinitatis Kirke og fik et godt Laud. Texten var de seks første Vers af Bjærgprædiken, hvis rige Indhold havde forledet mig til at begaa den samme Fejl, som de fleste unge Kandidater gjør sig skyldige i, nemlig at lægge hele Kristendommen ind i én Prædiken, saa at min var tre-fire Gange saa lang, som en Prædiken bør være. Censorerne vare Pastor Gad og Professor Hohlenberg. Denne sidste sagde til mig: »Deres Prædiken – ge – var for lang, – ge –, men saa talte De igjen for hurtigt – ge –, og saa bødede det ene – ge –, paa det andet – ge«.

Senere hen paa Aaret katechisere jeg for Dimis i Holmens Kirke. Biskop Mynster og Dr. Münter vare Censorer. Baade min Fætter Mourits Mørch og jeg stode os godt og fik Laud. Derimod fik Krogh, der skulde være Præst i Majbølle ved privat Udnævnelse, kun h. ill., hvorover han var meget vred. Han havde netop Timer i den Skole, hvorfra Drengene, som vi katechiserede med, vare tagne, og han havde da Dagen i Forvejen gennemgaaet det opgivne Thema med dem. Resultatet blev da, at de svarede alt for rask, saa at han strax blev færdig, og nu maatte han til at væve paa egen Haand, hvilket gik daarligt. I Almindelighed kunne unge Kandidater kun maadeligt tale barnligt med Børn, hvilket først læres efter lang Øvelse. Mange lære det aldrig.

Upsalatoget

En betydningsfuld Episode af mit Liv var min Deltagelse i det første Upsalatoget i Aaret 1843. Jeg var efter Haanden bleven meget populær blandt Studenterne, og jeg havde i »Akademikum« sluttet Bekjendskab eller Venskab med de mest fremragende af Datidens unge Mænd blandt Studenter og Kandidater. Det var derfor ikke saa meget dristigt af mig, at jeg fattede Tanken om at foretage et Studentertog til Upsala. Jeg havde i 1842 været med en Del Studenter i Lund, hvor vi bleve særdeles vel modtagne, og hvor jeg tilligemed de ivrigste Skandinaver herhjemme, navnlig Ploug, H. F. Poulsen, Eibe, Bøggild og T. N. Wesenberg havde sluttet Broderskab med Studenterførerne i Lund.

Om vi allerede havde talt om at drage til Upsala, husker jeg ikke.

Men sikkert er, at det var fra mig, den første Opfordring udgik til at sætte Sagen i Værk. Jeg forhandlede med Fr. Barfod, Ploug, Bøggild, Eibe, og da vi en Aften havde talt livligt derom, opslog jeg i »Akademikum« en Opfordring til dem, der muligt vilde være med, om at mødes for at tale nærmere om Udførelsen. Dette skete i Maj 1843.

Den foreløbige Bestyrelse bestod af F. H. Eibe, Mørch Hansen, E. N. Lassen (Formand for Sangforeningen), H. F. Poulsen (Skandinaven) og Georg Steenberg, Ove Fabricius' Svoger. Sagen fandt megen Tilslutning, og jeg var med et Par andre hos Kaptajn Sletting, der førte Dampskibet »Iris«, som tilhørte et Aktieselskab i Aalborg. Han mødte Vanskeligheder, da Bestyrelsen i Aalborg ikke turde tage Skibet ud af dets Route. Vi resolverede da til at sende F. H. Eibe til Aalborg, som var hans Fødeby. Han købte en Aktie i Skibet og forsvarede paa en sammenkaldt Generalforsamling vor Sag saa godt, at Tilladelsen blev givet.

Men nu kom der andre Vanskeligheder. Regjeringen var meget bange for skandinaviske Demonstrationer. Flere af Professorerne fik Opfordring til at fraraade Toget, og B. Bøggild og jeg, som var valgt i den foreløbige Bestyrelse, bleve tilsagte til et Møde hos Prof. Scharling, der med megen Iver fraraadede os det hele, idet han sagde, at en saadan Rejse vilde faa en politisk Betydning og skade vor Fremtid. Vi erklærede, at vi hverken kunne eller ville opgive Sagen, der allerede var afgjort imellem os og Studenterne i Lund, og da han forlangte, at vi skulde indestaa ham for, at der ikke blev holdt politiske Taler i skandinavisk Retning, sagde vi begge, at dette var os umuligt. Kun ville vi love ham, at ingen af os skulde holde slige Taler. Han var ellers en overordentlig human og brav Mand, og han viste os ogsaa den største Velvillie og Tillid, men det var tydeligt, at han havde faaet Paalæg af Kancelliet, maaske af Kong Christian VIII personligt. Madvig omtaler i sine Livserindringer, at Kongen først vilde have havt H. N. Clausen og siden ham til at tage med for at passe paa os, men at begge frabad sig dette Hverv.

En anden Vrangvillighed vistes os derved, at man ikke vilde indrømme os Pasfrihed, ei en Gang Moderation i Betalingen. Denne Del af Sagen var ene overdraget mig, og jeg løb i flere Dage fra Herodes til Pilatus (Paskontoret, Politidirektøren, Finansdeputationen (Jonas Collin)), men fik alle Vegne Afslag, saa at jeg tilsidst maatte samle Gebyrerne fra alle 152 danske Deltagere og bringe dem paa Paskontoret.

Endelig Torsdagen den 1. Juni afgik vi med »Iris« fra Toldboden Kl. 3. En umaadelig Mængde Herrer og Damer hilste os med Hurra fra Langelinie. Vi sang Lindblads nye Sang »Sät machinen igång, Herr Kapten!«, som gjorde stormende Lykke.

Paa Vejen til Malmø foretoges Valg af den endelige Bestyrelse. De fleste Stemmer fik: B. Bøggild, M. Mørch Hansen, Carl Ploug, H. F. Poulsen og T. N. Wesenberg. Eibe havde næst efter ham de fleste Stemmer, og det var en Skuffelse for mange, at Eibe ikke blev valgt, da han havde skaffet os »Iris«. Han blev saa Medlem i mit Sted paa Hjemturen, da jeg fra Stockholm tog med Kanaldamperen til Götheborg. Frederik Barfod var bedrøvet over, at han ikke kom i Betragtning. Blandt mine nærmere Venner deltog ogsaa Immanuel Barfod, Mourits Mørch, hvem jeg havde overtalt til at tage med, Brødrene Hilmar og Valgerd Finsen, Ludvig Poulsen, Thrige, I. Swane og hans Broder H. Swane, C. Hostrup og mange Flere, som jeg stod i Forhold til i »Akademikum«.

I Malmø modtoges vi med Sang og Hurra af 56 Studenter fra Lund, hvis Bestyrelse havde været flere Gange samlet med os i Kbhvn. for at aftale det hele. Disse fem Bestyrelsesmedlemmer vare Bellander, Herr Hamberg, Johansson, Strandberg og Göthe Thomé. De tre sidste, af hvilke Carl Strandberg (Talis Qvalis) siden blev en berømt Digter og Medlem af det svenske Akademi, vare mine Venner og Duskammerater. Thomé var især yderst elskværdig, blev en anset Læge, men er forlængst død.

Det blev besluttet, at vi fem Danske skulde føre Kommando til Søs, medens de fem Svenske skulde have Styret, naar vi var paa svensk Grund. Da der kun var 56 Studenter fra Lund, havde vi for at faa Pladsen udfyldt og spare Penge tilladt, at tyve »bildade Personer« fra Lund og Omegn maatte tage med. Blandt disse vare et Par Husarofficerer, som vi bleve meget fortrolige med.

I Begyndelsen gik alt herligt, men vi maatte føre streng Kommando for at holde Orden, idet kun et begrænset Antal kunde spise ad Gangen. For Natten deltes de 228 Passagerer i fem Hold, som efter Lodtrækning fik Natleje dels i Kahytter, dels paa Dækket. Men Bestyrelsen maatte hele Tiden være paa Benene for at holde Orden.

Det blev en haard Storm, Søsugen var frygtelig, men paa Grund af det Ansvar, jeg havde, mærkede jeg næsten intet dertil. Da Stormen tiltog næste Formiddag, fik vi Kapt. Sletting til at løbe ind i Kristiansø Havn, hvilket skaffede os en herlig Vederkvælgelse. Vi vare der

nogle Timer, spiste til Middag ombord og gik hele Klippeøen rundt. Den Gang var Dr. Dampe der ikke længere; han havde siddet der 1824–41, og flere besaa hans Fængsel.

Næste Nat havde vi atter Blæst og Søsyge, men vi vare alle muntre, da vi stege i Land i Kalmar. Her var Modtagelsen glimrende. Vi gik i Procession til det gamle Slot, hvor Kalmarunionen var blevet sluttet 1397, og deltog efter Indbydelse i en storartet Sexa paa Lyststedet Rogsta udenfor Byen. Her holdtes mange Taler, først fornemmelig af den talentfulde Digter, Kammerjunker Carl Kullberg, hvis Fader var Landshøvding for Kalmar Lehn, fra dansk Side fornemmelig af Carl Ploug, hvis Tale om Skandinavismen senere blev Gjenstand for Generalfiskal-Aktion, der dog endte med Frifindelse.

Her om som om alle de andre Taler maa jeg dog henvise til den trykte Beretning om Toget. Ploug udviklede med stor Veltalenhed, at hverken Danmark eller Sverige eller Norge kunde opfylde deres verdenshistoriske Bestemmelse, hvis de ikke sluttede sig sammen til fælles Forsvar, mindede Svenskerne om, at de havde mistet Ingermanland, Karelen, Kexholm, Åland og Finland, og spurgte dem: »Have I mere at miste?« Talen gjorde et stort Indtryk, og en gammel Dr. theol., som stod ved Siden af mig, udbrød: »Det er mycke skönt og sannt, men mycke dristigt«. Jeg fik tilsidst det Hverv at takke Kalmars Mænd og Kvinder, men Stemningen var nu saa høj, at jeg næppe kunde raabe højt nok.

Næste Nat var Vejret bedre, og ved Daggy 1. Pintsedag d. 4. Juni naaede vi den yndige Stockholms Skjærgaard, hvor Dampskibet i flere Timer bevægede sig blandt dejlige, skovbevoxede Klippeøer forbi Fæstningen Waxholm, hvor Besætningen hilste os med Hurra og Flagning.

Vi bleve festligt modtagne i Stockholm af Marchaller med røde Silkeskærf, fik Logis anvist (jeg i Lilla Nyagatan No. 8) og samledes om Aftenen til en prægtig Sexa paa Børsen, hvor der atter holdtes Taler. Vi besaa den skønne By og Djurgården og sejlede saa næste Morgen Kl. 4 (efter at have sovet fra Kl. 2) med to Dampskibe til Upsala. Det gik langsomt, men Mælaren var dejlig med sine 1316 Klippeøer. Det hedder i Beretningen, skreven af Carl Ploug, om Ankomsten til Upsala: »Det var et Panorama, som maatte have overrasket og bevæget sejrskronede Fyrster, end sige da en Flok af Fremmede, navnløse paa alt, uden Ungdommens Haab og Begejstring fattige Ynglinge. De høje Skrænter og Aabredder vare besatte med en uover-

skuelig Masse festligtklædte Mennesker, alle Mandfolk med blottede Hoveder, alle Damer med viftende Tørklæder. Paa den nye Bro lige for os over det brusende Vandfald, som Aaen der danner, vajede det danske, svenske og norske Flag. Af de tvende i Havnen beliggende større Dampskibe vare det ene tæt besat med Tilskuere, det andet hilste os med sine Kanoner« o. s. v.

Studenterne modtog os i deres Uniform opstillede i Karreer og med Faner, medens der fra Slotsvolden affyredes 32 Kanonskud. Vi modtoges nu med Tale og en højst poetisk Velkomstsang, hvorpaa vi fordeltes til vore Kvarterer. Om Aftenen samledes vi alle med de 478 svenske Studenter samt 2 norske og 1 finsk, ialt henved 700, i Carolina Redivivas store Festsal, hvor den begavede Docent Mag. Pettersson atter holdt en lang versificeret politisk Tale til os. Vi sang nu Plougs nye skønne Sang:

(Mel.: Der er et yndigt Land)

Da nys den feire Vaar

Slog sine Bøgetelte

Hvor Østersøen gaar,

Da blev os trange Hjemmets Baand,

Da drev os ud paa Havet den frie Vikingsaand.

Det var paa Skibet »Iris« blevet afgjort af Bestyrelsen, at jeg skulde besvare Velkomsttalen i Upsala. Jeg var ikke fri for Hjærtebanken, da jeg steg op paa Talerstolen, og min Tale var hverken lang eller højtflyvende. Jeg udtalte væsenlig næstefter Takken for den mangeløse, broderlige Modtagelse, at vi kom ikke som Fremmede, men som Brødre, fordi vi vidste og følte, at vi kom til vore Egne. Vi vilde ved vort Tog kun hjælpe til end mere at forsvare, hvad Gud havde sammenføjet, men Menneskene havde adskilt. Jeg sluttede med et Vers af Gräfström:

Säg då ei välkommen, när vi komma,

Ei farväl, I Kära, när vi gå,

Ty vi komma icke, när vi komma.

Gå ei heller från Er, då vi gå!

Baade Plougs Sang og min Tale modtoges med overvældende Jubel. Ærkebiskoppen, Hans Höghed af Wingård, omfavnede mig, og Studenterne bare mig paa »Guldstol« Salen rundt, hvorover jeg var meget undselig. Siden blev der holdt lange og glimrende Taler baade af Dr. Petterson, Ærkebiskoppen og andre svenske, og blandt vore navnlig af Bøggild, Ploug, H. Hage, H. F. Poulsen og Frederik Bar-

fod, men jeg blev altid af mine svenske Venner betegnet som »den første Taler i Upsala«.

Dagen efter gik vi i et stort Tog til Gamle Upsala, den ældste Kirke i Sverige, hvor Odins og Thors Høje (der ganske lignede Jællingehøjene) findes. Her drak vi Mjød af de store, sølvbeslagne Horn, navnlig et prægtigt Horn af purt Sølv, som Kong Carl Johan havde skjænket Studenterne, og her holdtes mange Taler i skandinavisk Aand.

Om Aftenen bragte vi den berømte E. G. Geijer en smuk Hyldning med Ploug som Ordfører. Geijer var en prægtig Mand. Hans Søn, Knut Geijer, som siden blev en anset Videnskabsmand, sluttede sig meget til mig og indgik Broderskab med mig. Det samme var tilfældet med mange andre, blandt hvilke flere Grever og Friherrer med berømte Navne, men dem har jeg forlængst glemte.

Hjemfarten fra Upsala og Afskeden var ligesaa gribende for os som Modtagelsen havde været. En stor Mængde Mænd og Kvinder fulgte Skibene paa begge Fyrisaaens Bredder den lange vej til Ultuna Bro ved Mælaren og kastede »Kungängsliljor« ombord til os. Paa Vejen vare vi i Land paa en Ø for at bese det berømte Skokloster, hvor der er et rigt Musæum. Men der vare flere Danske, der vare bleven saa overvældet af Nattevaagen, Vin og Banko, at de intet kunde se, men kun sove.

I Stockholm var der atter Festligheder. Vi besaa det stolte kongelige Slot, hørte Jenny Lind i Theatret, bleve i et andet Theater hilsede med Sang og Taler. Jeg saa den gamle Konge Carl Johan (Bernadotte), hvem vi mødte paa en Kjøretur. Svenskerne kaldte ham altid »Gamla Gubben«, og vi fik ogsaa Lejlighed til at hilse paa Kronprins Oscar og hans Sønner, som i Slotsgaarden holdt Mønstring over Garden, hvortil vi vare indbudne. Vi sluttede med en storartet Fest i Djurgården, hvor Bøggild holdt en højtflyvende Tale, som Prof. Thomander besvarede med stor Vittighed og en Smule Spydighed over Bøggilds skønne Drømme. Først om Morgenens Kl. 1 – 2 den 7. Juni brøde vi op, naaede vore Kvarterer Kl. 3, og allerede kl. 5 skulde »Iris« lette for at føre Studenterne til Malmø og Kjøbenhavn. Det er ubegribeligt, at man kunde holde ud at vaage og holde Fest i syv Dage. Der var dog kun én, som maatte efterlades syg i Stockholm, det var Saltmann, maaske den samme, der nu er Klokker ved Garnisonskirken.

Hjemrejse gennem Vest-Sverige

Jeg havde besluttet, at jeg vilde have mere Udbytte af Rejsen end disse flygtige Festdage kunde bringe, og jeg fik derfor syv andre til med mig at rejse med Kanaldampskib fra Stockholm gennem Götha-Kanalen til Götheborg. Det blev en prægtig og uforglemmelig Rejse, og uagtet jeg havde laant alle Pengene af Laurits Svendsen, fortrød jeg det aldrig. Jeg har udførligt beskrevet denne Rejse i »Fædrelandet«: »Tre Breve fra det indre Sverige«, som den Gang blev læste med Fornøjelse hele Landet over.

De syv Danske, som vare med mig, vare D. C. Møller, L. Poulsen (en theologisk Student, der døde ung), Schwartzbrem (den Gang Stud. jur. og Jøde, siden døbt og Theolog), Jensen (Cand. Jur., siden Godsejer i Fredsholm paa Laaland), Bagge (Professor ved Landbohøjskolen m. m.), Klemp (siden Etatsraad og Chatolkasserer hos Kongen). Den syvende var uden Tvivl Torvl. Rambusch.

Da jeg var den eneste, som var Medlem af Bestyrelsen for Upsalatoget, blev jeg ogsaa ligesom Anfører for det Tog, trofast hjulpen af D. C. Møller. Der var ogsaa nogle svenske Studenter med, og paa Skibet »Admiral v. Platen« var der flere højst elskværdige Damer, med hvilke vi gjorde Udflugter, naar Skibet dvælede ved Sluserne, af hvilke der jo ere mange. Den første Nat laa vi ved Söderkjöping, den næste ved Fæstningen Carlsborg, den tredie ved Bjærget Kinnakulla.

Kinnakulla er det højeste Bjærg i Mellem- og Sydsverige. Her tilbragte vi den lyse og skønne Nat og saa den herligste Udsigt over Venern. Den fjerde Nat kom vi til Lilla Edet ved Götha Elven. Vi vare i de skønneste Egne i Sverige, og vi vare alle i den fortræffeligste Stemning. D. C. Møller blev alvorlig forelsket i en meget indtagende norsk Dame. En Frøken von Krusenstjerna, hvis Broder, en svensk Marineofficer, førte Skibet, var ogsaa i høj Grad elskværdig. Vi besaa ogsaa det gamle Oreta Kloster, de store Jærnfabrikker ved Motalaköping, et højst interessant Glasværk paa Bromø i Venern, Byen Venersborg, hvor jeg var i Kirke, og frem for alt Trollhätta Vandfaldene, de mægtigste i Europa. Her dvælede vi næsten en hel Dag, saa at vi fik alt det skønne og storartede at se, noget som aldrig kan glemmes.

Fra Götheborg, hvor der blev improviseret en Fest for os af Latin-skolens Lærere, toge vi med »Skjuts« gennem Halland og Skaane til Malmø. Det blev meget besværligt, da vi kjørte Nat og Dag uden

Søvn, og da Skjutsbønderne idelig vilde snyde os. Vi havde nemlig sendt en Kurer (»Förbud«) til Hest fra Station til Station for at bestille Vogne, men da en Vogn gik itu den første Nat, kom vi bestandig for silde og maatte betale dobbelt, naar Vognene havde holdt længe.

D. C. Møller, som var Kassemester, blev tilsidst aldeles fortvivlet, da det lod til, at vore Penge vilde slippe op. Kun Cand. jur. Jensen, hvis Fader var den rige Hofbager Jensen, havde en engelsk Guldmønt som Reserve. Det gik dog netop an, idet vi lærte at imødegaa deres Snyderi og fik Hjælp hos nogle Præster paa Vejen (ikke Penge, men Støtte imod Gjästgifvarna).

Fra Engelholm toge vi til Höganäs og Kullen, laa den sidste Nat i Helsingborg, og jeg havde, da jeg naaede Kjøbenhavn den 15. Juni, endnu 4 Mk. i min Lomme.

Upsalatoget, som vakte stor Glæde og Begejstring i hele Norden, havde et mindre behageligt Efterspil, som findes udførlig omtalt i den trykte Beretning. Efter Hjemkomsten stiftede nemlig Bestyrelsen, efter at vi havde bragt Øhlenschläger en smuk Hilsen, ved et Møde den 21. Juni et »Skandinavisk Samfund« for at fremme det sociale og litterære Samkvem mellem de »skandinaviske Folk«. Dette – af hvis Bestyrelse jeg var Medlem – blev forbudt af Cancelliet. Bestyrelsen protesterede og klagede til Kongen, men fik kort Afslag, saa at dets Skjæbne var afgjort. Jeg var den Gang hjemme paa Falster i Sommerferien, men blev ved Breve fra H. F. Poulsen sat à jour med det forefaldne.

Men nu traadte 34 ansete Mænd sammen og stiftede »Det skandinaviske Selskab« med det Formaal »at fremme en nærmere Forbindelse mellem de skandinaviske Folk«. Blandt Indbyderne vare de tre Hædersmænd H. N. Clausen, Schouw og Hvidt, desuden Professorerne Bornemann, Gundelach Møller, Engelstoft, J. L. Heiberg, Høyen, Madvig, Stein, desuden Stiftsprovst Tryde, Lægerne Bremer og Djørup, Gottschalck, O. Hansen, Jensen, Nutzhorn, H. P. Holst, Brygger Jacobsen, D. G. Monrad, Hall, kort alle de bedste Navne i Kjøbenhavn. Og dette Selskab, som bestod i mange Aar, vovede Cancelliet og Kongen ikke at forbyde. Vi Unge, som havde været i Upsala og givet Stødet, traadte naturligvis ind som Medlemmer. Større Oprensning kunde vi jo ikke faa.

»Akademikums« Ophør

Her er udeladt en omtale af en tyverihistorie. En ikke navngivet person,

der senere blev departementschef, havde stjålet af »Akademikums« bøger, men sagen blev ordnet uden politiets medvirken. Uorden i foreningens kasseforhold førte til, at Mørk Hansen blev kasserer. Denne affære blev parodieret af Carl Ploug.

Henimod Slutningen af Aaret 1843 var der i Akademisk Læseforening talt meget om en Union med den gamle Studenterforening, da begge i økonomisk Henseende førte en kummerlig Tilværelse, og det naturligtvis ogsaa i aandelig Henseende var hæmmende, at Studenterne vare splittede i to lejre. Jeg besluttede da at benytte den Popularitet, jeg havde vundet blandt Studenterne, til at gjøre et Forsøg.

Vi forhandlede først med Studenterforeningens Seniorat og bleve enige om Betingelserne. Derpaa sammenkaldte jeg en Generalforsamling af Akademisk Læseforenings Medlemmer, hvor jeg fremsatte Sagen. Men der var megen Opposition, især af en gammel juridisk Kandidat Carl Nielsen, bekjendt som Bellmanns Sanger, og af den gamle Litterat Israel Levin. Disse og flere, som i »Akademikum« spillede en vis Rolle som Stamgjæster, satte sig med Hænder og Fødder imod Unionen. Min Ven Christian Gammeltoft var Dirigent paa Møderne, som bleve fortsatte mange Aftener i Træk, indtil vi omsider sejrede.

Det blev bestemt, at vi fra begge Foreninger i de sidste Maaneder før Unionen, der skulde finde Sted 1. Januar 1844, skulde have fri Adgang til hinandens Lokaler m. m., og at Bestyrerne i »Akademikum« i samme Tid skulde være Seniorer i »Studenterforeningen« og omvendt. Jeg tør nok sige, at Unionen væsenlig var mit Værk, men uden Christian Gammeltofts trofaste og dygtige Bistand vilde Sagen dog maaske være strandet.

Jeg kom dog ikke til at deltage i de Festligheder, hvormed Afsked med Livet i det gamle »Akademikum« og Indrykningen i den nye »Studenterforening« bleve fejrede, og som bleve forevigevede ved Plougs Sange, især den bekjendte:

Studenter vi kaldes, men er jo ingen Ting.

Kun svævende Skygger i Landets første Ring,

Af Titel Borgere, Mænd af Kjøbn,

Spirer til Meget, men Spiren er grøn.

Unionsaftenen var sidst i December 1843. Men da var jeg paa Falster.

Kapellan for Nykjøbing og Systofte Menigheder

Flytning og Ordination

Det havde længe været mit Ønske at blive Kapellan, og min Fader havde foreslaaet mig til Medhjælper hos Pastor H. F. J. Fogh i Nykjøbing, der var begyndt at blive sindssyg, saa at han ikke turde prædike. I Julen 1843 kom jeg saa overens med ham om Betingelserne, og den nye Biskop i Nykjøbing Brammer, hos hvem jeg gjorde min Opvarting, lovede at anbefale min Ansøgning, som strax blev indgivet.

Nytaarsmorgen 1844 rejste jeg derfor fra Nykjøbing med Diligencen til Kjøbenhavn for at faa min Udnævnelse og ordne mine Sager hos Svendsens, der ikke vilde have Huslærer, men lade Jens nyde privat Undervisning. Jeg fik Cand. phil. I. L. Ussing til at overtage Ledelsen af hans Studeringer, og omsider den 18. Januar 1844 underskrev Kong Christian VIII min Udnævnelse til Kapellan pro persona for Nykjøbing og Systofte Menigheder. Jeg vil altsaa, dersom jeg til den Tid endnu maatte være i Live, kunne helligholde mit 50 Aars Embedsjubilæum den 18. Januar 1894.

Her er udeladt en omtale af en fest til ære for Bissen, der havde modeleret Apollo og Minerva til Universitetets forhal. Som en af studenterlerderne fik Mørk Hansen plads mellem Thorvaldsen og Øhlenschlæger. Festen fandt sted på d'Angleterre, og Mørk Hansen holdt her en tale for Bissens fødeland Slesvig, hvorunder han utilsigtet kom til at fornærme den tyskfødte arkitekt Hetsch.

Jeg maatte efter min Udnævnelse med Vemod rive mig løs fra alle de Gjerninger og alle de Venneforhold, hvortil jeg nu saa længe havde været bunden. Men jeg gjorde det med frejdigt Haab, da jeg længtes efter at blive Guds Ords Forkynder. Jeg følte, at jeg i de sidste Aar havde spredt mine Kræfter alt for meget, til at jeg ret kunde udrette noget godt, og jeg længtes efter Landet, hvor jeg følte, at jeg mest hørte hjemme. Det gjorde dog ondt at skulle skilles fra Laurids Svendsens Familie, der altid havde vist mig Tillid og Kjærlighed.

Endnu mere gik det mig til Hjærte at skulle forlade Familien Levin-
sen, hvor jeg var bleven optagen med inderligt Venskab. Men jeg bar
Haabet i mit stille Sind, om jeg end ikke endnu var paa det rene
med, hvad jeg turde gjøre for at komme til Vished om Lotte Levin-
sens Hjærtelag lige over for mig. Min Ven Lorens Levinsen blev theo-
logisk Kandidat med Laud Dagen efter min Udnævnelſe til Kapel-
lan, og jeg var spændt paa, om han vilde optræde som Frier til sin
Kousine.

Jeg forlod saa Byen sidst i Januar 1844 og tog Bolig i Nykjøbing hos
min Broder Adjunkten. Men Biskop Brammer kunde ikke holde Or-
dination før i Marts, da Jacob Christian Lindberg, som netop var
kaldet til Præst i Tingsted, skulde ordineres tilligemed mig. Jeg kunde
derfor ikke prædike eller holde Lejlighedstaler endnu, men læste dog
med Konfirmanderne og var med Lindberg til Bispeexamen. Bram-
mer vilde af visse Grunde ikke examinere os mundtlig, men ind-
skrænkede sig til at give os skriftlige Spørgsmaal, af hvilke det ene
besvaredes paa Latin. Han generede sig aabenbart for den lærde Magi-
ster Lindberg, der var berygtet som skarp Kritiker. Jeg har senere
havt lejlighed til at læse hans Bemærkninger i Distinktionsprotokol-
len. Han var i Følge denne særdeles tilfreds med mine Arbejder, men
skrev om Lindberg, at han »ikke lagde den Lærdom for Dagen,
hvoraf han vistnok var i Besiddelse«.

Jeg blev fra Begyndelsen af modtaget med den største Velvillie og
Hjærtelighed af Biskop Brammer, og han blev fra den Tid af til sin
Død min faderlige Ven. Jeg kom næsten daglig i hans Hus i Nykjø-
bing, og da han flyttede til Aarhus, vedblev han ved kjærlige Breve
at vise mig sit Venskab.

Ordinationen fandt Sted den 8. Marts 1844 i Maribo Domkirke. Det
havde været en haard Vinter, og vi kunde endnu den 7. Marts gaa
over Isen fra Nykjøbing til Laaland. Jeg kjørte med mine Forældre og
min Svoger Friderichsen fra Fuglsang. Da det var første Gang, Bram-
mer skulde holde Ordination, var der mødt en stor Mængde Præster
fra hele Stiftet. Pastor Winther fra Slemminge holdt Skriftetalen for
Lindberg og mig og indledede Handlingen i Domkirken. Det var en
veltalende Mand. Biskoppen talte smukt og indtrængende over det
samme Ord, som staar paa Prædikestolen i Vonsild, 2. Cor. 4, 13:
»Vi tro, derfor tale vi«. Lindbergs Prædiken var jævn, men hjærtelig.
Jeg var meget bevæget, og min Fader var rigtig glad.

Forholdene i Nykjøbing

Jeg var altsaa nu Præst og følte dybt det store Ansvar, som det Kald medfører, og mine Kræfters Utilstrækkelighed i Forhold til Ansvaret. Det var en stor Menighed og en meget blandet Menighed, da det var en bekjendt Sag, at Kirkeligheden hos Borgereskabet i det hele kun var ringe. Nykjøbing havde fra Aarhundredets Begyndelse enten havt maadelige Præster eller kun beholdt dem i ganske faa Aar.

En kort omtale af Nykøbings ældre præster er her udeladt.

Pastor Fogh, som kom der 1839, var nu aldeles ude af Stand til at bestyre Embedet. Han var en velstuderet Mand med et kjærligt Hjærte og en ædel Tænkemaade. Men han havde uden Tvivl aldrig haft Lyst til Præstegjerningen, da al hans Hu stod til Musikken, hvori han var en Mester. Rimeligvis havde han ogsaa religiøse Skrupler, og i hvert Fald var han, da jeg blev hans Kapellan, saa bange for at udføre nogen gejstlig Handling, at han ej en Gang vilde eller turde døbe et Barn, end sige bestige Prædikestolen. Han var ulykkelig gift, da hans Hustru, en Datter af Etatsraad, Prof. N. Kall, var aldeles upraktisk og uordentlig, saa at Hjemmet var uhyggeligt. Det var derfor fra Begyndelsen af bestemt af Pastor Fogh, at jeg skulde skaffe mig selv Bolig og Forplejning. Jeg skulde derfor have ialt 400 Rdl. og en Offerdag. Det var kun en ringe Løn, men Præsten var fattig og kunde næppe yde mere. I Stedet for Offerdag delte han Juleofferet med mig, saa jeg havde ialt omtr. 500 Rd. Men desuden læste jeg Religion i begge Byens Pige-Institutter.

Jeg modtog da alle Accidentier, hvilke omtrent udgjorde min Løn. Foruden Nykjøbing havde jeg Annexet Systofte, som ligger $\frac{3}{4}$ Mil fra Nykjøbing, og Skolen i Hulebæk omtrent en Mil borte. I Nykjøbing havde jeg paa Præstens Vegne Tilsyn med alle Skolerne, var Medlem af Kirkeinspektionen. Kirken fik i min Tid et nyt Orgel, og vi forberedte Anlægget af den nye Kirkegaard uden for Byen. Jeg var desuden Medlem af Inspektionen for Nykjøbing Hospital, en rig Stiftelse med en lille Kirke, hvor jeg prædikede en Gang om Maaneden og var dertil naturligvis Formand for det betydelige Fattig- og Skolevæsen. Der var endnu flere Forretninger, og hver Fredag var der gjerne Gudstjeneste med Altergang og Prædiken. Med Konfirmand-Undervisningen begyndte jeg allerede i Januar, og der var iblandt Konfirmanderne flere af Latinskolens Disciple af øverste Klasse, bl. a. den nuværende Præst i Husby ved Vedelsborg, Hartvig Kjød, som var udmærket dygtig.

Alt dette, som paa én Gang blev lagt paa mine uøvede Skuldre, kunde vel gjøre mig betænkelig. Hos Præsten fandt jeg ingen Vejledning, og min Fader, som paa Præstens Vegne indsatte mig, boede 1¹/₄ Mil borte og var desuden som gammel Rationalist nu meget forskjellig fra mig i Opfattelsen af Embedets Krav. Alligevel var jeg meget glad ved at kunne komme hjem mangan en Søndag Eftermiddag og ellers, naar mine mange Forretninger tillode det, og i mange praktiske Spørgsmaal havde jeg Nytte af min Faders Erfaring.

Men min væsenlige Vejledning fandt jeg hos Biskop Brammer. Han var i Kirke hver Søndag, og da jeg havde overvundet den første Ængstelse, og jeg mærkede, at han i det hele var glad ved at høre mine Prædikener, gik jeg altid til ham med Tillid. Han gav mig ved enhver Lejlighed de bedste og klogeste Raad, og den kjærligste Vejledning, og han kunde ved sin Anseelse støtte mig paa mangfoldige Maader. Derfor blev ogsaa den strenge Skole, hvori jeg var kommen, en ypperlig Forberedelse for mig og en dejlig Spore til at anstrenge alle aandelige Evner.

Den første Søndag, da jeg prædikede ved min Indsættelse, tabte jeg i Nykjøbing Kirke min skrevne Prædiken ned i Prædikestolen; men da jeg var vel forberedt, lod jeg den ligge, og fra den Dag af har jeg aldrig haft Papir for mig og er, Gud ske Tak! aldrig kommen saaledes »fra Koncepterne«, at det har været anstødeligt for Tilhørerne.

Der var ogsaa en stor Mængde Lejlighedstaler at holde, ofte – f. Ex. ved Begravelser – for et meget stort og »fint« Publikum. Det lykkedes over Forventning for mig at vinde Indgang hos Menigheden, som ganske vist for en stor Del betød af verdsligsindede Folk eller – om man vil – »Navnkristne«, men som dog efter Haanden droges mere og mere til Kirken.

I Systofte Sogn var der ikke faa enfoldige Kristne. Især var der en Sognefoged Borchers Skytte, til hvem jeg hver Søndag kørte ind. Han var en herlig Mand, og hans Hustru og Datter (som jeg konfirmerede det første Aar) bleve mig oprigtigt hengivne. Jeg var jo ung og en god Fodgænger, saa at jeg meget ofte gik den lange Vej til Hulebæk Skole, hvor Læreren for øvrigt var meget maadelig. Jeg oprettede i Forening med Borchers Skytte en Aftenskole, hvor den konfirmerede Ungdom øvedes i Dansk Retskrivning, Historie m. m. Ligeledes oprettede vi en Hudflidsskole. I Nykjøbing fik jeg Ungdommen til at møde til Katechisation paa Kirkegulvet, hvilket var noget uhørt. Men dette kunde ikke begynde før efter den første Konfirmation.

Borgmesteren, Justitsraad M. Møller var en gammel brav Mand. I min Skoletid havde Disciplene ofte villet gjøre ham latterlig, fordi han allerede den Gang var meget gammeldags, men jeg lærte at skatte ham som en i alle Maader hæderlig Mand. Han havde en Plejedatter Adelheid Radecke, som var forlovet med daværende Cand. theol. H. Egede Glahn. Han kom i Ferierne til Nykjøbing, og vi vare da ofte sammen, da han var en kristelig ung Mand, stærk paavirket af Grundtvig, med hvem han var beslægtet. Borgerrepræsentanterne fandt vel, at jeg var alt for ivrig i min nye Nidkjerhed, men de agtede mig ikke mindre for det, om de end ikke kunde følge mig eller forstaa mig.

Min Broder Niels, hos hvem jeg boede, var mig ogsaa til Hjælp paa flere Maader, og navnlig kunde han støtte mig af den Grund, at han i politisk Henseende var en af Egnens Ledere. Navnlig var han en fortrolig Ven af »Stiftstidendens« Udgiver Vilhelm Laub (Biskoppens Tvillingbroder), der var brystsvag, hvorfor min Broder og Faktoren Chr. Jørgensen, der siden af mig blev viet til Fru Laubs Søster, Frøken Jacobe Thomsen, væsenlig ledede Redaktionen.

Med Magister Lindberg, der jo var bleven ordineret med mig, havde jeg ikke saa lidt Omgang, og det varede ikke længe, inden han valgte mig til sin Skriftefader. Jeg blev ogsaa Skriftefader for Biskop Brammer, Konsistorialraad Glahn i Væggerløse, Pastor Dresler i Thoreby paa Laaland og mine Forældre, saavel som for Katechet Schjærning i Nykjøbing.

Lindberg var en forunderlig sammensat Natur. Som Forfatter var han i høj Grad stridbar, hvas og, efter den almindelige Mening, ondskabsfuld. Men i Omgang var han Blidheden og Mildheden selv, ligesom han ogsaa var en meget kjærlig Familiefader. Jeg kom et Par Gange om Aaret ind til ham, prædikede i hans Kirke og holdt Altergang. Vi holdt ogsaa i Forening et Missionsmøde i Nykjøbing Kirke, hvor han prædikede, medens jeg holdt et Missionsforedrag. En anden Gang holdt han et Missionsmøde i sit eget Hus, hvor der mødte nogle vantro og verdslige Borgere fra Nykjøbing, som vilde gjøre Sagen latterlig. Men de kom daarligt fra det og bleve (aandelig talt) let afvæbnede.

Men Lindberg var ikke fri for at drikke, var en Gang eller maaske flere Gange beskjenket paa Gjæstgivergaarden i Nykjøbing og tabte derved i Agtelse og Indflydelse som Præst.

Hans Finanser vare i en maadelig Forfatning, og min gamle Ven, min Broders Svigerfader J. F. Biering, der var hans Formand, kunde

ikke paa nogen Maade faa, hvad han havde tilgode hos ham. Han rev den gamle Præstegaard i Taaderup ned og fik et offentligt Laan til derfor at bygge en hel ny Præstegaard. Men i Stedet for at tage en Bygmester, som kunde opføre den for en bestemt Sum, paatog han sig selv at lade den bygge efter sin egen Tegning. Den blev daarlig bygget, og en Del af den blæste ned, inden den blev færdig. Da det blev ham paalagt at aflægge Regnskab for de laante Penge, skrev han et Regnskab, der lød omtrent saaledes:

<i>Laant af Stiftsmidlerne</i>	5000 Rdl.
<i>Opført en Præstegaard</i>	7000 Rdl.
<i>Mangler</i>	2000 Rdl.

Lindberg kunde være meget vittig, naar han førte Polemik. Han prædikede en Gang i Vakance eller maaske i den drikkældige Pastor Næsteds Sygdomsforfald i Kippinge, der ligger ved Falsters Nordkyst. En bekjendt Bondeven og Krakiler Hans Rasmussen, der 1848 blev Rigsdagsmand for Nordfalster, skrev i »Stiftstidenden« et spydigt Stykke om Lindbergs Prædiken, hvori der nok havde været aparte Ting om Fiskeriet (i Anledning af Peters Fiskedræt) og spurgte under sit Navn Magister Lindberg, om hvilke mærkelige Fisk der fandtes i Genesareth Sø. Lindberg svarede da i samme Avis: »Til Underretning for Hans Rasmussen ved Kippinge Noer tjener, at i Genesareth Sø fandtes hverken Torsk eller Flynder, men disse findes derimod i Kippinge«.

Den bekjendte Skolelærer Rasmus Sørensen fra Vemmeløv, som senere blev Rigsdagsmand, besøgte Falster den første Vinter, jeg var i Nykjøbing. Han blev meget fortrolig baade med min Broder og med mig og besøgte baade min Fader og Lindberg. Men til Lindberg sagde han (efter sin egen Beretning til mig): »De er nu paa god Vej til at blive drikkældig, dersom De ikke i Tide vender om. Thi jeg har jo set det, at De tager Dem 5–6 Snaipse daglig, men dette Antal vil stadig forøges, og saa er De forfalden«. Sørensen skrev efter sin Hjemkomst et Brev paa mange Sider, som han vilde skulde cirkulere iblandt os. Heri roste han baade mine Forældre og Søstre, ligesom han ogsaa gav min Broder og mig en prægtig Lovtale, navnlig mig for min kristelige Iver som ung Præst. Men saa tilføjede han til Slutning meget beskedent: »Alt dette har jeg ikke saa meget skrevet, fordi det ganske passer, men for at de Mennesker, som jeg har omtalt, skulde stræbe efter at fortjene det smukke Vidnesbyrd, jeg har givet dem«.

Som Kapellan i Nykjøbing kom jeg strax i et saare venligt Forhold

til Godsejer Tesdorpf paa Ourupgaard. Han ejede Systofte Kirke, mit daværende Annex, og kom derfor ikke sjelden i Kirke der, ligesom han ogsaa gjæstfrit modtog Systofte Sogneraad (Fattig- og Skolekommissionen) paa Ourupgaard, hvor jeg som Formand altsaa mødte fire Gange om Aaret eller maaske flere.

Vi bleve da snart Venner, da han var kristelig vakt og ivrig for at opfylde sit Kald som Godsejer og Kirkeejer. Da han kort efter blev gift med Frøken Mary Büch fra Hamburg, som var smuk og elskværdig, men senere desværre sindssvag i Perioder, kom de begge i Kirke baade i Nykjøbing og Systofte, og jeg blev meget ofte bedet derud. Han deltog ogsaa i de omtalte Missionsmøder og støttede dem med sin Anseelse. Dette Venskab varede ved, saa længe jeg var paa Falster, og jeg har ogsaa senere havt flere Breve fra ham.

Han var jo en født Hamborger og kunde ej ret forstaa vor Kamp for Modersmaalet i Sønderjylland. Men han stræbte dog ærlig at sætte sig ind i Sagen, og under Krigen 1848–50, da Stemningen blev saa bitter imod Tyskerne, søgte han min og Immanuel Barfods Hjælp, idet vi rejste med ham omkring paa hans Gods og holdt Taler til Befolkningen for at opflamme dem til at yde Bidrag til Krigen, ligesom Tesdorpf selv gav meget betydelige Bidrag. Han oprettede ogsaa en Aftenskole for Bønderkarle paa Ourupgaard, hvor Barfod og jeg holdt ugentlige Foredrag i et Par Vintre. Jeg kunde ikke andet end holde af ham for hans Livfuldhed og Iver for alt godt, ligesom jeg ogsaa maatte erkjende, at han som Landmand gav hele Egnen, ja hele Landet et ypperligt Exempel og en god Vejledning.

Min Forlovelse

I Løbet af Sommeren 1844 blev det mig klart, at en ung Dame i Nykjøbing, med hvis Broder min Broder og jeg ofte kom sammen, havde kastet sin Kjærlighed paa mig. Ikke blot søgte hun paa en alt for tydelig Maade altid at træffe sammen med mig, men foruden at hun altid sad lige over for Prædikestolen i Kirken, hver Gang jeg prædikede, mødte jeg hende uden Undtagelse, og hvorledes end Vejret var, hver Søndag, naar jeg kjørte til Annexet. Hun var meget dannet, talentfuld og begavet, og ansaaes af mange, ikke af mig, for smuk.

Dette Forhold blev mig pinligt, og da jeg forlængst var paa det rene med mig selv angaaende mit Hjærtelag for Charlotte Levinsen, og jeg intet hørte fra Familien, foretog jeg det afgjørende Skridt, at jeg

skrev til Lorens Levinsen, som var bleven Huslærer og spurgte ham rent ud, om han elskede sin Kusine, da jeg ellers vilde bejle til hende. Han svarede strax, at han ikke vilde nægte, at han havde spillet en tvetydig Rolle der i Huset, idet han ikke var klar over sine egne Følelser, men at han nu vilde bede mig om at »handle, som om jeg ikke var til«.

Jeg afsendte da ufortøvet mit Brev i Begyndelsen af September (den 7.) og havde aftalt med min Moder, som intet vidste derom, at jeg skulde ledsage hende til Kjøbenhavn med Dampskibet den 9. September 1844. Jeg havde bedt Charlotte om at sende mig Svar til min Tantes Adresse. Vi bleve sinkede paa Søen ved et stærkt Tordenvejr, og det var med klappende Hjærte, at jeg hos min Tante aabnede Brevet.

Da Svaret var aldeles efter Ønske, ilede jeg strax om Aftenen til det gamle kjere Sted paa Hjørnet af Teglgaaardsstræde og Vestervold, og her sluttede jeg altsaa første Gang min elskelige Lotte i mine Arme. Min Moder blev glad overrasket, da jeg kom tilbage silde om Aftenen. Vi tilbragte nogle herlige Dage i Kjøbenhavn, og jeg maatte jo gjøre nogle uundgaaelige Visitter med min Forlovede, baade hos hendes og mine nærmeste Venner i Byen. Den Gang brugte man forøvrigt ikke Forlovelseskort. Det blev aftalt, at min Lotte skulle tilbringe det meste af Vinteren hos mine Forældre i Ønslev.

Da jeg viste mig i Nykjøbing med Ring paa Fingeren, kom den omtalte Dames Moder op til mig og betroede mig – Gud ved hvorfor – under mange Taarer, hvorledes det stod til med hendes Datters bristede Hjerte. Hun – Datteren – kom senere ikke sjelden til os efter vort Giftermaal og viste min Hustru megen Kjerlighed. Hun blev ogsaa en Del Aar efter gift med en ung Mand, der ligesom hun var meget musikalsk og altsaa i den Retning kunde sympathisere med hende, hvilket jeg ikke kunde.

I November kom saa min Kjereste til Falster, blev snart mine Forældres og Søstres Yndling, og vi havde mange herlige Dage baade i Ønslev og paa Fuglsang, hvor hun stod Fadder til min Søsters ældste Datter Kristine Friderichsen.

Trykte Prædikener

I Slutningen af 1844 indsendte jeg til Sjællands Biskop to Prædikener som Forsøg paa at vinde den udsatte Præmie for de bedste Prædikener over to opgivne Themaer. De indsendtes anonymt med en forsegle

Billet med Navnet i og en Attest fra to Mænd, at Prædikenen er holdt ved Gudstjeneste. Jeg var saa heldig at faa første Præmie (100 Kr.) for første Thema (om Forsoningen ved Jesu Kristi Død) og anden Præmie (60 Kr.) for andet Thema. Da Resultatet hvert Aar offentliggøres i »Berlingske Tidende«, er det tillige en Anbefaling for unge Præster, som søge Embede.

Dette heldige Udfald bestemte mig til at gjentage Forsøget næste Aar, og da jeg ogsaa da fik første Præmie (jeg havde kun indsendt een Prædiken), gjentog jeg det atter 1846, ligeledes med Resultat, at jeg fik første Præmie. Jeg var dog klog nok til at holde op, mens Legen var god. Jeg tror ikke, at nogen anden har opnaaet dette Held. Foruden Biskop Mynster var Sibbern og Dr. B. Münter Dommere i denne Sag.

Nytaarsdag 1845 holdt jeg en Prædiken over Tidens Forhold, som vandt en Del Bifald og fremkaldte flere Opfordringer i Bladet »Stifts-dende«, hvorefter jeg udgav den.

Den saakaldte »gale« Grev Raben paa Aalholm, der altid kaldte sig Dr. phil., tilskrev mig forinden Udgivelsen, at han havde hørt, at Bogtrykkeren ikke vilde udgive min Prædiken, uden han fik 20 Rdl., men at han (Greven) med Glæde vilde give 20 Rdl. for ét Exemplar. Jeg svarede, at det var et falsk Rygte, og at jeg nok skulde sende ham min Prædiken for slet intet. Derefter skrev han et latinsk Brev til mig med mange Lovtaler og med latinske og græske Citater. Men han tilføjede et langt Citat af Condorcet og et do. af Voltaire, som skulde vise, at Filosofien var lige saa god som Kristendommen. Jeg fik senere flere latinske Breve fra ham, som jeg besvarede paa Latin, men da han 1848 efter Krigens Udbrud skrev til mig, at han var blevet Æresmedlem af det latinske Selskab i Jena, svarede jeg paa dansk, at jeg ikke kunde begribe, at han som dansk Mand vilde blive ved at pleje Omgang med de tyske Kivere, som støttede Oprørerne i Slesvig o.s.v. Dermed ophørte vor Korrespondance; men jeg har dog en Gang besøgt ham paa Aalholm Slot, da jeg for den syge Provst Nissen havde prædikeret i Nysted Kirke. Han var en stor Nar og i Virkeligheden hovmodig. Men hans Kone, som han kaldte sin »Kaptain«, var en forstandig og vakker Dame.

Forholdet til Kolleger

Efter Biskop Brammers Opfordring stiftede jeg et Præstekonvent for hele Stiftet. Vi holdt Møder i Maribo med foregaaende Prædiken. Jeg

havde ikke ringe Glæde deraf, da jeg derved kom i nærmere Bekjendtskab med de livligste og dygtigste af Stiftets Præster. Pastor Winther i Slemminge, som skriftede Lindberg og mig ved min Ordination, blev valgt til Formand, medens jeg trods min Ungdom blev Viceformand. Jeg prædikede ogsaa 1848 i Maribo Domkirke om Tidens Frihedsbevægelser i Stat og Kirke («Hvor Herrens Aand er, der er Frihed»), hvilken Prædiken jeg efter Opfordring udgav.

Med min Broder Niels kom jeg altid godt ud af det, og vi havde i Virkeligheden megen Glæde af det daglige Samliv. Kun bragte det nogen Forstyrrelse, at hans Hustru i Henhold til sin uforbederlige lunefulde Natur idelig gjorde om paa Husets Indretning, saa at jeg aldrig kunde vide, hvor jeg havde min Stue, naar jeg kom hjem fra en Forretning. Min Broder maatte samtidig finde sig i, at deres Sovekammer snart var i Øst, snart i Vest, snart i Stueetagen, snart ovenpaa. Men omsider besluttede hun, at de vilde flytte udenfor Byen til Gaarden Vesterborg, uagtet det var besværligt for min Broder, naar han i ondt Vejr skulde gaa en Fjerdingvej frem og lige saa langt tilbage 2 Gange om Dagen. Jeg kunde naturligvis ikke bo udenfor Byen, og jeg lejede da Værelser paa Borgerskolen hos Katechet Schjerning, der var ugift, idet hans Husholderske lavede Mad til os, uden at vi dog spiste sammen.

I Juni blev Brammer Biskop i Aarhus. Jeg havde havt mange behagelige og lærerige Timer i hans Hus, og vi vare begge bevægede ved Afskeden. Hans Hustru var altid from og blid. Hans Børn vare endnu ikke voxne, men meget flinke unge Mennesker. Hans ældste Datter Sanne var min Elev i Madam Christensens Institut, en elskelig lille Pige. Hun er forlængst død. Ved Sønnen Johannes's Daab var min Forlovede og jeg Vidner.

Dr. Stenersen Gad, residerende Kapellan ved Trinitatis Kirke, blev som bekjendt Brammers Eftermand til ikke liden Forundring for Samtiden. Han havde jo længe hørt til Oppositionen og som Formand for »Trykkefrihedsselskabet« været paa det sorte Bræt. Han var ogsaa af Mag. Lindberg stemplet som Rationalist. Men han ansaes for en dygtig Forretningsmand, og muligt har Kongen og Ste-mann ment at gjøre klogt i at forvandle ham fra en farlig Oppositionsmand til en loyal Biskop. Jeg har ingen Grund til at klage over ham, da han kom mig i Møde med den største Hjærtelighed og siden altid viste mig Venskab.

Jeg fulgte med ham paa Visitats hos Mag. Lindberg. Denne prædike-

de om »den rige Mand« (1. S. efter Trinitatis) og sagde bl. a., at der ikke var noget ondt i, at han klædte sig i Purpur og kostbart Lintøj, naar han havde Raad dertil. »Biskoppen kommer jo her i en Præstekjole med Fløjels Mave«, og det har han Ret til o. s. v. Gad blev dog stødt over denne ligefremme Hentydning, og Bispinde Gad, som kun vidste, hvad hendes Mand havde berettet, sagde siden hen til mig, at Lindberg havde valgt Texten for at drille Bispen, navnlig fordi den rige Mand havde fem Brødre ligesom Gad, der alle skulde i Helvede. Det var forgjæves, at jeg foreholdt Bispinden, at det er Evangeliet, der har de fem Brødre. Bispinde Gad var Søster til Prof. H. N. Clausen. Hun var livlig og hjærtensgod, men langt fra saa dyb eller dannet som hendes Søster Fru Swane.

Biskop Gad forekom mig alt for verdslig, for lidt præstelig. En Langfredag, da jeg kørte forbi hans Bolig for at komme over til Systofte, hvor jeg havde Førsttjeneste, mødte jeg Bispens Sønner slæbende paa Kulisser, som skulde bruges ved en Dilettantforestilling, saa vidt jeg mindes, samme Aften eller dog i Helligdagene.

En af Sønnerne, som nylig var blevet Student, var lille og svagelig. Han døde, medens jeg var Kapellan, og jeg holdt Tale ved hans Grav. Det var et fromt Menneske. Ellers var den nuværende Stiftsprovst, Christian Sophus Gad, som blev min Kollega i Sønderjylland, uden Tvivl den vakreste.

En Morderske berettes

Mens jeg var Kapellan i Nykjøbing, maatte jeg forberede en Kone til Døden. Hun blev halshugget paa Retterstedet i Ønslev Sogn. Hun var fra Gundslev Sogn, havde slaaet sin Mand ihjel med en Hammer, tilskyndet af Karlen i Gaarden, som havde forført hende. Hun var som saa mange blandt Bønderne bleven gift med en ældre Mand, som hun ingenlunde elskede, og som behandlede hende med Kulde. Pastor Sørensen i Gundslev var hendes Sognepræst, men jeg fik som Fængselspræst den egentlige Gjerning. Hun blev til sidst meget angersfuld og var langt bedre end Karlen, der var raa og træsk. Jeg fattede Godhed for hende og var glad ved, at jeg slap for at følge hende til Skafottet. Karlen blev pidsket paa Retterstedet og kom i Rasphuset paa Livstid. Hun gik i Døden med Tillid til Guds Naade og erkjendte, at hun havde fortjent Døden for sin Forbrydelse.

Jeg forberedte ogsaa et Par Karle fra Kippinge, som havde myrdet en bekjendt Skurk, Jens Skjerris. Men de bleve benaadede.

Ny Embedsansøgning

Efter at jeg i 2^{1/2} Aar havde bestyret Præsteembedet, besluttede Pastor Fogh at søge sin Afsked. Jeg vilde gjerne, at han skulde undlade det, da jeg befandt mig saa vel i Nykjøbing og var saa glad ved Præstegjeringen. Men hans Samvittighed tillod ham ikke at nyde Embedets betydelige Indtægter, naar jeg udførte alt Arbejdet for et ringe Vederlag. Men nu traf det sig saaledes, at Katechet Schjerning paa samme Tid blev befordret til Præst i Rye.

Jeg besluttede da at søge hans Embede og drog i den Anledning til Kjøbenhavn, hvor jeg tillige besøgte min Forlovede og boede hos hendes Moder (i Skindergade). Da jeg kom op til Kong Christian VIII, var jeg saa heldig at træffe Biskop Gad i Forgemakket. Han sagde da, at han skulde berede Vejen, hvilket han ogsaa gjorde saa vel, at Kongen, da jeg kom ind umiddelbart efter Biskoppen, strax sagde mig, at han vidste, at man i Nykjøbing var vel tilfreds med mig og ønskede mig til Katechet. »Nu skal jeg have Dem i god Erindring«, sagde han. Jeg behøvede da kun at takke ham for hans venlige Ord og Løfte.

Jeg kjørte derfra til gamle Stemann, men her gik det ikke saa glat. Han vilde slet intet love mig og mente, at der var ældre og mere berettigede Ansøgere.

Jeg fik dog Embedet (udnævnt 27. April 1846) og indsatte paa Sognepræstens Vegne mig selv ved Gudstjeneste i Kirken. Der staar i Kaldsbrevet, som jeg endnu har: »Vi Christian VIII af Guds Naade o. s. v. o. s. v. gjøre vitterligt, at vi allerunderdanigst have o. s. v.« Jeg oplæste det, som det stod, da jeg ikke havde bemærket Fejltagelsen i Forvejen, og da jeg siden var til Middag hos Biskop Gad, lod denne mig høre, at jeg havde læst fejl. Men jeg trak da Kaldsbrevet op af Lommen og beviste, at jeg havde læst rigtigt.

Jeg var ej blot ordineret Katechet med Forpligtelse til at prædike hver Anden-Helligdag (altsaa kun tre Gange om Aaret), men ogsaa Overlærer ved Borger- og Friskolen. Min Formand havde netop faaet indrettet en Slags Realskole, idet der var en højere Klasse i Katechetboligen, hvor jeg skulde have Religion og Dansk, medens der skulde ansættes en Lærer i Engelsk, Tysk og Matematik. Desuden var der en Pigeklasse med tilsvarende Fag, hvor jeg ligeledes skulde undervise i Religion og dansk Grammatik og Stil. I den store Friskole, hvor der var 70–80 Børn i hver Klasse, skulde jeg have Religion i øverste Klasse.

Katechet og Overlærer i Nykjøbing

Embedets Forretninger

Jeg var meget glad ved min Befordring, da Embedet som Katechet satte mig i Stand til at gifte mig. Der var fri Bolig paa Borgerskolen og, saa vidt mindes, 300 Rdl. Løn af Kæmnerkassen. Men desuden var det fra gammel Tid af Skik, at der ved Daab og Brudevielse blev ofret baade til Præst og Katechet, hvilket, naar denne var afholdt, kunde bringe 200 Rdl. eller mere. Højtidsoffer bragte andre 200 Rdl. (Juleoffer alene over 100 Rdl.). Jeg skulde desuden fortsætte min Virksomhed i Madam Christensens og Madam Hartmanns Instituter. Jeg kunde ogsaa gjøre Regning paa at tjene noget ved min Forfattervirksomhed, saa at jeg altid maatte have haft bedre Indtægter end de gifte Adjunkter.

Arbejde var jeg ikke bange for, men jeg havde unægtelig mere Lyst til den præstelige Virksomhed end til Lærbjergningen, der er langt mere ensformig og derfor ogsaa mere anstrengende. Forøvrigt blev jeg i hele Tidsrummet 1846-50, da jeg var Katechet, saa ofte benyttet til præstelige Gjæringer baade i Nykjøbing og i andre Sogne paa Falster og Laaland, at jeg i den Henseende ikke kom ud af Øvelsen. Der var to Gange Vakance i Nykjøbing og Systofte, og da hvilede for det meste alt paa mig, idet jeg ej blot havde Lejlighedstaler og Barnedaab samt Sygeberedelser, men jeg maatte ogsaa ofte prædike for min Fader i Ønslev og i Gundslev og Eskildstrup kirker. Ligeledes kom jeg i Præsternes Sygdomsforfald, eller naar de vare bortrejste, til at prædike i Idestrup, Skjelby-Gjedesby, Nysted og Herridslev, Thoreby, Sønder-Kirkeby og Sdr. Alslev, og som Skriftefader for Mag. Lindberg og Konsistorialraad Glahn og Pastor Dresler prædikede jeg et Par Gange om Aaret i Thingsted, Væggerløse og Thoreby Kirker. Senere ligeledes i Holeby og Bursø Kirker. Man vidste, at jeg aldrig sagde nej, og det faldt mig ogsaa lettere end de fleste unge Præster.

Ellers kunde selve Lærbjergningen være anstrengende nok. Fra 8 til 11 læste jeg paa Skolen og atter fra 1 til 4. Men fra 11 til 12 havde

jeg hver Dag Timer hos Madam Christensen og Madam Hartmann. Naar jeg saa tillige prædikede omtrent hveranden Søndag og ofte havde Lejlighedstaler, var min Tid godt besat. Og dog fik jeg mange andre Forretninger.

Immanuel Barfod

Pladsen som Andenlærer blev ved Anstrengelse fra min Side besat med min Ven, Immanuel Barfod, som var Huslærer paa Engelholm ved Vordingborg. Det var heldigt for ham, at han havde lagt sig efter Engelsk, som var et af hans væsenlige Fag, thi den Gang var der ikke mange Kandidater, som kunde undervise i dette Sprog. Han havde Attest fra Edvard Lembcke, der var Adjunkt i Vordingborg og allerede den Gang havde et Navn som Oversætter af Shakespeare. Ved min Indflydelse hos Borgerrepræsentanterne lykkedes det mig at faa ham valgt. Jeg vidste, at han havde udmærkede Gaver og var et Sproggeni. Han blev ogsaa en fortrinlig Lærer og var min daglige Omgangsvæn og fortrolige. Kun kunde han aldrig komme op om Morgenen, hvorfor han meget ofte kom for silde paa Skolen. Saasnart han var kommen til Nykjøbing, flyttede han og jeg sammen i et nyt Hus, der laa i en Udkant af Byen i Gartnerstrædet. Nogle af vore Venner blandt Haandværkerne byggede det til os. Vi kaldte det »Wartburg«, og dette Navn siger man, at det har endnu, uagtet der nu er bygget en hel Gade omkring det. Her havde vi det meget hyggeligt og gemytligt. Vi fik en gammel Pige eller Enke til vor Opvarning og lod hente Mad fra Byen. Men da Huset var nyt og strax blev taget i Brug, var det saa fugtigt, at Vandet løb ned ad Væggene. Jeg blev syg og fik daglige Mavesmerter, som Stiftsfysikus Købke mente kom fra Fugtigheden.

Barfod var forlovet med Hanne Thomsen fra Fuglebjerg, Datter af Vilh. Birkedals Søster, og han længtes ligesom jeg efter at kunne gifte sig. Da han ligesom jeg havde private Timer, kunde det vel gaa an. Han begyndte ellers strax at gennemforske alle Kirkebøger paa Falster for at forberede sit bekjendte Værk: »Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie«.

Vi havde mangfoldige Interesser fælles, og vi fulgtes ofte ad baade til Ønslev, Taaderup (Lindberg) og til Ourupgaard (Tesdaorph). Vi startede i Forening et »Dansk Samfund« med Møder paa Gjæstgivergaarden, hvor vi begge holdt Foredrag og samlede næsten alle Danende i Byen og Omegnen. Barfod prædikede ogsaa nogle Gange og

udviklede sig snart til en meget begavet Taler. Hans Lethed i at udtrykke sig er beundringsværdig, og hans Breve sprudlede af Vid og Liv. Han har lige fra sin Barndom af kaldt mig sin bedste Ven; men jeg har dog stundom savnet Oprigtighed hos ham. Ligesom jeg var Skyld i, at han blev Lærer i Nykjøbing, saaledes satte jeg senere ved min Indflydelse hos Regensburg igjennem, at han blev Præst i Oversø i Sønderjylland.

Barfod var ikke fri for Overtro, som muligt hang sammen med hans grundtvigske Opfattelse af Troen. Allerede som Student, da han boede sammen med sin Ven og Skolekammerat fra Vordingborg, Christian Molbech, i en Gaard i Valby bag ved Bakkehuset, hændte det en Aften dette, at han kom til mig i Stormgade hos Justitsraad Svendsens og bad mig næsten med Taarer, om jeg ikke vilde følge ham hjem, da han paa ingen Maade turde gaa ene i Mørke. Jeg maatte da gaa med ham til Valby gennem en mørk Smøge ved Bakkegaarden, som han især var bange for, og gik da ene hjem ved Midnatstid.

Mens vi boede sammen paa »Wartburg«, hændte det en Aften silde, da det blæste stærkt, og han laa og læste i Sengen, hvilket han altid gjorde til over Midnat, at han hørte en underlig skrattende Lyd udenfor Vinduerne. Han vækkede mig, og da Lyden gjentog sig, udraabte han med Taarer, at det var et Varsel, som forkyndte, at hans Forlovede maatte være død eller dødssyg. Jeg fik ingen Ro, før jeg maatte staa op og gaa ud i Gaarden for at undersøge Sagen. Det viste sig da, at det var Døren til vort »lille Hus«, hvis Hængsel var gaaet i Stykker, og som Stormen slog op og i. Jeg forsikrede ham da, at nu var der intet i Vejen; nu kunde han sove rolig. Han blev dog ikke ganske rolig, før der kom Brev fra Hanne Thomsen, at alt var vel.

Den 18. April 1846 holdt han i Fuglebjerg Bryllup med sin Hanne. Han blev boende paa Wartburg, og vi havde der mange gode Timer sammen. Hans Hustru var en from og elskelig Kvinde og blev min Hustrus og mine Søstres kjære Veninde.

Sommerferien 1846

I hele August 1846 var jeg sammen med min Forlovede hos hendes Moder, der havde lejet Værelser i Hørsholm. Uagtet jeg ikke var rigtig rask nogen Dag, idet de nervøse Smerter i Maven blev ved, var det dog en herlig Ferie. Det var en ualmindelig varm Sommer, og der kom næsten hver Dag Torden. Det var i denne varme og vaade Sommer, at Kartoffelsygen begyndte her i Landet. Vi gik

hver Morgen tidlig gennem den yndige Skov ned til Rungsted for at bade. Vi gjorde ogsaa nogle Udflugter til Omegnens skønne Steder, og vi vare et Par Gange i Kjøbenhavn, hvor der kjøbtes Udstyr til min Brud. Vi besøgte da den senere Højesteretsadvokat Niels Levinsen, som den Gang nylic var bleven Overretsprokurator, min Forlovedes ældste Broder. Vi vare ogsaa i Helsingør for at besøge min Svigermoders Broder, Brændevinsbrænder Tvede, hvis Moder, min Lottes Bedstemoder, var en mærkværdig flink og hjærtelig gammel Kone. Hun blev 92 Aar gammel og var aandsfrisk og livlig til det sidste¹⁸. Der kom desuden ikke sjelden Besøg af Venner og Veninder fra Kjøbenhavn.

Lottes Søster Christiane var nu ogsaa voxen, en smuk og elskværdig ung Pige, som desværre saa tidlig skulde tages fra os. Ved dette fire Ugers Ophold hos min Svigermoder blev jeg først ret fortrolig med mine tilkommende Svogre og Svigerinder.

Det blev bestemt, at vi skulde have Bryllup i Efteraaret, at der skulde lyses i Kjøbenhavn hos Tryde, men at Vielsen skulde finde Sted i Ønslev. Bryllupsdagen blev bestemt til den 12. November 1846.

Jeg prædikede i Hørsholm Kirke for Pastor Topsøe, som gjerne vilde være fri. Topsøe var mere Musiker end Præst. Han var Fader til min senere Nabo i Hejls.

Det var Skade, at jeg ikke fik ham til at messe for mig, thi da min tilkommende Svoger Carsten (den yngre), som var bleven Student 1845, samme Søndag Eftermiddag kom med Dampskib fra Kbhvn. til Rungsted, traf han der en Bekjendt, der ikke vidste, at han var min Svoger. Han fortalte da Carsten, at han havde hørt en ung Præst fra Falster, som prædikede meget godt, men messede utilladelig slet. Fra den Tid af besluttede jeg at undlade at messe, da jeg nok indsaa, at jeg aldrig vilde kunne lære det, og det var bedre at læse Bønner og Epistler højt og tydeligt end at synge dem med falske Toner. Biskop Mynster, der ej heller kunde messe, blev dog ved at synge med falske Toner. Brammer, der havde samme Mangel, forlangte altid, naar han prædikede, mens jeg var Kapellan, at jeg skulde messe, hvilket jeg var meget kjed af. I Slesvig havde de tyskdannede Præster forlængst afskaffet Messen, saa at det ikke vakte Anstød, at jeg læste Kollekt og Epistel i Stedet for at synge. Men paa den anden Side vare Menighederne glade for at høre saadanne danske Præster, der messede smukt, f. Ex. min Ven Lorens Levinsen, da han kom til Kværn og siden til Munkbrarup i Angel.

Mit Bryllup og Forholdene i vort Ægteskabs første Tid

Endelig den 10. November kom min elskede Lotte med Moder, Søster og Broder Carsten til Ønslev, hvor jeg mødte dem. Den 11. vare vi i Nykjøbing for at bese Lejligheden, og den 12. stod vort Bryllup i Ønslev Kirke. Min Fader talte over Jeremias 32, 39-40 : »Jeg vil give dem ét Hjærte og én Vej til at frygte mig alle Dage« o. s. v. Han havde mod Sædvane skrevet Vielsestalen, som jeg har endnu. Det var et fuldkommen sommerligt Vejr, saa at Damerne alle havde udsprungne Roser fra Haven og kunde gaa til Kirken. Min Søster fra Fuglsang med hendes Mand, min Broder fra Nykjøbing med Nikoline samt nogle faa Venner vare med, men jeg husker ikke hvem eller hvor mange. Barfod med sin Hanne naturligvis ogsaa. Dagen efter kom en Mængde Gratulanter til Ønslev, og da vi derefter drog til Nykjøbing, bleve vi i de første Dage saaledes overvældede af nysgjerrige Gratulanter, at vi næppe kunde staa eller gaa i vore smaa Værelser.

Katechetboligen var meget maadelig. Det var en meget gammel Gaard af Bindingsværk med skæve Vægge, Døre og Vinduer. Der var en stor Stue foruden Sovekammeret og et Pulterkammer paa den ene Side af Gangen, og paa den anden Side fire smaa Stuer, af hvilke den ene var mit Studerekammer og et andet Gjæstekammer. Væggene hang ud ad, som om de skulde falde ned paa Gaden, og naar et Møbel forneden stod tæt op til Væggen, var der for oven et Mellemrum af en halv Alen eller mere. Men vi havde det rigtig godt, og det var fire lykkelige Aar, som vi her levede med hinanden. Ofte spadserede vi alene i Byens Omegn, ofte med Barfod og Hustru, sjældnere med Broder Niels og hans Hustru. Om Søndagen vare vi ofte i Ønslev eller paa Fuglsang, stundom ogsaa i Taaderup eller Væggerløse eller Idestrup Præstegaard. Her prædikede jeg nemlig ogsaa for den gamle Pastor Krebs, der var Farbroder til min Hustrues og hendes Søsters Veninder Thora, Henriette og Christiane Krebs. Deres Fader var min Svigerfaders Eftermand i Ringkjøbing.

Da jeg to Gange havde faaet første Præmie af Prædikelegatet, udgav jeg et lille Hefte Prædikener (»Korsets Evangelium«) hos Boghandler Philipsen i Kbhvn. Det var væsenlig for at tjene lidt Penge (jeg fik, hvad jeg forlangte, nemlig 60 Kr.), men det skaffede mig ogsaa adskillig Glæde, da Prædikenerne bleve særdeles godt modtagne og gav Anledning til, at jeg fik Anmodning om at levere Prædikener til Damkjers Postil m. m.

Paa Ourupgaard kom vi ogsaa undertiden, da Tesdorpf og hans Frue altid viste mig og nu ogsaa min Hustru den største Venlighed. Han forærede os et Raadyr samt en Drittel Smør til vor lille Husholding, og han anmodede nu Barfod og mig om at holde Foredrag i en Aftenskole for unge Karle, som han oprettede paa Ourupgaard. Jeg foredrog en Udsigt over Verdenshistorien, medens Barfod talte om Nordens Mythologi. En Lærer Hans Mortensen, der siden blev Seminarielærer paa Jonstrup, foredrog Naturhistorie m. m. Tesdorpf's Vogn (eller Slæde) hentede mig én Aften, Barfod en anden, og den tredie Aften om Ugen vare vi begge med. Mine Foredrag, som jeg nedskrev i Udkast, bleve siden lagt til Grund for min lille »Kortfattet Lærebog i Verdenshistorien«, der har oplevet seks Oplag.

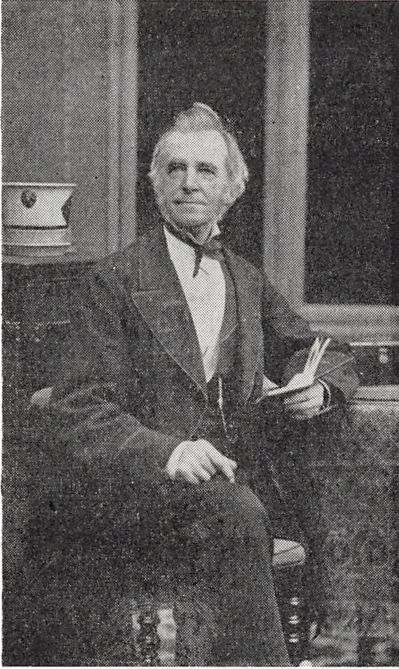
Den 2. Oktober 1847 fødtes vor ældste Søn. Min Hustru havde, før end hun blev gift, havt den store Sorg at miste sin kjære, yngste Søster Christiane, efter faa Dages Sygdom af Skarlagensfeber. Hun var en god og meget munter Pige, som Aaret i Forvejen var blevet konfirmeret af Tryde. Nu, efter at vi havde været gift et halvt Aar, havde vi atter den Sorg, at Lottes yngste Broder Lorens døde af Skarlagensfeber. Han var 13-14 Aar gl., en rar og god Dreng, og det vakte os derfor megen Sorg, og disse Dødsfald kastede megen Alvor ind i min unge Hustrues Liv. Da nu hendes Tid kom, og Sønnen var født, kaldte vi ham Lorens Levin Mørch Hansen efter hendes Broder og Fader. Hendes Søster Anna var hos os i den sidste Tid før den 2. Oktober og blev uden Tvivl hos os hele Vinteren. Lotte kom ret godt over det, og Doktor Købke, som var meget omhyggelig, kom til at holde meget af min Hustru. Han priste den lille Nyfødte lykkelig, »at han ikke fik arrig Patte«, som desværre mange Børn.

Nykjøbings nye Præster

Til Sognepræst i Nykjøbing udnævntes samme Dag, da jeg blev Katechet, Thomas Nikolaj Nielsen, der tidligere havde været Adjunkt ved Nykjøbing Skole. Han var en venlig og velbegavet Mand, men blev snart mindre godt lidt, fordi han beskyldtes for Pengebegjærlighed. Muligt var hans Kone Skyld deri, da hun var skarp og spydig. Hans Prædikener vare ret smukke, men overfyldte med Vers, som han kunde beundringsværdigt, men anvendte for hyppigt.

Han forlangte af mig, at jeg skulde være med til at klage over de mange (især Smaafolk) i Menigheden, som aldrig ofrede. Men dette afslog jeg bestemt. Medens jeg 1848-49 var paa Rigsdagen i Kbhvn.,

Mørk Hansen og hustru. Fot. ca. 1860.

indgav han saa en Klage og fik en Del dømte og udpantede. En Glarmester, som var Lieutenant ved Brandkorpset, lod sin Sabel sælge ved Auktion som udpantet Gods og bestilte et Musikkorps, som blæste i Trompeter, men ingen bød paa Sablen. Det hele gik saa ud over den begjærlige Præst, for hvem der raabtes Hurra o. s. v.

Fra den Tid af var Nielsens Stilling uhyggelig, og der kom undertiden Folk op til mig med Offer, idet de afgave den Erklæring, at til mig ofrede de med Glæde, men den gjerrige Pastor Nielsen skulde intet have. Han søgte nu at komme bort fra Nykjøbing og blev endelig i Januar 1850 kaldt til Ramløse og Annisse i Nordsjælland. Han fortalte det med de Ord: »Det var en fed Bid«.

Han blev efterfulgt af Pastor Christian Sidenius fra Thy, der var en indfødt Nykjøbinger, hvorfor man mente, at han maaske kunde slaa bedre an hos Menigheden. Men det var langt fra. Han var en alvorlig Mand, men noget tør og kedsommelig som Prædikant. Han blev snart ked af det, uagtet Indtægterne vare meget gode. Han havde en Broder, Kjøbmand og Vinhandler Isaac Sidenius, der ansaaes for

en rig Mand, men verdslig og raa. Dette Broderskab blev ikke heldigt for Præsten, da Isaac (der var »Stadshauptmand«) senere begik nogle Kjeltringstreger ved en Strandingsauktion, og da de bleve opdagede, hængte han sig paa sit Pakhusloft. Efter dette blev Stillingen for Præsten uholdbar. Han flyttede da til Østofte 1870 (efter min Svoger Posselt), hvor han tog sin Afsked 1882. Han var her altsaa dog i 20 Aar og var vistnok i det hele en brav kristelig Mand.

D. G. Monrad, som imidlertid var bleven Stiftets Biskop, vilde have mig til Sognepræst i Nykjøbing 1850. Men jeg er glad ved, at det ikke skete, da jeg næppe vilde have følt mig saa lykkelig der, som jeg blev i Sønderjylland, hvor Vorherre jo ogsaa havde forbeholdt mig en særlig Gjerning.

Folkeligt Virke paa Laaland og Falster

I Sommeren 1847 besluttede Immanuel Barfod og jeg at foranstalte en Folkefest paa Falster. En saadan var i 1846 holdt paa Ravnsberg Slotsbakke paa Laaland, hvor der var talt vækkende Ord navnlig af Præsten Johan Wegener i Halsted, der havde været den første Forstander paa Rødding.

Vi fik en Festkommitté dannet af nogle af Byens vigtigste og mest ansete Mænd, bl. a. Tobaksfabrikør Nobel, en herlig Mand, der aldeles svarede til sit Navn, og som ej blot jeg, men alle holdt meget af. Jeg blev valgt til Udvalgets Formand.

Festen lykkedes udmærket. Der var trykte Sange, Barfod og jeg holdt Hovedtalerne, og Stemningen var ypperlig. Jeg havde skrevet til Monrad, der nu var Præst i Vester Ulslev paa Laaland, om at komme, men han skrev tilbage, at naar man skulde tale offentlig hver Søndag, »kunde man i Sandhed faae udtalt«. Dette var en underlig Tale af en Præst og Folkeleder. Derimod kom Wegener og talte kraftigt om den slesvigske Sag. Festen holdtes den 8. September paa Grundtvigs Fødselsdag paa Pandebjerg ved Ny Kirstinebjerg, et dejligt Sted i Ønslev Sogn ved Guldborgsund.

Baade Barfod og jeg bleve meget populære ved denne Fest. Vi talte begge Frihedens Sag, og det var næppe behageligt for Stiftamtmand Jessen, der tilligemed Biskop Gad deltog i Festen. Der var baade Kaproning, Væddeløb og Fyrværkeri, men Festen afsluttedes med et gyseligt Regnvejr, saa at de fleste kom vaade hjem. Jeg maatte som Formand blive der næsten hele Natten for at holde Orden og fore-

bygge Udskejelser, og jeg blev dyngvaad og udmattet, da jeg maatte gaa hjem næsten en Mil i et rædsomt Ælte.

Denne vellykkede Folkefest er siden bleven efterfulgt af mange lignende. Men den Gang havde vi Følelsen af, at der forestod Folk og Land store Farer og Kampe. Uagtet vi havde samlet mange tusinde Mennesker, blev der dog Underballance; men den blev dækket af Nobel alene.

I Vinteren 1847-48 holdt Barfod og jeg efter Opfordring fra Biskop Gad og flere en Række Foredrag for Byens Herrer og Damer. De holdtes paa Latinskolen og samlede en talrig Kreds, som maatte betale Adgangstegn. Barfod foredrog Nordens Gudeliv (efter Grundtvig), medens jeg foredrog Kirkens Historie. Vi bleve dog ikke færdig med disse Æmner, da Begivenhederne i Januar 1848 med Kongens Død bragte Afbrydelse, idet navnlig Bispen erklærede, at nu var der ingen Sans for Foredrag, da alle vare opfyldte af de forestaaende store Begivenheder. Det er ogsaa vist, at jeg fik nok at tænke paa, da Oprøret brød ud.

Udset til Forstander i Vonsbæk

I Oktober 1847 fik jeg Brev fra Professor Flor¹⁹, at der skulde oprettes et Skolelærer-Seminarium i Vonsbæk ved Haderslev Fjord, og at han og flere af de ledende Mænd i Nordslesvig havde tænkt paa at forestlaa mig til denne vigtige Plads som Forstander. Omtrent samtidig talte ogsaa Biskop Gad til mig derom og opfordrede mig paa det stærkeste til at søge Pladsen. Planen tiltalte mig særdeles. Jeg var fuld af Begejstring for den danske Sag, og mine Studier, navnlig over Kirkehistorie og Verdenshistorie, kunde vel gjøre mig kvalificeret. Jeg indgav da min Ansøgning i November 1847 og fik baade af Biskop Gad og Biskop Brammer de mest storslaaede anbefalinger. Gad skrev, at han havde opfordret mig til at søge Embedet, førend jeg selv havde tænkt derpaa, fordi han fandt mig i enhver Henseende udmærket skikket til denne Virksomhed.

Jeg tør ikke paastaa, at han havde Ret; men vist er det, at jeg havde megen Lyst og godt Haab. Endnu inden Aarets Udgang rejste Gad til Kjøbenhavn og talte varmt min Sag hos Christian VIII, og jeg fik saa i December Brev fra Pastor Bojsen i Vonsbæk med den glædelige Meddelelse, at Kongens Kabinetsekretær, Kammerherre Bardenfleth, havde tilmeldt ham, at Kongens Valg var faldet paa mig. Bojsen skulde som Direktør have Tilsyn med Seminariet, medens

jeg som Forstander skulde have den daglige Ledelse. Der var kjøbt en Byggeplads paa Præstegaardens Grund i den smukke Skov ved Fjorden, som jeg senere har besøgt, da D. C. Møller var Præst i Vonsbæk. Jeg skulde til en Begyndelse have 1200 Rdl. i Løn samt fri Bolig m. m. Jeg var meget glad for denne Meddelelse, og min Hustru, mine Forældre og Venner delte min Glæde. Jeg udmalede mig, hvor dejligt det vilde være at bo paa det skønne Sted og hjælpe til at uddanne en ægte dansk Lærerstand i Slesvig. Jeg var vel bange for, at det i Begyndelsen vilde falde mig svært at udfylde denne vigtige Plads, men jeg mente dog, at jeg nok kunde foredrage Religionsfagene og Historie tilfredsstillende. Desværre faldt hele Planen bort ved Kongens Død, og Seminariet for hele Slesvig blev da i Tønder, hvor Kühnel blev Forstander, medens jeg fik en anden Gjerning, som uden Tvivl passede bedst for mig.

I manuskriptet har Mørk Hansen slettet en omtale af, at Frederik Barfod gennem dronning Caroline Amalie, bag Mørk Hansens ryg, havde arbejdet på at få sin broder Immanuel Barfod til Vonsbæk, ligesom denne uden, at Mørk Hansen vidste det, skulle have skrevet til dronningen.

Det mærkelige Aar 1848

En udførligere omtale af den almindelige udvikling forud for martsdage er her udeladt. Begivenhederne i Marts i det mærkelige Aar 1848 vakte livlig Bevægelse, stundom stor Ophidselse i Nykjøbing. Hver Gang Posten kom, samlede en Folkeskare om Posthuset, og var der store Nyheder, gik man hen paa Torvet, hvor jeg eller min Broder eller Barfod oplæste Bladene. Vi holdt ogsaa et Møde i Maribo Domkirkes Jomfruchor, hvor vi opfordrede til at yde Bidrag til Krigen. Her var Stemningen dog allerede noget blandet, idet Hans Olesen fra Sædinge, som samme Aar blev Rigsdagsmand, traadte op med den Fordring, at Kongen skulde sikre Bønderne deres nye Rettigheder, førend de vilde yde noget Offer. Han blev kraftigt imødegaaet af mig og andre. Navnlig optraadte her min senere Svoger Carl Klein, som da var personel Kapellan hos Pastor Krebs i Idestrup, men i September 1848 blev min Faders Kapellan og talte godt imod Olesens sneverhjærtede Ord. Stemningen baade her og andensteds var dog overvejende højhjærtet og patriotisk. Jeg blev Formand for et Forsvarsudvalg i Nykjøbing, og vi holdt mange Møder og samlede mange Penge. Der dannedes et Korps af Frivillige i Nykjøbing, som øvede sig i Vaabenbrug og siden gik (dog ikke alle) i Krigen.

Der var en frygtelig ophidset Stemning imod alle Tyskere. Endog Tesdorpf, som dog var agtet og afholdt af mange, følte sig usikker. Han kom til mig og fik Barfod og mig til at tage med ham omkring paa alle hans Godser. Vi samlede efter forudgaaende Bekjendtgjørelse en Mængde Mennesker ved Kirkegaardene i Idestrup, Sdr. Kirkeby, Væggerløse og Skjelby, hvor vi holdt kraftige Taler imod Holstenerne og de augustenburgske Forrædere. Tesdorpf udtalte sig da ogsaa skarpt mod Oprøret og tegnede sig for store Bidrag til de Saarede og til Krigen i det hele. Jeg tror, at han mente det ærligt, om det end smertede ham dybt at høre de stærke Ord om tysk Løgn og Vold. Han støttede ogsaa ved sin Indflydelse og ved Penge de danske Officerer, som fra Rendsborg flygtede til Hamborg og derfra bleve hjulpede til Lybæk og siden hjem til Danmark.

Imidlertid gik Krigen sin Gang. Min Hustrues Broder Carsten og hendes Fættre Hans og Niels Tvede samt to andre Fættre Karl og Rudolf Hyrup traadte som frivillige ind i Hæren. Ligeledes mine Fættre Mourits og Erhard Mørch. Niels Tvede fik ved Slesvig en Kugle gennem alle Klæderne og Skjorten, dog uden at blive saaret. Han og Broderen Hans samt Carsten Levinsen bleve snart Underofficerer, de to sidste kort efter Lieutenanter, medens Niels Tvede fortsatte Studeringerne i Krigen sidste Aar og siden blev Auditor. Carl Hyrup blev ogsaa Lieutenant, men Rudolf Hyrup, der ogsaa blev Officer, faldt ved Fredericia 1849. Vi fulgte saaledes Begivenhederne med den største Interesse. Jeg var i Kjøbenhavn i Foraaret 1848, da Carsten og hans Fættre droge bort for at kæmpe, og jeg var Vidne til den Begejstring, som greb alle Folk.

Der holdtes talrige politiske Møder. Valglovsudkastet til den grundlovgivende Rigsdag blev forhandlet af Stænderne i Roskilde og Viborg. Jeg var atter i Kjøbenhavn i Sommerferien og deltog i de saakaldte Hippodrom-Møder. Da jeg fandt, at Demokraterne (Barfod, Tscherning, Glerup og andre) gik meget for vidt, skrev jeg en lille anonym Pjece imod de i Hippodromen vedtagne Resolutioner. Den hed: »Til Danmarks Vælgere, et Alvorsord af en Demokrat«. Den blev snart udsolgt, da mange fandt, at det var et Ord i rette Tid. Jeg forsvarede Tokammersystemet og Kongens absolute Veto.

I Valgbævægelsen til den grundlovgivende Rigsdag tog jeg i Begyndelsen ingen Del, og jeg afslog tappert Anmodninger om at stille mig. Bondevennerne med Balthazar Christensen i Spidsen vilde have en radikal Bonde, Ole Rode, uagtet Brændevinsbrænder Isaac Sidenius

til Prinseholm (Stadthauptmandens Fætter og Navner) var den hidtil værende Stænderdeputerede og altid havde fulgt Christensen og I. A. Hansen. Men nu er han dem ikke radikal nok. De falsterske Bønder vare endnu ikke saa radikale, at de uden videre vilde have Ole Rode, hvis Rygte ikke var aldeles pletfri, og Sidenius holdt de ej heller af. Tilsidst kom der en Deputation fra samtlige Sogneraad i Valgkredsen, der opfordrede mig til at stille mig. Da ogsaa Borgerrepræsentanterne i Nykjøbing vare stemte for mig, og jeg indsaa, at Sidenius alligevel ikke vilde blive valgt, gav jeg efter og blev af Bladet »Fædrelandet« anbefalet paa det varmeste.

Jeg holdt saa et Valgmøde paa Raadhuset, hvor jeg forklarede mit Standpunkt. Jeg erklærede, at jeg ikke vilde bede nogen om Stemmer, hvis man ikke havde fuld Tillid til mig, og at jeg ikke i mindste Maade vilde være bunden, saafremt jeg under Forhandlingerne om Grundlovens Enkeltheder vilde forandre min Mening. Endelig oprandt Valgdagen den 5. Oktober 1848. Ole Rode oplæste et Valgprogram, som var ham tilsendt fra Bondevennernes Bestyrelse, og som han selv ikke forstod. Sidenius beklagede sig ynkeligt over, at man vilde forkaste ham som prøvet Stænderdeputeret. Biskop Gad holdt en kraftig Tale for mig og imod Bondevennerne.

Da vi tre Kandidater havde udtalt os, optraadte Proprietær Lange paa Ejegod og fortalte tre smaa Historier om Ole Rode. Den første, at han, uagtet at han var en velhavende Gaardmand, havde ladet sin Fader dø i et Fattighus; den anden, at han som Lægdsmand havde søgt ved ulovlig Underfundighed at faa sin Søn fri for at være Soldat; den tredie, at han for at blive valgt som Bestyrer af en Brandkasse havde offentlig givet et urigtigt Referat af et Prøvevalg.

Ole Rode svarede: »Hvad disse tre Alternativer(!) angaar, da maa jeg bede enhver om at lade min Fader hvile med Fred i hans Grav. Med Hensyn til det andet Alternativ, da blev min Søn alligevel Soldat; og hvad Brandkassen angaar, da var det kun et Prøvevalg, hvoraf jeg leverede et urigtigt Referat«. Nu traadte Immanuel Barfod op og bad om Forlov til at tale i fem Minutter. Han foreholdt nu Vælgerne, at de i Dag skulde kaare den bedste Mand, som kunde findes paa Falster. Han vilde nu spørge dem, om de eller nogen holdt den Mand for den bedste, om hvem de havde hørt de tre slemme Historier, som Manden jo alle havde stadfæstet ved sit ynkelige Svar. Resultatet blev, at jeg blev valgt med temmelig stor Majoritet, men derefter havde, saa vidt jeg mindes, Ole Rode de fleste Stemmer.

Der var stor Glæde i Nykjøbing over Udfaldet. Næsten i alle Huse flagedes, og Gratulanternes Tal var overordentligt. Denne Valghistorie viser, at der i 1848 endnu fandtes Skamfølelse hos Vælgernes Flertal. I de senere Aar ere mange Folkethingsmænd blevne valgte, hvis Adkomst ikke var bedre end Ole Rodes, saasnart blot Venstreførerne anbefalede dem.

Og samme 5. Oktober valgtes i Præstø den berygtede Væver Hans Hansen fra Mehren, medens Professor H. N. Clausen, en af Nationens ypperste Mænd, faldt igjennem. Væveren frasagde sig dog efter Balthazar Christensens og A. F. Tschernings Opfordring Valget, inden Rigsforsamlingen blev aabnet, og Præstøboerne valgte Grundtvig, en anden af vore store Mænd. H. N. Clausen blev derimod valgt i Helsingør.

Rigsforsamlingen aabnedes derefter den 23. Oktober 1848 paa Christiansborg Slot. Jeg rejste derind med min Hustru og min lille Søn Lorens. Vi kom for silde til at komme ind med Toget fra Taastrup (den Gang var der kun Jernbane fra Kbhvn. til Roskilde), og vi maatte ligge om Natten paa Gulvet i Taastrup Ventosal. Vi boede ellers hos min Svigermoder.

Den grundlovgivende Rigsforsamlings Efteraarssamling 1848

Naar jeg i det følgende skal omtale min Deltagelse i Forhandlingerne om Danmarks Riges Grundlov, da er det klart, at det ikke kan være Opgaven at give et Udtog af Forhandlingerne i det Hele. Det er kun den beskedne Del, som jeg tog i dem, der kortelig skal omtales, og de Indtryk, jeg fik af Forhold og Personer.

Her er udeladt en kritik af tidligere fremstillinger af grundlovsarbejdet, ikke mindst af I. A. Hansens »Vor Forfatnings Historie«.

Jeg hørte ikke til de meget talende eller fremtrædende, hvilket jo allerede maatte følge deraf, at jeg var en af Forsamlingens yngste Mænd. Af 157 Medlemmer vare kun tretten yngre end jeg. Paa den anden Side talte Forsamlingen saa mange udmærkede og talentfulde Mænd, der i mange Aar havde været Folkets Ordførere, at jeg allerede derfor maatte finde det rigtigt at holde mig tilbage, naar det, som jeg ønskede fremhævet, blev sagt klart og godt af andre. Men naar jeg havde noget paa Hjærte, som jeg mente burde frem, overvandt jeg min naturlige Undseelse.

Jeg fik min Plads ved den øverste Ende af det Bord, som var venstre for Thronen og Formandspladsen, altsaa nær ved Ministerbordet,

saa vidt jeg husker imellem Præsten Frits Bojsen fra Skørpinge og C. C. Møller, Forstander paa Flakkebjerg. Ogsaa min Ven Christian la Cour sad i min Nærhed, og lidt længere oppe paa min højre Side sad den bekjendte Justitsraad With.

Det var egentlig Biskop Brammer, som ved et Brev henledte min Opmærksomhed paa hans fordums kjære Discipel fra Snedsted C. C. Møller. Møller og jeg bleve meget gode Venner og sympathiserede i det hele. Bojsen var mere radikal end jeg, men vi vare dog altid gode Venner, undtagen et Par Gange, naar jeg vilde kritisere Grundtvig. Vi spadserede ogsaa sammen, og i Vintertiden løb vi paa Skøjter sammen paa Stadsgravene. Christian la Cour og jeg vare ogsaa altid Venner, men han kunde i sin Troskyldighed ikke se Bondevennernes Fejl, navnlig deres Herskesyge.

Uden for Salen omgikkes jeg meget med min Hustrues Morbroder Peter Tvede, Hospitalsforstander og Amanuensis hos Biskoppen i Ribe. Han var langt mere konservativ end jeg, men en Mand af en nobel Tænkemaade, i Virkeligheden frisindet og folkelig, uagtet han var en af de faa, som protesterede mod Grundloven, fordi han var bange for Valgloven. Med ham kom jeg ogsaa meget sammen med min Faders gamle Ven, Biskop Tage Müller, der ogsaa var meget bange for Frihedens Misbrug og efter sin ejendommelige Natur saa Fremtiden i et mørkt Perspektiv. Med Biskoppen og Tvede dannede jeg en mindre Forening af nogle faa Rigsdagsmænd, der vilde være uafhængige af Partierne og mødtes om Aftenen for at gjenemgaa Grundlovsudkastet. Dertil hørte Amtmand Plojen fra Holbæk, forhen paa Færøerne, Professor Caspar Paludan-Müller fra Odense og Professor Munk fra Sorø. Vi seks vare rigtige Venner, uagtet vi vare af forskjellig Opfattelse. Munk og jeg vare de mest frisindede af disse seks. Plojen var en særdeles dannet og elskværdig Mand, Paludan-Müller en udmærket Historiker og en ædel Karakter. Tvede var ogsaa en sjelden Mand, aaben, oprigtig og djærv. Ogsaa Professor Munk, som var Matematiker, kom jeg til at holde af.

Den første Gang, jeg tog Ordet, var den 1. November. Det var Forretningsordenen, som blev diskuteret. Jeg talte for at faa en Talerstol, da jeg troede, at man derved ville undgaa mange overflødige Smaa-bemærkninger.

Jeg havde her en lille Konflikt med den bekjendte Algreen-Ussing, som var Ordfører. Han fraraadede Talerstol, fordi den gav Anledning til, at nogle Medlemmer behagede sig selv ved salvelsesfulde

Taler. Da jeg vidste, at han derved sigtede til en Pastor Bagger fra Morsø, en flink Mand, som sad nær ved mig og unægtelig talte i Prædiketone, udtalte jeg, at jeg hellere hørte Taler, hvori der var Varme og Liv »end den isnende Kulde«, som andre Talere lagde for Dagen. Dette betragtede Algreen-Ussing som et personligt Hib til ham selv og svarede temmelig skarpt.

Ligeledes vilde jeg have den Paragraph udstemt, at man ikke maatte nævne Medlemmerne af Navn. Begge mine Ændringsforslag bleve forkastede, og nu er man vænnet til den nuværende Ordning²⁰. Men i Berlin har man fulgt den af mig foreslaaede Ordning, uden at der spores Ulemper deraf. Mere Held havde jeg med de Forslag, som jeg understøttede, at der skulde vælges danske Navne, f. Ex. »Formand« for »Præsident«, »Udvalg« for »Comitté«, »Ændringsforslag« for »Amendement«. Jeg talte med Varme for de danske Navne. Barfod vilde ogsaa have »Skriver« for Sekretær og fl., men fik dem ikke alle antagne.

Min egentlige Jomfrutale holdt jeg dog først den 6. November, da A. F. Krieger havde stillet Forslag om at nedsætte et Udvalg for at overveje, om ikke Grundlovens Behandling burde udsættes, indtil Slesvig kunde komme med. Udkastet har jo Titel af: »Grundlov for Kongeriget Danmark og Slesvig«. Herimod rejste Bondevennerne en sand Storm, da de ikke uden Grund vare bange for, at Reaktionen i Evropa skulde bevirke, at Grundloven blev mindre demokratisk, naar man fik Tid til at sunde sig. Men ogsaa Ministrene, især Lehmann og Tscherning, vare meget imod Udsættelsen. Balthazar Christensen vilde endog have Spørgsmaalet afvist uden Diskussion.

Jeg gjorde nu gjældende, at det vilde virke nedslaaende paa Slesvigerne, naar vi Dagen efter det hemmelige Møde, i hvilket Regjeringen havde meddelt os Oplysninger om Tysklands Fordringer og om Vaabenstilstanden i Malmø, vedtog at forhandle Grundloven uden en Gang at ville overveje, om ikke Slesvigerne kunde ventes at blive i Stand til at deltage i Grundloven og dens Vedtagelse. Ligeledes hævdede jeg Slesvigernes Ret til at tage Del i Gjerningen, naar vi dog haabede og troede, at Grundloven ogsaa skulde omfatte dem.

Og da Orla Lehmann havde udtalt, at Grundloven var den »Pagtens Ark« (han mente: Noahs Ark!), som skulde frelse os ud af Syndflodens oprørte Vande, svarede jeg, at Grundloven og dens Friheder var Oliebladet, der ikke kunde bringes os, førend Syndflodens Bølger begyndte at lægge sig.

Der blev holdt store Taler imod Kriegers Forslag, men Professor H. N. Clausen erklærede, at der var én Taler, der ganske havde udtalt, hvad han vilde lægge Vægt paa, nemlig Rigsdagsmanden fra Sydfalster. Han føjede dertil, at naar den revolutionære Forsamling i Frankfurt nylig havde optaget Slesvig i Det tyske Forbund og modtaget slesvigske Deputerede i sin Midte, saa vilde det fra vor Side være en passende Handling, om vi ved at udsætte Grundlovsforhandlingen, indtil Slesvigerne kunde være med os, viste, at Slesvig var og skulde blive ved at være en Del af Danmarks Rige. Kriegers Forslag blev forkastet med 100 Stemmer imod 47.

Jeg indrømmer, at vi ikke godt kunde leve uden Grundlov 1848-51. Men Grundloven kunde have været vedtaget med det Forbehold, at den skulde revideres, saasnart Freden er sluttet.

Jeg er endnu den Dag i Dag af den Mening, at det vilde have været godt, maaske frelsende for os, om vi havde opsat Forhandlingen om Grundloven indtil 1850 efter Slaget ved Isted. Det staar for mig, som om vi derved vilde have frelst Forbindelsen med Slesvig og tillige faaet en bedre Grundlov. Men jeg indrømmer, at sligt ikke kan bevises.

M. Goldsmith skrev i sit Ugeskrift »Nord og Syd« en Lovtale over mig, idet han udtalte, at »Herr M. H. havde leveret Bevis for, at man kan tale klart, skarpsindigt og i et smukt Sprog, uden at det ene udelukker det andet«.

Prof. H.N. Clausen kom til mig i Salen nogle Dage efter, at han var bleven Minister, og indbød mig til den første Soiree, som han havde i sit Hus. Senere kom jeg der oftere i Vinterens Løb. Men fra den Tid af vare Balthazar Christensen, I. A. Hansen og Tscherning meget forbitrede paa mig.

Forsamlingen var fra Begyndelsen af ved Lodtrækning bleven inddelt i fem Afdelinger, som hver for sig gennemgik Grundloven ved en aldeles foreløbig Behandling. Jeg var i første Afdeling, som talte nogle af de ypperste Medlemmer, saa at Forhandlingerne vare interessante og lærerige.

Jeg havde i Afdelingen flere Sammenstød med Tscherning, som altid talte med saa stor Overlegenhed og raabte saa højt, som om han alene vidste alt. Engang, da Tscherning i Salen hævede sin Stemme til en brølende Højde, raabte Peter Tvede: »Højere!« Herover bleve Venstremændene meget indignerede, og Dagen efter forlangte G. Aagaard (ellers en vakker Mand) Ordet før de egentlige Forhandlinger. Han klagede da paa en højtidelig Maade over Tvedes fornær-

melige Udbrud og forlangte ham kaldt til Orden. Men Formanden, J. F. Schouw, svarede paa sin milde og dog noget spidse Maade, at da han ofte havde tilladt Medlemmer at sige »højere«, naar der taltes for sagte, fandt han heller ikke nu Anledning til Indsigelse. Tscherning behandlede ogsaa A. S. Ørsted med en Hensynsløshed, der lignede Uforsømmethed, ligeledes Kammerherre Lüttichau, der dog var en fortræffelig og meget dygtig Mand.

Med Lorck, som sad i min Nærhed, kom jeg i nærmere Forhold. Han var en Søstersøn og Plejesøn af L. N. Hvidt, Præst i Hvedstrup ved Roskilde. Han indbød la Cour og mig til at følge med ham til hans Hjem. Vi tog en Lørdag med Toget til Hedehusene og derfra med hans Vogn til Hvedstrup, hvor vi tilbragte Søndagen. Vi gjorde her Bekjendtskab med en bekjendt Gaardejer Tutein til Edelgave, hvis Frue var meget smuk og dannet.

I det hemmelige Møde, som holdtes 5. November, blev Regjeringen heftig angreben, fordi den havde afsluttet Vaabenstilstanden i Malmø, hvorved Slesvig var given til Pris for Tyskernes Udpresninger og Underkuelse, idet den tyske Regjering ikke overholdt de indgaaede Forpligtelser (nemlig ikke lod den indsatte Regjeringskommission komme til Magten, medens Danmark havde hævet Blokaden og givet alle de opbragte Handelsskibe fri). Grundtvig og flere beskyldte Regjeringen for Fejghed og var i højeste Grad grov imod Krigsminister Tscherning. Han kaldte ham spottende »den tapre Krigsminister« o. s. v. Tscherning kaldte igjen Grundtvig den »tapre Præstemand«, og da Formanden paatalte dette Udtryk, rettede han det til »Præstø-Mand«, Rigsdagsmanden fra Præstø. Det er vist, at Stemningen var aldeles imod Ministeriet, og Tscherning havde næsten ganske tabt sin store Popularitet.

Vi havde ogsaa et privat Samfund af Rigsdagsmænd, »Danske Samfund«, af hvilket jeg og mine nærmeste Venner vare Medlemmer. Her udbragte Assessor Jesper P. With bl. a. en Skaal for Ministeriet med de Ord: »Ordsproget siger, at den, som dør af Frygt, skal begravnes i Rendestenen; jeg ønsker derfor Ministeriet en hæderlig Begravelse«. Denne Tale modtoges med Jubel.

Resultatet af denne Stemning blev, at Kongen maatte afskedige Marts-Ministeriet, hvorefter General Hansen blev Krigsminister, Madvig Kultusminister og A. W. Moltke Udenrigsminister, P. G. Bang blev Indenrigsminister, Sponneck Finansminister, Clausen blev Minister uden Portefeuille.

Hele Tiden indtil efter Nytaar 1849 hengik med Behandlingen af den nye Værnepligtslov, som indførte almindelig Værnepligt i Danmark, dog foreløbig med Tilladelse til at købe sig fri ved at stille for sig. Forhandlingerne vare uhyre vidtløftige. Især taltes vidt og bredt om det Spørgsmaal, hvorvidt den provisoriske Lov af 23. Sept. 1848, hvorved Tscherning som Krigsminister havde indkaldt tre Aarklasser af de hidtil privilegerede Klasser til Krigstjeneste, skulde forelægges Rigsdagen eller ikke.

Min Fætter Bregendahl var Ordfører. Jeg tog Ordet for, at den provisoriske Lov skulde forelægges os, men saa stadfæstes af Rigsdagen. Tscherning, der nu var kongevalgt Medlem, beskyldte alle dem, der forlangte Loven forelagt, for underfundige Hensigter, idet de efter hans Paastand vilde bekæmpe den almindelige Værnepligt i det hele, navnlig den allerede skete Indkaldelse til Krigen. Jeg afviste denne Insinuation. Men han havde Ret i, at mange haardnakket holdt paa de gamle Privilegier for Kjøbstæderne, Embedsmænds Sønner o.s.v. Ligeledes tog jeg Ordet for at beholde Stilling som en Nødhjælp eller Undtagelse, men dog saaledes, at alle skulle vaabenøves, saaledes som det jo senere er blevet Lov.

Hjemme paa Falster

I Julen 1848–49 var jeg nogle Dage hjemme hos min Fader. Han var misfornøjet med, at jeg havde talt for at udsætte Grundlovsforhandlingerne (jeg havde i Virkeligheden kun talt for at nedsætte et Udvalg for at overveje Spørgsmaalet), og han fandt slet ingen Behag i min Jomfrutale, idet han som gammel Frihedsmænd delte Bondevennernes Frygt for, at hele Frihedssagen skulde strande ved den Reaktion, som nu begyndte rundt omkring i Evropa. For øvrigt var han dog i det hele stolt af mig. Ogsaa mine Vælgere i Nykjøbing fandt, at jeg hidtil havde gjort dem Ære.

Tidligere (i Juli 1848) var min Broder blevet beskikket til Sognepræst for Snedsted og Nørhaa i Thy, men han blev dog i Nykjøbing til September. Det var Monrad, der som Minister havde befordret ham, vistnok opmuntret af min Broders Ven, Orla Lehmann. Han var hidtil bleven tilsidesat og forurettet paa Grund af sit Frisind, saa at han alene blev staaende paa 400 Rdl. Gage, medens endog yngre Lærere fik 600. Men i Sommeren 1847 rejste hans Hustru Nikoline til Kjøbenhavn, og hendes egen Mand troede, blot for at faa nye Tænder hos en Tandlæge. Men hun søgte strax Audiens hos Kongen og fortalte

ham med rene Ord, at hendes Mand var bleven bagsværtet af Stiftamtmanden og forurettet. Kongen blev meget bevæget og udbrød: »Fat Dem, min kjære Frue! Deres Mand skal ikke ske Uret! Lad ham nu søge om Gagetillæg!« Han fik da paa én Gang 700 Rdl.

Men Snedsted var dog meget bedre. Her levede han saa i over tyve Aar og blev meget afholdt af alle. Men han kom ikke til at indtage den Stilling, som hans Evner og Dygtighed gjorde ham særlig kvalificeret til. Hans Hustru vilde ikke tillade, at han enten modtog Plads i Amtsraadet eller stillede sig til Rigsdagen, uagtet han ingenlunde manglede Lyst og med Lethed kunde blive valgt.

Biskop Gad udnævntes i Aarets Slutning til Biskop i Odense, og Monrad blev saa i Februar hans Eftermand som Biskop over Laaland og Falster. I Nykjøbing var Barfod konstitueret som Overlærer i mit Sted, hvilket dog ikke gav ham mere Arbejde eller flere Timer. Det vakte derfor nogen Forundring hos mig, at han foreslog Præsten og Skolekommissionen, at han skulde have det mig tilkommende Juleoffer. Jeg kan nu ikke huske, hvorledes denne Sag blev ordnet, kun det ved jeg, at har det i et Øjeblik forstyrret vort Venneforhold, saa var det kun forbigaaende.

Den grundlovgivende Rigsforsamlings Foraarssamling 1849

Den egentlige Forhandling om Grundloven begyndte først den 26. Februar 1849, da Udvalget, som havde delt sig i flere Grupper, ikke kunde blive færdigt før. November-Ministeriet viste sig mere konservativt end Marts-Ministeriet og maatte derfor døje mange bitre Angreb. I Forhandlingerne om Kirken tog jeg kun liden Del. Jeg stemte med Grundtvigianerne og Venstre for Sognebaandets Løsning, men jeg stemte ogsaa med Højre for, at de til Kirke og Skole bestemte Midler ikke maatte anvendes til andre Øjemed. Begge Forslag blev forkastede.

Paa et senere Stadium stillede jeg med Linnemann et Forslag om, at den til Ejendom knyttede Kaldsret til Lærerembeder skulde bortfalde ved Grundloven ligesom den private Kaldsret til Præstekald. Forslaget blev angrebet baade af Højre (Biskop Mynster) og af Venstre (Barfod og fl.). Tscherning, som ellers bifaldt det meste af, hvad jeg havde sagt, opfordrede mig til at tage Forslaget tilbage, fordi det kom for tidlig, medens det dog var ubehageligt at skulle stemme imod det. Den private Kaldsret blev som bekendt ikke ophævet før ved Monrads Lov af 1856. Biskop Mynster fik saaledes ikke Ret, naar

han imod mig indvendte, at den vilde blive hævet med det allerførste. Med Hensyn til Kongens Ed paa Grundloven stillede jeg det Forslag, som vilde have afskaaret en hel Mængde vigtige Forhandlinger, at det blot skulde hedde, at »Kongen aflægger Ed paa Grundloven«. Det fik kun 27 Stemmer for sig (80 imod), og der disputeredes vidt og bredt om Formen af den Ed, som Kongen skal aflægge. Da vi i Afdelingerne forhandlede de vigtige Bestemmelser om Landstingets Sammensætning, udtalte jeg mig for et Forslag af Ploug og Hage om middelbare Valg til Landstinget, ligesom jeg i det hele forsvarede Tokammerssystemet, som Venstre paa det voldsomste angreb.

Endelig stillede P. D. Bruun og C. M. Jespersen den 30. April det Forslag, som blev optaget i Grundloven. Jeg forsvarede det og hævdede tillige, at Kjøbstæderne burde have deres egne Valgkredse til Folkethinget, idet jeg forudsagde, at de mindre Kjøbstæder vilde blive forurettede af Landvælgerne. Mit Forslag vakte megen Forbitrelse hos Venstre, og Barfod erklærede mig for Højremand, hvilket i hans Mund den Gang var det værste Skjeldsord. Balthazar Christensen angreb ogsaa Forslaget paa det rædsomste, og man udtalte sig, som om indirekte Valg (ved Valgmænd) vilde tilintetgøre al Frihed, ligesom man ogsaa paa det haanligste afviste Bestemmelsen om, at ingen kunde vælges til Landstinget, som ikke enten havde svaret 200 Rdl. i Skat eller havde en Indtægt af 1200 Rdl.

Men da Ministeriet (ved P. G. Bang og Madvig) erklærede, at Regjeringen kunde gaa ind paa Forslaget, blev det vedtaget med 68 Stemmer imod 66, altsaa med kun 2 Stemmers Overvægt. Nu besluttede Venstre at give efter, og Christensen erklærede, at Venstre ved tredie Behandling vilde stemme for dette Forslag.

Hele Grundloven blev nu vedtagen den 25. Maj med 119 Ja imod 4 Nej (nemlig v. Haven, Scavenius, Tvede og Zeuthen), medens en Del Højremænd vare fraværende, blandt hvilke Lüttichau, Mynster, C. Neergaard, Wegener og Algreen-Ussing. David og A. S. Ørsted indgave motiverede Protester.

Vi andre vare glade, at vi omsider vare komne til Enden. Og jo mere de yderliggaaende Demokrater havde raabt og skreget og skumlet, fordi de ikke fik deres Krig frem, ikke fik et Etkammer med suspensivt Veto, ikke fik en Parlamentarisme, der gjorde Kongen til Folkethingets Tjener, desto mere beroligede vi andre os ved den Overbevisning, at vi blot havde hævdet den rette Frihed og hævdet Konge-

magtens Ret og Betydning, ja i det hele opstillet betryggende Bolværk imod Demokratiets Overgreb.

Her er udeladt en længere redegørelse for Mørk Hansens opfattelse af begrebet »demagogi«.

Den 5. Juni 1849 underskrev som bekjendt Frederik VII den nye Grundlov. Det er denne Scene, som er fremstillet i Constantin Hansens store Billede. Paa selve Billedet findes mit Portræt jo kjendeligt nok.

Om Aftenen havde saa godt som hele Rigsdagen et Afskedsgilde paa Skydebanen, hvor Stemningen var meget løftet, og mange forhen bitre Modstandere drak Forlig og talte venligt og gemytligt sammen. Navnlig blev jeg der behandlet yderst venligt af Mændene af yderste Venstre.

Tilbage til det Hjemlige

I mit Husliv var Foraaret 1849 meget alvorligt. Jeg boede jo med Hustru, Søn og Pige hos min Svigermoder ved Nørrevold. Min elskede Lotte fødte saa den 28. Marts sin anden Søn. I den sidste Tid før denne Begivenhed lejede jeg et Værelse i Nærheden, da der ikke var Plads hos min Svigermoder. Der indfandt sig en betænkelig Betændelse, og jeg maatte om Natten hente min gamle Læge, Dr. Ballin. Det blev vel bedre, men saa maatte Svigermoder April Flyttedag rømme Lejligheden for at flytte ned i Nyhavn, hvor der var bedre Plads. Men uheldigvis skete Flytningen paa en yderst kold Aprildag, og min Hustru fik et meget farligt Tilbagefald. Hun kom dog vel over det, og vor lille Christian Erhard Mørk Hansen blev af mig døbt i Garnisonskirken den 3. Juni 1849. Peter Tvede og Niels Levinssen vare Faddere.

Saasart Lotte kunde taale det, rejste vi saa hjem, men der hengik dog en 8-10 Dage efter 5. Juni, og jeg har siden ofte drømt om, at jeg i den Tid forsømte min Gjerning i Nykjøbing og ventedes med Utaalmodighed.

Ligesom jeg i Kjøbenhavn havde prædikedet i Helliggejstes Kirke for Pastor Pram Gad, hvor Kirken var overfyldt, navnlig af Rigsdagsmænd, saaledes prædikede jeg ogsaa i Nykjøbing den 8. Juli. Det var Evangeliet om Peters Fiskedræt, og jeg talte under de daværende højst trykkende Forhold om de Ord: »Paa dit Ord, Herre, vil jeg udkaste Garnet«. Jeg søgte at sætte Mod i Tilhørerne ved at vise Guds forunderlige Bistand, naar Nøden er størst og alle menneskelige Erfa-

ringer synes at formørke alt Haab. Da jeg var færdig med Gudstjeningen kom en gammel Major, Toldkasserer Koch, som havde været i Kirke, op til Alteret, hvor jeg havde haft en Brudevielse, og raabte: »De er en Profet, Hr. Pastor!« o. s. v.. Han fortalte nu om det prægtige Slag ved Frederits, der atter gød nyt Liv i Folkets sunkne Mod og Haab. Slige Øjeblikke glemmes aldrig.

Her er udeladt en omtale af den almindelige krigssituation.

Slaget ved Frederits befriede Jylland, der siden Vaabenstilstandens Udløb havde været saa gruelig plaget af Fjenden. Den 10. Juli 1849 afsluttede Preussen en Vaabenstilstand, hvorved Jylland og Nordslesvig indtil Syd for Flensborg-Tønder rømmedes af preussiske Tropper, medens et neutralt svensk-norsk Korps besatte Nordslesvig, der skulde styres af Tillisch og Eulenburg med den engelske Oberst Hodges som Opmand. Men under Haanden vedblev Preussen at støtte Oprørerne paa alle Maader, og disse beredte sig til ny Kamp. Svenskerne kom dog først den 28. August.

De nye Valg til Folkethinget foregik den 4. December 1849. Jeg tænkte slet ikke paa at stille mig, da Monrad selvfølgelig ønskede at vælges i Nykjøbing. Forøvrigt vare flere Vælgere i Nykjøbing misfornøjede, fordi jeg havde talt og stemt for den almindelige Værnepligt. Og de Landboere, som provokeredes af Bondevennerne, vare naturligvis forbitrede paa mig, fordi jeg havde virket for Tokammer-Systemet, Landstingets Sammensætning o. s. v. Jeg var Biskop Monrads første Stiller og anbefalede ham med Varme. Han blev valgt ved Kaaring. Denne første Samling varede fra 30. Januar til 29. Juni 1850 uden at have udrettet synderligt, da megen Tid hengik med Forhandling om vore truende Krigsforhold.

D. G. Monrad

Biskop Monrad og hans højst elskværdige Hustru modtog os med stor Hjertelighed, og de vare lige til min Afrejse til Slesvig det følgende Aar næsten daglig sammen med os, idet navnlig Fru Monrad viste min Hustru og mig et oprigtigt Venskab²¹. I Anledning af noget, jeg havde sagt, sagde Monrad en Gang i min Nærværelse: »Mørk Hansen har altid haft Frisprog lige over for min Hustru«. Jeg spurgte ham, om han mente, at jeg var for fri. Dette benægtede han dog bestemt.

Jeg maa her indskyde en Begivenhed, som forefaldt en Gang i Sommeren eller Efteraaret 1849. Jeg var med min Hustru og min lille

Søn Lorens i Besøg hos Biskop Monrad. Vi spadserede sammen ud til Monrads Have, hvor Bispegaarden nu er. Den var den Gang under Bygning, og der blev foretaget store Arbejder i Haven. Medens Monrad med Frue og jeg med Hustru gik op og ned i en af Gangene, var vort Barn med Monrads nogle Aar ældre Datter Louise Dorthea og vor lille Barnepige kjørt med vor Barnevogn hen i en Udkant af Haven. Pludselig kom der en mig ganske uforklarlig Angst over mig; jeg forlod Selskabet og ilede hen til Børnene, og jeg saa da til min Forbavselse, at hans Straahat var synlig midt i en dyb Dam, hvor han var trillet ned fra en Dynge Kartoffeltoppe, som laa ved Kanten. Hverken Barnepigens eller Louise Monrad havde mærket det, og han var allerede under Vandet uden at give nogen Lyd fra sig. Jeg styrtede mig da ud i Vandet, som gik mig til Halsen og fik ham op i sidste Øjeblik. Han blev nu svøbt ind i sin Kaabe, jeg hældte Vandet ud af mine Støvler, og vi droge saa alle tilbage til Byen, hvor jeg skiftede Klæder, Barnet ligeledes, hvorefter vi spiste til Aften hos Biskoppens, der boede paa Slotspladsen ved den nordre Indkjørsel til Byen. Jeg kan ikke forklare Barnets Redning anderledes end ved en særegen naadig Guds Styrelse, som viste mig, at den himmelske Fader lever og raader i stort og smaat. Noget lignende har jeg senere oplevet et Par Gange.

Min Faders og mine Søstres Forhold

Et smukt Træk af Biskop Monrad burde her ikke forbigaaes. Da min Faders Økonomi vedblev at være daarlig, saa at han aldrig kunde betale Skatter og Expenser i rette Tid, kom Monrad til mig og talte længe med mig om, hvad der var at gjøre. Da jeg indvendte, at Fader var utilbøjelig til at tage imod Raad og ikke vilde »gjøres umyndig«, som han afvisende havde sagt til mig, foreslog han et Forsøg. Han kjørte med sin Frue og mig til Ønslev og sagde da til Fader, at han paa sine gamle Dage burde være fri for alle disse Næringsсорger o.s.v. Resultatet blev, at jeg fik Fuldmagt baade til at inddrive, hvad mange Tiendeydere skyldte Fader, og til at betale hans Klatgjæld. Det lykkedes mig snart at faa Orden i Budgettet, og da Monrad tilbød at ville laane Fader en Sum til foreløbig Dækning af Regninger, erklærede min Svoger Friderichsen, at dette skulde ikke ske ved en Fremmed, hvorpaa han laante Fader det nødvendige.

I Ønslev foregik endvidere i September 1848 den Forandring, at min Fader, som nu var 71 Aar gammel og begyndte at trættes, fik

min Barndomsven og Skolekammerat Carl Klein²² til Kapellan. Han blev os alle meget kjær, og han forstod fortræffeligt at omgaaes min Fader, der jo nok kunde være hidsig og stundom urimelig. Den Gang var der hverken hos ham eller andre nogen Tanke om, at han vilde bejle til min Søster Louise, hvilket først skete i 1851.

Den 14. Jan. 1850 havde min næstældste Søster Anna Bryllup med Provst Posselt i Holeby, der var en kjær og daglig Omgangsven af Friderichsens paa Nøbølle. Det var formentlig især hans Beundring for min ældste Søster Maria, der bestemte hans Valg. Hans første Hustru havde i flere Aar været sindssyg og druknede sig i Haven i Holeby 1848. Min Søster Anna fik en ret vanskelig Stilling, da der var mange Børn, og en Søster af Posselt havde været vant til at raade. Men det gik dog godt, saa længe min Søster havde Helbred. Hendes Steddøtre holdt af hende og vare rare Piger, og hendes Mand en brav, kristelig Mand. Hun bortkaldtes af Brystsyge 5. August 1852 efter at have født en Datter, Anna Posselt.

Afsked fra Nykjøbing

Den 18. Juli gik vore kjække Tropper atter ind i Slesvig, og vi ventede med spændt Forventning paa, hvad der vilde komme. Først den 27. Juli om Eftermiddagen bragte Posten Efterretning om Slaget ved Isted. Der blev stor Jubel, men ogsaa megen Ængstelse, især hos dem, der havde kjære Slægtninge i Hæren. En Løbeseddel den 27. indeholdt Navne paa en Del faldne og saarede, og blandt haardtsaarede stod Lieutenant Carsten Levinsen.

Min Svigerinde Anna, som var hos os, rejste strax til Kjøbenhavn. Jeg prædikede den 28. i en underlig Stemning, og da Sommerferien begyndte med det samme, rejste min Hustru og jeg med begge vore Smaadrenge den 1. August til Kjøbenhavn med et Dampskib fra Gaabense. Vi modtoges paa Toldboden af Anna Levinsen og hendes Søster med smilende Ansigter, da der var Efterretning fra Carsten, at han var ganske uskadt. Hans Brødre, Advokaten og Farmaceuten, vare strax rejste til Armeen og traf ham sund og glad ved Slesvig, som vore sejrige Tropper nu besatte. Det blev en saare glædelig Sommerferie. Jeg fik i Kjøbenhavn Brev fra Etatsraad Flor med Opfordring til at søge Embeder i Nordslesvig, og der udstedtes fra Kultusministeriet en Opfordring til alle Kapellaner og Katecheter om at stille sig til Disposition for Bestyrelseskommissionen under Tillisch i Flensborg.

Flor opfordrede mig bl. a. til at søge Skrydstrup i Tørning Lehn. I Kjøbenhavn havde jeg derfor Audiens hos Madvig. Han var meget venlig, og han har siden sagt mig, at han var i Tvivl, om han ikke burde indstille mig. Men da Cand. F. O. Moe, som var Institutbestyrer i Roskilde og havde 6-7 Sønner, havde klaget sin Nød for ham, blev han indstillet og udnævnt.

Den 1. September blev min Ven Roth, som fra April 1849 havde været Præst i Asserballe paa Als, valgt til Præst i Varnæs, hvorom jeg strax modtog Brev fra ham med indstændig Opfordring om at komme paa Valg i de ledige Embeder i Aabenraa Provsti, hvor de oprørske Præster enten vare blevne afsatte eller frivillig vare bortdragne for at tjene Fjenden.

Jeg søgte saa Hammelev, Hellevad-Egvad, Bjolderup og maaske flere og fik den 28. September paa min 35. Fødselsdag Brev fra Roth, at jeg vilde blive præsenteret i Hellevad. Officiel Skrivelse fra Kirkeprovst Hansen i Hjordkjær fik jeg den 4. Oktober. Valget var fastsat til den 24. Oktober. Jeg fik frygtelig travlt med at skrive til alle Autoriteter, faa mit Embede besørget og tage Afsked m. m.

Omsider blev jeg færdig og tog Afsked fra Nykjøbing, som siden aldrig mere skulde blive mit Hjem, idet min Hustru og mine Børn samme Efteraar flyttede til Kjøbenhavn, hvor de boede hos min Svi-germoder til i Foraaret 1851.

Her er udeladt nogle afsluttende bemærkninger om familiens liv i Nykøbing.

Inden jeg rejste, fik jeg min lille Lærebog i Kirkehistorie udgivet hos Reitzel. Ligeledes holdt jeg Examen i Borgerskolen og Friskolen. Endelig den 16. Oktober tog jeg fra Ønslev til Gaabense, men kom paa Grund af stærk Storm ikke bort med Dampskibet før den 17. om Morgen. Jeg betraadte Slesvigs Grund i Sønderborg 17. Oktober om Aftenen.

Sognepræst i Felsted

Paa Embedsjaagt i Sønderjylland

Sønderborg var opfyldt af dansk Militær og svenske Orlogsfolk. Der havde været Vogn efter mig fra Varnæs Præstegaard, men den var atter kjørt. Næste Dag fik jeg af Oberst Blom Tilladelse til at bese Brohovederne og Skanserne. Jeg gik derfor i frygteligt Søle til Augustenborg, hvor min Ven B. Bøggild var konstitueret Slotspræst. Den 19. lejede jeg Vogn til Varnæs, hvor jeg modtoges med aabne Arme. Her havde jeg saa i det følgende Halvaar et saare venligt Tilflugtsted eller Hjem²³.

Roth var inderlig glad ved sin nye Virksomhed i det store Kald paa det skønne Sted. Hans Hustru viste mig altid den største Venlighed, hvilket uafbrudt har vedvaret i alle de mange Aar. Med Roth besøgte jeg Flensborg for at hilse paa Tillisch og var paa Vejen et Øjeblik i Felsted Kirke, hvor Roth skulde døbe et Barn, da Pastor Godt var afsat nogle Dage før. Jeg drømte dog ikke om, at jeg faa Dage efter selv skulde være fungerende Præst i Felsted, end mindre, at jeg skulde blive der i fjorten Aar, og allermindst, at jeg saa atter skulde fordrives derfra. Vi vare om Aftenen paa en svulstig tysk Komædie i Flensborg, hvorover vi morede os ypperligt.

I Varnæs skrev jeg saa næste Dag min Valgprædiken, som jeg holdt i Varnæs Kirke for Roth. Den fandt hans højeste Bifald.

Den 23. Oktbr. kjørte Roth og jeg til Aabenraa og derfra til Hjorkkjær for at hilse paa Jep Hansen, der var konstitueret Provst og tillige blev konstitueret Superintendent for den danske Del af Sønderjylland. Han modtog mig meget venlig, ligesaa hans vakre Døtre, af hvilken den ældste er Bispinde Balslev, og ligeledes hans Kapellan J. Poulsen, som i Grunden bestyrede Provstiet og siden blev min tro Ven. Provst Hansen kom strax i et heftigt Skænderi med Roth, som havde forlangt Omtaxation af Præstegaarden, fordi de tysksindede Sandemænd havde taxeret den alt for højt. Provst Hansen lod Roth høre, at han som en ung Mand kom og tog et Embede, der var dobbelt

saa stort som Provstens. Roth svarede, at han var lovlig valgt af Menigheden og ikke tog mod slige Skoser, der lugtede af Misundelse o. s. v.

Om Aftenen traf vi i Kroen ved Hellevad («Kløver Es») baade min Broder Laurits og min Fætter Mourits Mørch, som vare rigtig glade ved at se mig igjen. Laurits var nemlig bleven Forvalter paa Trøjborg for Kammerherre Neergaard til Fuglsang, der havde kjøbt Godset og nu byggede en smuk ny Gaard Visby Hedegaard, som Laurits bestyrede. Mourits Mørch var fra 1849 Præst i Rejsby, en Mil sydfor Ribe. Han var – efter at være arresteret og bortført i Juni 49 – atter i Besiddelse af Embedet siden Slaget ved Frederits. Han blev i Løbet af 1850 forlovet med Stine Ørum fra Ribe, hvis Moder tog ham med Storm. Hun var Søster til Balthazar Christensen og Broderen Provst i Snoldelev, hos hvem Mørch havde været Huslærer. Hendes Mand, Justitsraad Ørum, var Branddirektør i Ribe.

Den 24. Oktober prædikede jeg saa paa Valg i Hellevad tilligemed Pastor Werliin, som var Præst paa Rømø og Cand theol. Jonas Olsen, som var Lærer ved Døvsstummeinstituttet i Kjøbenhavn. Den af Provsten opgivne Text for alle tre Kandidater var Joh. 3,16. Werliins Prædiken var ikke heldig, og hans Manerer noget aparte. Jeg prædikede i Midten, og baade Provsten og de tilstedeværende Præster vare sikre paa, at jeg vilde blive valgt. Men Olsen, hvis Prædiken var noget svulstig og højtravende, hvilket han selv senere har sagt mig, har en særdeles smuk Stemme og er i det hele meget begavet. Han var den eneste, som ikke »havde Kjolen«, og den yngste. Derfor fik han saa de fleste Stemmer. Dog havde jeg kun nogle faa mindre, Werliin kun 5-6.

Men da baade den konstituerede Amtmand, Kammerjunker Heltzen og Provsten fandt stort Behag i min Prædiken, foreslog de mig strax, at jeg skulde lade mig konstituere i Felsted. Jeg kørte da samme Nat med Diligencen fra Aabenraa til Flensborg, hvor jeg strax opsøgte Regenburg, der var Departementschef og Sekretær hos Regeringskommissionen og baade den Gang og senere lige til 1864 faktisk var Kultusminister for Slesvig. Jeg var forsynet med en Anbefalingskrivelse fra Kirkevisitatoriet i Aabenraa (Heltzen og Jep Hansen) og saasart Regenburg, der var ved at klæde sig paa, havde læst den, sagde han strax, at jeg ufortøvet vilde blive konstitueret som Sognepræst for Felsted, og at jeg om en Timestid kunde hente min Konstitution i Regjeringskontoret. Jeg hilste nu paa Tillisch, fik de for-

nødne Papirer og tog med Diligencen til Aabenraa. Næste Dag om Eftermiddagen d. 26. Oktober, som var en Lørdag, kjørte Heltzen mig i sin egen Vogn til Felsted. Vi gik fra Kroen ud i Præstegaarden, hvor Heltzen blot sagde til Pastor Godt: »Her forestiller jeg Dem Deres Eftermand, som fra nu af overtager Embedet med alle dets Rettigheder og Pligter«.

Jeg var saaledes hovedkuls og uden nogen Forberedelse bleven Præst i en Menighed, hvor jeg ikke kjendte et eneste Menneske, hvor jeg foreløbig skulde bo i en Familie, som var mig og mit Fædreland fjendsk, og styre et Embede, hvis Forhold vare mig aldeles fremmede. Men jeg havde dog af Roth hørt, at Menigheden i det hele var dansk og tro imod Konge og Land. Derfor var jeg ved godt Mod, om end noget spændt, og besluttet paa at gjøre mit bedste. Mit Haab blev ej heller gjort til Skamme.

Bertel Petersen Godt

Saasnart Amtmanden hin Lørdag Eftermiddag den 26. Oktober var gaaet ud af Præstegaarden, sagde Pastor Godt, at han haabede, jeg vilde tillade ham og hans Hustru og smaa Børn at forblive i Præstegaarden i nogle Dage, indtil han kunde faa lejet en Bolig og faa sit Tøj flyttet. Jeg svarede strax, at det gjorde mig ondt at komme til ham under disse Forhold, og han og hans Familie meget gjerne maatte blive boende, saa længe det passede dem, naar de vilde give mig Føde og lade mig faa et Værelse med Seng o. s. v. Han takkede mig, og hans Hustru var ogsaa venlig og sagde, at der strax skulde blive lagt rene »Bleer« paa Sengen i det ene Gæstekammer. Da det var nær Aften, og jeg skulde prædike næste Morgen, gik jeg saa op i Kammeret, fik mine Bøger pakkede ud og begyndte at tænke paa en Prædiken over Evangeliet (»den Værkbrudne«). Saa kom Degnen for at faa Salmerne, og jeg fik da en Samtale med ham, hvoraf jeg drog den Slutning, at han var dansksindet.

Jeg blev nu kaldt ned til The, og da Godt og hans Frue foreløbig vare glade for min Beredvillighed ved at lempe mig efter dem, viste de mig al Venlighed. Vi talte en Del om de kirkelige Forhold og Skikke, og jeg foreslog ham, at vi, saa længe vi vare under Tag sammen, skulde undlade at berøre politiske Forhold. Han takkede mig for dette Tilbud, men tilføjede med Selvfølelse, at naar man først havde opfattet sit Fædrelands Historie og Statsforhold i sin Bevidsthed, forandrede man ikke sine Anskuelse. Med »sit Fædreland« mente han

»Schleswig-Holstein«, men jeg taug og gik ind for at skrive min Prædiken færdig.

Bertel Petersen Godt, med hvem jeg saaledes fik meget at gjøre, var et Aar ældre end jeg. Han var en Bondesøn af en hjemmetysk Familie i Ringenæs sydfor Felsted ved Flensborg Fjord, Kandidat fra Kiel, blev valgt til Præst i sit Fødesogn 1842, af Hertugen befordret til Notmark paa Als 1845, men havde næppe tiltraadt dette Embede, før han i Februar 1846 valgtes til Præst i Felsted.

Dette gik saaledes til: Da den gamle Pastor Jessen i Felsted, en brav, loyal Mand, men dog tysktalende i sin Familie, var død, overdrog den fjærntboende Provst i Tønder (Felsted hørte indtil 1850 under Tønder Amt) Pastor Godt at lede Sogne-Valget. Dette gjorde han med saa stort Talent, at der blev en Stemning for ham, og han blev saaledes selv Præst, idet begge Kandidater, som prædikede paa Valg med ham, ogsaa vare tysksindede.

Godt var en vel studeret og begavet Mand og forstod som Bondesøn at tale jævnt og populært med Befolkningen. Men de dansksindede mærkede snart, at han var underfundig, og man hørte nu, at han som Student af sine Kammerater havde faaet Øgenavnet »Bertel Schlau«. Hans Frue var en Datter af Hofraad Petersen paa Augustenborg, og han var selv en Protegé af Hertugen. Hun var endnu mere tysk end han, men talte godt Dansk, dog mest i Almuedialekt. Indbyrdes talte de altid Tysk, ligesaa til Børnene. Men disse vilde helst tale Dansk. Den ældste, en sød lille Pige, som hed Bertha, kom Dagen efter min Ankomst op til mig i mit Kammer og sagde: »Wollen Sie so gütig sein, niederzukommen, Kaffe zu trinken!«. Da jeg mærkede, at det var en lært Lektie, sagde jeg: »Kan du ikke sige det paa Dansk?« Dette gjorde hun strax paa jævnt og naturlig Maade, og fra den Stund af talte hun kun Dansk til mig. Men ved Bordet skulle hun eller Broderen August altid læse en tysk Bordbøn. Dette tyske Hussprog var gennemgaaende Skik hos alle tyske Præster i Nordslesvig, og saaledes er det nu atter.

Da Degnen Lørdag Aften havde fortalt den store Nyhed, at der var kommen en ny dansk Præst, var der Søndag Morgen en talrig Forsamling ved Kirken. Det var Regnvej, og da jeg gik igjennem Haven til Kirken, og Herr Godt kom og spurgte, om han maatte følge med mig, holdt jeg min Paraplui over ham, da han ingen havde, og vi kom saaledes med hinanden til Kirken. Efter Prædiken oplæste jeg min Konstitution og sagde nogle Ord, der indeholdt Ønske og

Bøn om, at jeg maatte kunne være Menigheden til Opbyggelse, saa længe jeg var konstitueret. Jeg indskød en Ytring om, at jeg vidste, at min Formand havde forkyndt Ordet med Dygtighed o. s. v. Paa Hjemvejen sagde Godt, at det var ham en Trøst, idet han skulde forlade Felsted Kirke og Menighed, at han kunde mærke, jeg forkyndte Kristi Evangelium ret og rent²⁴.

Om Eftermiddagen fik jeg Besøg af min nærmeste Nabo, Landmand Christian Iversen, der ejede den største Gaard i Byen tæt ved Præstegaarden og var en kjærnedansk Mand. Han blev min Ven, saa længe han levede, og hans Søn Carl Iversen, der blev Landmand efter ham, blev min og min Families trofaste, aldrig svigtende Ven lige til sin Død. Hans yngre Søn Nis, nu en gammel Ungkarl paa min Alder, er endnu min fuldtro Ven, og hans yngste Datter Elline blev mange Aar efter min kjære Svigerinde, gift med min Hustrues Broder, Apotheker Hans Levinsen paa Gram.

Hos Iversen hørte jeg strax, at Pastor Godt var en fanatisk Slesvigholstener, og at han ved Oprørets Udbrud 1848 havde villet bilde Menigheden ind, at Kongen var fangen af Pøbelen i Kjøbenhavn, og at enhver tro Undersaat burde slutte sig til den provisoriske Regjering for at befri Kongen o. s. v. Dette havde Præsten og Godsejer Kittel paa Skovbølgaard prædiket for den forsamlede Menighed uden for Kirkeporten 1848 i Marts. Derfor havde ogsaa Godt, da vore Tropper i April kom til Sønderjylland, været arresteret af Kaptain, senere General Wilster, men var dog snart bleven frigiven. Dette har General Wilster senere omstændeligt fortalt mig.

Grunden til, at Godt nu var bleven afsat, var, at han lige over for Tillisch havde erklæret, at han ikke vilde bede for Kongen, men vel for »Hertugen, Hs. Majestæt Kong Frederik VII«. Tillisch havde da forlangt af ham, at han skulde lade sig konstituere som Præst ved Slesvig Domkirke i Stedet for den berygtede Provst Nielsen, der var afsat og siden blev udeladt fra Amnestien, men det havde Godt bestemt vægret sig ved, idet han nu erklærede, at han ikke anerkjendte den af Kongen af Danmark og Kongen af Preussen indsatte Bestyrelseskommission. Det var en følgelig Sag, at han blev afsat. Etatsraad Regenborg har senere vist mig hele den herom førte Brevveksling med Godt.

Pastor Godt med Familie blev i Præstegaarden til den 19. November, altsaa over tre Uger, hvilken Tid han benyttede til at faa sit Korn aftærsket, og alle sine Møbler flyttede til Graasten, hvor han havde

lejet Bolig. Vi kom godt ud af det sammen, og han gav mig mange Oplysninger om Skikke og Personer. Jeg beholdt saa foreløbig de fornødne Møbler og Sengeklæder.

Ved hans Bortrejse lod han Kirkeværgerne taxere alt Hør, Halm, Tørv m. m., som fandtes, hvilket jeg betalte ham efter de meget høje Priser, som paa Grund af de store Leverancer til Armeen da vare gjældende. Det hele beløb sig til over 600 Mk. Courant (6 a 700 Kr.). Den gamle Iversen, hvem jeg havde tilkaldt som Sandemand, erklærede, at det var mere end dobbelt saa meget, som det var værd, og jeg gik desuden ind paa hans ensidige Angivelse af Vægten. Men jeg vilde hellere lide et stort Tab end gaa Godt for nær, da han nu drog bort uden Embede eller Pension. Kun havde jeg af Kirkevisitatoriet faaet Tilsagn om, at den Mand, som blev valgt til Præst, skulde eventuelt betale mig efter de samme Priser. Jeg modtog ogsaa otte saakaldte Jernkøer^{24a}, »eiserne Kühe«, som følge med Embedet, og som i Virkeligheden vare maadelige, da Godt havde solgt alle de gode. Dette burde Kirkeværgerne have hindret, men de vare gode Venner, og den ene ganske tysksindet. Den gamle Iversen var fnysende forbitret over, at jeg saaledes »lod mig tage ved Næsen« og kaldte mig ud for at sige mig, at det var dumt af mig at »lade mig snyde af de tyske Lurendrejere«. Uagtet jeg maatte give ham Ret, var jeg dog bestemt paa ikke at have Strid med Godt om Pengesager.

Skoleforholdene i Felsted Sogn

Endnu forinden Godt med Familie rejste, fik jeg ny Lejlighed til at erfare, at Befolkningen i det hele var dansk til Liv og Sjæl. Ikke blot kom mange til mig for at udtale deres Glæde over at have faaet en dansk Præst; men jeg erfarede faa Dage efter min Ankomst, at der var langt mere Danskhed tilstede, end jeg havde anet. Der var et stort Stuebryllup i Traasbøl i den østlige Del af Sognet. Jeg blev modtaget med aabne Arme, og ved Bordet blev der med Liv og Lyst sunget danske Krigs- og Fædrelandssange. Man udbragte Kongens Skaal og min Skaal med jublende Hurraer, saa at jeg med oprigtig Bevægelse maatte udtale min Glæde over at være kommen blandt trofaste Under-saatter af den danske Konge. En meget smuk Mand, Godsejer Bachmann til Grøngrøft, som sad ved Siden af mig, og som efter Sigende skulde være tysk, talte i høj Grad venligt til mig og tog Del i de danske Sange.

Jeg besøgte alle fem Skoler og fandt til min Glæde, at Børnene vare

kjærnedanske. Degnen, Lærer L. Lorenzen, var yderst forekommende, men noget krybende, og jeg erfarede snart, at han havde været gift med den tyske Kromands Datter, og da var tysk. Men da hun var død efter at have født ham en Søn, havde han ægtet Farver Carstensens Datter, der var dansksindet ligesom hendes Forældre, og nu var han ogsaa dansk. Han var en duelig Lærer, men jeg erfarede efter Haanden, at han var drikkfældig, men i Smug. Ved Gilderne nød han ingen Spiritus, men han gik hemmelig hen til sin forrige Svigerfader om Aftenen, og her søgte man ved Kaffepunsche at holde hans tyske Sind vedlige. Derfor var der noget skjult i hans Væsen. Efter nogle Aars Forløb fik han Delirium og døde, uden at jeg blev nødt til at træde op imod ham. Hans Søn af andet Ægteskab Marcus Lorenzen blev senere ved min Medvirken en dygtig Student og er nu Cand. mag. og en rig og velanset Mand i Kjøbenhavn, gift med Boghandler Langhoffs Enke.

I Tombøl og Skovbøl vare flinke danske Lærere, som vare meget glade ved at modtage mig. I Traasbøl var en gammel og meget maadelig Lærer Jessen, som aldrig havde kunnet noget. Han var fra Tønder tyske Seminarium, men kunde hverken tysk eller dansk. Med ham havde jeg min Nød, da Kirkevisitatoriet ikke vilde hjælpe mig til at faa ham fjernet. Han skrev f. Ex. paa en Skoleliste sin Undskyldning for et Barn, der havde forsømt: »Jolpet jæmme«, hvilket hidsættes som Prøve paa hans Dansk. Ved Visitats og til Examen havde han altid den samme Catechisation, der begyndte med: »Naar man vil løfte en Sten, hvad behøver man saa?« Svar: »Kraft«. »Og til en stor Sten?« Svar: »Stor Kraft«. Da nu Verden er meget stor, maa Gud ogsaa være meget mægtig.

Først efter en Del Aars Forløb fik jeg ved Biskop Boesens Hjælp den aldeles uduelige Lærer fjernet med Pension. Han blev herover meget forbitret paa mig og søgte at vække andres Deltagelse, som om der var sket ham stor Uret. Det var min Fejl, at jeg ikke satte større Kraft paa at løfte denne Sten.

I Felstedskov var der en lille Biskole. Her var en gammel svag Lærer, som strax efter min Ankomst fik sin Afsked. Først blev en Seminarist C. Lorenzen Lærer i Felstedskov. Han var meget duelig, men blev efter et Aarstids Forløb Lærer i Frøslev i Handeved Sogn. Han er nu Degn i Beftoft. Jeg fik derfor ved Skoleforstanderens og Provstens Hjælp en ny Kandidat M. Nielsen, som de kaldte »en Sæl«²⁵ (ung Fyr), til Lærer, efter at jeg havde examineret ham. Han havde den

Gang kun faa Kundskaber, men meget gode Gaver, og han blev en fortrinlig Lærer. Jeg skaffede ham nogle Aar efter Ministeriets Tilladelse til at ansøge med Seminarister, hvorefter jeg formaaede Kirkevisitoriet til at kalde ham til Tombøl Skole, hvor han endnu virker med usvækket Dygtighed, men med dyb Bedrøvelse over, at han skal tvinges til at fortyske Børnene. Han blev gift med en af mine kjære Konfirmander, og han har flere Gange besøgt mig, og det har altid været mig kjært at besøge ham. Han har nu en gift Datter, der har en flink Lærer paa Als. Han er en rig eller velstaaende Mand og kan derfor være mere uafhængig.

Efter at Pastor Godt var rejst, kunde jeg først drage Aande i Præstegaarden som et Hjem. Jeg anskaffede Karl og Pige og fik fra min Broder en smuk Ridehest, saa at jeg ret kunde gjøre mig bekendt med Sognet, Egnen og Nabopræsterne. Det var en saare hyggelig Præstegaard, et anseligt Stuehus med Kvist til begge Sider, 2 næsten nye Længer med Stald og Lade, en aaben brolagt Gaardsplads med Grave til begge Sider og en Bro med Jærnrækværk. Hele Præstegaarden vedligeholdtes af Sognet uden Udgift for Præsten, saaledes som det er Skik mange Steder i Sønderjylland. Haven var stor og smuk, men blev siden udvidet og forskjønned af mig. Gjennem Haven gik man ad en Stakitlaage til Præstegaardens Mark, og her laa da Kirken faa Minutters Gang fra Præstegaarden. Marken er en regelmæssig, sammenhængende jævn Slette paa 48 Td. Land godt Agerland, inddelt i Kobbeler (Lykker) med smukke levende Hegn af Bøg, Eg, Avnbøg, Hassel, Hvid- og Slaaentorn og ikke faa store Kristtorn. I Haven var en Dam, som i min Tid altid holdt Vand undtagen i et meget tørt Aar, og da ledte jeg ved en Kanal Vandet ind fra en lille Eng ved Gadedammen, hvor der altid er Vand.

De kirkelige Tilstande i Felsted Sogn

I Kirken vare Skikkene en Del forskjellige fra Kongerigets. I Stedet for Kollekten plejede Præster at holde en fri Bøn fra Alteret, vendt imod Menigheden. Jeg optog denne Skik, idet jeg læmpede Bønnen efter min Prædiken, men dog ogsaa ofte benyttede de gamle Kollekte med lidt Ændring ligesom i P. A. Fengers Forslag. Der blev ikke messet, og der kjendtes ikke til Messehagel og Messesærk.

Skriftemaal holdtes Lørdag Formiddag, og Godt havde indført før Absolutionen at henvende nogle Spørgsmaal til Altergjæsterne, saaledes som i det af Kirkeraadet anbefalede Forslag. Dette fortsatte

jeg i de første Aar, men det gik senere af Brug, da det syntes mig en død Form, og Præsten jo i Skriftetalen altid kan lægge Vægt nok paa Betingelsen for at være skikket Gjæst ved Herrens Bord. Der var intet Knæfald, men en Knæeskammel ved hver Side af Alteret, saa at Præsten først uddelte Brødet ved venstre Side, og dernæst, naar der ikke kunde staa flere bagved Alteret, Vinen ved højre Side. Absolutionen meddeltes ikke ved Haandspaalæggelse, men under ét til alle Skriftende. Denne Skik beholdt jeg efter Dr. H. C. Rørdams Raad, med hvem jeg talte om Sagen.

Mange af de tyske Præster havde benyttet Adlers Agende^{25a} med dens vandede Formularer. Men da der herskede fuld lithurgisk Frihed, brugte jeg dels Mynsters Udkast til Alterbog, dels den gamle af Bagger.

Kirkegangen var meget god og blev ikke ringere, men bedre i min Tid. Pladsen uden for Kirkegaarden var om Søndag Morgen, naar Vejret var godt, opfyldt af Kirkegængere, medens nogle samledes i Degnens Stuer. Her opholdt ogsaa Kirkegangskoner sig, indtil Præsten kom. Det var Skik, at Præstens og Degnens Hustruer ledsagede alle Kirkegangskoner, hvorfor de fik Æg eller Høns. Der var i Inventariet nøje bestemt, hvad der skulde betales for enhver Forretning, og dertil hørte, at Præstekonen holdt 5 forskellige Sæt Kristentøj til Barnedaab, som i Forvejen hentedes i Præstegaarden. Det bedste kostede 2 Mk. cour., men de fleste forlangte »det midt«, hvorfor betaltes 1 Mk. eller 1 Mk. 4 Sk. (senere 3 og 4 Rb. Mk. (= 1 Kr. og 1 Kr. 33 Øre). Dette var Præstekonens personlige Indtægt. Der bliver altid ofret, naar der er Ligprædiken, hvilket er en betydelig Indtægt, naar Præsten er afholdt. Men desuden betaltes der »Trauermann«-Gebyr. Ligesaa ved Brudevielse. Brugtes Kongebrev, var der dobbelt Gebyr.

Inden Udgangen af Aaret 1850 havde jeg gjort en stor Mængde Bekjendtskaber og mange Visitter. Alle Vegne modtoges jeg med stor Venlighed, og jeg havde desuden mange Sygeberetnelser, Barnedaab i Husene og Testamenter at skrive, da de dansksindede ikke havde villet have med Godt at bestille, efter at han i 1848 havde erklæret sig for Oprøret. Krigens Gang var for det meste det første Samtale-Emne, og jeg mærkede snart, at Folket var dansksindet i Sind og Skind, uagtet Modersmaalet i Aarhundreder havde været sat til Side. Mange begyndte ogsaa at tale til mig om det Haab, de havde, at jeg vilde blive hos dem og blive valgt til deres Sognepræst. Dette Ønske blev ogsaa mere og mere levende hos mig selv. Jeg længtes vel usigeligt efter Hustru og Børn, men jeg fandt Trøst ved den store

Virksomhed og det glade Haab. Hver Søndag Eftermiddag red jeg til Varnæs, hvor jeg da gjerne forblev til Mandag Eftermiddag. Ofte gjorde jeg paa Vejen til og fra Varnæs forskjellige Besøg i mit Sogn, der næsten gik lige til Varnæs. Uagtet Efteraaret 1850 var i høj Grad regnfuldt og stormende, fandt jeg dog Egnen dejlig. Især er Vejen fra Felsted til Felstedskov ved Aabenraa Fjord særdeles smuk med høje Banker, spredte Bøgeskove og Udsigt over den brede Fjord. Ogsaa Vejen til Aabenraa er smuk, men imod Vest begrænses Sognet af Bjergskov Banker, der vare vilde og nøgne, men frembød vid Udsigt imod Vest til Hostrup Sø og det flade Vesten. Disse romantiske Bakker ere nu for en stor Del beplantede med Gran og andre Naaletræer.

Pastor Godt havde snildelig forstaaet at faa Fattigkollegiet sammensat af Hjemmetyskere og saadanne Dansksindede, som ikke vare ivrige for Modersmaal og Fædreland. Der var først to Kirkeværger, af hvilke den ene var tysksindet, den anden lunken, men ellers brav. Dernæst var der otte saakaldte Ottemænd, af hvilke to vare tysksindede og kun to udpræget danske. Alligevel blev jeg altid behandlet med Agtelse og Værdighed, og jeg satte mig snart ind i Forretningerne. Vanskeligst var det at vænne dem af med den Grundsætning, at man med Hensyn til Fattigforsørgelse skal benytte sig af alle Kneb for at unddrage Sognet Forsørgelsespligt og skyde den over paa andre Sogne. Ligeledes maatte jeg alvorligt paatale, at man vilde sætte fattige forældreløse Børn ud i Pleje ved »Underbud« (Licitation). Men disse sneverhjertede Principper vare den Gang ingenlunde ejendommelige for Slesvigerne. Ofte maatte jeg høre, at en foregaaende Præst Höeck havde været Sognet til uberegnelig Nytte, fordi han var en udmærket Lovtrækker. Han havde dog skrevet Dansk i Kirkebøgerne. Hans Eftermand Jessen havde derimod ligesom naturligvis Godt ført Kirkebøgerne paa Tysk, medens de tidligere vare førte dels paa Dansk, dels paa Tysk. Jeg indførte naturligvis strax at føre dem paa Dansk. Nu ere de atter tyske.

Mine Præstekolleger

Det var mig til stor Opmuntring i min Ensomhed, at jeg saa hyppig fik Brev fra min Hustru, som var flyttet til Kjøbenhavn. Ligeledes opmuntredes jeg ved et Besøg af min Broder Laurits og min Ven Klein, som var Kapellan i Ønslev. Han var opstillet som Reserve ved Præstevalg i Løjt, og da en af de tre Kandidater havde skrevet til Visitato-

riet, at han muligt ikke kunde komme, indkaldte Amtmanden strax Klein, som dog ikke kom til at prædike paa Valg denne Gang. Han blev meget syg, mens han var hos mig; men var dog med mig i Flensborg og Varnæs.

I Aabenraa var Andreas Leth, Adjunkt i Ribe, valgt til Hovedpræst i August 1850 (egentlig dansk Compastor). Han havde ved sin Veltalighed taget den danske Menighed med Storm. Vi bleve Venner, uagtet han som ivrig Grundtvigianer var noget forskjellig fra mig. Men vi vare altid enige i Hovedsagen, og han var kjernedansk.

Jeg var tilstede ved flere Ordinationer i Hjordkær Kirke og fornyede her bl. a. Bekjendtskabet med Peter Christian Garde, som var bleven Præst i Nørre Løgum. I Ensted var Pastor Anton Bay fra Langeland, der havde været Kapellan og Seminarielærer i Bjørnsholm, bleven konstitueret i Sydslesvig. Jeg besøgte ham nu i Støbbæk Præstegaard hos den tysksindede Fru Kjer (født Raben), og han gjengældte Besøget. Vi bleve siden rigtig gode Venner, og dette Venskab bestaar urokket endnu. Han er ikke meget begavet, men brav, kristelig, oprigtig, tjenstvillig og mig af Hjertet hengiven. Han blev 1851 konstitueret og siden valgt til Præst i Kliplev, hvor jeg var hans Skriftefader lige til 1864.

I de andre Nabosogne Kvers og Holebøl var der tyske Præster, Damm og G. Petersen, med hvilke jeg kun havde lidet at gjøre.

I Løjt valgtes i November 1850 den begavede L. A. J. S. de Plessis de Richelieu, der desværre blev drikkældig og 1858 kom til St. Thomas, hvor han døde 1859. Vi havde ikke liden Omgang med hinanden, og han var altid livlig og elskværdig. Hans Hustru, som var pjattet og letsindig, bidrog meget til hans Ulykke.

I Ulderup, som ogsaa grænser til Felsted Sogn, men var længere borte, var den brave danske Præst N. L. Fejlberg, som havde været der under hele Krigen (fra 1847). Ham besøgte jeg med Roth; men det var dog først senere efter hans andet Ægteskab i 1857 med Peter Rørdams Søster, at vi kom hyppigere sammen. Han havde under Krigen været afsat og bortjaget 1850, hvilket gjentog sig 1864, da han var arresteret tilligemed mig i Flensborg.

Efter Julen 1850-51 drev min Længsel efter min Familie mig til Kjøbenhavn, hvor jeg fandt alt vel. Det var paa en Maade dristig, at jeg som konstitueret og tilkommende Valgkandidat forlod Menigheden i fjorten Dage. Men mine nærmeste nye Venner i Felsted forstod saa godt, at jeg maatte længes efter at være nogle Dage hos mine Kjære.

Krigens Afslutning

Efter at den oprørske Armé baade ved Missunde og især ved Frederiksstad var bleven fuldstændig slaaget tilbage, vedblev Krigen dog endnu i nogle Maaneder, dog uden noget større Slag. Men vi maatte hele Vinteren vedblive at levere Hø og Halm til vor Armé ved Slesvig, og min Karl var der et Par Gange, ligesom jeg maatte betale betydelige Bidrag til andre Krigskjørsler.

Endelig hjemkaldte Preussen i December 1850 sine Officerer, som tjente i Oprørshæren, og i Januar 1851 ankom de preussisk-østerrigske Kommissærer, som ifølge Konventionen af 19. November 1850 skulde pacificere Holsten og Sydslesvig. Statholderskabet gav nu endelig efter, og den 9. Februar rykkede 20.000 Østerrigere og 15.000 Preussere ind i Holsten.

Nu kunde vore tapre Soldater drage hjem, og dette blev allerede i Sønderjylland et sandt Triumftog. Nogle bleve fra Flensborg førte til Kjøbenhavn. Blandt disse var min Svoger Carsten Levinsen, der nu var Lieutenant i Linien og ansat ved 7. Bataillon. Jeg tog til Flensborg, hvor det var mig en stor Glæde at møde ham. Byen var aldeles flag-smykket, og da Tropperne kom, modtoges de med Jubel og Blomsterregn fra Husene. Jeg mødte Bataillonens ved Rødeport, fandt strax min Svoger, som blev glad ved at se mig, gik saa med ham mellem Gelederne hen til Søndertorv. En ung Pige tilkastede ham en Blomsterkrans, som han greb paa sin Sabel. Men da han fik Øje paa hende, ilede han ud af Geledet, tog hende om Livet og gav hende (eller tog) et Kys til Tak for Kransen. Han var den Gang og længe efter fuld af Liv og Munterhed samt meget smuk. Vi tilbragte Eftermiddagen sammen i Selskab med nogle andre Officerer, blandt hvilke jeg især mindes Thorsen, der siden kom til Vestindien og derefter levede som Landinspektør og Biavler.

Da Tropperne i de følgende Dage droge hjemad, foranstaltede Befolkningen bl. a. en festlig Modtagelse ved Hostrup, en lille halv Mil fra Felsted. Vi bragte Smørrebrød i store Kurve, og jeg mødte 5-6 Dage i Træk hos Sognefoged Peter Hansen Petersen i Hostrup, der siden blev min Ven.

Det var højst interessant at se de glade Soldater. Officererne bleve trakterede hos Sognefogden, hvis vi havde Vin til dem. Jeg traf flere Bekjendte, bl. a. nuværende Oberst Købke, der var i Maribo Skole, da jeg var Lærer i Skolen. En Overlæge Steenberg forærede mig det slesvigholstenske Jærnkors, som han havde taget af en falden oprørsk

Soldats Bryst, og som jeg har endnu. Der kom et Husarregiment, hvis Mandskab især vare lystige efter de nydte Drikkevarer, men dog ikke anderledes, end at de udmærket kunde foretage Evolutioner til Hest.

Pastor Roth med Hustru var ogsaa med de fleste Dage og morede sig kosteligt med de glade Soldater.

Præstevalg i Felsted

Endelig den 4. Marts 1851 foretoges Præstevalget i Felsted. Mine Medbejlere vare Werliin, der havde prædiket med mig i Hellevad, og C. P. C. Høeg, der blev Katechet i Faaborg 1854. Werliin prædikede denne Gang meget godt. Ogsaa Høeg gjorde et fordelagtigt Indtryk og holdt en god Prædiken. Jeg fik dog næsten alle Stemmer og var meget glad. Faa Dage efter ilede jeg til Kjøbenhavn og derfra efter et Par Dages Forløb med Hustru og Børn til Nykjøbing for at faa mit Gods indpakket og sendt med en Skipper til Flensborg. Min Søster Louise viste os den Kjærlighedstjeneste at drage med os for at hjælpe os. Overreisen var heldig og smuk, og vi holdt 1. April vort Indtog i Felsted Præstegaard, hvor min Hustru og mine Smaadrenge vare henrykte ved alt, hvad de saa.

Jeg blev saa indsat af Amtmanden, som oplæste mit Kaldsbrev, og af den gamle Jep Hansen, som meget naiv fortalte mig, at han havde brugt den samme Tale ved fire-fem Indsættelser, men at han dog havde tilføjet et Par »Ferser« (Salmever). Han var i det hele taget en forunderlig Blanding af ægte sund Sans og Mangel af Dannelse og Takt. Han kunde fortælle de Ting, som ellers ingen meddeler andre, og han generede sig aldrig. Dog havde han mange Kundskaber og havde i sin Tid været en dygtig Theolog og Præst. Men han var bondefødt, og det var derfor, at bondeagtig Plathed var parret med en grunddansk Natur, som hans tyske Dannelse ikke havde kunnet udslutte.

Den første Gang, jeg saa ham i hans eget Hus, viste han mig sine gamle Prædikener og sagde: »Jeg tør ikke (behøver ikke) skrive nogen Prædiken mere, for jeg har jo til alle Helligdage, se blot!« Han var meget hidsig og kunde bande som en Matros. Men for det meste var han hjertelig og venlig.

Han fortalte selv, at han blev konstitueret til Superintendent paa den Maade, at han drog til Flensborg 1850 og gik til Gehejmerraad Tillisch og spurgte ham: »Ved De, hvorfra De skal faa en dansk Superintendent?« Excellencen sagde: »Nej«. Han slog sig da for Brystet og sagde: »Her er Manden!« De tyske Præster gjorde i Smug

tykt Nar ad ham. Derfor og af andre Grunde burde vi danske tage ham i Forsvar, hvilket dog ikke altid skete²⁶.

Amtmand Heltzen, som var hans Kollega som Kirkevisitator, kunde efter sit hele satiriske Anlæg ikke bare sig for at gjøre ham latterlig, naar han talte om ham til os andre. Samme Amtmand, som kort efter, i Oktober 1851, blev Kammerherre, var Student (fra Borgerdydsskolen i Kbhvn.) med mig i 1835. Jeg kjendte ham ej blot fra Studenterdagene, men han var i nogen Tid adjungeret hos Stiftamtmand Jessen, mens jeg var i Nykjøbing. Han var et lyst Hoved, men uden Tvivl med et koldt Hjærte. I de første Aar var han altid yderst forekommende, men tillige tilbøjelig til Spydighed, og han kunde ikke modstaa Fristelsen, naar han kunde sige en (ofte plump) Vittighed paa andres Bekostning. Han fik jo som Amtmand over Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter en meget stor Magt og blev derover meget overmodig og herskesyg. Mødte han saa Modstand eller Kritik, var han højst ubehagelig. Han betragtede mig som en altfor demokratisk Frihedsmand og en fanatisk Dansk, hvorfor jeg efter nogle Aars Forløb kom i Konflikt med ham.

De nye Forhold

Vi følte os snart hjemme og i høj Grad lykkelige i vor Præstegaard, hvor jeg haabede at kunne forblive til min Død. Indtægterne vare meget gode i Forhold til min Alder, og det var især en Behagelighed, at Udgifterne vare smaa, fordi Præstegaarden vedligeholdtes af Menigheden, Avlingen ikke var for stor og Skatterne smaa. Der var 240 Td. Korn i Tiende, som efter Inventaret skulle leveres i Straaet, men efter givet Akkord blev ydet i rent Korn (40 Td. Rug, 60 Td. Byg og 150 Td. Havre). Dertil kom en betydelig Afgift af Kiding, der omkring 1700 havde været en By, men nu tilhørte Staten og senere blev solgt til Rosenørn-Lehn fra Baroniet Guldborgland og Lehn. Det var 213 Mk. courant som Tiendevederlag og desuden 75 Mk. som Erstatning for en betydelig Græsningsret. Den sidste Sum blev af den nuværende Udenrigsminister fordoblet for min Embedstid og uden Tvivl for bestandig. Offer og Accidentier udgjorde ca. 1100 Mk., og derunder var der nogle Lejeafgifter af Jord, der laa fjernt. Det hele kunde med gode Kornpriser udgjøre henved 6000 Kr., og naar Høsten var god, endog mere. Der var ingen Skov, men en stor og ypperlig Tørvemose. Desuden skulde ti Gaarde, som havde Skov og ligge

paa »den kongelige Grund«, o: ikke paa noget Gods, efter Omgang levere Præsten en Bøg, men det blev gjerne tre-fire gode Bøge, altsaa flere Favne, som de velvillig kjørte til Præstegaarden. Der var den Gang seks forskellige Jurisdiktioner i Sognet, nemlig Godserne Kiding, Grøngrøft, Skovbølgaard, Ladegaard og Søgaard samt de kongelige. Disse havde Herredsfoged paa Graasten, mens Godserne havde hver sin Justitiarius. Ladegaard ligger i Kvers Sogn og Søgaard i Kliplev Sogn.

Naar Tiendekornet leveredes i Januar, mødte Bønderne personlig og bleve trakterede med Kaffe, Hvedebrød, Kaffepunsch, Smørrebrød, Brændevin, Øl og Tobak. Det var meget gemytligt, men i Begyndelsen besværligt, da det varede i seks Dage. Jeg fik da anskaffet en Kakkelovn i den store Sal, saa at det indskrænkedes til tre Dage. Mange gave saa »For Skjænken« ikke lidet Overmaal. Havde nogen knapt Maal eller daarligt og urent Korn, blev han til Spot iblandt de andre.

Ved St. Hansdagstid kjørte Degnen og Præsten fra om Morgen Kl. 4 omkring i Sognet for at modtage Smør og Ost. Der var 3 a 400 Pd. Smør, men det kostede for det meste kun 7 a 8 Sk. cour. = 50 Øre, undertiden kun 40 Øre. Nu er alt sligt afløst af en fast Afgift ligesom her i Vonsild, hvor Smørtienden nu betales med 24 Td. Byg efter Kapitelstaxt.

Om Eftermiddagen modtoges Smør og Ost fra Felsted By og Mark. Men da mødte Pigerne i Præstegaarden og bleve trakterede. Siden spillede min Hustru paa Fortepiano for dem, og de spadserede en Timestid i Haven, som de beundrede.

Ved Paasketid blev der leveret en Mængde Æg til Præst og Degn, der indsamledes ved Konfirmanderne den sidste Dag, de vare hos Præsten.

Baade ved disse Skikke og ved at møde ved Gilderne kom jeg snart i Bekjendtkab med alle mine Sognefolk, og jeg gjorde desuden stadig Visitter, ej blot hos Syge og Sorgfulde. Dels derved, dels ved det Forhold, som Præstevalget medfører, bliver Præsten sat i et langt inderligere Forhold til Menigheden end i andre Egne af Landet. De interesserer sig højlig for alle hans Anliggender og ere gjerne, naar der er nogen Anledning dertil – stolte af deres Præst, ligesom de ogsaa med Glæde og en vis Stolthed fremhæve Kaldets Fortræffelighed, Præstegaardens og Avlingens Fortrin o. s. v.

Felsted præstegård. Fot. ca. 1880.

Afviklingen af Forholdet til Pastor Godt

De faa Hjemmetyiskere, som fandtes i Sognet, vare i Begyndelsen tilbageholdende, men bleve siden for det meste venlige imod mig, rigtignok paa Skrømt, saa at de 1864 ved Krigens Udbrud atter viste deres fjendtlige Sindelag. Jeg havde i min Tiltrædelsesprædiken erklæret, at jeg ikke nogensinde vilde bringe Politik paa Prædikestolen, og at jeg vilde stræbe efter at forkynde Kristi Evangelium for alle Guds Børn i Sognet uden Hensyn til deres afvigende Stilling og Meninger. Men paa den anden Side vilde jeg baade som Ungdommens Lærer og Skolernes Tilsynsmand gjøre alt, hvad der stod i min Magt for at styrke Kjærlighed til Modersmaal og Fædreland og Troskab mod Konge og Øvrighed. Men dette var jo enhver ærlig Mands Pligt, og det kaldte jeg ikke Politik.

Nogle Dage efter min Indsættelse kom en af de klogeste Hjemmetyiskere, der gik for at være en intim Ven af Godt og havde været Hovedmanden for at faa ham valgt, til mig og sagde, at jeg ikke maatte være vred paa ham, fordi han ved Præstevalget havde undladt at stemme. Efter at han havde hørt min Tiltrædelsesprædiken, som havde gjort et dybt Indtryk paa ham, ønskede han kun at være min Ven. Det blev han ogsaa i fjorten Aar, i det mindste udvortes, og hans Søn,

som fik Gaarden efter ham, blev helt dansk. Men 1864, da Godt kom tilbage, blev den gamle Ræv atter tysk.

Pastor Godt boede 1850–51 paa Graasten. Da han i Vinteren 1850–51 stadig kom til Hjemmetyskerne i Sognet og af dem modtog Foræringer o.s.v., udstedte Amtmand Heltzen uden nogen Foranledning fra min Side et kategorisk Forbud til Godt imod at betræde Felsted Sogn, og herom fik Dragonerne, som den Gang forrettede Gendarm-Tjeneste og laa paa Slottet i Graasten, Meddelelse.

Herover blev Godt meget forbitret, og da jeg flere Gange maatte besøge ham paa Graasten for at forhandle med ham om Afløsning af Indtægter m. m. og bringe ham Penge for hans Andel i Tiende og andre Indtægter samt nedlagt Sæd, Gjødning o. s. v., beklagede han sig bittert over denne Haardhed. Jeg sagde ham da, at jeg ingen Del havde deri, hvorfor han hjærtelig takkede mig.

Siden, da min Familie var kommen, sendte han sin Frue ledsaget af en Herr Richelsen til Buskmose, en af Egnens værste Wühlere, til Felsted for at afhænde alle de Gjenstande, som han havde efterladt i Præstegaarden. De viste sig begge meget smaalige og begjærlige, og jeg gik ind paa alle deres Fordringer, saa at jeg betalte Godt mange 100 Mk. for deres gamle Sager. Der var f. Ex. en Del sprukne Mælkefade, som i Virkeligheden intet var værd. Min Hustru havde til Fruen erklæret, at hun ikke vilde have dem. Men saa kom Herr Richelsen siden til mig og overtalte mig til at tage dem for en temmelig ublu Betaling. De spiste hos os til Middag, og de talte ved Bordet Tysk til hinanden. Vi taug stille, men de mærkede dog, at det forbavsede os.

Godt blev endnu inden Udløbet af 1851 kaldet til en Fabriksby i Westphalen, hvor han nok var baade Præst og Skolelærer og havde det temmelig smaat. Han indsamlede der en Mængde Bitterhed imod Danmark og den danske Regjering, som uden Tvivl skaffede sig Udbrud i hadefulde Artikler i tyske Blade, der jo stadig vare opfyldte af Løgne om det danske Tyranni i Slesvig. Endelig 1864 kunde saa Herr Godt høste Frugten af denne Udsæd og vise sig i Felsted som en Hævnens Engel, hvilket noksom fremgaar af det følgende.

Da jeg maatte betale Godt store Pengesummer og desuden leve et helt Aar, inden jeg fik Embedets fulde Indtægter, maatte jeg laane mange Penge. Men de fleste bleve strax tilbudne mig af rige Folk i Sognet, for det meste til $3\frac{1}{2}$ prc. Især var der en meget rig og yderst elskværdig Enke Hedevig Høi (udtales Hy), der ejede en stor

Gaard i Traasbøl. Hun var et Mønster paa en kristelig Enke, og baade min Hustru og jeg kom ret til at holde af hende. Hun døde temmelig pludselig efter Sukkersyge efter et Par Aars Forløb, men hendes Søn og hans Hustru vare ogsaa vore gode Venner.

Her er fjernet et mindre afsnit om private økonomiske forhold.

Felsted Præstegaard som Familiens Samlingssted

I Maj 1851 flyttede min Svigermoder og hendes Datter Anna over til os i Felsted, hvor de fra den Tid af fik deres Hjem lige til 1864, ligesom de ogsaa senere vare hos os, min Svigermoder til hendes Død 1872, Anna til hendes Giftermaal 1866 og senere efter hendes Mands Død i April 1876 fremdeles.

Min Svigermoder var en brav Dannekvinde, vistnok uden nogen Skoleuddannelse (hun kunde ikke skrive et Brev), men med en sund, naturlig Forstand, ikke liden kvindelig Takt og et kjærligt Hjerte. Hun kunde dog være meget paastaaelig og stundom herskesyg, hvorfor hendes anden Svigersøn, Præsten Carsten Levinsen, der havde boet hos hende, og hendes Søn Carsten mange Aar efter, at hun kom i Huset hos mig, erklærede, at de aldrig havde troet, det kunde gaa godt i Felsted. Men naar undtages enkelte Sammenstød, kom vi fortræffeligt ud af det med hinanden. Hun holdt særdeles meget af min Hustru og af mine Børn, og jeg tror ogsaa, at hun efter Haanden kom til at holde af mig.

Hun havde den Svaghed, at hun gjerne ville fortælle, hvor ypperligt alt var indrettet og passet i hendes gamle Gaard og Have i Ringkjøbing, og hvor langt, langt ringere alt var hos os. Men da jeg først havde vænnet mig til at høre det, gjorde det ikke længere noget ubehageligt Indtryk. Og jeg er tilbøjelig til at tro, at min afdøde Svigerfaders Gaard med Tilbehør virkelig har været en Mønstergaard. Men Svigerfader, hvem jeg aldrig har set, har vist været en særdeles dygtig og praktisk Mand, og da han var velhavende, kunde han let holde alt i Orden. Hans Enke havde ondt ved at lære, at hun ikke kunde faa alt, hvad hun ønskede sig, og alt »af første Sort«. Hun brugte i mange Aar meget mere end sine Renter. Men saa var hun ogsaa i høj Grad godgjørende, tjenstagtig og hjælpsom. Regnskabsvæsen kjendte hun intet til. Derfor lod hun sin Søn Niels raade uden nogensinde at kræve Oplysning af ham om hendes Status. Saa længe hun levede, var han hendes Kasseimester, uden at hun nogensinde havde nogen Anelse om, hvad hun ejede.

Min Svigerinde Anna var ganske anderledes dannet og belæst, med megen Sans for det romantiske. Hun holdt inderlig meget af min Hustru, der igjen havde en høj Grad af Respekt for den ældre Søster, som kunde faa hende til alt, hvad hun ville. Undertiden følte jeg mig lidt trykket af dette aandelige Formynderskab, men jeg vidste, at Anna var ædel og god i Grunden. Begge Søstre vare fra Barndommen af troende Kvinder. Ogsaa Moderen var from, men i al Enfoldighed, hvilket ikke kunde siges om Niels Levinsen.

I Sommerens Løb (1851) kom min Svoger Hans Levinsen over til os. Han havde i længere Tid været paa Randers Apothek, men var blevet ked af Farmacien og havde af en Proprietær, Anders Pind paa Thustrup, der holdt meget af ham, ladet sig overtale til at gaa til Landvæsenet. Han havde da tilbragt et Halvaarstid paa Thustrup, men i Virkeligheden intet lært og kun været Herr Pind (der var en Karikatur) til Selskab.

Nu kom han til os, og da han sluttede Venskab med min Broder Laurits, der besøgte os, bleve disse to enige om at ville købe en Gaard i Fællesskab. Det var dog først i Begyndelsen af 1851, at de købte en stor Bondegaard i Løjt Kirkeby. Min Svigermoder hjalp dem med Penge, og Laurits fik nogle af sin nye Husbond paa Trøjborg, den bekjendte Knud Knudsen, der havde købt Godset Trøjborg med Visby Hedegaard af Kammerherre Neergaard og var en hovedrig Mand. Gaarden i Løjt havde usle Bygninger, men meget gode Jorder, og Laurits fik den snart i god Stil. Men Hans Levinsen, som intet forstod og som ej heller havde Helbred til at arbejde, passede Huset hjemme og bestilte for øvrigt intet. Resultatet blev saa, at Kompagniskabet maatte høre op, idet Laurits afkjøbte Hans hans Andel.

Det gik i de første Aar godt, da Tiden var god, og Hans kom atter til Felsted, hvor han i det hele havde sit Hjem. Da han var inderlig god og holdt meget af at sysle i Haven ligesom jeg, havde vi det altid gemtligt og godt. Men vi fandt dog alle, at Hans, som havde været en meget flink og proper Farmaceut, burde blive ved det, han havde lært.

Han tog saa imod en Plads hos Apotheker L. Henningsen paa Graasten, en bekjendt Patriot. Her kom det Apothekeren til Nytte, at Hans ved sit folkelige Væsen og sin yderst kjærlige Karakter havde vundet en Mængde Bønders Venskab i Felsted Sogn. Derfor søgte senere Apotheker Stisgaard i Aabenraa at faa ham til Medhjælper,

hvilket ogsaa lykkedes. Saaledes blev han endnu jævnlig vor Gjæst, da han tilbragte alle Fridage hos os. Han hang med hele sit Hjerte ved sine Søstre og sin Moder, og han var altid min tro Ven.

Med Carl Iversen, hvis gamle Fader døde i Oktober 1851, indgik Hans snart et fortroligt Venskab, og med Søsteren Elline, der var forlovet med en Styrmand Sølling, blev han ogsaa nøje bekendt. Han udtalte ofte med Beundring, at han aldrig havde drømt om, at der kunde findes en saa dannet Bondepige. Men hun var da ej heller slet og ret Bondepige, thi hun havde i sin Barndom deltaget i Pastor Jessens tyske Undervisning, havde læst meget, og hendes Forældre stode da ogsaa i Dannelse betydeligt over almindelige Bønder. Min nuværende kjære Svigerinde har lige saa megen sand Dannelse som andre Fruer. Da hendes Forlovede imod hendes Ønske 1851 drog til Guldminerne i Kalifornien og siden ikke har ladet høre fra sig, betragtede hun Forlovelsen som hævet. Formodentlig er han allerede i hine Aar (1851-52) afgaaet ved Døden. Med min Svoger Hans blev Elline Iversen ikke forlovet før 1865.

Begivenheder i den nærmeste Familie

Medens Aarene 1851-53 i det hele vare meget lykkelige for mig og mine Omgangsvener i Felsted, indtraf der tillige Begivenheder, som bragte mig og mine Sorg og Smerte. Den 5. August 1852 døde min kjære næstældste Søster Anna Posselt i Holeby. Jeg vidste nok, at hun var svag, men havde ved et Besøg hos dem i 1851 endnu fundet hende rask og munter. Hendes Død kom mig derfor uventet, da jeg først den 8. August fik Brev fra Søster Maria om hendes sidste Sygdom. Men Dagen efter kom min Ven Roth for at bringe mig Hjops-posten. Jeg rejste strax til Falster, men naaede først Ønslev paa hendes Begravelsesdag, red derpaa over Guldborg til Holeby og fandt min Svoger Posselt meget fattet, om end dybt bedrøvet. Min gamle Fader sagde, at han glædede sig ved Tanken om at træffe sin kjære Anna, naar han snart selv skulde herfra.

Fra den Tid af blev min Fader²⁷ stadig svagere, men var altid mild og glad. Han hensov den 3. Marts 1853 i en Alder af 75 Aar 6 Mdr. 27 Dage. Jeg fik ikke Budskabet før den 7. Marts, og da det var i den travle Fastetid, kunde jeg ikke tænke paa at rejse til Ønslev. Klein holdt en smuk Mindetale over ham, som han lod trykke. Min Moder bar det med stor Ro.

Min Svoger Carsten Levinsen, der var bleven gift 1847, levede den

Gang som Timelærer og Forfatter. Han havde udgivet Tholucks Andagtstimer, der skaffede ham betydelig Indtægt og Anseelse. Senere udgav han Tholucks Prædikener og 1853-56 sin store og fortjenstfulde Real- og Verbalkonkordans. I 1849 var han bleven Præst ved Frederiks Hospital. Han besøgte os ofte. Den 11. Juli 1851 holdt Svoger Carsten min tredje Søn Svend Mørk Hansen over Daaben i Felsted Kirke. Han er født d. 18. Juni 1851 7^{1/2} Aften. Carsten var netop hos os, da min Søster Anna døde. Hans Hustru Elise, der altid var mild og kjærlig, følte sig meget glad hos os. I 1852 besøgte de os sammen med deres Dreng Immanuel og Theodor.

Men saa kom Choleraen 1853 til Kjøbenhavn, og da den rasede allerværst paa Hospitalet, hvor de boede, var det ikke saa underligt, at den ogsaa angreb Præstens Hus, hvor der var Syge paa alle Kanter. Elise var endnu frisk om Morgenen d. 19. Juli 1853, men var Lig inden Aften. Min Hustru, som holdt inderligt meget af sin Søster og allerede havde mistet en Søster og en Broder, var længe dybt bedrøvet.

En omtale af indkvartering af et par danske officerer, Moltke og Stagemeier, er udeladt her.

Carsten Levinsen giftede sig ikke igjen, men levede nærmest for sine to Sønners Opdragelse og beskæftiget med Udgivelsen af sin Konkordans og flere Skrifter, besøgte mig hvert Aar med sine Sønner, og jeg fulgte da gjerne med ham til hans Broder i Kværn, senere Munkbrarup, og hans Søster i Grumtofte, senere Gelting. Han blev 1858 residerende Kapellan ved Trinitatis Kirke. Han var en alvorlig, kristelig Mand, og en saare flittig og kyndig Forfatter, ei uden poetisk Begavelse. Men som Præst i Hovedstaden var han næppe paa rette Sted, da hans Gaver ikke gjorde ham skikket til at samle mange Tilhørere, uagtet han kunde tale baade opbyggeligt og smukt. Men han var ofte frastødende i sit Væsen og aldeles ikke smidig eller skikket til at vinde Folkegunst.

Den 23. Juli 1856 Kl. 3^{1/2} Eftermiddag fødte min elskede Lotte sin fjerde Søn. Han blev – efter at min Hustru i 14 Dage havde været betænkkelig syg – døbt i Felsted Kirke den 31. August 1856 og kaldet Volmer Johannes Mørk Hansen. Han blev ikke opkaldt efter nogen, men hans Moder vilde gjerne, at han skulde hedde ligesom Apostelen Johannes, idet hun mente at have Anelse om, at han vilde blive kjærlig og blød af Karakter, hvilket ogsaa er bleven stadfæstet. Jeg bad saa om, at det nordiske Volmer maatte tilføjes. Min Hustrues Barndomsveninde Thora Krebs var hos os, da han blev født, men

kunde ikke blive til Daabsdagen. Saa vidt jeg mindes, blev han baa-
ren af Pastor Roth, medens Elline Iversen stod Fadder samt min Svi-
gerinde Anna Levinsen.

I Aarene 1857-59 henflød mit Liv roligt og lykkeligt uden mærkeli-
ge Forandringer. Jeg led i disse Aar ikke lidet af indvendige Smer-
ter og Trykken for Brystet, som vor Læge, Fysikus Paulsen, paastod
var af nervøs Natur. Jeg maatte forsage Kaffe og Spiritus, hvil-
ket faldt mig let, og drikke kogt Mælk. Ligeledes brugte jeg en Mæng-
de Morphin-Pulvere og blev ofte kopsat, uden at det dog vilde
hjælpe. En Gang, da Jordemoderen kom for at kopsætte mig, udraabte
vor lille Erhard: »Nu ved jeg, at Far skal have en Lille, for Jorde-
moderen er gaaget ind til ham!«. Jeg kunde dog i Reglen passe mit
Embede og tage Del i Alt, men enkelte Gange var det smertefuldt
som Mavekrampe, saa jeg ikke kunde sove om Natten. Da vi senere,
i 1860, fik en ny Læge, Fysikus Tolderlund, en fortræffelig Mand,
gav han mig nogle Draaber af en temmelig stærk Gift (Nux vomica,
Rævekager), som kurerede mig. I Januar og Februar 1858 var min
Hustru meget syg, men kom sig dog nogenlunde igjen. Saa nedkom
hun den 5. April med en dødfødt Datter. Rimeligvis er dennes Død
allerede indtruffen, da hun var syg i Februar. Hun var meget bedrø-
vet, især da vi jo længe havde ønsket en Datter til de fire Sønner.
Jeg takkede dog Gud, at hun atter blev sund og stærk.

Til 1. November fik vi en Huslærer til vore Drengene, da Lorens nu
var 10 Aar og Erhard 8^{1/2}. Det var en Seminarist Peter Uhrbrand fra
Snedsted, som min Broder sendte os. Han var ret flink, havde Lyst
til Kundskab og var flittig og sædelig, men noget tør og forskruet.
Han lod gjerne Drengene sidde og ligge, som de vilde (ofte under
Bordet), og hans Tale var ofte langt over deres Fatteevne.

Vi havde paa samme Tid en ung Husjomfru, Mette Reuter, Datter
af Sognefoged og Stænderdeputeret Reuter i Stollik i Løjt Sogn. Hun
lærte først Husholdning hos os, blev meget flink og var en yndig
Pige, som min Hustru holdt meget af. Hun havde flere Tilbedere,
men blev 1858 forlovet med en Skibskaptajn Hemmet i Løjt. Da hun
var munter og drev lidt Gjæk med Uhrbrand, troede denne, at hun
var forelsket i ham, hvilket han i et langt Brev betroede mig, idet
han tillige meddelte mig, at han havde en Kjæreste i Jylland. Jeg for-
sikrede ham, at han tog fejl af hendes Følelser og bragte ham omsider
til Ro. Hun rejste saa fra os 1. Maj 1858, blev gift med en brav Mand,

hvem hun siden fulgte til China, men mistede ham efter nogle Aars Forløb og blev i kort Tid aldeles graahaaret.

Uhrbrand rejste i September 1858 og blev Skolelærer i Ulstrup ved Kallundborg. Jeg læste nu selv med Drengene til November, da vi efter nogen Betænkning fik Cand. phil. Frederik Utke. Han var et ejegodt Menneske og en duelig Lærer med mange Kundskaber, men han havde været paa gale Veje, og jeg blev stærkt advaret imod at tage ham. Alligevel bestemte jeg mig dertil, især bevæget ved et Brev, hvori han paa en rørende Maade udtalte sin Beslutning om at rejse sig. Min Kone og især hendes Søster betragtede det derefter som en hellig Pligt at modtage ham, og jeg kan sige, at det blev til stor Velsignelse for ham og næppe til Skade for mine Børn.

Disse vare ikke meget begavede, og navnlig viste Lorens sig meget langsom i Udvikling. Derimod gjorde Marcus Lorenzen, den afdøde Degns Søn, som uden Godtgjørelse deltog i Undervisningen, langt bedre Fremskridt, hvorfor Utke stærkt fraraadede Lorens at studere. Han kom saa tilligemed Marcus Lorenzen i Haderslev lærde Skole i 1861, i Realklasserne. Tiden viste dog, at der snarere var Tale om en sildig Udvikling.

Forøvrigt kom mine Sønner alle til at holde meget af Utke, som var flittig og grundig som Lærer og hjærtensgod som Menneske.

Da Jomfru Reuter forlod os, fik vi en ung Pige fra Ringkjøbing, Inger Møller, hvis Fader havde tjent hos min Svigerfader, og som var kaldt op efter min Svigermoder. Hun lærte først Husholdning og blev efterhaanden flink.

Min anden Svoger Carsten Levinsen (den Yngre) blev i 1857 juridisk Candidat med Laud, og nu blev hans Forlovelse med Sofie Lund deklareret, da hendes Fader næppe vilde tillade det, saalænge han kun var Student. Han var dog tillige Lieutenant i Linien. Han kom nu i Sommeren 1857 med sin Kjæreste, som blev os meget kjær. I 1859 blev han konstitueret Borgmester i Ribe, hvor han gjorde god Fyldest. Han tog derpaa Auditør-Examen og blev Auditør i Næstved, hvorpaa han havde Bryllup 15. Maj 1860.

Den 19. April 1859 viede jeg i Felsted Kirke min Broder Laurits. Hans Brud, Christine Michelsen, Datter af afdøde Skibsbygger Mads Michelsen i Aabenraa, var en smuk, hjærtensgod og from ung Kvinde, som gjorde min Broder til en lykkelig Mand. Desværre vare begge hendes Forældre døde af Tæring, og hendes Søkende saa vel som hun selv bare vistnok Spiren til Sygdommen i sig. Hendes Bro-

der Jakob Michelsen, Gaardejer i Kolstrup, forhen dansk Lieutenant, er ogsaa svagelig.

Ved min Broders Bryllup gjorde jeg første Gang Bekjendtskab med Tobaksfabrikant Jens Peter Junggreen, den Gang en ung Mand, som strax forbavsede mig ved sine livfulde, klare danske Udtalelser. Det var mig fra den Tid af altid en Glæde at samles med ham. Hans daværende Hustru var en kjær Veninde af min nye Svigerinde, en Plejedatter af den loyale Pastor Holdt i Aabenraa. Hun var munter, smuk og elskværdig, og vi kom fra den Tid af ofte sammen i Løjt. Junggreen fortalte med Liv om sine Rejser i Amerika og Australien, men han var ogsaa godt inde i de politiske Forhold.

Paa Rundrejse til Familien

I 1854 foretog jeg med min Broder Laurits og min 5-aarige Søn Lorens en Rejse til Falster for at vie min Søster Louise. De havde Bryllup i Ønslev den 4. Maj 1854, og der blev nu holdt Auktion i Præstegaarden, saa at mit gamle Hjem opløstes. Klein var Kapellan i Hjertebjerg paa Møen, og her flyttede min Moder over til dem. Det var mig saare kjært, at jeg den 4. Maj 1879 i Bregninge kunde holde Tale til dem ved deres Sølvbryllup. Uagtet de kom rigtig godt ud af det sammen, og min Moder holdt meget af Klein, fandt hun dog, at her var for knebent paa alle Kanter, og hun flyttede da til Nøbølle til sin ældste Datter, hvor hun blev til sin Død. Hun besøgte os i Felsted 1855 og var med mig og Hans Levinsen til et stort kirkehistorisk Møde i Ribe 30. August 1855, hvor vi boede hos Byskriver Peter Tvede, der var Hospitalsforstander og tog yderst hjertelig imod os. Vi besøgte da med hinanden Mourits Mørch og hans unge Hustru i Rejsby. Min Moder var den Gang overordentlig rask og kunde gaa lange Ture uden at trættes. Hun var i 1855 over 75 Aar.

I Maj 1856 rejste min Moder til Thy for at besøge Broder Niels. Og da hun efter sin Broder Niels Mørch, som havde været Kjøbmand i Aalborg, men var død ugift, havde arvet, saa vidt mindes, 1200 Rdl., sendte hun min Broder Laurits og mig Rejsepenge og bad os om at møde hende i Aalborg. Vi mødtes da i Aarøsund og toge med Dampskib til Aarhus, besøgte Biskop Brammer og toge til Randers, hvor vi besøgte vor Kousine, der var gift med Major Faber, og min Hustrues Kousine Anna, der var gift med Prokurator Olsen. Det var meget vakre Familier, og de toge hjerteligt mod os. Derfra toge vi til Aalborg,

som vi aldrig havde set, traf vor kjære Moder sund og munter hos Kousinen, og jeg besøgte tillige Søren Levinsen, min Hustrues Fætter, der drev en stor Kornhandel og var en flink Mand. Han blev siden en stor Beundrer af Biskop Kierkegaard og tilsidst smittet af hans Tungsind.

Fra Aalborg toge vi med Moder til Thisted og Snedsted og havde nogle herlige Dage hos min Broder Niels, der var i høj Grad elsket af Menigheden og af alle. Med ham besøgte vi Nabopræster og Herregaarde, og vi vare første Gang ved det brusende Vesterhav. Min Moder, som den Gang var over 76 Aar, var meget rask og glad ved Rejsen. Hun blev i længere Tid i Thy.

Min Broder havde den Sorg at miste to elskelige Børn af Halsssyge, efter at han i Forvejen havde mistet en Datter og to Sønner. Senere døde efter Haanden alle hans Børn undtagen den ældste Søn Erhard, der er Dyrslæge i Vordingborg og ganske har Moderens Natur og lune-fulde, ustadige Karakter⁵.

Den nærmeste Vennekreds

Foruden med Præsterne Roth og Bay omgikkes vi især med Forpagter Tolderlund paa Søgaard, der ligger smukt ved Søgaard Sø i Klipleve Sogn, kun $\frac{1}{2}$ Mil fra Felsted. Han er en rask og dygtig Mand, udmærket Landmand og dansk med Liv og Sjæl. Hans Hustru var ogsaa en vakker og dygtig Husmoder og den Gang en meget smuk ung Dame. Hun havde en Tante, Jomfru Dencker, som holdt Hus for Agent Lund i Kbhvn., der blev min Svogers, unge Carsten Levinsens, Svigerfader. Vi kom derfor snart i nøje Bekjendtskab, og snart var det en Regel, at vi fire Familier skiftevis samledes hos hinanden om Søndagen, desuden kom vi naturligvis sammen ved Familiefester.

Roth havde en Datter Sofie og en Søn Andreas, der vare født i Frederikshavn, en Datter Petrea var født i Asserballe. Nu fødtes i Varnæs en Søn, der holdtes over Daaben af mig og kaldtes Vilhelm. Han døde efter et Par Aars Forløb til stor Sorg for Forældrene, men de fik snart en anden Vilhelm.

Fru Roth var flere Gange farlig syg, men fik en udmærket Bistand af den unge Læge Jul. Boje paa Graasten, hvem vi stiftede Bekjendtskab med. Det var en saare elskværdig Mand og en fortræffelig Læge. Hans Hustru, født Secher fra Engelsholm, var ogsaa meget indtagende; begge vare oplyste Kristne.

Paa Graasten boede ogsaa vor Herredsfoged Hother Smith, med

hvem jeg ofte havde Forretninger. Han var en udmærket Jurist og en højst elskværdig Mand, og hans Hustru, født Øst, var en rigtig rar og venlig und Kone. Jeg følte mig meget tiltrukken af disse to Familier, som senere ofte kom sammen med os. Ivrige Danskere vare de alle.

Og da vi stiftede en Sparekasse for Sundeved og Omegn, hvor jeg blev Meddirektør, kom jeg ofte til Graasten for at være tilstede ved Udlaan m. m. Vi fik til Bogholder den flinke Degn Olsen paa Graasten, der var en fortrinlig Regnskabsfører. Her samledes vi ogsaa ved Generalforsamlinger med Egnens ledende danske Mænd. Kassen trivedes ypperligt og havde snart over 100.000 Rdl. at disponere over, medens den tyske Sparekasse, som væsenlig styredes af den tyske Kjøbmand Ahlmann paa Graasten, gik tilbage.

Olsen blev siden Klokker i Horsens, hvortil Biskop Brammer af Ven-skab for mig kaldte ham. Han er bleven Dannebrogsmænd, men har havt megen Sorg ved sin Hustrues, sin Søns og sin Datters Død.

Medlemmerne af Aabenraa Provstis Konvent

Det var i høj Grad lykkelige Aar for det danske Folk i Nordslesvig, da Krigen var endt med Hæder, og den danske Regjering fik nogen-lunde frie Hænder til at beskytte Modersmaalet og den danske Be-folkning. Ikke mindst vare disse Aar lykkelige for de unge danske Præster, som Menighederne havde valgt og nu sluttede sig til med Tillid og Kjærlighed. Man kan ogsaa med fuld Sandhed paastaa, at Regjeringen i det hele var heldig med Valget af Embedsmænd, navn-lig Præster.

I min Kreds, Aabenraa Provsti, dannede vi et Konvent, hvis Med-lemmers Billeder nu hænger i mit Værelse, og som det er mig en ve-modsblandet Glæde at mindes.

Roth har jeg ofte omtalt. Han var den, med hvem jeg mest omgikkes. Jeg kunde godt se hans Svagheder, navnlig at han var en daarlig Øko-nom, og at han opdrog sine Sønner med saa stor Svaghed, at Resul-tatet ikke kunde blive godt. Han sagde selv om dem, at de vare saa »fløsede«, d. v. s. løgnagtige, upaalidelige, om end godmodige. Men Roth havde mange elskværdige Egenskaber, var livlig, vittig, begavet og i høj Grad tjenstagtig og gjæstfri. Dertil var han oprigtig, og naar han i Hidsighed forløb sig, erkjendte han det strax. Mig var han meget hengiven, og jeg blev altid glad ved at se ham.

Bay har jeg ogsaa omtalt som min tro Ven. Han og Roth og jeg dan-nede et Kløverblad, som i hele Perioden 1850–64 stadig kom sam-

men og forhandlede alt med hinanden. Han var en god Økonom og desuden velhavende fra Hjemmet; fik ogsaa Formue med sin Hustru, der var Datter af en rig Proprietær Pilegaard paa Langeland. Hun var meget tilbageholdende, men vi bleve altid bedre Venner, idet hun vandt ved nærmere Bekjendtskab.

I Ensted (Støbbæk Præstegaard) blev Pastor Kjer, som var tysk, ved at være min Nabo til 1858, da han blev valgt i Ris efter den gamle dansksindede Wulf. Med ham havde jeg ingen Omgang (han drak ogsaa), men hans Eftermand J. Poulsen, som havde været Slotspræst paa Augustenborg, blev fra 1858 min Nabo og Ven, og det har han været siden. Han er noget tør, men en dygtig og veloplyst Mand, som især skriver klart og godt.

I Løjt var Richelieu Præst til 1858. Han var altsaa min Broders og Svogers Præst, og de holdt begge af ham, om de end bedrøvedes over hans Svaghed (daarlig Økonom, noget drikfældig). Han havde ypperlige Evner, prædikede smukt og var elskværdig i Omgang. Hans Hustru var letsindig, forfængelig og upraktisk, men kunde ogsaa være elskværdig.

Da han drog til Vestindien, hvor han snart efter døde, blev Jonas Olsen valgt til hans Eftermand. Han er en hjærtensgod og meget begavet Præst, og nu er han min tro Ven. Hans Hustru var dygtig i sit Hus, men havde et heftigt og herskesygt Sind, saa at hun aldrig kunde beholde Piger, Jomfruer eller Lærerinder mere end et halvt Aar ad Gangen. Hun døde 1869, mens han var Præst ved Tugthuset i Viborg. Hans anden Hustru, hendes ældre Søster, er vakker og elskværdig.

I Løjt var der ogsaa et Diakonat. Her prædikede min Svoger Klein paa Valg i November 1852²⁸ og gjorde sine Sager meget godt, men Menigheden valgte Frederik Suhm Kinch, der var Lieutenant og havde været saaret ved Dybbøl. Det var de Danske, der valgte ham, fordi han havde udgydt sit Blod for Slesvig. Han var en from og elskværdig Mand, men meget godtroende og let at skuffe. Han var just ikke begavet, men talte af en inderlig Tro. Min Broder kom til at holde meget af ham ligesom vi andre. Han blev senere Præst i Vrejlev, men han døde pludselig ved Landemødet i Aalborg i 1874, just som han havde begyndt et Foredrag. Han efterlod en talrig Børneflokk, og der blev siden af hans Venner indsamlet Bidrag til hans Enke.

I Øster Løgum valgtes i November 1850 Otto Binzer, som jeg kjendte fra »Akademikum«. Han er en i alle Maader brav og dannet Mand, omend noget tør som Prædikant, men særdeles praktisk som admini-

Medlemmerne af Åbenrå provstikonvent

Stående fra venstre: Jonas Olsen, Løjt; Otto Binzer, Øster Løgum; Mourits Mørk Hansen, Felsted; Andreas Leth, Åbenrå; Christian Ishøy, Bedsted. – Siddende fra venstre: Christian Poulsen, Ensted; Daniel Luplau, Hellevad-Egvad; Frederik Suhm Kinch, Løjt; Henrik Roth, Varnæs; Anton Bay, Kliplev.

strativ Embedsmand. Vi kom kun sammen ved Konventerne, som de første Aar holdtes skiftevis i Præstegaardene. Nu, da han er Præst i St. Jørgen ved Svendborg, er han bleven min Duskammerat, og jeg har haft Glæde af at samles med ham hos Bays, Roths, samt i hans smukke Præstegaard. Hans Hustru, som var Datter af den fortjente og elskelige gamle Erslew, Udgiveren af Forfatterlexiconet, døde 1878. Hun var en god og brav Kvinde, og da hans eneste Søn og Barn, som er Læge, er ansat i Grønland, er denne min kjære Ven nu meget ensom.

I Hellevad valgtes 1859, da Jonas Olsen blev Hovedpræst i Løjt, D. C. Erh. Luplau, der var Præst i Ladelund ved Tønder. Han var en brav Mand, som blev meget afholdt af sin Menighed, medens hans Hustru, født Monrad, en Søster til Overlærer og Redaktør Monrad i Flensborg, ved sin Lunefuldhed og andre besynderlige Egenskaber altid vakte Anstød. Luplau kom efter Krigen til Varde, hvor han endnu er, saa at jeg undertiden træffer ham i Ribe. Han er Fætter til min Svigerinde Mariane Levinsen, Højesteretsadvokatens Hustru, da hans Moder, født Haderup, er hendes Tante.

I Bedsted valgtes 1850 Christian Fr. Ishøj fra Ærø, hvem jeg kjen-
der fra Studenterdagene, da han fik af »Filadelfia«, mens jeg var i
Bestyrelsen. Han var ogsaa brav, begavet og i høj Grad livlig, saa
han undertiden stødte Folk ved sit ligefremme Væsen. Jeg fandt ham
altid flink og interessant. Han boede for langt fra Felsted, til at vi
kunde samles ofte, undtagen ved Konventer, hvor han aldrig svigtede.
Han kom før Krigen, i 1861, til Sindal ved Hjørring, og Konventet
gjorde et smukt Afskedsgilde for ham i Aabenraa, hvortil Andreas
Leth skrev en smuk Sang. Jeg traf ham i 1865 som Medlem af Rigs-
raadets Landsting, da jeg var Medlem af dets Folkething. Hans
første Hustru døde 1853, hvorefter han ægtede hendes ældre Søster,
begge Søstre til Admiral Braag.

Andreas Leth i Aabenraa har jeg oftere omtalt. Han var den eneste i
vort Konvent, som var ivrig Grundtvigianer, hvorfor vi havde mange
livlige Ordskifter med ham. Den eneste, der stod ham nær i kirkelig
Retning, var Kinch. Men Leth var uden Tvivl en af de dygtigste og
selvstændigste af Partiet, og det var altid lærerigt at forhandle med
ham. Han var i høj Grad veltalende, og hans Bibellæsninger, som jeg
undertiden har bivaanet, vare ypperlige. Hans Hustru, Datter af Pro-
fessor, Rektor Thorup i Ribe, er brændende i Aanden ligesom han.
Han har undertiden skrevet Ting, som han ikke godt kan staa ved,
f. Ex. at Sakramenterne skulde tabe deres Kraft ved den administ-
rende Præsts Vantro, hvilket strider mod den lutherske Lære. Lige-
ledes sværmer han for Valgmenigheder og Friskoler. Men han taler og
skriver altid med Dygtighed og af ærlig Overbevisning. Da han 1863
blev præst i Ulsø og Øster Egede, holdt Konventet et Afskedsgilde
for ham, til hvilket jeg skrev en Sang, som blev trykt.

Jeg har saaledes gennemgaaet de første og stadige Medlemmer af
vort Konvent. Der var vel endnu en dansk Præst i vort Provsti, nemlig
Erhard Mühlenstedt i Bjolderup²⁹. Men han traadte ud af vor Kreds,
fordi ingen af os havde Tillid til ham. Vi opdagede en Gang, at han
som en Spion havde bragt Kammerherre Heltzen nogle ugunstige
Ytringer, der i Konventet var falden om denne vor første Kirkevisita-
tor, hvem ingen af os ret kunde finde Behag i, da han gjerne vilde
spotte, hvad der var os helligt, baade Kristendommen og Danskhe-
den. Han sagde saaledes en Gang ved en Visitats i Felsted, at han i
Korthed kunde gjengive Indholdet af Andreas Leths (hans egen Sog-
nepræsts) Prædikener saaledes: »Vi have alle fortjent at blive levende
radbrækkede, men de, som vilde komme til ham, kunde slippe med

Forbedringshuset!«. Det var hans Opfattelse af Evangeliet om Synd og Naade. Derfor talte ogsaa Leth, en Gang, da Heltzen gik til Alters hos ham, om Judas, der kyssede Herrens Legeme, da han vilde forraade ham til hans Fjender.

Jeg tror nu ikke, at man skulde bedømme Heltzen slet saa haardt. Han er uden Tvivl som mange andre Verdensbørn, kun, at han ikke har Takt nok til at holde sine spottende Vittigheder hos sig selv.

Andre Præstevenner og -bekjendtskaber

Med Præsterne i Sønderborg Provsti havde jeg ogsaa en Del Omgang, og jeg var ikke sjelden som Gjæst tilstede ved deres Konventer, navnlig i Ulderup hos Fejlberg. Her mødte den brave og artige Kr. Karstensen, Præst i Dybbøl, en Bondesøn fra Als, som fra 1857 af var Provst. Vi vare altid Venner, og det var mig kjært, at jeg ved hans Død i Gjelsted i November 1882 tilligemed A. Leth kunde holde Ligtale over ham.

I Sotrup var den yngre Krog Meyer. Hans ældre Broder var den bekjendte Præst i Ulkebøl paa Als (almindelig kaldet Ulke-Meyer). Han var en smuk og dannet Mand, egentlig kun Diakonus, prædikede paa Valg i Dybbøl 1858, hvor General Bülow's Søn blev valgt. Hovedpræst i Sotrup blev 1857 den bekjendte Nis Hanssen, hos hvem jeg sad fængslet 1864.

Med Pastor Nikolaj Emil Engell i Adsbøl-Graasten kom jeg ogsaa sammen. Han havde været Seminarist og kom til sit nye Embede fra Vallø, hvor han havde været Kantor. Han var udmærket begavet, brændende i Aanden og i høj Grad nidkjær og virksom. Han besøgte mig oftere i Felsted, og jeg prædikede for ham i hans Sygdomstid. Hans sidste Leveaar opfyldtes af ivrig Syslen med Salmer, men ogsaa i denne Sag arbejdede han med en saa feberagtig Iver, at han ikke kunde tale roligt eller taale Modsigelse. Hans Salmebog er dog et meget fortjenstfuldt Arbejde, men den opnaaede ikke at blive indført til Kirkebrug nogen Steder. Efter nogen Tids Sindssvaghed døde han den 17. April 1861, og blev i 1862 efterfulgt af H. G. Clausen Gad, Søn af Biskoppen og Søstersøn af Prof. H. N. Clausen. Han havde været Katechet i Flensborg, en ganske flink Mand, med hvem jeg omgikkes i den korte Tid, da vi vare Naboer.

Det varede ikke længe, inden det lykkedes mig at faa et Par af mine Venner udnævnt til Præster i Angel, nemlig først Immanuel Barfod, der i Juli 1851 kom til Oversø, en Mil sydfør Flensborg, hvor han

gjorde fortrinlig Fyldest, og hvor jeg ofte besøgte ham. Han kom 1854 til Sørup i Angel, hvor hans Stilling blev vanskeligere, da Sog-net er gennemgaaende tysksindet, om end mange talte, og alle forstode Dansk. Men han klarede sig godt.

Til Kvern fik jeg gennem Regenburg min kjære Ven, min Hustrues Fætter, Lorens Levinsen, udnævnt 1852³⁰. Vi besøgte ham oftere her og senere i Munkbrarup, hvor han blev Præst 1859. Han var en flink Præst og en elskværdig og tro Ven. Hans Hustru Caroline Ree, født Jødinde, Steddatter af Redaktør Bernhard Ree, var som ung meget smuk, men blev senere uformelig stor og besynderlig lad, saa at hendes Mand ikke blev lykkelig. I Munkbrarup var det altid en Glæde at besøge dem.

Hans Svoger Jacob Hansen, gift med hans Søster Madsine (min Hustrues Veninde og Kousine), blev Præst i Grumtofte og senere i Gjelting, og jeg har besøgt ham begge Steder.

Da Jacob Hansen og Lorens Levinsen begge vare hidsige og paastaaelige, skjændtes de ofte. En Gang, jeg var med Lorens Levinsen i Gjelting, kom de strax den første Aften i det heftigste Skjænderi over en Bagatel. En anden Gang flere Aar derefter, da Jacob Hansen kom til Kjøbenhavn og skulde bo hos sin Svoger, kom de ligeledes i Disput, der gik saa vidt, at Hansen pakkede sin Kuffert og tog hen paa et Hotel. Og dog vare de begge gode og brave Mænd og kristelige Præster.

Da jeg ogsaa besøgte Barfods Ven og Svoger, Lieutenant Eiler Hagerup i Store Solt, en udmærket Sprogforsker, men desværre brystsyg, død 1862, blev jeg meget fortrolig med Sprogforhold og andre Tilstande i Angel, hvilket senere kom mig til Nytte i Kampen med Tyskerne og alle Modersmaalets Fjender. Jeg besøgte jævnlig Skolerne i de blandede Distrikter og erfarede med Glæde, at det faldt Børnene let og naturligt at lære deres Kristendom paa deres Fædres Maal. Nu er alle disse Skoler helt tyske, og der prædikes aldrig dansk.

Ved Breve fra min Ven og Velynder Biskop Brammer henledes min Opmærksomhed paa Johannes G.D.Kok³¹, der havde været Kapellan i Aarhus, og nu i Maj 1851 blev valgt til Præst i Burkal. Jeg besøgte ham med min Svoger Hans Levinsen paa en Rejse, som vi gjorde sammen til Ribe om ad Visby Hedegaard, hvor jeg besøgte min Broder. Kok og jeg vare begge ivrige for den danske Sag. Vi bleve snart Venner og senere Duskammerater. Han var en meget veltalende Mand og satte sig med stor Flid og Dygtighed ind i Sprogforholdene i Søn-

derjylland, hvorom hans Skrifter vidne. Han besøgte ogsaa mig i Felsted med sin vakre Hustru, og jeg var i de følgende Aar oftere hans Gjæst. I Maj 1857, da min Fætter Mouritz Mørch blev valgt til Præst i Hostrup, som er Nabosogn til Burkal, var jeg i nogle Dage hos Kok med min Søn Lorens. Senere besøgte jeg baade ham og Mørch til gjensidig Glæde. Det har derfor smertet mig, at hans sidste Leveaar formørkedes ved stor og pinlig Sygelighed og ved hans Sønners uheldige Stilling og Forhold.

Pastor Lützhøft i Bylderup³², ogsaa en flink og dygtig Mand, besøgte mig 1851 i Felsted, og vi gjorde med ham og hans elskværdige Søster en smuk Tur til Augustenborg. Senere kom han flere Gange til Felsted for at købe Havre af mig.

Vi levede saaledes, navnlig i de første Aar et meget selskabeligt Liv i Omgang med en Mængde unge Præster, der i Regelen alle vare glade over at virke blandt danske Folk, der i det hele skjønnede paa dem og sluttede sig til dem. Baade Konventerne og vore Besøg i Angel hos Barfod, Lorens Levinsen og Jacob Hansen vare os til stor Opmuntning og Glæde.

Der var blandt alle disse danske Præster meget faa, som vare uheldige. Til disse maa regnes Plenge i Satrup i Angel, som vel var en dygtig og begavet Mand, men manglede Takt og Selvbeherskelse, hvorfor det senere gik ham ilde, da han var kommen til Ødis. Han var meget forhadt i Satrup, optraadte altid paa en kold og herskesyg Maade og kunde ikke holde sine irriterende Ytringer tilbage. Folk i Sognet kaldte ham paa Grund af hans lange Næse »Rüsselthier«, og han fik en Gang et Embedsbrev fra Amtshuset paa Gottorp, hvorpaa der med fine Bogstaver var anbragt dette hans Øgenavn paa Konvolutten (Herr Pastor Rüsselthier Plenge). Han lod strax sende for og kjørte til Slesvig, gik op paa Amtshuset og gjorde et frygteligt Spektakel. En Skriver maatte endelig bekjende, at han havde skrevet Skjældsordet, og Plenge fastholdt, at han øjeblikkelig skulde afskediges. Amtmand Davids, som vel ikke selv var oprigtig loyal dansk og derfor ængstelig, maatte give efter. Plenges Forhold til Menigheden var aldeles uholdbart. Han kaldtes »De Düwel in Satrup«, og Regjeringen maatte 1860 befordre Plenge til Ødis, hvor han blev afsat 1862. Han har flere Gange besøgt mig, og han sendte mig efter sin Afgang i Ødis en vidtløftig Redegjørelse, som han vilde udgive, da den beviste, at han ingen egentlig Forbrydelse havde begaaet. Men jeg raadete ham derfra. Han blev i Satrup efter-

fulgt af Holger Rørdam, en lærd og dygtig kristelig Præst, nu i Kongens Lyngby.

I Ødis blev Plenge efterfulgt af Hartnack, der var Præst i N. Brarup, Gottorp Amt. Han var ogsaa forhadet af Tyskerne paa Grund af sin skarpe og skaanselløse Optræden. Men han var dog en meget hæderlig og streng retfærdig Mand, men Rationalist fra Ungdommen af. Han havde et mærkeligt Levnedsløb, havde været Underofficer og derefter Skolelærer.

I 1856 var jeg til et stort Fælleskonvent hos Pastor Marckmann i Hoptrup, ved hvilket jeg prædikede i Hoptrup Kirke, denne smukke og hyggelige Kirke, der ligger saa dejligt i den dybe, skovkransede Dal én Mil sydfor Haderslev. Her var jeg bl. a. samlet med Provst Kofoed-Hansen, D. C. Møller fra Vonsbæk, der efter Marckmanns Død kom til Hoptrup, Rasmussen i Halk, Tolderlund i Starup, Broder til vor Ven paa Søgaard, Lembcke, Conrektor i Haderslev, og en Del andre Præster fra Haderslev Provsti. F. Bojsen fra Vilstrup var der ogsaa, ligeledes Kragh fra Øsby og Bøllelose fra Aastrup.

Af disse maa jeg særlig fremhæve den brave, varmtfølende Patriot Jørgen Vilhelm Marckmann i Hoptrup, min Ven fra den grundlovgivende Rigsforsamling. Han besøgte mig oftere i Felsted, da han ikke skyede nogen Møje eller Anstrengelse, naar han kunde virke noget for Fædrelandet og navnlig for Slesvigs Bevarelse. Han var meget bekymret over Regjeringens Helstatsplaner, der efter hans Mening vilde føre til Tabet af Slesvig, hvilket desværre blev stadfæstet efter hans Død. Han blev svagelig i 1860, og jeg havde tunge Anelser om hans Død, da jeg var hos ham i Foraaret 1860, da jeg laa i Hoptrup Præstegaard om Natten efter et glimrende Gilde for Minoriteten i Haderslev, hvorhen Marckmann fulgte mig. Han døde 11. Juli 1861. Hans Levned er smukt beskrevet af hans Ven og Nabo Pastor Rasmussen i Halk, den senere Professor. Af denne Levnedstegning vil det dog fremgaa, at Marckmann som Præst ikke just hørte til de beaandede³³.

Den 8. September 1858 var der efter Richelieus Befordring til Vestindien nyt Præstevalg i Løjt. Her blev Immanuel Barfod præsenteret og kom med Plenge og Lorens Levinsen til Felsted et Par Dage før. Uagtet Barfod holdt en udmærket Prædiken, fik dog Jonas Olsen fra Hellevad de fleste Stemmer (145) og Barfod 134. Ishøj, som ogsaa prædikede meget godt, fik kun 12. Men man kjendte Olsen som en

hjærtelig og kristelig Mand. Ishøjs raske Væsen stødte, og Barfod var jo ganske fremmed.

Litterær Virksomhed

Min litterære Virksomhed lagde jeg ikke paa Hylden, uagtet jeg i de første Aar havde nok at gjøre med at bestyre mit vidtløftige Embede. Jeg udgav 1852 en ny Udgave af min Verdenshistorie, som Rektor Thrige i Haderslev indførte i Haderslev Skole. Jeg skrev en Række Korrespondence-Artikler til »Fædrelandet« »Fra Sønderjylland«, hvilket varede ved i mange Aar, ja i Grunden saa længe »Fædrelandet« bestod. Disse maatte af flere Grunde være anonyme. Men der kom ogsaa Artikler under mit Navn, f. Ex., naar jeg paatalte Tyskhed, som endnu gik i Svang i Kbhvn. Et mærkeligt Exempel herpaa var, at det kgl. danske Brand-Assurance-Selskab, hvori L. N. Hvidt var Meddirektør, sendte tyske Blanketter til Aabenraa og Nordslesvig i det hele! Ligeledes vare Navne paa alle danske Landkort den Gang tyske. Jeg angreb tillige med Skarphed de tyske Unoder, som endnu fandt Sted i og uden for Slesvig.

Men i 1854 udgav jeg mit første Skrift om Sprogforholdene i Nordslesvig: »Oplysninger og Bemærkninger om det danske Folkesprog i Sønderjylland«. I dette lille Skrift har jeg – som jeg tror paa en slaaende Maade – godtgjort, at Folkesproget i det danske Sønderjylland er godt dansk (jydsk), fuldkommen saa godt som Dialekterne i andre danske Provinser. Jeg fik Skolelærer Jessen i Tombøl, der var en Bondesøn fra Hostrup i Ensted Sogn, til at opskrive en Fortælling af St. Blichers »Æ Bindstow« paa vor Egnis Maal og stillede saa Blichers Opskrift ved Siden af, saa at enhver uhildet Læser kunde se, at Sproget er det samme Syd for Kongeaaen som Nord for den.

Senere er det samme udført udførligere af Allen, som i sit store Værk »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« har benyttet mine Sprogprøver³⁴ og tilføjet flere lignende, til dels efter Eiler Hagerups Bog »Om det danske Sprog i Angel«, der udkom samtidig med mit Skrift.

Jeg oplæste mit lille Skrift for en Kreds af Venner (Roth, Bay, Dr. Boje, Herredsfoged Smith), som bifaldt det. Det blev modtaget med stort Bifald, og endog min gamle Modstander (ang. Corfitz Ulfeld), Etatsraad Molbeck, skrev en meget rosende Anmeldelse af Hagerups og mit Skrift i »Historisk Tidsskrift«. Efter den Tid er der udkommet flere og større Skrifter om samme Sag, navnlig af Allen og Kok i

Burkal; men jeg var uden Tvivl den første, som herhjemme grundigt gjorde Ende paa den falske Tale om et nordslesvigsk »Patois«, en Tale, som nu atter lyder i hele Tyskland, men derfor er lige løgnagtig. Mine Embedsbrødre i Slesvig vare meget glade ved mit Indlæg, som de hver Dag fandt stadfæstet.

Senere behandlede jeg samme Thema i flere Skrifter, fornemmelig »Bidrag til Bedømmelsen af Sønderjyllands Sprogforhold« (mod den tyske Præst Friedrich Petersen i Notmark, senere i Saarbrücken), der udkom 1857 og derefter 1858 paa Tysk. Det blev averteret i tyske Blade, men naturligvis ikke kjøbt, da Tyskerne ikke vilde læse, hvad der skreves mod dem. Af Allens ypperlige og righoldige Værk »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« blev i hele Tyskland kun kjøbt 20 Exemplarer. Mit Skrift »Beiträge zur Beurtheilung der Sprachverhältnisse des Herzogthums Schleswig oder Südjutlands«, gik det ikke bedre, saa at det kostede mig over 70 Rdl.

Men da Etatsraad Regenburg fik dette at vide, købte han 100 eller 150 Exemplarer, som han uddelte. Jeg tog mig saa for at sende hele Resten, vistnok 200 Exemplarer frankeret til samtlige Provster i Syd- og Mellemslesvig med Anmodning, at de vilde uddele dem til Skolelærerne i deres Provstier.

I Sommeren 1858 skrev jeg en Afhandling om samme Thema imod den tyske Privatdocent, Dr. Ernst Friedlieb i Kiel. Jeg hævdede ej blot Retfærdigheden af Forfatningens Bestemmelser om Brugen af Dansk og Tysk, men jeg godtgjorde tillige det danske Folkesprogs Magt og Ret imod en Mængde falske Paastande om Slesvigs oprindelige Tyskhed, Folkesprogets Afvigelse fra rent Dansk o. s. v. o. s. v. Det var mig kjært, at jeg der kunde yde Laurids Skau, Pastor D. C. Møller og Raadmand Bahnsen min Anerkjendelse af den Dygtighed og Kjærlighed, hvormed de havde hævdet det danske Sprogs Berettigelse i Ständerforsamlingen 1857.

Derimod maatte jeg opræde imod Gehejmerraad A. S. Ørsted, som i et Skrift havde forsvaret det tyske Kancellis og Regjeringens Mangel paa Omsorg for Modersmaalet. Med Hensyn til den juridiske Del af min Afhandling fik jeg god Hjælp af min Herredsfoged Hother Smith i Graasten. Paa samme Tid skrev jeg i »Fædrelandet« imod nogle andre tyske Usandheder og hadefulde Angreb paa den danske Ordning af Sprogforholdene.

Det var disse Skrifter, der stemplede mig som en af Forkæmperne

for Danskhedens Ret i Sønderjylland og uden Tvivl vare Grund til, at jeg blev Stænderdeputeret for Gejstligheden.

Forholdet til Amtmand Heltzen

Men denne min Forfattervirksomhed skaffede mig ogsaa Fjender, ikke blot blandt Tyskerne, der naturligvis aldrig tilgive dem, der blotte deres Løgne, men ogsaa blandt vore Egne.

Jeg havde i en Note i det førstnævnte Skrift i Anledning af det stygge fortyskede Navn »Apenrade« gjort den Bemærkning, at medens Borgmesteren (den brave, varmtførende Justitsraad Lunn), Postmesteren og Bogtrykkeriet (Bladet »Freja«, udgivet af Fr. Fischer) nu vare vendte tilbage til Byen Aabenraas rette Navn, foretrak Amts-huset, Amtsstuen og Apotheket endnu bestandig det tyske Navn. Herover blev Kammerherre Heltzen meget forbitret og ligesaa hans tro Følgesvende, Amtsforvalter Worsaae og Broderen Apotheker Worsaae, som ellers havde været mine Venner. Amtsforvalteren, der var meget godmodig, blev siden atter min Ven, men Kammerherren glemte aldrig, at jeg havde vovet at kritisere ham.

Der udkom endog, muligt ved hans Medvirkning, en ministeriel Resolution fra Carl Moltke, der befalede alle Embedsmænd at bruge den Skrivemaade af Stednavne, som var brugt i Anhængen til Hertugdømmet Slesvigs Forfatning, uagtet den Navnefortegnelse, som der fandtes over Valgkredsene, var skreven med en grundig Skjødesløshed og i det hele kun indeholdt fortyskede Navne (f. Ex. »Sönnerschau« for Sønderskov, »Schobüllgaarde« for Skovbølgaard o.s.v.) Dette var ærgerligt og vakte en høj Grad af Forbitrelse hos alle danske Embedsmænd. Jeg paaviste senere dens Absurditet og brugte det Udtryk, at den Skriver eller Skriverdreng i det slesvigske Ministerium, som i sin Tid havde affattet den, aldrig havde drømt om, at den skulde gøres til en ufravigelig Regel for Embedsmændene. Carl Moltke, som var loyal og retskaffen, men borneret og tyskdannet, forbød ogsaa ved et Magtsprog at holde og udbrede Bladene »Fædrelandet« og »Dagbladet«, fordi disse Blade havde holdt med Gehejmearchivar Wegener, der i et Skrift modsatte sig Ophævelsen af Kongelovens Arvefølge og heri blev støttet af H. N. Clausen og mange danske Forfattere og Rigsdagsmænd³⁵.

Jeg fik paa mange Maader Amtmandens Ugunst at føle, og han var ved Kirkevisitats kold og afmaalt. Det hjalp noget, at Provst Karstensen var min Ven og fuldstændig bifaldt, hvad jeg havde skre-

Kammerherre E. Heltzen, amtmand i Åbenrå 1850–64.

vet. Ligeledes vidste jeg, at Etatsraad Regenburg, der blev ved at være Departementschef, holdt med mig og alle, der betragtede Nationalitetssagen som en Livssag. Generalstabens, som i disse Aar forbedrede og udarbejdede de smukke Specialkort over Slesvig, raadførte sig med mig (og Hagerup samt Allen) angaaende Stednavnenes Skrivemaade. Og da saa endelig Carl Moltke gik af som Minister, og Wolfhagen, der havde været Amtmand i Flensborg og var en brav dansk Mand, kom efter ham (1856), henvendte jeg mig til Krieger, som den Gang var Departementschef i Det slesvigske Ministerium i Kjøbenhavn og fik igjennem ham udvirket, at Carl Moltkes Reskript blev ophævet, og den Regel opstillet, at Embedsmænd i alle Embedsskrivelser skulde benytte den Form af Navnene, som fandtes paa Generalstabens Kort.

Disse gik forøvrigt noget for vidt i Bestræbelsen efter at finde den rette danske Form, som findes i Valdemars Jordebog. Saaledes er det vistnok urigtigt at skrive »Jarls« for Jels og »Alvar« for Aller, da disse gamle Navne nu ere ukjendte.

Sammenstødet med Heltzen³⁶ havde naturligvis en dybere Grund end vor Uenighed om Navnet Aabenraa, hvilket bedst skjønnes deraf, at han sagde til mig: »Det er mig uendeligt ligegyldigt, enten jeg skal skrive Aabenraa eller Apenrade«. Det kom af, at det var ham, om ikke uendeligt, saa dog temmelig ligegyldigt, om Slesvig blev dansk eller tysk af Folkesprog, naar det blot bevaredes i Statsforbindelse med Danmark. Han var loyal Helstatsmand, men ikke varmtfølende dansk. Han saa ikke, hvad Regjeringen i mange Tider ej heller havde set, at naar Sønderjylland ikke længere var dansk af Nationalitet, vilde det efter alle Historiens Vidnesbyrd ej heller bevares som en Provins i den danske Stat. Men ganske vist førte det Standpunkt, paa hvilket jeg stod, til Slesvigs Deling, som jeg ogsaa allerede 1848 ansaa for den rette Løsning.

Politiske Tilstande under Fællesforfatningen

I de politiske Forholds Udvikling i Aarene 1851–54 kunde vi danske Præster i Sønderjylland ikke tage nogen Del, om vi end fulgte dem med Interesse. Det lykkedes jo vel Regjeringen at bringe Ro og Orden til Veje i Hertugdømmerne, men Udlandets Indblanding kunde desværre ikke forebygges. Allerede 1851 havde Rusland, Østerrig og Preussen forlangt, at Clausen som Repræsentant for de liberale Ideer skulde træde ud af Ministeriet, og d. 13. Juli udnævnte Kongen et nyt Ministerium, hvor dog Madvig beholdtes som Kultusminister, men Bardenfleth blev Minister for Slesvig i Stedet for Tillisch, der blev Indenrigsminister. Magterne forlangte, at Provindsialstænder igjen skulde indføres i Holsten og Slesvig, som ikke maatte inkorporeres i Kongeriget.

Den 27. Januar 1852 maatte A. W. Moltkes Ministerium ogsaa vige for Bluhmes Ministerium, i hvilket Carl Moltke blev Minister for Slesvig, og den 28. Januar 1852 udstedte Kongen Kundgjørelsen om Fællesforfatningen med Provindsialstænder for Slesvig og Holsten. Den 8. Maj 1852 underskrev Østerrigs, Frankrigs, Storbritanniens, Preussens, Ruslands og Sverige-Norges Gesandter London-Protokollen, hvorved Arveretten til Danmark med de tre Hertugdømmer højtidelig overdrages Prins Christian af Glücksburg og hans ægte mandlige Descendenter med Prinsesse Louise af Hessen. Augustenborgernes Fordringer paa Arveret erklæredes ugyldige.

Nu var det, at Gehejmearchivar Wegener i et lille Skrift paa det

stærkeste fraraadede at ophæve Kongelovens Arvefølge (der ogsaa omfatter Kvinder). Han støttedes i Rigsdagen af H. N. Clausen, J. P. Larsen og flere, blev tiltalt af Generalfiskalen, men frikjendtes af Højesteret. Fik saa (imod Kongens Villie) en Irettesættelse af Ministeriet. Fem Studenter, blandt hvilke Digteren Chr. Richardt, som vilde have bragt Wegener en Ovation, fik ligeledes en Irettesættelse af Kultusministeriet, og der var i det hele et stærkt Røre. Bondevennerne støttede her Ministeriet. Nu blev Ørsted Minister i Stedet for Bang. Tronfølge-loven blev vedtaget af Rigsdagen og underskrevet af Kongen og Ministeriet 31. Juli 1853. Hertugen af Augustenborg fik efter Aftale med Stormagterne 3 Millioner Rigsdaler for sine Ejendomme og forpligtede sig højtidelig for sig og sin hele Familie aldrig at optræde imod Arvefølgen («Ved Vort fyrstelige Ord og Ære») og aldrig tillade, at nogen gjorde det, men Prinsen af Augustenborg protesterede.

Efter mange Forhandlinger og flere Opløsninger udstedte Kongen den 26. Juli 1854 den nye Fællesforfatning for Monarkiet med 20 kongevalgte Medlemmer, deraf 3 fra Slesvig, nemlig Baron Brockdorff, dansk Gesandt i Berlin, Agent Jensen i Flensborg og Laurids Skau. I Henhold til Fællesforfatningen af 28. Januar 1852 valgtes Medlemmer af den slesvigske Stænderforsamling, som samledes i Flensborg 5. Oktober 1853. For Gejstligheden mødte Præsterne Asschenfeld og Boesen (i Fjelstrup). For mindre Landbesiddere Krüger, Skau, Møller paa Skovgaard, Juhl i Hjerndrup og Petersen i Surlykke. Det danske Mindretal bestod kun af 11. Tyskernes bedste Mænd vare Hofjægermester Weber, Inspektør Beeck og Hansen-Grumby.

Da Beeck kaldte Oprørsregjeringen en lovlig Regjering, og Købmand Dehn fra Eckernførde udtalte, at man efter Guds Ord burde adlyde Øvrigheden, lod Minister Carl Moltke den kgl. Kommissarius, den tvetydige Grev Arthur Reventlow, oplæse den bekjendte kraftige Skrivelse, hvori det hed, at Ministeriet ikke vilde taale, at den lovlige Øvrighed for Hertugdømmet Slesvig sattes paa lige Fod »med det skammeligste Oprør, der nogensinde har fundet Sted i nogetsomhelst Land, et Oprør, der blev forberedt ved de mest uforskammede Løgne og Bagvaskelser, paabegyndt med det sorteste Forræderi, fortsat med mageløs Haardnakkethed, Hovmod og Grusomhed og endt med Nederdrægtighed«.

Kongen stadfæstede Forfatningen, som det danske Mindretal anbefalede, den 15. Februar 1854.

Der var 10 valgte af Kjøbstæderne og 17 af de mindre Landejendomsbesiddere, ialt 43. Møller fra Skovgaard ved Aabenraa var Medlem af Forfatningsudvalget, og han indgav et ypperligt motiveret Minoritetsvotum, navnlig angaaende Sprogforholdene. I Forfatningen blev dette Forhold ordnet paa en retfærdig Maade, som dog vakte Tyskernes højeste Harme. Her havde Carl Moltke ladet sig vejlede af Regenburg, som var baade kyndig og retfærdig og ægte dansk, men det var ulykkeligt og ubegribeligt, at fornuftige Folk kunde give Slesvig en Valglov, hvorefter ej blot Godsejerne valgte 5, men desuden Ridderskabet 4 og Gejstligheden 5, da enhver maatte kunne vide, at de 9 første vilde være tyske og oprørske, fordi Godsejere og Riddere vare slesvigholstensksindede, hvilket ogsaa kunde formodes om nogle af Præsterne. Det var altsaa givet i Forvejen, at det slesvigholstenske Parti vilde faa Flertal i Stænderne. Men det troede Carl Moltke ikke, da han underskrev og fik Kongen til at underskrive.

Vi andre saa det strax og vare baade bedrøvede og ærgerlige. Vi glædede os over, at Carl Moltke talte saa skarpt til det separatistiske Parti, men ellers følte vi godt, at han var en borneret og halsstarrig Mand. Den nye Lov om Rigsmønt i Stedet for Courant satte han igjennem med Hensynsløshed og Haardhed. Enhver, der blot nævnedes Courantmark i en Handel, skulde mulktes. Ligeledes mulkteredes alle, der skrev til Ministeriet paa slet Papir. Roth fik en Mulkt paa 16 Rdl., uagtet Vedkommende, som skulde betale Attesten, havde adelig Stempelfrihed. Jeg skrev en Forespørgsel til Ministeriet, om Fattigkollegiet maatte bruge Tavlepengene til milde Gaver – hvilket siden blev Lov –, men i Stedet for Svar fik Amtmanden Ordre til at idømme mig en Mulkt. Jeg vilde protestere, da jeg udtrykkelig havde skrevet Forespørgsel, og det altsaa ikke var en Ansøgning, og Herredsfoged Hother Smith erklærede, at han som Dommer vilde frikjende mig. Men Amtmand Heltzen, som var myndig imod Undergivne, men bange for Ministeren, bad mig indstændig om at betale Mulkten, der kun blev 1 Rdl. 3 Mk. 3 Sk. (= 1 Rdl. Courant).

Ved et Præstekonvent i »Sølyst«, hvor vi vare sammen med Haderslev Convent, udtrykte jeg en spøgefuld Skaal for Regenburg, i hvilken Tale jeg bemærkede, at da man ej en Gang maatte tænke paa Ministeren uden paa stemplet Papir, kunde jeg ikke udbringe hans Skaal. Jeg endte med det Ønske, at Regenburg som Chef for det gejst-

lige Departement maatte overleve Ministeriet, hvilket blev berettet Ministeren, som om jeg havde udbragt et Pereaat for ham.

Provst Kofoed-Hansen, der var gift med en Comtesse Moltke, tog deraf Anledning til at holde en meget alvorlig Advarselstale til mig, idet han haabede, at der ikke vilde blive tilføjet mig noget for min frie Tale. Men noget efter fik jeg Brev fra Regenburg, hvori han bad mig oplyse, hvad der var passeret, da Ministeren havde omtalt mig som en farlig Demokrat og Oppositionsmand³⁷.

Paa samme Tid for Ministeriet vildt frem i Kongeriget, afsatte Biskop Monrad, Oberst Andræ, Capt. Schovelin og flere Rigsdagsmænd, der havde stemt mod Toldgrænsens Flytning.

Det kom derfor som en stor Lindring, da Ministeriet Ørsted-Bluhme-Carl Moltke etc. styrtedes ved en Hofintrige (Grevinde Danner), og Hall den 13. December 1854 blev Premierminister. Raasløff blev Minister for Slesvig og Scheele for Holsten. Andræ blev Finansminister og afløste i Oktober 1856 Bang som Konseilspræsident, indtil 13. November 1857, da Hall blev Præsident.

Førend dette skete, havde Kongen været i Slesvig, hvor vi Præster hilste paa ham i Aabenraa. Vi hilste ogsaa paa Carl Moltke, der ikke havde noget vindende Væsen, medens Kongen var meget flink. Grevinde Danner maatte vi ogsaa hilse paa. Hun saa meget simpel ud.

De første Valg til Stænderne efter den nye Forfatning foretoges i Maj 1854, Præstevalget for første Distrikt (Haderslev og Aabenraa Provstier) den 30. Mai. Ved Prøvevalget havde jeg de fleste Stemmer, men da Hadersleverne vare de stærkeste, blev ved det endelige Valg D. C. Møller i Vonsbæk Deputeret og F. Bojsen i Vilstrup Suppleant. Derefter havde jeg og Kofoed-Hansen flest Stemmer.

Politisk Strid med Helstatsmænd

I Følge Fællesforfatningen af 2. Oktober 1855 skulde der første Gang vælges til Rigsraadet for Aabenraa-Sønderborg-Nordborg Amter, til hvilken Valgkreds jeg hørte som umiddelbar Vælger (med 1200 Rdl. Indtægt og derover). Vor Amtmand vilde vælges, men da han var konservativ og unational Helstatsmand, kunde jeg efter min Samvittighed ikke stemme paa ham. Jeg og mine ligesindede Venner vare stemte for Borgmester Hilmar Finsen i Sønderborg, der repræsenterede vore Anskuelser. Der holdtes et Prøvevalg i Sønderborg den 10. Januar 1856, hvor jeg tog hen med Pastor A. Leth og Justitsraad Lunn fra Aabenraa og Pastor Ishøj fra Bested. Vi holdt Møde paa

Raadstuen, Finsen udtalte sig klart og skarpt imod Biskop Hansen, som nogle anbefalede, og jeg holdt Foredrag, hvor jeg anbefalede Finsen. Ligeledes talte Leth og Lunn.

Der blev nu agiteret stærkt for Heltzen, og han nedlod sig til at lade den tysksindede Møller Hoeck i Krusmølle, en af Egnens værste Hjemmetyskere, fare omkring for at samle Stemmer for ham, hvilket var mig saa meget mere ubehageligt, som Hoeck, der boede i mit Sogn, var en raa Person.

Det endelige Valg fandt Sted i Aabenraa den 11. Febr. 1856. Ved Amtmandens Autoritet og Agitationer fik han 162 Stemmer, medens Finsen kun fik 82 og Biskop Hansen 29. Hver Gang en af vort Parti nævnede Finsens Navn, istemte Møller Hoeck og nogle ligesindede en raa Haanlatter, som var det ganske meningsløst, at nogen kunne stemme paa Finsen.

Dette Valg fik Følger for mig, som jeg ikke let glemmer. Kort efter Prøvevalget i Sønderborg vare vi til Barselgilde i Varnæs, hvor Roths yngste Søn Vilhelm blev døbt. Bay holdt ham, og jeg stod Fadder. Tolderlund og Dr. Boje vare ogsaa med. Først gik i Kirke, spurgte jeg Roth, om han vilde stemme med os paa Finsen eller med Hjemmetyskerne paa Heltzen. Han sagde da, at han vilde undlade at stemme. Jeg kaldte dette Fejghed, da jeg vidste, at Roth i sit hele Hjerter holdt med os, men han ønskede den Gang ivrigt at blive Provst og mente, at ingen blev dette, som Amtmanden ikke vilde have. Roth blev nu meget vred og forlangte, at jeg skulde tilbagekalde Ordet »Fejghed«. Jeg var meget ulykkelig over at have fornærmet min kjære Ven, men jeg kunde ikke se andet, end at han virkelig fornægtede sin Overbevisning. Jeg erklærede nu, at for mig stillede det sig saaledes, som jeg havde sagt; men naar han, hvem jeg altid havde kjendt og agtet som en ærlig Mand, erklærede det modsatte, maatte jeg tro ham. Dermed var han saa tilfreds. Men ved Bordet kaldte Bay ham »vor føjelige og bøjelige Ven«, hvilket han tog Bay meget ilde op. Dette er den eneste Gang, jeg har været i en virkelig og alvorlig Strid med min kjære Ven Roth.

Men Sagen fik et alvorligt Efterspil. Da Biskop U. S. Boesen den 14. Maj kom til Felsted for at holde Visitats den 15. Maj, anfaldt han mig om Aftenen i Dagligstuen med en Formaningstale, som gik ud paa, at jeg havde handlet urigtigt og vist Mangel paa Disciplin ved at stemme til Rigsraadet paa Finsen, naar »min foresatte Amtmand og Kirkevisitator« ønskede at vælges. Forgjæves foreholdt jeg Bispem,

at enhver Vælger til et politisk Valg burde handle efter sin Samvitighed, og da Finsen repræsenterede mine Anskuelser, medens Heltzen øjensynlig holdt med Holstenerne og lod Hjemmetyskere agitere for sig, var det min Pligt som dansk Mand og fri Vælger at stemme paa Finsen. Bispnen erklærede nu, at det var ham paalagt fra højere Steder at give mig en Irettesættelse. Jeg svarede, at den tog jeg ikke imod, med mindre han havde det skriftligt fra Ministeren. Jeg vidste jo godt, at det var Heltzen, som ved Visitatsen i Aabenraa havde formanet Bispnen til at give Leth og mig Irettesættelser, og jeg vidste ogsaa, at vort nye Ministerium Hall, som i December 1854 afløste C. Moltke, nærmest stod paa Finsens Standpunkt. Bispnen kom ingen Vegne med mig; men han gik stærkt i Rette med mig, fordi jeg ved Prøvevalget i Sønderborg havde talt og virket for Finsens Valg. Vi disputerede lige fra Kl. 8 til Kl. 11-12 om Natten, og det skete i min Hustrues og i Jomfru Mette Reuters Nærværelse. Dagen efter var Bispnen dog nogenlunde flink og venlig. Min Prædiken syntes han godt om, og han begyndte maaske at indse, at han havde forløbet sig. Leth, som var hos os, fortalte mig, at han ligesom jeg havde tilbagevist Bispens Irettesættelse. Men denne Bispens Opræden vakte megen Indignation hos alle danske Præster.

Nogen Tid efter fik jeg Brev fra Pastor Marckmann i Hoptrup, hvori han bad mig oplyse, hvad der var foregaaet imellem Bispnen og mig. Der kom nu i »Fædrelandet« for 9. Juli 1856 et Stykke af Marckmann »Saadant kan dog ikke gaa an,« der gik ud paa, at Biskop Boesen havde misbrugt sin Stilling til en højst uheldig politisk Agitation for Helstats- og Hjemmetysker-Politiken, og at han havde irettesat to af Stiftets dygtigste og hæderligste Præster, fordi de havde opfyldt deres Pligt som Vælgere til Rigsraadet og stemt efter deres Overbevisning. Han tilføjede, at det fortjente »at fremhæves, at den ene af Præsterne havde han irettesat i hans Families og Tyendes Nærværelse«.

Jeg blev meget ked af denne Sag og frygtede, at denne skarpe Fremhævelse af Biskoppens Fejlgreb og Amtmandens Herskesyge for steds vilde fordærve mit Forhold til disse Mænd, som nu en Gang havde Magten, og som jo begge havde deres gode Egenskaber. Noget efter sendtes mig anonymt et Exemplar af »Corsaren«, hvori stod en Artikel: »Biskop Boesen paa Visitats« med en Tegning af en Bisp i Kaabe og med en Bispestav, og foran ham stod en Præst i Præstekjole og længere henne en Dame og en Pige, som begge græd. Underneden stod: »Hvad vilde han i Sønderborg? Ved han ikke,

at han skal stemme paa sin foresatte Amtmand? Ja, hun maa nok græde, hun, hans Madame, og du, hans Tjenestepige, saadan som han har opført sig!« Herover kunde dog min Hustru og jeg more os, men min Svigermoder tog sig det nær og fandt, at det var skammeligt saaledes at sætte os i Bladene.

Mit Forhold til Amtmanden blev aldrig rigtig godt, og Biskoppen havde jeg i tre Aar intet med at gøre. Men da jeg i 1860 i Januar blev omtalt som en tapper Modstander af det oprørske Parti i Stænderne, viste Biskop Boesen mig den største Opmærksomhed og Venlighed, indbød mig ofte i sit Hus og holdt Lovtaler over og til mig. Han var i Virkeligheden en brav dansk Mand, ligesom han ogsaa var en begavet kristelig Præst, hvilket jeg med Sandhed kunde vidne, da jeg i Vejle Kirke kom til at holde Tale ved hans Kiste. Amtmand Heltzen mødte ogsaa 1860 til et Festmaaltid i Aabenraa til Minoritetens Ære, hvor han bragte mig Hylding, men jeg tror ikke, at han mente det, hvilket kom for Dagen, da jeg søgte ham som Kultusminister 1864.

I Sommeren 1859 førtes Krigen i Italien, som vi fulgte med stor Interesse. Herhjemme samledes i September Rigsraadet, hvor Kampen med Slesvigholstenerne var haard. Heltzen holdt i nogle Maader med dem.

Jeg blev Medlem af den gejstlige Valgkommission og maatte to Gange møde i Haderslev, da vi maatte nedlægge Indsigelse imod nogle tyske Præsters Valgbarhed og Valgret, navnlig Provst Jansen i Gl. Haderslev³⁸ og Pastor Petersen i Holebøl, fordi de ikke havde faaet Tilgivelse af Regjeringen. Det var meget pinligt, men da det samme var sket i Tønder Amt, hvor det havde Indflydelse paa Valgets Udfald, krævede de danske Præster der i Kredsen, at vi maatte følge deres Exempel.

Da Pastor D. C. Møller i Vonsbæk i Begyndelsen af 1859 mistede sin Hustru, blev han herover saa nedtrykt, at han nedlagde sit Mandat som Stænderdeputeret. Da jeg blev valgt i hans Sted, gjaldt Valget kun for et Aar, da almindelige Valg skulde foretages til Stænderforsamlingen i 1860.

Den 27. Oktober foregik Valget i den første gejstlige Valgkreds. Jeg blev valgt med 29 Stemmer, Hertel blev Suppleant med 9 Stemmer, Binzer havde 8, Ishøj 7, Rasmussen 6, Tolderlund 2, Helweg 2. Mine Venner vare meget glade, og vi havde en munter Middag efter Valget.

Min kjære Hustru var derimod ikke glad ved Udsigten til at skulle savne mig i to Maaneder. Hun mente maaske ogsaa, at Kampen mod det tyske Flertal vilde være mig for haard og overstige Kræfterne. Jeg fik nu meget travlt med at faa alt besørget, til jeg skulde rejse i Januar. Jeg havde Konfirmander fire Gange om Ugen og søgte saa vidt muligt at faa alt fra Haanden. Jeg fik Ministeriets Tilladelse til at holde Konfirmation i Januar. Jeg havde derfor meget at bestille og var dog i hele Vinteren plaget af Tandpine.

Ankomst til Flensborg

Stænderforsamlingen aabnede i Flensborg den 20. Januar 1860, og de 2 Maaneder, i hvilke jeg røgtede mit Hverv som Stænderdeputeret, ere i en vis Henseende den mærkeligste Periode i mit Liv, idet jeg her kom til at indtage en saa fremragende Plads, at mit Navn snart var kjendt over hele Danmark og en god Del af Tyskland.

Grunden dertil er ikke saa vanskelig at finde. Ikke, at jeg virkelig var eller tænkte paa at blive en stor eller fremragende Mand. Men den Forsamling, af hvilken jeg nu blev Medlem, bestod jo kun af 43 Mænd, og af disse vare de allerfleste i Virkeligheden ubetydelige Personer. Det tyske Flertal havde vel nogle fanatiske, selvkloge og hensynsløse Førere, som bares oppe af den Bevidsthed, at de talte og stred ej blot paa hele Slesvigholstens, men i Grunden paa det store Tysklands Vegne. Men fremragende Kundskaber eller Talenter havde kun en eller to af dem, og dette ikke i nogen høj Grad.

Imod dem stod det danske Mindretal, der jo i Laurids Skau besad en veltalende, raadsnild og dristig Fører; men næst efter ham var der ingen, som særlig ragede frem. Og da Provst Aleth Hansen, som ganske vist var en kundskabsrig og begavet Mand, paa Grund af sin Stilling som Provst i de blandede Distrikter og som saadan udsat for mange Angreb maatte være noget varsom og tilbageholdende og desuden altid talte med en vis præstelig Salvelse, som ikke passer i den politiske Kamp, blev det mig givet at staa Laurids Skau ved Siden af som Fører og at uddele skarpe Hug ligesom han³⁹. Krüger blev senere en ganske udmærket, kraftig og fast Talsmand for de danske Slesvigere i Berlin, men her i Flensborg i 1860 traadte han ikke op med nogen mærkelig Kraft, og han var desuden langt fra veltalende. Pastor Christiansen fra Medelby talte flere Gange udmærket godt, men altid paa Tysk, og han var desuden noget ængstelig og ikke saa godt hjemme i Historien som jeg. Saaledes kom jeg altsaa meget snart til at staa

fremmest i Rækken ved Siden af Laurids Skau, og da man næppe havde ventet sligt af mig, blev det ofte udtalt, at min Opræden vakte den største Opmærksomhed og drog alles Øjne hen paa mig.

Det er ogsaa vist, at der var ingen af de danske Deputerede, hvem Tyskerne hadede og frygtede mere end mig, hvilket snart fremgik baade af Udtalelserne i Stændersalen og af de tyske Blades Beretninger og tyske Skrifers Betragtninger og Angreb. Iblandt det tyske Flertals Medlemmer var der adskillige Undermaalere og flere Karrikaturer, og iblandt de 16 dansksindede var der adskillige skikkelige og brave Mænd, som hverken turde eller kunde holde et sammenhængende Foredrag. Naar jeg derfor efter Sessionens Slutning baade i Adresser i Bladene og i Taler blev rost over alle Grænser, tænkte jeg altid paa det latinske Ordsprog: »Inter coecos regnat luscus«, d. e.: »Blandt de Blinde hersker den Enøjede«.

Jeg boede i Flensborg i Agent Jensens Gaard tætved Raschs Hotel, hvor vi danske spiste og holdt vore private Møder.

Den kongelige Kommissarius var Etatsraad Kranold, en meget taktfuld, besindig og paalidelig Mand, som havde tysk Dannelse, men talte korrekt dansk. Han var gift med en rig flensborgsk Dame. Han var yderst høflig og noget pertentlig, men godt skikket til Pladsen.

Til Præsident valgte vi den samme, som havde været Præsident 1857, Provst P. Otzen fra Burg paa Femern, en loyal Mand, som havde været Præst i et mest dansktalende Sogn og derfor talte nogenlunde godt Dansk. Han var noget langsom og træg, men velsindet, paa det nær, at han i Sprogsagen var en bitter Modstander af Regjeringens Ordning, uagtet han i et Skrift havde hævdet, at over Halvdelen af Slesvigs Beboere talte Dansk.

Paa Aabningsdagen holdtes først Gudstjeneste, af Provst Tidemand fra Tønder paa Dansk og af Provst Caspers i Husum paa Tysk.

Derefter havde vi et overdaadigt Gilde paa Statens Regning, hvor der forefaldt flere Skandaler, da mange vare fulde. En Lieutenant Satterup fornærmede den tyske Thomsen-Oldensworth, og Kammerraad Juhl fra Hjerndrup, Laurids Skaus Ven, blev ogsaa fuld og vilde have slaaet Hansen-Grumby, hvis jeg ikke havde holdt ham tilbage. Lieutenanten blev forsat fra Flensborg.

I de første Dage var der ikke Anledning til at føre nogen Debat. Jeg blev valgt ind i et Udvalg om fire Fattigsager med seks tysktalende Deputerede, af hvilke dog de fleste kunde Dansk.

Ministeriet, som Kongen havde valgt den 2. December 1859, var

det bekjendte Rottwittske. Udenrigsminister og Minister for Slesvig var Baron Blixen-Finecke, som fik den Idé, at han ved sin personlige Optræden kunde imponere de tyske Deputerede. Han kom da den 27. Januar til Flensborg, hvilket Kommissarius fortalte mig Aftenen i Forvejen. Jeg gik strax til ham og fandt ham yderst fidel og elskværdig. Jeg satte ham ind i Forholdene i Angel, og han besluttede samme Dag med Amtmand Wolfhagen og sin Sekretær C. Juel at foretage en Inspektionsrejse til de angelske Skoler.

Næste Dag, som var Søndag, prædikede jeg hjemme, men kom dog til Ministerens store Dinér paa Rasch's Hotel. Tyskerne mødte alle, men Ministeren opnaaede intet uden nogle smilende Ansigter. Næste Dag hilste jeg paa Ministeren paa Banegaarden, og han fortalte mig da en hel Del om de særdeles gunstige Indtryk, han havde modtaget i Skolerne, hvorom han afgav en offentlig Indberetning til Kongen. Han sagde mig, at han maatte give mig Ret i Et og Alt. Han var en smuk Mand, meget smidig, men overvurderede sig selv og kunde næppe siges fri for noget af en Vindbeutel. Fordi han paa en Skole i Berlin havde været Bismarcks Ven og Kammerat, troede han at kunne frembringe en Forandring i den tyske Politik til Fordel for Danmark, men heri bedrog han sig, ligesom han aldeles intet udrettede lige over for den tyske Majoritet i Stænderne.

Drøftelserne tager Fart

Næste Dag, den 1. Februar, indgav Majoriteten Forslag til en Adresse til Kongen. Men vi vidste, at hele Adressen, som indeholdt alle de oprørske slesvigholstenske Paastande, allerede var trykt og underskrevet af samtlige 26 Medlemmer af den tyske Majoritet. Forslaget indbragtes af Godsejer Rumohr til Rundtoft, »Verbitter« for det adelige Jomfrukloster i Itzehoe. Han antydede i sit Foredrag aldeles intet om, hvad Adressen skulde indeholde, men vi vidste jo, at det var en Illoyalitäts-Adresse. Jeg forlangte nu Ordet og spurgte Præsidenten, om Forfatningen over Hovedet hjemlede Forsamlingen nogen Ret til at indgaa med Adresser. Præsidenten taug, men Herr v. Rumohr svarede meget ivrigt, at der ofte var indgivet Adresser, uagtet der intet stod derom i Forfatningen. Jeg svarede, at der, saa vidt jeg vidste, kun var indgivet Loyalitäts- og Lykønskingsadresser; vi maatte forlange at vide, hvad denne Adresse skulde indeholde. Heri blev jeg understøttet af Laurids Skau, Krüger og Aleth Hansen. Rumohr svarede atter en hel Del om, at det var sidste Gang,

Stændernes nuværende Medlemmer vare samlede, derfor maatte vi føle Trang til at udtale os for Kongen. Skau og jeg gik ham yderligere paa Klingen, uden at han vilde ud med Sproget; ja han sagde endog, at han umuligt kunde vide, hvad den Komitté, som vilde blive ned-sat, vilde foreslaa, – og vi havde læst hele den af den samlede Majori-tet vedtagne og underskrevne Adresse, som indeholdt de mest ufor-skammede Klager over Tilstanden. Det blev nu med alle Tyskernes Stemmer besluttet at nedsætte en Komitté, hvortil kun valgte ud-prægede Tyskere.

Samme Dag foreslog en Synsmand Bladt fra Als, en brav gammel Bonde, at Tvungen med Hensyn til den fælles Brandkasse for Hol-sten og Slesvig skulde ophæves, da Slesvig i høj Grad blev prægrave-ret. Samme Sag havde ofte været for i Stænderne, men mødte altid ras-sende Modstand, fordi den var et Baand mere mellem Holsten og Slesvig, men til øjensynlig Skade for Slesvig. En af de klogeste Ty-skere, Hamkens fra Tating i Ejdersted talte imod, fordi Friheden vilde ødelægge hele Brandkassen, idet Slesvigerne vilde træde ud. Han indrømmede, at der udbetaltes mange flere Penge til Holste-nerne end til Slesvigerne, fordi hine taxerede for højt. Jeg paaviste nu i et udførligt Foredrag den uhyre Skade, Slesvigerne længe havde lidt ved dette Fællesskab, idet det var bevist, at de havde betalt saa store Summer for meget, at de, hvis de ejede denne Kapital, herefter kunde dække alle slesvigske Brandskader med Renterne og endda be-holde 16.000 Rdl. tilovers. Derfor, sagde jeg, betragtede Bønderne i min Egn denne Sags Afgørelse som en Prøvesten paa, hvem der mente det ærligt med Slesvig. Jeg vilde ikke sige, at Afgørelsen var en saadan Prøvesten, jeg anførte kun Faktum angaaende Stemningen blandt de danske Slesvigerne.

Nu sprang Vicepræsidenten, Gaardejer Hansen fra Grumby, der ved Siden af Momsen fra Vraagaard var den arrigste af alle de slesvighol-stenske Deputerede, op som en Raket og forlangte mig kaldt til Or-den. Han vilde aldrig taale, at nogen kom med saadanne Bemærknin-ger. Men Præsidenten erklærede, at jeg havde reserveret mig imod at ville beskyldte dem, der stemte imod Forslaget, for at de ikke mente det ærligt o. s. v.

Nu kom Momsen og erklærede, at han vilde stemme imod, fordi Brandkassen var et af de faa Baand, der endnu bandt Holsten og Slesvig sammen. Jeg svarede, at dette var ærligt talt, men ikke ret klogt; thi det var sikkert, at der var intet, som hos de danske Bønder

gjorde Forbindelsen med Holsten mere forhadet, end denne tvungne fælles Brandkasse. »Hvis jeg ønskede Forbindelsen mellem Slesvig og Holsten, vilde jeg just derfor af alle Kræfter arbejde for Forslaget«. Momsen svarede saa yderst arrigt og uparlamentarisk, »at det ikke tilkommer den ærede Herre at dømme om, hvad der fra mit Standpunkt er klogt eller uklogt«.

Laurids Skau paaviste udførligt, at Frihed her baadede alle bedst, og at det kun var fra et ensidigt politisk Standpunkt, at man kunde have noget imod i alt Fald at lade Sagen prøve af et Udvalg. Krüger paaviste, at Slesvig aarlig betalte 40 000 Rdl. til Holsten i Brandskader, foruden, at det betalte sine egne. Rumohr og Kammerherre Buchwald, en yderst svulstig og borneret Herre, talte vidt og bredt om, at Ejendommenes Værdi og Kredit svækkes, naar de fik Ret til at træde ud af Brandkassen og danne andre. Forslaget forkastedes med 25 Stemmer mod 15.

Dette vakte megen Forbitrelse hos de danske Bønder, og jeg modtog nogle Dage efter en ypperlig skrevet Takadresse fra Bønderne i Felsted Sogn, hvori jeg blev prist, fordi jeg saa tappert havde bekæmpet den tvungne fælles Brandkasse, der tilføjede dem store aarlige Pengetab.⁴¹

Jeg havde saaledes – aldeles mod Forventning – opnaaet den allerførste Dag, da en alvorlig Debat fandt Sted, at forbitre de ledende Tyskere, saa at de fra nu af altid fore op, naar jeg forlangte Ordet, og at vinde mange varme Venner blandt de danske Bønder.

Fattiglovgivningssager

Den første Fattiglovgivningssag, som behandledes af det Udvalg, hvorfra jeg blev Medlem (efter den Tid blev ingen af de danske valgt ind i noget Udvalg), angik Oprettelsen af den frivillige Understøttelseskasse. Regjeringen havde foreslaaet, at Regnskabet over, hvem der fik af Kassen, ikke skulde offentlig fremlægges for Sognets Beboere. Men de seks Medlemmer af Udvalget, blandt hvilken endog var Pastor Christiansen, vare enige om at ville have Regnskabet offentligt frem. Jeg protesterede paa Kraft, men da det ikke hjalp, indgav jeg mit Minoritetsvotum, hvori jeg udviklede, at denne Offentlighed stred imod en saadan frivillig Understøttelses Idé og imod den kristelige Tanke, som laa til Grund for Forslaget.

Da Sagen blev forhandlet den 7. Februar, efter at jeg den foregaaende Søndag og Mandag havde aflagt et højst interessant Besøg i

Sørup hos Immanuel Barfod, i Munkbrarup hos Lorens Levinsen og i Lyksborg hos min særdeles gode Ven Hjort, optraadte jeg imod de seks Herrer, viste dem, at Forslaget fra først af var stillet af Provst Asschenfeld for at hjælpe »skjulte og beskedne Trængende«, som ikke fik af Fattiggassen, og at det smukke og kristelige ved Sagen vilde falde bort, naar Fortegnelsen over disse beskedne eller undselige Trængende skulde fremlægges. Jeg henviste til Selskabet »Fildelfia« i Kjøbenhavn og forsikrede, at hvis nogen Student vilde træde frem paa Generalforsamlingen og forlange Regnskabet forelagt, vilde et saadant Forslag blive tilbagevist »som en Raahed«. Pastor Christiansen erklærede, at han vilde overveje Sagen nærmere, og flere tyske Deputerede, blandt andre Baron v. Hobe fra Gjeltning, erklærede, at de havde slige Kasser i deres Egn, men man fremlagde ikke Regnskaberne. Tilsidst tog Præsidenten Ordet og erklærede, at dersom det Forslag, som var stillet af hans ærede Kollega fra Felsted, ikke blev vedtaget, vilde han hellere ønske, at disse Kasser slet ikke bleve oprettede.

Ved Sagens endelige Behandling sejrede jeg med Glans, og mit Forslag vedtoges endog enstemmigt, idet jeg tillige fik vedtaget, at Fattigkollegiet skulde udnævne to Revisorer etc. Hofjærgermester Ahlefeld-Lindau holdt vel paa, at hele Sognet skulde vælge disse, men da han ikke havde angivet, efter hvilken Valglov hele Sognet skulde vælge, var hans Forslag umuligt og blev forkastet.

Uagtet denne Sag var ubetydelig i sig selv, vakte den dog meget Opsigt, navnlig blandt Appellationsraaderne i Flensborg, som ikke havde troet, at jeg ene imod seks Komitémedlemmer kunde have ført min Krig igjennem. Kommissarius takkede mig varmt, fordi jeg havde reddet Regjeringens Forslag.

Samme Dag holdt Laurids Skau et langt og yderst vittigt Foredrag til Forsvar for et Forslag om at faa juridiske Embedsmænd paa fast Gage. Han paaviste med stærke Ord, hvorledes Øvrigheden i Fallitboer spiste hele Boet op, uden at Kreditorerne fik en Skilling. Ligeledes viste han, at Sportler og Gebyrer paa nogle Steder vare overordentlig høje og dertil saa højst forskellige i de forskellige Jurisdiktioner. Hans Foredrag blev hørt med største Opmærksomhed, og da han gik saa vidt, at han forlangte flere Embeder (Husfogdernes og Branddirektørernes) aldeles afskaffede som unyttige, var dette ogsaa Vand paa Tyskernes Mølle, og det viste, hvilken udmærket Oppositionsmand Laurids Skau under andre Forhold vilde have været.

Jeg understøttede ham og meddelte, at Bønderne i Aabenraa Amt, hvor Gebyrerne vare ganske overordentlig høje, havde holdt et Møde om Sagen og paalagt mig at fremhjælpe dette vigtige Forslag, der tjente til at afhjælpe de utallige Uligheder, hvoraf Slesvigs Administration og Lovgivning var opfyldt. Grunden var jo ej blot, at Regjeringen i mange Slægtled havde været stokkonservativ, men ogsaa den, at de tyske Embedsmænd paa alle tænkelige Maader havde melet deres egen Kage. De gamle Delinger af Hertugdømmet indeholdt en historisk Grund til disse Uligheder. Den Forretning, som i et Amt eller en Jurisdiktion kostede 10 Rdl., kunde i en anden lige ved Siden af koste 4–500 Rdl.

Herredsfoged Hother Smith fortalte mig en Gang, at han ved en Skifteforretning, hvor han i Grunden blot havde at skrive sit Navn, idet der var ogsaa en Thingskriver, havde faaet 100 Rdl. for hvert Bogstav, han skrev! Dette fortalte jeg dog ikke i Stændersalen, men jeg antydede det dog, idet jeg udtalte, at Laurids Skau havde været alt for flot, da han i sit Foredrag slog Husfogderne etc. ihjel.

Hansen-Grumby for op imod mig, fordi jeg udtalte min Frygt for, at Majoriteten ogsaa vilde modarbejde dette som alle andre virkelige nyttige Forslag (om Brandkassen). Han paastod med største Frækhed, at Majoriteten ikke dannede en systematisk Opposition. Flertallet stemte for Skaus Forslag og satte – mærkeligt nok – ham selv ind i Udvalget. Men Præsidenten sluttede sig til mig med den Udtalelse, at Forslagstilleren i sit højst interessante Foredrag havde været alt for morsom.

Jeg maa forbigaa en Del Sager, hvori jeg ellers tog Del, men ikke væsenlig. Hansen-Grumby beskyldte Regjeringen for Forfatningsbrud, fordi den havde oprettet et Embede som Garnisonspræst i Slesvig, hvor der prædikedes Dansk. Min gamle Ven, Feltpræsten Høyer Møller, var her bleven ansat. Thomsen-Oldensworth forlangte Ministeren sat under Anklage, fordi han havde ladet udskrive en Extraskat til Fællesudgifter, uagtet der efter Thomsens Beregning var Penge nok i Kassen. Det paavistes nu af Kommissionen og Laurids Skau, at Forfatningen ikke hjemlede Stænderne Ret til at paatale som lovstridige andre Love end »provisoriske Love«, og Skau udtalte, at efter Forfatningens Ord kunde kun den nuværende Minister (»Vor Minister«) sættes under Tiltale, men den paaklagede Opkrævning var sket før Blixen-Finecke blev Minister, altsaa af Wolfhagen. Tyskerne fnysede og fandt, at paa den Maade kunde Regjeringen altid gjøre, hvad

den vilde. Baade Skau og jeg erkjendte, at Forfatningen var meget mangelfuld, men derved var jo intet at gjøre. Jeg sagde, at jeg aldeles ikke var nogen Beundrer af Hertugdømmet Slesvigs Forfatning.

Den storsnude og pengestolte Godsejer Schmidt fra Vindeby indgav et Forslag, hvorefter Fattigkollegierne skulde have Ret til at forbyde unge Folk at gifte sig, naar Manden ikke var færdig med sin Værnepligt, eller naar de ikke vare velhavende. Det blev godt og grundigt gjendrevet af Provst Aleth Hansen og Laurids Skau, som viste, at man derved kun vilde støtte Usædelighed, naar man, som Skau sagde, dog ikke kunde hindre unge Forlovede i at avle Børn. Han vilde hellere forsørge ægte end uægte Børn af fattige Forældre. Jeg viste det inhumane og aristokratiske i dette Forslag, som vilde berøve fattige Arbejdere deres bedste Trøst og Glæde. Her stod den fornuftige tyske Gaardmand Hamkens fra Ejdersted paa vor Side. Der kom naturligvis intet ud af Sagen.

I to andre Fattigsager vandt jeg Sejr trods Tyskernes Uvillie, fordi jeg alt for meget havde Ret og Fornuft paa min Side. I den ene forlangte jeg, at Betalingen for Fattiges Underholdning, der var latterlig lille, skulde forhøjes efter Tidens virkelige Priser. I den anden fik jeg vedtaget, at der skulde gives Tilladelse til at transportere Fattige pr. Jernbane i Stedet for den gamle kostbare og umenneskelige Befordring ved Ægtvogne fra Sogn til Sogn, en Transportmaade, der den Gang ogsaa brugtes i Kongeriget, og som ofte gav Anledning til, at svage Personer og Børn, som slæbtes afsted uden Rejsetøj, omkom under Transporten. Den førstnævnte Sag gav Anledning til en latterlig Scene, der viste, at vore Modstandere vilde benytte ethvert Middel til at komme mig til Livs. Da jeg havde holdt mit Foredrag om Sagen, hvilket jeg efter Stenografernes Anmodning og med Præsidentens Tilladelse havde holdt fra den ene Sekretærs Plads, som stod ledig, forlangte den gamle, fjollede Hofjægermester Ahlefeld-Lindau Ordet, oplæste med stor Langsomhed nogle Linier af Forfatningsforordningen, hvor der bl. a. stod, at enhver Deputeret skulde tale staaende fra sin Plads og forlangte i Henhold hertil, at jeg skulde kaldes til Orden, og at mit Foredrag skulde betragtes som ikke holdt. Jeg erklærede, at det var mig ganske ligegyldigt, hvor jeg stod o. s. v., men at jeg med Tilladelse havde fulgt Stenografens Opfordring for at blive bedre hørt. Herr Ahlefeld blev ved med sit, men nu tilbød jeg ham at ville holde mit Foredrag nok en Gang fra min Plads. Dette vakte almindelig Latter. Tyskerne stak Hove-

derne sammen og vare meget flau, men Præsidenten afbrød Forhandlingerne med den Erklæring, at jeg efter hans udtrykkelige Ønske havde valgt den Plads, hvorfra jeg havde talt.

Kampen mod Rumohr

Den Sag, som mere end nogen anden bidrog til at hendirage Venners og Fjenders Øjne paa mig, var Verbitter v. Rumohrs Forslag angaaende Ophævelsen af de Forbud, Regjeringen havde udstedt imod en Del Selskaber, Foreninger, Stiftelser, Skrifter og Skolebøger, som alle vare af politisk, slesvigholstensk Natur og sigtede til at fremme den oprørske Aand. Han paastod i sit Foredrag, at disse Foreninger m. m. alle vare uskyldige, videnskabelige, kunstneriske. Dette var en fræk Løgn, og jeg var af Regenbugt bleven forsynet med et rigt Materiale til at bevise dette. Jeg havde flittig studeret det igjennem, og jeg holdt da efter Herr v. Rumohrs korte og indholdsløse Foredrag en Tale paa én-to Timer, som næsten udfyldte Forhandlingerne den 15. Februar og udgjør seks Blade i »Stændertidenden«.

Jeg erklærede, hvad sandt var, at det var med den største Ulyst, jeg gik til at behandle denne rent politiske Sag, da jeg antog, det var at spille Forsamlingens Tid, naar Stænderne drøftede slige højpolitiske Themaer i Stedet for at drøfte nyttige Love og Foranstaltninger. Men efter de skarpe Angreb paa Regjeringen, som Andragendet indeholdt og den højst ubillige Fordring, at Regjeringen skulde slaa sig selv paa Munden, og efter Proponentens dristige Paastand om disse forbudne Tings fuldstændige Uskyldighed var jeg rask til at føre Beviset for det modsatte.

Jeg gik nu ud fra Oprørets saakaldte Fundamental-Sætninger: Schleswig-Holstein én, udelelig tysk Stat, en Del af Tyskland, og altsaa Slesvig og Holsten som én Stat og ét Land, som ligger uden for Danmark og har været selvstændig i Aarhundreder o. s. v., og jeg paaviste nu ved en Række af Citater, at disse Selskaber i deres Statuter og hele Virksomhed vare gaaede ud fra disse oprørske Paastande og altid ignorerede Inkorporationen 1720-21, altid bestræbte at rive Slesvig fra Danmark ved at forvanske al Statsret, al Historie. Nogle af Skrifterne (f. Ex. »Nyt Archiv for det Schleswig-Holstein-Lauenburgske Selskab for Fædrelandets Historie«) indeholdt endog ligefrem Opraab til »denne Verdens Mægtige« om at komme det undertrykte Schleswig-Holstein til Hjælp imod Danmark. Det samme gjaldt om »Den slesvigholstenske Kunstforening«, hvor

der idelig tales om »Fædrelandet«, o: Slesvigholsten. Det samme om »Selskabet til Bevaring af Fædrelandets Oldsager«. Jeg paaviste, hvorledes Skolebøger i nye Udgaver vare forandrede, saa de oprørske Lærdomme og Paastande indsmugledes i Skolerne. I en af dem hed det f. Ex.: »Slesvigholstens Forfatning er Grundloven af 1460«, i en anden, at »Gerhard den Store var Slesvigs Frelser«. Endog en Regnebog indeholdt Opgaver af samme Natur. Jeg bad den loyale og tro Stænderforsamling om Undskyldning, fordi jeg havde været nødt til at oplæse og citere saadanne oprørske og falske Sætninger og Lærdomme, men jeg mente, at jeg klart havde godtgjort, at ingen Regjering kunde taale slige Selskaber og Skrifter. – Alle Tyskerne formelig fnyste af Forbitrelse, men Herr v. Rumohr sagde blot et Par Ord om, at han senere vilde gjendrive mig.

Efter Aftale forsvarede Provst Aleth Hansen, at Regjeringen ogsaa havde hævet »Det slesvigholstenske Bibelselskab« og beviste, at det øjensynlig var blevet et politisk Selskab. Nu forlangte man det gjenoprettet, uagtet det nye, loyale »Slesvigske Bibelselskab« i kort Tid havde virket langt mere end det gamle slesvigholstenske. Kgl. Kommissarius fraraadede i en kraftig Tale Forsamlingen at befatte sig videre med denne Sag, idet han sagde, at et Baand, som indtil 1848 forenede Holsten med Slesvig, kun havde ført til Fordærvelse. »Aldrig vil en Regjering kunne indlade sig paa at knytte dem igjen; den maatte være slaaet med Blindhed, maatte have drukket af Lethestrømmen, dersom den gjorde det. Jeg gjentager det, aldrig!«

Rumohr beklagede dybt disse Ord og gjentog med den største Frækhed, at disse Foreninger ikke havde drevet Politik. Rumohrs Forslag vedtoges med 24 Stemmer mod 16.

Samme Dag (15. Februar) motiverede jeg et Forslag om, at der maatte indgives Andragende om at faa den store Ulighed og Uretfærdighed hævet, hvorefter de adelige Godsejere vare frie for ethvert Bidrag til Skolerne.

Derved blev Bidraget for de andre Beboere i mange Sogne meget trykkende. Og da Skoleanordningen af 1814 udtrykkeligt udtalte som Princip, at intet Privilegium skulde befri for at yde Bidrag til Skolerne, og at alle i Kjøbstæderne skulde bidrage, uden Hensyn til, at de Velhavende lode deres Børn gaa i andre Skoler, fandt jeg, at det var paa høje Tid at hæve denne Ulighed, især, da jeg haabede, at Lærerne herefter maatte faa langt højere Løn.

Thomsen-Oldensworth talte imod at nedsætte et Udvalg. Forslaget

saa smukt nok ud, men vilde dog medføre Uretfærdighed imod dem, der havde bygget Skoler, skjænket Jord o.s.v. Jeg havde udtrykkelig udtalt, at slige Godsejere burde have Erstatning, og Laurids Skau mindede Herr Thomsen om, at han jo kunde faa sine Ændringer ind, naar et Udvalg blev nedsat. Men ligemeget hjalp det. De 26 stemte imod at nedsætte noget Udvalg.

Ikke bedre gik det Raadmand P. A. Petersen med et meget fornuftigt og velment Forslag om Forlystelseskommisioner. Jeg anbefalede det med Varme. Der blev ogsaa nedsat et Udvalg, men Majoriteten vilde ikke have en dansk Institution, selv om den var nok saa god.

Sprogsagen

Den Sag, som imødesaaes med største Spænding, var naturligvis Sprogsagen. Der var indkommen Petitioner i Tusindvis om at faa tysk Gudstjeneste og Skolesprog gjenindført i de blandede Distrikter. De fleste vare lithograferede og fabrikerede i Kiel eller Berlin. I disse udtaltes, at Folket blev opbygget og undervist paa et fremmed Sprog, som ingen forstod, og disse Petitioner havde ogsaa faaet Underskrifter i Sogne, hvor alle bevisligt talte Dansk. Nogle havde ikke forstaaet at udfylde den lithografiske Blanket, men havde sendt dem, som de vare komne: »Wir Eingessenen des Kirchspiels N. N.« o. s. v.

Det var Vicepræsidenten Hansen-Grumby, som motiverede Andragendet om Ophævelse af Sprogreskripterne af 1851. Hans første Foredrag var mat, men da han blev godt i Møde gaet af Laurids Skau og Provst Aleth Hansen, holdt han et langt og arrigt Foredrag, hvor han angreb mig personligt, fordi jeg havde skrevet om Sprogsagen. Han gav sig i sin fanatiske Dumhed til at oplæse en hel Del af mit sidste Skrift, netop gode og gyldige Vidnesbyrd om Folkets Danskhed. Han sluttede Citaterne med følgende Ord af mig: »Da det er historisk bevislig Sandhed, at Sønderjyllands danske Folkesprog i 500 Aar har udholdt Kampen mod den overmægtige Fjende, har været fortrængt fra Kirken, Skolen, Domstolene, Litteraturen, hele det offentlige Liv, har været forladt og fornægtet af Landets Regjering, Administrationen, Godsejer-, Lærer- og Handelsstanden, og det dog er endnu rent og ublandet paa Folkets Tunge næsten lige til sine gamle Grænser ved Slien, kan der da tænkes noget mægtigere og herligere Bevis for, at dette Sprog og intet andet er Folkets oprindelige Modersmaal?«

Derefter angreb han paa en uforskammet Maade Minister Blixen-Finecke for hans Indberetning til Kongen, som var beregnet paa »Knaldeffekt« og indeholdt en hel Del Usandhed.

Jeg fik Ordet strax efter Hansen-Grumby og bragte ham nu, til almindelig Munterhed for mine danske Venner, en dybtfølt Tak, fordi han ved at oplæse saa mange af mine Udtalelser havde befriet mig for den ubehagelige Pligt at gjendrive ham. Jeg bad ham nu, om han ikke vilde være saa venlig ligeledes at oplæse nogle af de mest slaaende Stykker af Allens Værk. Derved vilde han fortjene alles Tak. Han svarede, at det ikke var ham om at gjøre at fortjene »Denne Herres Tak«, og at Allens Værk var fanatisk o. s. v.

Med Hensyn til hans Udfald mod Ministeren takkede Skau Præsidenten for den store »Langmodighed, hvormed han havde hørt paa Udtryk, som ikke vilde være bleven taalte i nogensomhelst anden parlamentarisk Forsamling« o. s. v.

Forslaget om Udvidelse af Pressefriheden

Grev Baudissin, et yngre Medlem af Ridderskabet, motiverede et Forslag til Udvidelse af Pressefriheden. Jeg paatog mig at imødegaa ham, idet jeg med meget skarpe Udtryk paaviste, hvorledes denne i sig selv ønskelige Frihed netop i Slesvig var bleven misbrugt til at udbrede de frækkeste Løgne, og hvorledes de lithograferede Adresser, som laa paa Forsamlingens Bord, vidnede om, at det skete endnu. Under disse Forhold kunde det være en vis Regjerings Pligt at lægge et midlertidigt Baand paa den tøjlesløse Presse. »En skarp Kniv er et meget nyttigt Redskab, men naar et Barn eller afsindigt Menneske har saaret sig selv og andre med en saadan Kniv, tror jeg ikke, at man i samme Øjeblik skal give den, der har misbrugt den, en endnu skarpere«.

Jeg blev støttet af Pastor Christiansen og Provst Aleth Hansen, men Raadmand Thomsen og flere erklærede, at nu var der ingen, der tænkte paa Oprør, derfor burde det gejstlige Medlem fra Felsted ikke fremdrage disse mørke Minder. Flertallet stemte naturligvis for Baudissins Forslag.

En meget vidtløftig Sag om Patronatsretten til Gjelting Præstekald, som Baron Hobe fra Gjelting bragte frem, maatte jeg ogsaa deltage i. Hobe og hans Venner, Rumohr og Thomsen, beskyldte baade Regjeringen og Flensborg Kirkevisitatorium for Forfatningsbrud, fordi Patronatsretten i Følge Forfatningen var fratagen Baron Hobe som

Katholik, og siden, da den af ham indsatte Patron viste Gjenstridighed, overdraget Flensborg Kirkevisitatorium, der indsatte Pastor Jacob Hansen. Baade Kommissarius og Provst Aleth Hansen forsvarede med stor Dygtighed Regjeringen og Visitatoriet. Men da Komitteen til meget andet havde udtalt, at den tyske Pastor, Dr. Valentiner, var afsat uden nogensomhelst Grund, oplyste jeg hans Forhold. Præsidenten afbrød mig og paastod, at dette ikke vedkom Sagen. Men jeg hævdede med Styrke, at det netop var Kjernen i Sagen og oplyste nu til stor Forbitrelse for Tyskerne, at Dr. Valentiner var en Oprører, som havde brudt sin Ed – og at han siden ved løgnagtige Skrifter havde bagvasket den danske Regjering.

Nu lod Præsidenten mig tale ud, men han sagde siden til Provst Aleth Hansen, at han rystede, hver Gang jeg forlangte Ordet.

Ahlefeld-Lindau forlader Stænderforsamlingen

En anden Sag, hvori jeg ogsaa tog Del, gav Anledning til, at den gamle Ahlefeld-Lindau paa ny prostituerede sig – og at han tilsidst forlod Forsamlingen. Regjeringen havde stillet et Lovforslag om Alimentationsbidrag til uægte Børn. Ahlefeld stillede et Ændringsforslag, at Loven skulde bortfalde – og han begrundede det vidtløftig ved at henvise til Adam, som blev forført af Eva, og Josef, som blev forført af Fru Potifar. Jeg søgte gjentagende at vise, at det var meningsløst at stille »Ændringsforslag« om en Lovs Forkastelse, og Provst Aleth Hansen udtalte spydigt sin Beundring af den lærde Jurists theologiske Kundskaber, medens han dog ikke troede, at enten Adam eller Josef skulde betale Alimentationsbidrag.

Senere kom Tyskerne med et Forslag om, at Kiels Universitet skulde vælge en Repræsentant i Stænderne. Nu kom Laurids Skau og udtalte i et meget vittigt Foredrag, at vi aldeles ikke trængte til nogen Lærdom fra Kiel, saa længe vi havde det højtærede Medlem fra Lindau, der var ligesaa udmærket i Theologien som i Jurisprudentsen. Dette gav Anledning til megen Munterhed, og Resultatet blev, at Herr Ahlefeld erklærede, at han vilde forlade en Forsamling, hvori han blev forhaanet.

I det næste Møde holdt saa Kammerherre Buchwald et opskruet og affekteret Foredrag om sin bortgangne Ven. Han sagde bl. a.: »Er ist in der tiefsten Indignation hier fortgegangen über die Mistöne, die hier, durch den nicht wohl angebrachten Ton hervorgerufen, provocirt, ja erzwungen worden ist. Herr Präsident! Ich bin sein

ältester Freund, ich kenne ihn am längsten, ich kenne ihn am Besten von Allen hier im Saale. Herr Präsident! Er ist ein Ehrenmann, ein reicher Mann, und, Herr Präsident!, was thut der Mann mit seinem Vermögen? Nur Ehrenhaftes!« o. s. v. Han sluttede med følgende store Ord: »Der erste Tag hier hat Aug' und Ohr der Welt nach der Stadt Flensburg gerichtet; sie hat auch diesen Augenblick beides offen und erwartet den Schluss. Aus dem Schluss wird man sich auch sicher ein Urtheil bilden, und dieses Urtheil erwarte ich mit Ruhe; ja ich sage es mit Stolz, ich hoffe es – mit Genugthuung!«

Hverken Præsidenten, Kommissarius eller vi andre sagde et Ord til denne Tale, men gik rolig over til den næste Sag. Det havde dog muligt været bedre, om Laurids Skau havde været mindre kaad.

Adressesagen

Krüger angreb med Skarphed og Kraft de oprørske Adresser, som vare ankomne, navnlig fra Ekernførde, og forlangte dem fjernet fra Forsamlingens Bord. Han kaldte dem bl. a. »Exkrementer«. Timm fra Ekernførde og Rumohr vare frække nok til at forsvare Adresserne. Jeg tog da Ordet og sagde bl. a., at det var forbavsende, at Stænderdeputerede kunde forsvare oprørske, ja forræderiske Udtalelser. I Adresserne beskyldtes Kongen for Traktatbrud, og der udtaltes den Trusel, at disse vilde »fremkalde blodige Dage«. De Herrer talte kun om Undersaatternes Ret til at politisere, men i Adresserne udtaltes falske Beskyldninger og oprørske Trusler. Det Formastelige ved disse Adresser, jeg kunde næsten sige Infame, det var, at der i nogle Adresser indeholdtes en Tak til Stænderforsamlingen for, hvad den allerede havde gjort. Deri ligger, at de vilde gjøre Forsamlingen meddelagtig i de Anskuelser, som Adresserne udtalte o. s. v. Ogsaa Skau var skarp, navnlig imod Rumohr, som hyklede Uvidenhed om, hvad der stod i Adresserne. Skau oplæste da paa Tysk noget af det værste og spurgte Rumohr og Timm, om de forstode det.

Hansen-Grumby forsvarede endnu Adresserne og sluttede med at sige, at naar man hørte Regjeringens Organer komme med Beskyldning for Oprør o. s. v., saa kunde man til Nød finde sig deri, uagtet der jo var udstedt Amnesti; men at man hvert Øjeblik skulde høre disse Beskyldninger »i en Gejstligs Mund, da er dette en Adfærd, der sømmer sig mindre for en Gejstlig end for en politisk Politimester, og til en saadan trængte vi ikke her«. Han endte med følgende Erklæring: »Ich kann daher nicht anders, als diese beständige gegen

uns gerichtete Insinuation auf das Allerentschiedenste und auf das Allerstärkste zurückweisen«.

Jeg svarede strax: »Forsaaavdt som den ærede Vicepræsident har villet bebreide mig, at jeg som gejstlig Embedsmand taler om Oprør, saa maa jeg bemærke, at jeg vel staar her som Repræsentant for Gejstligheden, men jeg staar her tillige som Repræsentant for Folket i Hertugdømmet Slesvig og har derfor efter Stænderanordningens Aand og Væsen og efter Hs. Majestæts Villie Ret til at tage Del i de politiske Forhandlinger, som forefalde her.

Jeg maa endnu tilføje, at det efter min Mening slet ikke strider imod en gejstlig Embedsmands Stilling at tale og handle imod al mulig Løgn, Usandhed og Uretfærdighed. En gejstlig Embedsmand skal indprente Alle og Enhver, og sig selv allerførst, at enhver Kristen skal forsage og afsky Djævelen og hans Væsen og alle hans Gjerninger, og dertil hører jo Løgn, Usandhed og Uretfærdighed. Jeg vil meget gjerne indrømme, at det var heldigt, om vi her i Salen kunde blive fri for at fremføre saadanne stærke Udtryk, der minde om en svunden Tid, og som vi helst maatte glemme. Men jeg tør dristigt appellere til alle her i Forsamlingen og uden for den og spørge, fra hvis Side det er, at Mindet om saadanne Begivenheder drages frem, fra hvis Side det er, at Tanken om et nyt Slesvigholsten drages frem. I Dag i det mindste er der jo kun Tale om disse Adresser, og derved fremsættes jo netop disse forbryderske Tanker« o. s. v.

Præsidenten skyndte sig nu med at slutte Forhandlingerne. Krügers Forslag blev forkastet, men mine Ord om at forsage Djævelen bleve Dagen efter gjengivne i »Dannevirke« og derefter i alle danske Blade og vakte Tilfredshed hos alle Danske. – Leth i Aabenraa holdt senere en Tale til mig, hvori han kaldte mine Ord en lykkelig Inspiration. Jeg synes nu, at det laa lige for Haanden.

Andre politiske Sager

Fra Kiels Universitet indkom Petitioner til Forsamlingen om at bevare det saakaldte »Biennium« eller Forpligtelsen for alle, som vilde have Embede i et af Hertugdømmerne, til at studere to Aar i Kiel, samt en Beklagelse over Ophævelsen af de slesvigholstenske Foreninger. Jeg maatte atter paavise, at Bienniet aldrig havde haft udelukkende Gyldighed, og at Foreningerne havde drevet forbrydersk Politik.

Minoriteten indgav et Forslag til en Adresse til Kongen, som var et

Modstykke til den tyske. Den blev skarpt angrebet af Tyskernes Ordfører, og Godsejer Kittel til Skovbølgaard holdt en svulstig og taabelig Tale imod vor Adresse.

Denne Mand, der boede i mit Sogn, var en født Nordmand, havde været Matros, men havde vundet det store Lod i Lotteriet og blev saaledes Ejer af det lille Gods Skovbølgaard. Han var udannet, forfængelig, gift med en ravtysk Dame fra Flensborg, og talte nu Tysk i Forsamlingen, men blev stadig til Latter. Han raabte, at han ikke kunde tiltræde en saadan Adresse, men »Wer wird es wagen hier in diesem Saale den Mitgliedern, die sich noch veranlasst gefunden haben, diese Adresse mit zu unterschreiben, Mangel an Lokalität vorzuwerfen? Meine Lokalität mag vielleicht nicht modern, sie mag vielleicht weder nach Pariser noch nach dem Kopenhagener Muster zugeschnitten sein, sie ist aber die altnordische« o. s. v. Da han blev ved at sige Lokalität for Loyalität, lo alle, ogsaa Tyskerne, og Laurids Skau spurgte ham, om det var Loyalitet, at han som Distriktsdeputeret i 1848 havde kommanderet Kongens Soldater til Rendsborg i Stedet for til den danske Armé? Paa et senere Stadium, da han fremsatte den Paastand, at det andet Angler Distrikt var et sluttet Distrikt, maatte jeg ved at gennemgaa hele Egnens yderst blandede Jurisdiktionsforhold, vise hans Fejltagelser, og jeg sagde da bl. a., at jeg ikke betvivlede hans »Lokalität«, hvilket vakte megen Latter.

Raadmand Thomsen angreb stærkt en tysk Læsebog, som var udgiven af C. C. Lorenzen, den Gang Collaborator ved Domskolen i Slesvig. Thomsen paastod, at Sproget var slet og anførte som en grueligt Exempel, at der stod: »Wie viele Gottesgelehrte liegen z. B. nicht zwischen Niels Hemmingsen und Mynster?« Jeg oplyste nu, at Lorenzen havde modtaget fuldstændig tysk Dannelse, og da han blev Student i Kjøbenhavn, maatte han skrive Udarbejdelsen i Modersmaalet paa Tysk. »Dersom han ikke kan Tysk, er det et Bevis paa, hvor vanskeligt det er for Slesvigere at lære Højtysk«. For øvrigt var jeg vis paa, at disse Angreb i Grunden kun angik Læseboogens Indhold og Aand. »Der ligger Hunden begravet«!

Om Slesvigs Inkorporation 1721 maatte jeg føre kraftige Disputer med Raadmand Thomsen og andre og kjøre op med de historiske Aktstykker.

Med Hensyn til de forbudne Selskaber gjentog det tyske Udvalg den af mig saa fuldstændig gjendrevne Paastand, at de vare uskyldige, ja sagde endog, at »intet fornuftigt dømmende Menneske kunde finde

nogetsomhelst politisk ved disse Selskaber«. Jeg maatte skarpt tilbagevise denne taabelige Paastand. Ordføreren, Rumohr, indskrænkede sig til at henstille til Forsamlingen, om den vilde følge ham eller mig.

Da Sprogsagen kom til anden Behandling, 15. Marts, holdt jeg et langt Foredrag, hvor jeg gik ind paa alle Modstandernes Argumenter. Navnlige viste jeg det Modsigende i, at man i de blandede Distrikter vilde afgjøre ved Stemme flerhed, om Kirkesproget skulde være tysk eller blandet. Majoriteten vilde jo, hvis den var tysk, undertrykke Minoritetens Ret. Jeg gjendrev ogsaa Hansen-Grumbys taabelige Angreb paa mig, fordi jeg havde sagt, at Kirkebøgerne intet beviste med Hensyn til Folkesproget. Han svarede slet ikke derpaa. Ligeledes viste jeg, at naar der indkom talrige lithograferede Petitioner fra rent danske Sogne om tysk Kirke- og Skolesprog, og Underskriverne ej en Gang havde forstaaet at udfylde den fra Kiel sendte Blanket, »saa er det omtrent ligegyldigt, enten der er 20 eller 20.000 Petitioner af den Slags«.

Sessionens Afslutning

Til Slutning veg Præsidenten sit Sæde og holdt fra sin Plads en meget lang Tale imod Regjeringens Sprogordning. Der var adskilligt smukt og godt i hans Foredrag, men Hovedfejlen var, at han vedblivende paa-stod, at danske Folk i Syd- og Mellemslesvig ikke forstod Kjøbenhavn-erdansk og derfor burde have tysk Prædiken.

Denne Provst Otzens lange og meget højtravende Tale, der begyndte og endte som en Prædiken, hilstes med stormende Bifald fra de overfyldte Tilhørerpladser. Den indeholdt den Sandhed, at Sprogskripterne havde frembragt utrolig Bitterhed og Splid i Mellemslesvig, og det var smukt, at han formanede Folket til Ro og Fred. Men naar han gjentog alle de gamle, falske Paastande om, at det danske Folkesprog i Angel ikke lignede Kjøbenhavn-erdansk, og at Menighederne derfor burde vedblive at opbygges og regjeres paa Tysk, saa viste dette, han var ganske blind for det sande Forhold, og at han ikke havde læst det mindste af Hagerups, Allens og mine Skrifter om denne Sag, der klart beviste, at Slesvigernes danske Folkesprog er lige saa godt og rent Dansk som Almuens Sprog i enhver anden dansk Provins. Det var ogsaa taabeligt at ville have dette Spørgsmaal afgjort ved en Flertalsafstemning i hvert Sogn, da han ganske glemte den uhyre tyske Agitation og det Faktum, at selv Folk

i de aldeles danske Menigheder, hvor ingen kunde Højtysk og ingen talte Plattysk, havde indgivet lithograferede Petitioner om at faa Tysk i Kirke og Skole. Præsidenten gjentog ogsaa den tyske Paastand, at Konfirmationen burde holdes paa Tysk, naar Forældrene ønskede det, uagtet hele Forberedelsen var paa Dansk. Men der stod i Sprogreskriptet herom, at de kirkelige Handlinger skulde rette sig efter Vedkommendes Ønske. Blandt de dansksindede Slesvigere og i hele Kongeriget kaldtes Præsidentens Foredrag en hykkelsk Prædiken. Dette var den dog ikke, men den gode Mands tyske Dannelse og hans Ukjendskab med Folkemaalene i de andre danske Provinser gjorde ham som saa mange andre blind. Og da han endte Forhandlingerne med sin lange Tale og afskar alle os danske Deputerede fra at tage til Gjenmæle, vare vi med Føje meget misfornøjede med hans Optræden. Ellers var han en brav Mand, og han mente det godt.

Forinden Sessionen sluttede, fik jeg endnu Lejlighed til at tale Religionsfrihedens Sag med Hensyn til Katholiker og Baptister og til at vise, at jeg gjerne undte den tyske Befolkning ethvert retfærdigt Hensyn.

Jeg henvendte nemlig i Anledning af nogle Besværinger fra Baron v. Hobe det Spørgsmaal til Kgl. Kommissarius, om der ikke kunde indrømmes den Modifikation i den bestaaende Praxis, at der paa enhver Skrivelse og ethvert andragende fra Folk i de blandede Distrikter, som var affattet paa Tysk, af Regjeringen og Embedsmændene skulde svares paa Tysk, hvilket jeg fandt billigt. Kommissarius lovede at indgive en Forespørgsel, og han erklærede nogle Dage efter, at Ministeriet havde svaret i Overensstemmelse med mine Udtalelser. Herover vare endog de øverste Tyskere meget tilfredse og takkede mig for min Bistand.

I Slutningsmødet den 19. Marts oplæste jeg det af Minoriteten (kun 11 Medlemmer, da nogle vaklende unddroge sig) indgivne Minoritetsvotum i Sprogsagen. Forøvrigt sluttedes Forsamlingen paa en fredelig Maade. Thomsen-Oldensworth forlangte vel Ordet til sidst, men Præsidenten nægtede ham det og sagde: »Det er bedre, at vi skilles i Fred og Ro«.

Omverdenens Bedømmelse

Hermed var altsaa dette korte, men indholdsrige Felttog endt. Det vil af det anførte være klart, at det ikke var uden Grund, at jeg tilligemed Laurids Skau betragtedes som Mindretallets Fører og som saa-

dan betragtedes og omtaltes med Had og Harme af det oprørske Parti. I et bekjendt Smædeskrift af Moritz Busch: »Der Schmerzschrei von der Eider«, Leipzig 1860, hedder det Side 45:

»Ueber die dänischgesinnte Minorität müssen wir kurz sein. Als ihre beiden Führer sind der Pastor Mörk-Hansen aus Feldstedt und der bekannte Amtsverwalter Skau anzusehen. Jener aus dem Königreich stammend, nicht ohne Talent und Kenntniss, aber im höchsten Grade eitel und selbstgefällig, nahm durchaus keine Rücksichten. Er geberdete sich ganz, als ob es über Schleswig wie über ein erobertes Land zu disponiren gelte, und zog sich stets darauf bedacht, Aufruhr herauszuwittern, von dem Vicepräsidenten die Bezeichnung politischer Polizeimeister zu, die nicht recht parlamentarisch aber sonst vollkommen treffend war«.

Af danske Folk i Slesvig og hele Danmark blev vi mødt med Tak og stor Paaskjønnelse. Hertil bidrog det ikke lidet, at »Dannevirke« havde en ganske fortræffelig Referent i Cand. Theol. Sofus Albrechtsen, der var Lærer ved de danske Borgerskoler i Flensborg og nu er Overlærer i Randers samt Redaktør. I en Skaaltale kaldtes han Homer, medens Skau var Odysseus og jeg Achilleus.

Fester og Gilder til Afslutning

Under Sessionen havde jeg deltaget i en Mængde Gilder og Festligheder baade hos Kommissarius og hos »Spidserne« i Flensborg. Jeg havde saaledes været indbudet hos General de Meza til en stor Soiré, hos Biskop U. S. Boesen flere Gange, i Borgerforeningen til en Fest for Mindretallet o. s. v. Jeg havde forøvrigt meget ofte stærk Tandpine, og den Dag, sidstnævnte Fest holdtes, laa jeg i Sengen med en stor og smertelig Tandbyld. Men Festkomiteen sendte Dr. Müffelmann op til mig, og han skar Hul paa Bylden, saa jeg kunde komme med om Aftenen, hvor der holdtes baade tyske og danske Taler til Minoritetens Ære, paa hvilke Laurids Skau og jeg svarede.

Den sidste Dag lejede Laurids Skau, Provst Aleth Hansen, Krüger og jeg en Vogn og kørte rundt for at gjøre Visitter hos Byens højeste Embedsmænd.

I Raschs Hotel, hvor Laurids Skau, Juhl fra Hjerndrup, Bahnsen fra Aabenraa og jeg havde spist til Middag hver Dag, i Almindelighed sammen med Etatsraad Schleisner, Regjeringsadvokat Muus og Her-

redsfoged Willemoes, gjorde disse vore Omgangsfæller et muntert Gilde for os.

Minoriteten gjorde ogsaa et flot Gilde paa Raschs Hotel, hvortil vi indbød alle Spidser i Flensborg, Generalerne, Officerer og Appellationsraader etc., samt naturligvis Kommissarius. Men da nogle Bønder af Gjerrighed undlode at deltage, kostede det os over 50 Kr. for hver. Skau og jeg holdt Hovedtalerne. General de Meza sendte os en Lykønskningskrivelse, der endte med: »Dem Verdienste seine Krone, Untergang der Lügenbrut!«⁴⁰ Jeg udbragte hans Skaal og hele Armeens, som General Steinmann besvarede.

Den kgl. Kommissarius, Konferentsraad Kranold som i det hele havde opfyldt sin Plads med Værdighed, Maadehold og Takt, takkede mig paa Regjeringens Vegne for den udmærkede Maade, paa hvilken jeg havde opfyldt mit Hverv.

Hjemvendt fra Flensborg begyndte de saakaldte Minoritetsfestligheder til Ære for Mindretallet. Den første holdtes i Haderslev, hvor Pastor Helweg holdt Hovedtalen. Kammerherre Stockfleth havde mig tilbords. Jeg laa om Natten efter Gildet hos min gamle Ven Marckmann i Hoptrup, som den Gang begyndte at blive svagelig. Han sagde til mig, at jeg for Øjeblikket var den populæreste Mand i Danmark. Der var vel noget sandt deri, men jeg vidste godt, at det kun var, fordi Folket harmedes over det ulmende Oprørsind, og fordi der ikke fandtes fremragende Talere i Stænderforsamlingen, navnlig blandt vore Modstandere.

Det næste Gilde var i Sønderborg, hvor Skau og Krüger ogsaa mødte, og hvor Pastor Bruhn holdt Hovedtalen, der var mindre heldig, da han vilde være humoristisk, hvilket ikke passede til Situationen, hvorfor Laurids Skau svarede meget alvorligt. Her vare Borgmester Finsen og hans Svoger Dr. Matthiesen ogsaa Talere. Der var en meget vittig Sang af Advokat Pingel. Han sammenlignede de 26 Tyskeres Adresse med et lille Misfoster af et Barn, der stod bl. a. om Rumohr:^{40a}

*Det Barn i mangeslags Svøb var svøbt
af »Verbitter«.*

Men nødig vilde han ha' det døbt;

Let man hitter

Grunden dertil, som var ej anden

end Barnets Slægtskab med Løgn og Fanden.

Om Thomsen-Oldensworth hed det:
*Endnu man nævner en anden Mand,
En Finansmand;
O Fryd at have en saadan En
Til sin Landsmand!
Han viste sig nu saa grumme bister,
Han tiltalt have vilde vor Minister.*

Endelig hed det:
*Hvem var det nu, som den Lille slog
Paa Planeten?
Det skrevet staar i Historiens Bog:
Minoriteten.*

Der var ogsaa en smuk Sang af Provst Kr. Karstensen i Broager og en af Fysikus Matthiesen.

Der var tilsidst en storartet Fest i Aabenraa, hvor Kammerherre Heltzen var med at hylde os. Der var alle mine Embedsbrødre i Provstiet med undtagen de blakkede samt gamle Jep Hansen.

Ogsaa i Burkal Præstegaard var der et smukt Gilde, hvor jeg var den eneste af Minoriteten, som var tilstede. Her var Etatsraad Regenburg, som havde bivaanet Examen i Tønder Seminarium. Han holdt en god og meget alvorlig Tale. Herredsfoged Kjær fra Tønder holdt Hovedtalen tilligemed Kok.

Efter Hjemkomsten strømmede der Tak-Adresser ind til Mindretallet, hvilke sendtes enten til Laurids Skau eller til mig og besvaredes af os. Der kom velskrevne Adresser fra de fleste Kjøbstæder og fra begge Rigsdagens og Rigsraadets Afdelinger, ialt tror jeg fra 50.000 danske Mænd⁴¹. Man anerkjendte med Tak og Glæde den Dygtighed, Udholdenhed og Fædrelandskjærlighed, hvormed vi havde hævdet og forsvaret Statens Enhed, Sønderjyllands Danskhed og Modersmaalets berettigede Krav, dog uden at gaa Modstanderne for nær.

Ære være Indsatsen

Det kunde ikke komme mig uventet, at jeg otte Dage efter Sessionens Slutning udnævntes til Ridder af Dannebrog. Brevet fra Ordenskapitlet med Korset og Patentet fra Kongen fik jeg dog først den 2. April, da jeg var samlet med Fattigkollegiet i Kroen i Felsted. Raadmand P. A. Petersen i Flensborg, en meget brav, men noget naiv Mand, trofast i alle Maader, blev ligeledes Ridder, ligesaa Herredsfoged August Jørgensen i Slesvig. Senere blev ogsaa Pastor

Christiansen i Medelby Ridder, dog først 1862, ligesom Hansen fra Ravnskobbel blev Dbmd. Han var en saare brav Mand og fulgte troligt Forhandlingerne, men talte slet ikke.

Min gamle Ven Kampmann, der besøgte mig i Begyndelsen af August var med mig paa Lyksborg Slot, hvor jeg takkede Kongen for Ridderkorset. Han var meget gemytlig, men han bad mig hilse paa Grevinden. Hun talte meget længe og meget klogt med mig og viste sig godt inde i Forholdene. Men hun saa simpel ud.

Sommeren 1860 begyndte meget glædeligt, idet jeg fik fornøjelige Breve fra min Moder og alle mine Slægtninge, og jeg i det hele høstede overdreven Ros for min Virksomhed. Vi havde Besøg af P. Friederichsen og mange andre. Jeg fik en Mængde Breve, og jeg udarbejdede efter Opfordring fra Professor C. Molbech i Kiel en Fremstilling af Striden med Slesvig-Holstenerne og Kampen i Flensborg, som han havde lovet en engelsk Præst, der udgav den paa Engelsk og skrev en smuk Taksigelsesskrivelse, som Molbech sendte mig.

Jeg havde i hele Stændertiden prædikedet hjemme mindst hver anden Søndag og desuden holdt flere Ligtaler m. m. Mine Naboer og Venner, Roth, Bay og Poulsen, havde prædikedet de andre Søndage og forrettet andre Ministerialer, saa at jeg ikke havde forsømt mit Æmbede.

Men ligesaa megen Glæde jeg havde haft i den første Del af Sommeren, ligesaa megen og dyb Sorg var der beredt mig, inden Sommeren var forbi.

Tyfus i Felsted

I Midten af August blev en Tjenestekarl hos min Nabo, Farver Carstensen, angrebet af Tyfus. Jeg var ofte hos ham, men tænkte ikke paa, at jeg kunde bringe Smitten hjem. Men den 11. August blev Lorens's Kammerat, Farver Carstensens Dattersøn Marcus Lorenzen, der hver Dag læste med mine Sønner hos Utke, angreben af Sygdommen, og den 21. August, da vi vare i Løjt hos min Broder, blev vor Lorens upasselig paa Hjemvejen (ondt i Nakken), og næste Morgen havde han stærk Feber. Vor Læge, Fysikus Paulsen fra Aabenraa, erklærede hans Sygdom for Tyfus, og nu tiltog den med Voldsomhed, saa at han efter nogle Dages Forløb ikke kunde tale. Karlen hos Farveren døde, medens Farverens voxne Datter, som nu er Enke og bor her i Dalby Sogn, ligeledes blev haardt angreben. Nu fulgte en forfærdelig Tid, som jeg aldrig kan glemme. Paa Lorens's 13. Aars Fødselsdag den 2. Oktober var han saa daarlig, at vi hvert Øje-

blik ventede hans Død, og nu blev ogsaa vor Erhard angreben, ligeledes vor Pige og vor Røgter. Senere angrebes ogsaa en ung Pige, som vi havde i Huset, Elise Iversen, en Præstedatter fra Flensborg, meget smuk, men tysksindet. Hun var lidt i Familie med vor Nabo og Ven Carl Iversen.

Det syntes, som om Erhard var mindre haardt angreben end Lorens, idet han dog kunde tale, og Lægen erklærede, at Erhard var uden Fare og Lorens lidt i Bedring. Vor gamle Provst Jep Hansen i Hjordkær var imidlertid død og skulde begraves den 11. Oktober. Lægen var hos om Morgenen og bad mig om at tage med Roth til Begravelsen, idet han mente, at jeg selv vilde blive syg, hvis jeg altid holdt mig hjemme. Jeg kjørte da med, men da vi kom til Chaussékroen ved Støbbæk, indhentedes vi af vor Avlskarl til Hest, som meldte mig, at min kjære, gode Erhard pludselig var hensovet. Jeg ilede da tilbage og forsøgte at trøste min stakkels Lotte, medens jeg selv var dybt rystet. Det hjalp noget, at jeg havde saa let ved at græde, og der flød mange Taarer i disse tunge Dage.

Vort kjære Barn blev jordet allerede den 13. Oktober. Roth, som trofast havde besøgt os, talte hjærteligt og trøstefuldt ved Graven. Fra den Dag af blev det bedre med Lorens, der havde været Døden saa nær som noget Menneske, jeg hidtil har set lide. Men nu blev ogsaa Svend og Johannes angrebne, saa vort Hus var et fuldstændigt Hospital. Vi havde meget ondt ved at faa Vaagekoner, da man var bange for Smitten. De fleste skyede vort Hus, men alle Bønderne tilbøde hele Tiden at hente Læge, saa ofte jeg vilde sende Bud, og det var i mange Uger dagligt.

Kun vor Nabo Farverens kom dagligt og hjalp os, navnlig Datteren Kirsten, som nu var kommen sig, og hendes ældre Broder, Farver Peter Carstensen, der viste sig som en yderst god Nabo. Af Præsterne var der ingen uden Roth, der havde Mod til at komme stadig. Men Andreas Leth i Aabenraa kom dog ud til os Dagen efter Erhards Død for at vise sin Deltagelse. De to mindste Drengene vare ikke saa haardt angrebne, thi de havde deres Samling, men de vare dygtig utaalmodige. Vor Pige Kristine, som senere tjente i flere Aar hos os i Vonsild, og Frøken Iversen vare meget haardt angrebne, men kom sig dog efter Haanden. Det var ubegribeligt, at min Hustru og jeg samt min Svigerinde Anna slap fri, da vi i saa mange Uger daglig vare hos de syge, og idelig maatte lægge dem til rette i Sengene m. m.

Min Svigermoder var under Sygdommen hos sin Søn Carsten i Næstved, hvor han var Auditor. Han havde den 15. Maj 1860 Bryllup med Sofie Lund og blev viet i Kjøbenhavn af Sofies Morbroder, Biskop Kierkegaard.

Det gik meget langsomt med Lorens's Reconvalescents. Han kunde i mange Uger ikke gaa, da han under Sygdommen havde trukket Benene op under sig. Der var ogsaa sorte Striber over hans Laar og Ben, som Lægen kaldte Sprinkler. Ligeledes varede det længe, inden han blev aandelig normal. Han gjentog i Begyndelsen, da han atter talte, alle Ord flere Gange. Da jeg en Gang kom og kyssede ham, og jeg sagde til ham: »Jeg stikker dig nok med mit stive Skæg«, svarede han: »Jeg stikker, du stikker, han stikker, vi stikke, I stikke, de stikke.« Formodentlig havde Utke, kort før Sygdommen begyndte, indøvet Verbernes Conjugation med ham.

Jeg kan af min Dagbog se, at jeg i min store Sorg har søgt Trøst ved en stor Virksomhed, Sygebesøg, Skolebesøg foruden det daglige Arbejde med Konfirmander, Prædikener, Taler o. s. v. Med min Hustru var det anderledes. Hun var stadig sorgfuld og gik daglig paa Kirkegaarden, hvor vi indrettede et smukt Gravsted, som jeg omgav med en Hæk af smaa Grantræer, der senere blev klippede og stod i mange Aar. Jeg fik en smuk, men simpel Gravsten med en Marmorplade fra Klewing i Flensborg, hvor der vises hen til Herrens Ord Joh. 6, 39: »Jeg vil ingen miste af dem, som ere mig givne af min himmelske Fader, men jeg skal oprejse dem paa den yderste Dag«.

Erhard var et ejendommeligt Barn, stærk bygget, rødmosset, kjærnesund med høj Pande og dybe, blaa Øjne. Han var faamælet, aaben og ligefrem, men meget hæftig baade i Kjærlighed og Vrede. Han var sin Moders Yndling, medens jeg undertiden havde maattet straffe ham, naar han var hidsig eller trodsig. Dette gjorde mig nu ondt, ligesom, at jeg havde været borte under hans korte Dødskamp.

Vi har desværre intet Billede af ham, men hans Skikkelse staar levende for mig. Og saaledes tror jeg, at jeg skal se ham igjen. Vilhelm Beck har i en trykt Prædiken udtalt som en afgjort Sag, at vi ville faa vore afdøde Kjære at se i en Alder af 30 Aar. Dette er en taabelig Tale, der støtter sig til en vilkaarlig og aandløs Fortolkning af Apostelens Ord (Filipp. 3,21), at »Kristus, naar han kommer igjen, skal forvandle vort Fornedrelses Legeme til at vorde ligedannet med hans Herligheds Legeme«.

Inden Udgangen af Aaret 1860 vare vi forsaavidt komne ud over den første Sorg, at vi atter omgikkes selskabeligt med Naboer og Venner, der tog hjærtelig Del i vor Sorg.

Paany Stændervalg

Den 15. November foretoges det gejstlige Stændervalg i Haderslev. Der var ingen Valgkamp angaaende mit Valg; jeg fik 30 Stemmer af 34. Pastor Rasmussen i Halk fik 14 Stemmer som Suppleant, Ishøj 7, Helweg 5, Hertel og Binzer hver 3, saa at der var delte Meninger. I det Hele gjenvalgtes de fleste af de gamle deputerede. I Aabenraa valgtes Bahnsen, men i Tønder valgtes i December Raadmand Diemer, en tro dansk Mand, i Stedet for en Tysker, Brændevinsbrænder Matthiesen. Dette Valg blev skjæbnsvangert. Ogsaa i Tønder Landdistrikt valgtes en Dansk, Peter Lund fra Hostrup Sogn, i Stedet for den tyske Mommsen. Gejstligheden i Flensborg Provsti valgte Pastor Gromme Graae i Flensborg i Stedet for Eiler Hagerup, som var syg, og Provst Aleth Hansen, der havde været hans Suppleant, frabad sig Gjenvalg. I stedet blev Immanuel Barfod Suppleant.

I Tønder Provsti gjenvalgtes Christiansen i Medelby, medens min Ven og Fætter Mourits Mørch blev Suppleant. I Christiansfeld (2. Landdistrikt) gjenvalgtes Kammerraad Juhl, der forøvrigt aldrig havde sagt noget; Simon Raben i Vonsild blev hans Suppleant. I Aabenraa valgtes den gamle Kammerraad Møller paa Skovgaard, og Reuter i Stollik, vor Jomfrues Fader, blev hans Suppleant. I Haderslev By var valgt Redaktør af Dannevirke Godske Nielsen i Stedet for den loyale, men ubetydelige Kirkeforstander Schmidt. Der var saaledes 18 dansksindede, og da Præsten Danielsen antoges for nogenlunde loyal, muligt 19, saa at den tyske Majoritet af 26 var reduceret til 24.

Vi udgjorde altsaa en anelig Minoritet, og Udsigterne vare gode. Hvis den paa Føhr valgte Jacobsen gik med os, bleve vi 20 mod 23. Men desværre, disse gode Udsigter skulde i 1863 bittert skuffes.

Sygdom og Rekonvalescents

I Foraaret og den første Del af Sommeren 1861 gennemgik jeg en meget alvorlig Sygdom, den eneste, som har bragt mit Liv i virkelig Fare. Jeg blev nemlig i April angreben af Tyfus, idet jeg paa en Tur fra Klipleve Præstegaard, hvor jeg var bleven forfrossen, fordi de havde holdt op at lægge i Kakkelovnen, uagtet det var meget koldt,

mærkede Kuldegysninger og fik stærk Hovedpine. Jeg døbte dog et Barn og viede et Par Folk næste Dag, men maatte saa til Sengs og var i flere Uger haardt angreben. Vi havde faaet en ny Læge, Fysikus Tolderlund, da Paulsen var forflyttet til Aalborg. Han erklærede strax Sygdommen for Tyfus og tog Sagen meget alvorlig. Min trofaste Hustru kunde ikke være det for mig, som hun gjerne vilde, da hun nylig havde skjænket mig en Søn, den femte. Han blev født den 1. April 1861. Hun havde altsaa baaret ham under Hjærtet i den gruelige Tid, da hun fra August til Oktober 1860 plejede de fire syge Drengene og mistede Erhard. Muligt havde denne hendes Tilstand friet hende for Smitte. Det er ikke urimeligt, at Smitten endnu har været i Huset, da jeg blev angreben. Jeg fantaserede noget, og da Sygdommen var paa det højeste, blev vor nyfødte Søn døbt, idet jeg netop var hos Bay i Klipleve med min Svigerinde for at bede ham holde Drengen over Daaben, den Dag jeg blev syg. Det var saaledes et sørgeligt Barselsgilde for min stakkels Hustru. Roth døbte ham, og han kaldtes Kristian Erhard Mørk Hansen efter den tabte; men min Hustru kunde ikke godt taale at kalde ham Erhard, hvorfor han siden altid har heddet Kristian. Han har ikke saa liden Lighed med sin Broder, som han aldrig fik at se, og han har altid skaffet sine Forældre Glæde.

Min Sygdom kom dog ved Guds Hjælp og Lægens Omhu og Dygtighed snart ind i et godt Spor, og jeg begyndte snart at spise lidt. Men det varede meget længe, inden jeg ganske kom til Kræfter. Vist nok i otte Uger maatte jeg ikke prædike. Da jeg var kommen op, og det var blevet Sommer, rejste jeg til Ærø for at besøge min Søster og Svoger Klein i Ærøskøbing. Jeg besøgte ogsaa min gamle Ven og Skolekammerat Edvard Biering, der var Stadslæge i Marstal og havde begyndt et stort Arbejde med at inddæmme Noret. Derfra tog jeg til Kjøbenhavn, hvor jeg boede hos Præsten Carsten Levinsen i nogle Dage.

En omtale af barndomsvennen Erhard Halds død under sejlads over Nordsøen er her udeladt.

Den kirkelige Statistik

I Løbet af 1861 begyndte jeg i Forening med C. L. Nielsen, Kapellan paa Frederiksberg, et meget vidtløftigt Arbejde, nemlig Kirkelig Statistik over Slesvig Stift, en Bearbejdelse og Fortsættelse af det bekjendte Værk af Dr. Jensen, Præst i Gjelting. C. L. Nielsen havde fat-

tet Planen og søgt det slesvigske Ministerium om Bistand og Bidrag. Dette indrømmedes paa den Betingelse, at Forfatteren forenede sig med en Mand, der var i særlig Grad hjemme i de slesvigske Forhold, og dertil foreslog Etatsraad Regenbug mig. Saaledes kom vi til at arbejde sammen, idet jeg skrev de historiske Indledninger til hvert Provsti og Herred, medens Nielsen paa Grundlag af de fra Præsterne modtagne udfyldte Skemaer skrev de specielle Beskrivelser af Præstekaldene, deres Indtægter og Præsterækkerne. Dette Arbejde udfyldte mine Fritimer i 1861–62 og 1863 lige til Krigens Udbrud. Der udkom tre temmelige tykke Bind, saa at Værket fik en vis Afslutning; men den almindelige Indledning kom aldrig, da et dansk Værk i dansk Aand ikke kunde finde Afsætning hos det nye Sæt af Præster, som Fjenden satte i Stedet for de tro og loyale.

Vort Værk, som havde kostet utroligt Arbejde, bliver nu ikke læst af mange. Saa vidt mindes, begyndte Trykningen i 1862, men første Bind kom ikke ud før 1863, 2. og 3. i 1864. Jeg maatte gennemgaa en stor Mængde ældre og nyere Litteratur, bl. a. *Scriptores rerum Danicarum*, *Westphalens Monumenta m. m.*, og jeg gjorde en stor Del Uddrag, som jeg nedskrev i en ubrugt Protokol eller Kirkebog, som nu findes i Felsted Præstearkiv.

Den Tid kan med Guds Hjælp nok komme, da vort Arbejde vil blive draget frem og faa Interesse paa ny.

Her er udeladt omtalen af en ung pige i huset, Regine Dorscheus, senere gift med proprietær Berg, Hunderupgård.

Godske Nielsen

Det er ovenfor fortalt, at Redaktør Godske Nielsen i Haderslev blev valgt til Stænderdeputeret. Han glædede sig meget til at skulle kæmpe ved min Side i Flensborg, og ligesom jeg fik mange Breve fra ham, saaledes skrev jeg ogsaa til ham og leverede desuden af og til Bidrag til »Dannevirke«. I Februar gjorde vi efter Aftale en fælles Udflugt til Tønder og Omegn, idet vi havde modtaget Indbydelse baade fra Kok i Burkal, fra Mørch i Hostrup og fra Grev Brockenhuus-Schack, Amtmand i Tønder, der var en Skolekammerat af Godske Nielsen. Vi vare altsaa til Middag baade hos Greven, hvor alle Byens Notabiliteter vare samlede, og hos Kok, samt til en Frokost hos Mourits Mørch i Hostrup. Vi besøgte ogsaa vor nye Kollega Peter Lund i Rørkjær, en prægtig Mand. Vi fulgtes saa fra Burkal til Flensborg med Diligence, hvor vi skiltes. Senere stod jeg i Haders-

lev tillige med Hans Krüger Fadder til Godske Nielsens Søn, Knud Paul Godske Nielsen. Jeg holdt ham over Daaben. Godske Nielsen besøgte ogsaa mig i Felsted, og vi vare sammen hos Hother Smith i Graasten, der ligeledes var Soraner.

Hos ham var jeg ogsaa til Middag med Baron Rosenørn-Lehn, den senere Udenrigsminister, der ejede Kiding i mit Sogn og i disse Aar ikke sjelden besøgte mig. Han var altid yderst forekommende mod mig og skjænkede mig en kostbar Samling af Bøger til Felsted Almuebibliotek.

Godske Nielsen var yderst vittig og interessant, men kunde være noget maliciøs, naar han omtalte sine Modstandere eller Folk, ved hvilke der var noget latterligt. Han kunde mesterlig tale efter alle Folk, ligesom han jo som bekjendt fører en smidig og træffende Pen. Paa Grund af en stundom kaad Spot var han ikke afholdt i Haderslev. Mod mig har han altid været venlig og elskværdig.

Familien Iversen i Felsted

I Juni 1862 havde vi Bispevisitats, og samme Dag maatte jeg holde Ligprædiken over min kjære Ven og Nabo Carl Iversens eneste Søn Christian, et haabefuldt og rart ungt Menneske, som jeg havde konfirmeret 1861 og som nu døde af Tyfus. Ogsaa Faderen laa længe syg af samme ondartede Smitsot, men han kom sig dog. Men han forvandt aldrig Tabet af det elskede eneste Barn.

Han adopterede saa en Søstersøn og Fættersøn fra Svejrup, der ligeledes hed Christian Iversen, et særdeles smukt og vakkert ungt Menneske, som jeg havde konfirmeret. Han blev efter Carl Iversens og Hustrus Død gift med en Søster til Marcus Lorenzen, altsaa en Søstersøn af Carl Iversens Hustru, ogsaa smuk og elskværdig. Hun blev tidlig Enke, da hendes brave, danske Mand nogle Aar efter Krigen blev slaat ihjel af en Hest. Deres eneste Søn, en dejlig Dreng, som hed Carl Iversen, døde Aaret efter af Halssyge. Maria Iversen har siden siddet Enke med to smaa Pigebørn. Hun har en stor Gaard og har vist havt Friere nok, men hun kan ikke glemme sin elskede Mand. Hos hende havde vi altid senere vort Kvarter, naar vi besøgte vort dyrebare Felsted. Hun er et Mønster paa en slesvigsk Bondekone, from, oprigtig, kjærlig og dansk med Liv og Sjæl.

Den sidstafdøde Christian Iversens ældre Broder, Jørgen Iversen, er Gaardejer i Svejrup i Felsted Sogn. Han er uden Tvivl den mest dannede og oplyste Bonde i Sognet, lykkelig gift og en stærk Støtte

for den danske Sag der i Egnen. Da jeg var Aarsag til, at han kom til Rødding Højskole, glæder jeg mig ved at have Del i hans Uddannelse. Han har en nyopført smuk Gaard og en prægtig Have. Hans gamle Moder, som var min Veninde i mange Aar, døde, efter at hun i seks Aar har været aldeles værkbuden. Hun var min Svigerinde paa Gram Apothek Eline Levinsens ældste Søster. Endnu lever en Broder Nis Iversen, en gammel Ungkarl paa over 70 Aar, som er min og mine Sønners tro Ven. Ogsaa Jørgen Iversen regne vi blandt vore kjæreste Venner. Han er en paalidelig Støtte for den danske Sag og har megen Indflydelse i Sognet og Amtet.

Moders Død

I Begyndelsen af Juli 1862 havde vi et kort Besøg af min ældste Søsters to Døtre Kirsten og Maria Friderichsen fra Nøbøllegaard. Vi besøgte med dem min Broder i Løjt og hans elskelige Hustru. Men ved Hjemkomsten fra Løjt fik jeg Brev, at min gamle Moder var bleven syg, hvorfor det var ønskeligt, om hendes Børn og Børnebørn kunde samles. Jeg rejste saa med min Broder Laurits og mine to Søsterdøtre over Flensborg til Kiel, hvor jeg besøgte Professor Molbech, derfra Dagen efter med Dampskib om ad Heiligenhafen til Nykjøbing. Paa Nøbølle traf vi Moder i Sengen og meget svag, men dog ved fuld Samling og saare glad ved at se os. Der blev telegraferet til min Broder Niels i Snedsted, som ogsaa over Nakskov kom efter et Par Dages Forløb. Det blev lidt bedre med Moder, uagtet hun havde ondt ved at faa Luft, og vi kunde ikke tøve længere end 8-10 Dage. Hun laa endnu efter den Tid i over fire Maaneder og hensov den 27. November 1862 i en Alder af 82 Aar 9 Maaneder og 12 Dage. Hun havde i det hele henlevet en lykkelig Enkestand mest paa Nøbølle, hvor alle bare hende paa Hænderne. Hun var den meste Tid meget rask og kunde endnu, da hun var 80 Aar gl. gaa til Kjærstrup, omtrent 1 Mil. Hun gik sin Død imøde med stor Frimodighed. Hverken Niels eller jeg kunde komme til hendes Begravelse. Hendes Svigersøn H. Posselt talte smukt og sandt ved hendes Jordefærd. Hun havde taget sig saare kjærligt af sin Datterdatter Anna Posselt, der havde faaet Stedmoder og nu tog hjem igjen til sin Fader.

Min Moder ligger begravet paa Holeby Kirkegaard ved Siden af min Søster Anna Posselt.

Lorens og hans Ven paa Skole i Haderslev

I Vinteren 1861–62 blev min ældste Søn Lorens og hans Ven og Kammerat Marcus Lorenzen forberedte til Konfirmation, da det var bestemt, at de begge skulde i Haderslev Latinskole efter Sommerferien. De vare begge flinke og forstandige, men da Lorens udviklede sig langsomt og syntes Utke noget tungnem, blev det anset for rigtigt, at han forberedtes til Realskolen, medens Marcus Lorenzen havde et hurtigt Nemme og Lyst til Latinen.

Vor kjære ældste Søn blev altsaa konfirmeret i Felsted Kirke den 13. April 1862 (Palmesøndag), kun 14^{1/2} Aar gl., hvorfor jeg maatte søge om Biskoppens Aldersdispensation, da Loven i Slesvig krævede mindst 15 Aar for Drengene.

Optagelsen i Haderslev lærde Skole fandt Sted i Juli 1862, men Lorens forlod dog først Fædre hjemmet efter Sommerferien. Han fik sin Bolig hos Kjøbmand I. Petersen paa Møllepladsen (P. Hjort Lorenzens gl. Gaard), hvor han boede sammen med to af Pastor Randbølls Sønner fra Beftoft. Han fik det godt i alle Maader; baade Petersen og hans Hustru holdt meget af ham.

Her blev Lorens, indtil han ved Skolens Opløsning under Krigen blev jaget hjem. Men han var altid hjemme i Ferierne, ofte med Provst Fangels og Justitsraad Arnesens Sønner fra Als.

Lorens holdt meget af sine Lærere, navnlig Selmer og Poul Dorph samt Krarup-Hansen. Rektor Thrige var ogsaa venlig imod ham, men Lembcke og Thrige læste ikke med Realisterne.

Isted-Løven

I 1861–62 var jeg Medlem af Løve-Komiteen, der efter at have samlet en betydelig Kapital lod Bissen udføre den skønne og kolossale Bronzeløve, der blev opstillet som Monument over de faldne Helte paa Flensborg Kirkegaard. Den smukke og højtidelige Fest fandt Sted paa Isteddagen den 25. Juli 1862. Professor H. N. Clausen holdt Talen paa Kirkegaarden, og der var mødt Deputationer fra hele Landet og en stor Mængde Officerer, Minister Orla Lehmann og mange andre. Efter Indvielsen holdt en Del af Deputationerne et Gilde paa Raschs Hotel, hvor bl. a. Borgmester Finsen og jeg holdt Taler.

Dagen efter holdtes en herlig Fest paa Graasten, hvor der var oprejst et Kæmpetelt. Her var jeg med min Familie sammen med Prof. Clausen og hans Hustru og Datter. Her holdt jeg Talen for de danske

Studenter, hvis Sangforening havde forskjønned Festen. Ogsaa C. W. Rimestad talte her og den vittige Dr. Duseberg fra Flensborg.

De følgende Dage havde vi private Festligheder i Præstegaardene for Professor Clausen, nemlig i Adsbøl hos hans Søstersøn Pastor Gad, i Varnæs, i Støbbæk og i Felsted, hvor Clausen talte hjærteligt og smukt til mig. Han var i det hele i høj Grad elskværdig i det private Liv, og han har i sit Levnet med Glæde omtalt disse Besøg i de sundede Præstegaarde. I 1860 havde han ogsaa været hos os tilligemed Frimodt, den Gang Adjunkt i Sorø, og Johannes Clausen, senere Biskop i Aarhus, den Gang Lærer ved Jonstrup Seminarium.

Det kan ikke nægtes, at Bissens Løve, saaledes som den stod truende skuende imod Syd, var udæskende lige over for det store Tyskland, et Vidnesbyrd om, at vi ved de lykkelige Kampe 1848-50 virkelig troede, at vi havde besejret ikke blot Oprøret, men hele Tyskland. Alligevel var det Raahed, naar Tyskerne benyttede Overmagten til at borttage et Mindesmærke paa de faldnes Grave. Men langt større Raahed og meget betegnende var det dog, at de sprængte Støtten paa Højskamling, der aldeles ikke var udfordrende, men kun sat til Minde om Fredens Mænd, som med Ordets Sværd forsvarede Modersmaal og Folkefrihed.

En omtale af indkvartering (oberst Neergaard og major Bauditz) er her udeladt.

Gildet paa Grøngrøft

Den 26. August 1862 var jeg ved et Barselsgilde i mit Sogn Gjenstand for en Behandling som aldrig før eller siden, hvorfor Sagens Sammenhæng her maa omtales. Ejeren af Herregaarden Grøngrøft (tysk Grüngrift) Carl Bachmann var vel tysk af Opdragelse, skjønt født her i det saa danske Felsted Sogn, men han var en brav og loyal Mand, og han havde fra først af, altsaa lige fra 1850, vist mig al mulig Velvillie og Agtelse. Jeg besøgte ham en Gang imellem, indbød ham til Bispevisitats og saa ham ikke sjelden i Kirke. Hans Forældre havde været dansktalende, og han selv talede altid dansk, naar jeg saa ham.

Uheldigvis giftede han sig med en Dame fra Meklenburg, der ikke kunde Dansk og i det hele manglede Dannelse. Vi kom der dog undertiden, og da talte han ogsaa kun Dansk til os, medens jeg talte Tysk til hans Frue. En Gang, da vi vare der, laa der en tysk Salmebog paa Bordet, som jeg bladede i. Fruen spurgte mig da, om

jeg ogsaa forstod de tyske Salmer. Da raabte Hr. Bachmann meget vredt og skarpt: »Der Herr Pastor versteht alles!« Det første af Deres Børn døbte jeg paa Tysk, fordi Fruen bad mig indstændigt derom; men jeg sagde ved den Lejlighed, at jeg egentlig ikke havde Ret dertil, og at jeg ikke turde gjøre det oftere. Da jeg ved næste Visitats fortalte det til Biskop Boesen, sagde han: »De har handlet efter god Konduite, idet De ikke har spurgt mig, thi havde De indsendt en skriftlig Forespørgsel, vilde jeg have svaret Nej!« Senere døbte jeg uden Indsigelse et eller to Børn paa Grøngrøft paa Dansk, uagtet Fruen ikke var kommen videre i det danske. Og i 1860, da vore Børn havde Tyfus, kom Bachmann til mig og spurgte mig, om jeg tillod, at Pastor Petersen i Holebøl (som var tysksindet) maatte døbe deres sidste Barn, da hans Kone var bange for Smitte, hvis jeg kom. Jeg sagde naturligvis »Ja, med Fornøjelse«, og jeg var nu spændt paa at vide, om det var døbt paa Dansk eller ej, men erfarede, at Petersen, som det var hans Pligt, havde benyttet Dansk ved Daabshandlingen.

Nu, da Fruen atter havde faaet Barn, kom hun til mig og bad mig om at døbe dette paa Tysk. Jeg forklarede hende, at dette var umuligt, især da hun i 8-9 Aar havde boet i et dansk Sogn. Men da jeg den 26. August mødte paa Gaarden, fandt jeg Huset fuldt af lutter tysksindede Folk, blandt hvilke jeg dog kendte flere, navnlig Gods-ejer Kittel med Frue fra Skovbølgaard, min Kollega fra Stænderne, Kjøbmand Ahlmann med Frue fra Graasten, Godsejer Ohlsen fra Ladegaard, Dr. Brieger fra Graasten, der dog alle kunde tale godt Dansk. Men saa var der Kittels Svigersøn, Ritmester v. Reinecke fra Hannover, og Bachmanns Broder, Christian Bachmann, der var Borgmester eller »første lærde Raadmand« i Kiel. Ved Bordet blev der tildelt mig som Borddame Fru Brieger, der var Datter af en dansk Søofficer, Kommandør Varendorff. Daaben havde jeg udført paa Dansk, men det generede og ærgrede mig, at alle disse Mennesker kun talte Tysk ved Bordet. Jeg talte ogsaa Tysk med Ritmesteren, som var en meget net Mand, men Dansk med min Dame, og jeg sagde bl. a. til hende, at det var underligt nok for mig at høre lutter Tysk i et Sogn, hvor Kirke-, Skole- og Folkesprog var udelukkende Dansk.

Da Stegen kom, rejste jeg mig og udbad mig Tilladelse til at udbringe den unge Kristnes Skaal. Det var jo et gammelt Privilegium for Præsterne, men deraf fulgte rigtignok to Ting, først at mine Ord

havde Hensyn til den hellige Handling, og for det andet, at de bleve danske. Men jeg agtede dog ikke at gjøre Undskyldning for nogen af Delene, thi vi vare jo alle her for at være Vidner til, at Barnet blev kristent; vi maatte altsaa alle frem for alle andre gode Gaver ønske Barnet, at han altid vilde komme sin Daabspagt ihu o. s. v. Og med Hensyn til Sproget, da vidste det ærede Selskab jo, at Dansk var det eneste berettigede Kirkesprog i Sognet, ligesom det var hele Menighedens Modersmaal. Jeg sluttede altsaa med kristelige Ønsker for Barnet og dets Forældre.

Saa vidt gik nu alt godt. Men da der blev drukket forfærdeligt, saa at tilsidst alle Herrer var fulde, undtagen Ritmesteren, mærkede jeg nok, at der trak et Uvejr op. Da vi takkede for Mad, sagde Kjøbmand Ahlmann, at han vilde forestille mig for hans Broderdatter fra Fredericia, som var min Landsmandinde. Jeg sagde: »Hvorledes det?« »Jo, de ere begge Jøder.« Det skulde være en Vittighed. Jeg sagde: »De mener vel Jyder; men saa vidt jeg kan se, ere de jo næsten alle Jyder, nogle fra Sønderjylland, Frøken Ahlmann og jeg fra Nørrejylland«. Nu sprang saa godt som alle op og begyndte at raabe og skringe, at jeg fornærmede dem, og Fru Kittel, en ækel, tysk, uhyre tyk Kjælling, kastede sig i en Sofa og raabte: »Das ist eine Beleidigung«. Det samme raabte de fulde Mænd, og den skikkelige, men bornerede Bachmann raabte endog: »Meget har vi taalt, og meget kan vi taale, men at De vil gøre os til Jyder, Herr Pastor, det taale vi aldrig!« Jeg gav mig nu ganske rolig til at forklare dem, at da Slesvig var den sydlige Del af Halvøen Jylland, og da det i Aarhundreder var blevet kaldt »Hertugdømmet Jylland«, saa kunde de ikke, hvor gjerne de end vilde, nægte, at Slesvigerne vare Sønderjyder. Og da jeg satte en Ære i at være en Jyde, var det snarere en Fornærmelse mod mig at betragte dette som Vanære. Jeg talte for døve Øren, og da Bachmann, som var meget fuld, udbrød, at han havde gjort et Gilde, som han troede, han havde Ære af, og intet sparet, hverken af Mad eller Drikke, men nu havde jeg bragt Splid og Forstyrrelse i den glade Kred, saa sagde jeg, at jeg vilde bede ham om at faa spændt for strax, da jeg aldrig vilde være et Øjeblik i hans Hus, naar han betragtede mig paa den Maade. Nu begyndte han næsten grædende at udtale, at han altid havde agtet og elsket mig, at vi derefter skulde være bedre Venner end nogensinde o. s. v.

Men saa begyndte Dr. Brieger, Kittel og den gamle Richelsen fra Buskmose paany at overfuse mig med Fornærmelser, saa at jeg maatte

minde Kittel om, at han i 1848 havde prædiket Oprør paa Felsted Kirkegaard, og det uaget han var født Nordmand.

Endelig kom jeg da ud til min Vogn, som havde holdt en hel Time for Døren, medens Folkene i Gaarden hørte Skjænderiet gennem de aabne Vinduer. Da jeg steg op paa Vognen, stod en af Bachmanns Karle med en Lygte. Jeg sagde, at det jo var lyst nok, men min brave Karl, Jørgen Paulsen (senere Gaardmand i Felsted), bad om, at Karlen maatte følge med igjennem den lange, mørke Allé, som fører ind til Gaarden. Jeg kunde ikke forstaa dette og vilde atter sende Karlen tilbage, da vi kom næsten til Enden af Alleen. Men først, da vi vare komne ud paa den aabne Mark, gik Karlen med Lygten, og nu fortalte min Kudsk, at to af de fulde Herrer, af hvilke den ene var den unge Richelsen, der var Forvalter paa Gaarden, havde taget store Brostene og lagt sig med dem i Alleen for at slaa mig ihjel paa Vejen eller dog give mig dem i Hovedet, hvis de kunde ramme mig. Men alle Folkene, som vare dansksindede, havde besluttet at hindre det.

Jeg følte godt, at dette var et Forspil til den anden slesvigske Krig, og at dette raa Udbrud af tysk Had var Tak for min Optræden i Stændersalen 1860.

Den stakkels Bachmann gik det senere ilde nok. I Krigstiden var der hver Dag aaben Taffel for en Mængde tyske Officerer, saa at de i tyske Blade roste ham og især hans Frue for 4-5 Retter Mad og mange Slags Vin daglig. Han selv gjorde længe gode Miner til slet Spil, men udtalte dog, at hans Kone ødelagde ham. Han døde dog, inden der blev Fallit, men nu blev alt solgt, og den prægtige Gaard har siden været i mange Hænder. Kone og Børn fik intet. Han selv var en rar Mand, men hans Søster var gift med den oprørske Wühler Borgmester Schow i Aabenraa, som i 1851 blev udelukket fra Amnestien, og hans Broder, der var hovmodig og ivrigt Slesvigholstener, har havt en daarlig Indflydelse paa ham.

Hans Tvedes Bryllup og lidt om hans Slægt

I Efteraaret 1862 blev min Hustrues Fætter Hans Tvede, der havde været Lieutenant i Krigen, men siden tog juridisk Examen i Flensborg og blev Thingskriver i Bøking Herred (Niebøl), forlovet med Ida Schrader fra Sønderborg, som han havde lært at kjende hos hendes Søster, der var gift med Pastor Haustedt, som var Diakonus i Niebøl. Han besøgte os med sin elskværdige Forlovede og var meget lykkelig.

Brylluppet holdtes den 9. Januar 1863 i Sønderborg hos Idas Plejeforældre, Fysikus Krüger og hans højst livlige og dannede Hustru, født Manthey (Gl. Krüger var den Gang næsten imbecil). Min Hustru og jeg kjørte dertil i Bays lukkede Vogn (vi havde i Felsted ingen) og vare Gjæster hos Borgmester Finsen. Det var et meget muntert og interessant Gilde, og der holdtes mange Taler. Bjørnstjerne Bjørnson, hvis Hustrues Broder John var Skriver hos Finsen, var ligesom vi Gjæst hos Finsen, hvor hans Hustru og lille Søn Bjørn havde været hele Efteraaret, medens han var i Paris. De vare ogsaa med ved Brylluppet. Jeg var den Gang meget begejstret for Bjørnson og holdt ved Bordet Talen til hans Ære, hvorved han følte sig i høj Grad lykkelig, saa vi bleve Venner. Bekjendtskabet fornyedes 1864-65 i Kjøbenhavn, hvor jeg bl. a. Steder var sammen med ham hos Carl Ploug. Men da var det ikke saa hedt mellem os, fordi jeg vovede at sige ham imod.

Det Hus, hvori Brudevielsen holdtes (Kjøbmand Jepsens Gaard ved Siden af Raadstuen), blev i 1864 skudt ned. Den lykkelige Brudgom blev i samme Aar Landfoged paa Sild, hvor han var almindelig afholdt. Men da Øen erobredes af Fjenden, blev han afsat, kom til Kjøbenhavn med sin Hustru og Datter og døde (uden Tvivl af Sorg) 1864. Jeg talte ved hans Kiste i Frederiksberg Kirke.

Hans Enke ægtede senere hans Broder Niels, der ogsaa havde været frivillig i 1848, men imidlertid var bleven juridisk Kandidat 1852, Auditor i Randers 1856 og Auditor i Slesvig By 1859. Han var Korpsauditor paa Als under Krigen og gjorde da tillige Tjeneste som frivillig Officer. Nu er han Borgmester i Frederikshavn, men har tidligere været By- og Herredsfoged i Hasle og derefter Herredsfoged i Svendborg. Han er en særdeles aaben, ærlig og ligefrem Mand, afholdt af alle.

Deres Fader, min gamle Ven fra den grundlovgivende Rigsforsamling, døde den 6. Decembr. 1857. Moderen, som var min Svigerfaders Søster, en højst elskelig Kvinde, boede derefter hos Sønnen i Niebøl og døde i Nykjøbing 1867.

Datteren Anna Tvede, som ogsaa flere Gange besøgte os, ægtede 1857 Borgmester Carl Pontoppidan i Ribe, siden Justitsraad og Borgmester i Nykjøbing. De ere begge døde.

Den yngste Søn Levin Tvede, som ogsaa var et lystigt og vakkert Menneske, blev efter en glimrende Examen kemisk Fabrikant i Kjøbenhavn, siden Med-Ejer af Vajsenhus-Apotheket i Kjøbenhavn,

derefter Apotheker i Frederikshavn, hvor han døde. Hans Enke Lise Hyrup, som var hans og min Hustrues Kusine (Datter af min Svigermoders Søster), er nu Ejerinde af Apotheket i Frederikshavn, meget elskværdig.

Den politiske Udvikling efter 1860

Jeg havde i disse Aar en Pennefejde med gl. Grundtvig om Konfirmationen i de blandede Distrikter og andre Spørgsmaal om Sprog-sagen. Regjeringen gav tilsidst efter for Tyskernes bestandige Skraal, der støttedes af Grundtvigianerne, og bestemte, at Konfirmationen skulde udføres paa det Sprog, som Forældrene forlangte, saa at i det tysksindede Angel næsten alle Børn bleve underviste af Præsten paa Dansk, men konfirmerede paa Tysk, hvilket dog var urimeligt og forargerligt⁴². Immanuel Barfod, som dog ellers var Grundtvigianer, skrev et meget skarpt Stykke imod Grundtvig. Senere beklagede denne sig offentlig over, at »alle de danske Præster i Sønderjylland med Mørk Hansen i Spidsen« saaledes angreb hans Meninger. Han var dog mere høflig imod mig, end han plejede at være overfor Modstandere.

I »Dannevirke« skrev jeg en Anmeldelse af et fortræffeligt Skrift af Regensburg: »Schleswigsche Beleuchtung einer officiellen preussischen Denkschrift«. Min Anmeldelse gik igjennem seks Numre af Bladet. Forøvrigt arbejdede jeg hele Aaret 1863 flittig paa min og C.L. Nielsens Statistik, hvoraf der hele Aaret igjennem sendtes mig Korrektur, hvilket vedblev til Krigens Udbrud.

Uagtet vi ved Begyndelsen af Aaret 1863 ikke kunde have nogen Anelse om, hvilken Katastrofe vi gik i Møde, var der dog flere Forvarsler, der ligesom forud mindede om, at der forestod alvorlige og skjæbnesvangre Begivenheder. Regjeringen arbejdede jo under Halls Ministerium stadig paa at komme til Forstaaelse med Tyskland om Slesvigs endelige Stilling, men Tyskerne fandt altid paa nye Indvendinger, nye Omsvøb for at sikre sig Indflydelse paa Slesvigs Stilling og blande dets statsretslige Forhold sammen med Holstens. Hall skrev ypperlige Noter, men man vilde aldrig forstaa hans Deduktioner, og imidlertid vedblev den uhyre Bagvaskelse og Løgn at brede sig, som om Slesvigs blandede og danske Befolkning havde været oprindelig tysk og nu blev underkuet af de troløse Danske. Vore Hjemmetyskere bleve altid mere kjæphøje, fordi de følte, at de havde 40 Millioner Tyskere i Ryggen, og vi burde allerede deraf have kunnet mærke, at man forberedte den anden slesvigske Krig.

Festen for Hother Smith

Den 30. Januar 1863 holdtes paa Graasten et Festmaaltid for vor brave og dygtige Herredsfoged Hother Smith, som var bleven Appellationsraad i Flensborg. Da Smith var agtet og afholdt af alle, vare de tyske Notabiliteter paa Graasten ogsaa med, navnlig Kjøbmand Ahlmann den ældre og hans Søn Hans Ahlmann, Dr. Brieger og flere. Kammerherre Heltzen var ogsaa med, uagtet han ikke harmonerede med Smith. Mine Venner Roth, Bay, Tolderlund, Poulsen fra Støbbæk, samt de mest fremragende Bønder vare ogsaa tilstede.

Da Stemningen blev høj ved Vinens Virkning, udbragte Dr. Brieger en Skaal for den gl. Ahlmann⁴³, der dog 1848 havde taget Del i Oprøret, men for Profittens Skyld holdt gode Miner med de danske Bønder. En brav gammel Bonde fra Hostrup, Hans Jessen, Broder til Degnen i Ensted, hvem jeg havde skaffet dette Embede, raabte nu: »Æ har ejsen altid mærket, at Ahlmann har været en stor Tysker!« Nu raabte Brieger vredt: »Hvem siger det?« Heltzen raabte: »En gammel Mand«. Pastor Poulsen, der var Hans Jessens Præst, raabte nu: »Ja, det er vel en gammel Mand, men en Mand, der nok ved, hvad han siger!«

Heltzen udbragte et Leve for »enhver selvstændig Slesviger«, hvormed han vel sagtens vilde udtrykke, at Slesvigerne hverken skulde være danske eller tyske. Det blev opfattet som et Ønske om Slesvigs Selvstændighed som en særegen Stat, altsaa i Modsætning til Regjeringsens Planer at inddrage Slesvig, men ikke Holsten, under Kongerigets Grundlov. Jeg tog Ordet og udtalte, at Slesvig baade oprindeligt og efter Inkorporationen 1721 var en dansk Provins, og jeg vilde forudsige alle Slesvigere, at dersom de ikke vilde og kunde komme nøjere ind under den danske Frihed, bleve de tvungne til at blive Preussere. Jeg forudsagde dem med Sikkerhed, at dersom Danmark ikke beholdt Slesvig, vilde det ufejlbarlig blive slugt af Preussen. Slesvig kunde ikke svæve i Luften, og en slesvigholstensk Stat vilde Preussen ikke taale. Dette vakte megen Modsigelse, navnlig fra Tyskernes Side. Endelig stode vi fra Bordet, men da var det lige nær opstaaet Slagsmaal mellem Forpagter Tolderlund og den arrige Dr. Brieger. Vi fulgte alle Etatsraad Smith til hans Bolig, men da alle vilde drikke Glas med ham, fik han uheldigvis vel meget, saa hans Venner maatte støtte ham.

Nogle Dage efter gjorde Kammerherre Heltzen et Middagsgilde, hvor Roth og Bay vare med, og hvor han nærmere vilde forklare sin

*Niels Hansen og Nikoline, født Biering, Mørk Hansens broder og svigerinde.
Fot. ca. 1860.*

Optræden med Hensyn til et selvstændigt Slesvig. Han sagde ved samme Lejlighed: »Det var Skade, at Beneficianten blev fuld!« Dette var en uforskammet Ytring om en Mand, som han selv havde været med at hædre. Det var ved slige kaade Udtalelser, at Heltzen skaffede sig Fjender. I Rigsraadet havde han som Helstatsmand tildels støttet Holstenerne.

Besøg af den nærmeste Familie

I Maj havde jeg et saare kjært Besøg af min Broder Niels med hans Søn Erhard, der kom til Løjt for hos min Broder Laurits at lære Landvæsen. Og da jeg paa samme Tid fik Besøg af min Svoger Klein fra Ærø med min Søster og deres to Børn, samt af min ældste Søster Maria med hendes Søn Johan og Anna Posselt, var det en rigtig Familiefest.

Min Broder Niels var med mig i Flensborg og besluttede at søge Fjelstrup, der blev ledigt, idet Præsten J. L. Hansen, Svoger til Mag. Lindberg, blev Katholik og nedlagde sit Embede. Jeg anbefalede min Broder til Regensburg⁴⁴, og jeg havde den store Glæde, at han i Januar 1864 blev udnævnt til Præst i Fjelstrup. Desværre blev Glæde kun kort, da Krigen, som forhen omtalt, brød ud, inden han havde tiltraadt Embedet, saa han blev i Snedsted til 1871.

Den sidste Stænderforsamling

Den 17. Juli 1863 samledes den sidste slesvigske Stænderforsamling i Flensborg. Jeg havde taget Bolig hos den fortjente Værkmester Kruses Enke, men var der kun nogle faa Nætter. Hendes Søn er nu en bekendt Murermester i Kbhvn., en god Patriot. En Datter, som den Gang var en lille Pige, er gift med Provst Krarups Søn fra Søften Præstegaard.

Vi Danske mødte jo med godt Haab, da vi ved de nye Valg vare blevne forøgede med to brave danske Mænd. Men aldrig saa snart var Aabningshøjtideligheden i Kirken foretaget, og Kommissarius, Konferentsraad Kranold, havde erklæret Forsamlingen aabnet, før den hovmodige Godsejer Schmidt fra Vindeby rejste sig og med aldeles intetsigende Grunde nedlagde Protest imod Farver og Raadmand Diemers Valg i Tønder. Da baade Provst Otzen, der atter var valgt til Præsident, og den kgl. Kommissarius erklærede, at Protesten savnede al Grund, raabte Schmidt, at naar de ikke kunde komme til deres Ret, vilde han og hans Venner forlade Salen. Til vor Forbavselse gik saa 24 tysksindede Herrer ud af Salen i en lang Linie. Nu var der intet andet for, end at Møderne maatte udsættes, indtil Suppleanterne kunde indkaldes. Vi faa tilbageblevne (19) deltog saa i Dinéen paa Raschs Hotel, men Stemningen var trykket, da vi jo forstode, at det var en fra Holsten (Scheel Plessen) modtaget Parole for at sprænge Forfatningen, i Virkeligheden et ligesaa fejgt som oprørsk Skridt. Vi toge nu hjem hver til sit, mødte igjen den 24. Juli, men kun for at erfare, at Suppleanterne vare indkaldt til den 30.

Ved Slutningsdinéen mødte en Masse loyale Flensborgere uden for Vinduerne og udbragte et Leve for den troblevne Minoritet. Hele Gaden var sort af Folk. Jeg besvarede denne Ovation med en kort Tale fra Vinduet.

Men da vi mødte den 30. Juli, erfarede vi, at alle tyske Suppleanter havde nægtet at give Møde. Jeg tog næste Dag til Slesvig By for at besøge Niels Tvede, hos hvem mine Drengte vare i Besøg, og da jeg hørte af Madam Esselbach, at de vare gaaede til Dannevirke, gik jeg bagefter. Men jeg traf dem ikke, spiste hos Kromanden i Lille Dannevirke, hvor jeg beundrede Margrethevolden, og gik saa hele den lange Vej til Morgenstern langs den gamle Vold, idet jeg besaa alle Skanserne. Uhyre træt kom jeg hjem om Aftenen og blev hos Madam Esselbach om Natten. Hjemtouren til Flensborg gjorde jeg

med den ypperlige Landskabsmaler la Cour, med hvem jeg blev godt bekendt.

Dette var saaledes Enden paa min Virksomhed som Stænderdeputeret. Pastor Graae fortæller i sit efterladte Skrift »Mellem Krigene«, at han i Løbet af de ti Dage, da vi afvekslende vare inde, var fem Gange til Taffel hos Kommissarius. Dette maa være, fordi han boede i Byen. Jeg var der kun to Gange, nemlig ved Aabningen og ved Slutningen. Men denne sørgeligt afbrudte Virksomhed havde dog et lidet Efterspil, som ogsaa omtales af Graae, idet det netop var ham og mig, som følte os forpligtede til at træde i Opposition til Regjeringen.

Da nemlig Rigsraadet ved Hansen-Grumbys Mandatnedlæggelse var blevet ufuldtalligt, besluttede Regjeringen, at den tilbageblevne Minoritet skulde foretage Valg af et Medlem for den slesvigske Stænderforsamling. Raadmand Bahnsen i Aabenraa fik Anmodning om at fungere som Valgassistent, vistnok tilligemed Skau. Han kom i den Anledning gaaende ud til Felsted for at spørge mig, om jeg ansaa et saadant Valg for lovligt. Jeg svarede strax nej, og da han var absolut enig med mig, besluttede han at undslaa sig for Valget. Jeg fik nu Brev fra Graae, som var enig med os, og jeg skrev da til Minister Orla Lehmann og bad ham at forskaane os for det Dilemma: enten at skulle træde i Opposition til Regjeringen eller at skulle foretage et Skridt, som vi ansaa for ulovligt og unyttigt. Skau skrev et Brev til Graae, hvori han gjorde gældende, at da Loven siger, at det er »Medlemmerne af Stænderforsamlingen«, der skulle vælge til Rigsraadet, saa er det ikke Stænderforsamlingen som saadan (!). Saa vidt jeg mindes, skrev enten han eller Orla Lehmann et lignende Brev til mig, thi jeg skrev til Orla Lehmann, at denne Fortolkning efter min Mening var »et uværdigt Lovtrækkeri«. Men baade Hall og Wolfhagen, der var slesvigske Minister, fastholdt deres Opfattelse, og Skau, som i den Anledning var kaldt til Kjøbenhavn, lovede at bearbejde de andre danske Deputerede. Han sammenkaldte til den Ende et Møde af de loyale Deputerede i Flensborg den 4. September. Krüger skrev til mig, at han havde fraraadet dette Skridt som ulovligt, men at han trængt af Hall, Lehmann, Wolfhagen og Skau havde lovet at deltage i Afstemningen, men at han desuagtet i Rigsraadet vilde protestere imod Valgets Lovlighed!

Naar Skau i sit Brev til Graae taler om 22 danske Deputerede, saa kan dette Tal kun komme ud ved at regne alle dem med, som ikke

havde nedlagt Mandaterne. I Virkeligheden var vi kun 19 imod 24. Fra tysk Side vilde man altsaa med fuld Føje kunne have erklæret Valget for ugyldigt og altsaa her faaet en virkelig Grund til at klage over et Overgreb. Men Danmark havde jo i hele sin Strid med Tyskland netop sin Styrke i den Korrekthed, hvormed vi opfyldte alle Løfter, Traktater og Love. Opgave vi dette Stade, vilde vi være dobbelt svage og havde ikke en Gang Bevidsthed om Retten. Dette gjorde Graae og jeg gjeldende ved Mødet i Flensborg, hvor kun tolv Deputerede vare mødte. Bahnsen, Godske Nielsen, Provst Aleth Hansen og vistnok de fleste holdt med os, Krüger i Virkeligheden ogsaa, og Planen blev opgivet. Men Laurids Skau var meget vred paa os. Det er dog muligt, at Godske Nielsen har farvet Beretningen om hans Udbrud angaaende »de forbandede Præster« noget⁴⁵. I det mindste vare Skau og jeg lige gode Venner efter den Tid. Da det var daværende Appellationsraad Juel i Flensborg, som man vilde have valgt til Medlem af Rigsraadet, er det meget muligt, at denne intrigante Person har undfanget hele den uheldige Plan til dette mislige Valg, der heldigvis ikke fandt Sted.

Frederik VII's sidste Besøg og Død

I Begyndelsen af Oktober kom Kongen til Haderslev. Alle Vegne, hvor han viste sig, modtoges han med den største Begejstring. Efter Aftale med Godske Nielsen tog jeg til Haderslev og var med ham hos Kongen den 3. Oktober, da jeg saa ham sidste Gang. Da vi vare anmeldte som danske Deputerede, tog han meget hjærteligt imod os og talte længe og gemytligt med os, spurgte os om den politiske Situation o. s. v. Da Godske Nielsen sagde, at de tyske Blade truede med Execution, sagde han: »Ja, jeg tror nu ikke meget af, hvad der staar i Bladene«. Han puffede med Albuen til mig og pegede paa Redaktør Nielsen med de Ord: »Det har han godt af at høre!« Dog tilføiede han: »Ja, af hvad De skriver i Deres Blad, vil jeg tro det halve«.

Da vi spurgte om hans Befindende oven paa et flot Gilde Dagen i Forvejen i Kristiansfeld⁴⁶, hvor der efter Sigende blev drukket gyseligt, sagde han: »Jeg drak rigtignok megen Vin, men fuld var jeg ikke. Jeg drak en hel Karaffel med Vand, da jeg kom herhjem; men jeg har faaet saa Satans ondt i mit venstre Laar!« Det var just ikke kongeligt talt, men yderst folkeligt, og deri havde han sin Styrke. Da vi spurgte ham, om Dannevirke-Stillingen ikke var alt for udstrakt i

Forhold til vor lille Armé, sagde han: »Ja, ganske vist, men jeg har sikkert Løfte om 22 000 Mand fra Kong Karl i Sverige«.

Kongens 55 Aars Fødselsdag helligholdtes i hele Slesvig med megen Jubel. Vi havde et flot Gilde i Felsted Kro, hvor jeg holdt Talen og bragte Forsamlingen Hilsen fra Kongen. Landsbyen var efter festlig Lejlighed illumineret.

Her er udeladt en omtale af en ondartet difteritis, der bortrev forvalter Danckell på Kiding, som var forlovet med en datter af pastor Randbøll i Bevtoft.

I de første Dage af November hørte vi Rygter om, at Kongen var upasselig, men der udstedtes ingen Bulletin, saa vi drømte ikke om nogen Fare. Den 12. November (vor 17 Aars Bryllupsdag) fødte min elskede Hustru vort yngste Barn og eneste Datter, som Nytaarsdag 1864 blev kaldt Elise Kristiane Mørk Hansen efter min Hustrues to afdøde Søstre.

Den 16. November, da jeg gik til et Begravelsesgilde, traf jeg paa Landevejen en tysksindet Mand, som sagde: »De la'e te, te æ Kong skal vær dø«. Jeg blev meget bange og bedrøvet, men troede dog foreløbig ikke derpaa. Ved Gildet var der enkelte, som havde hørt det samme, men uden at tro det. Men mens vi sade ved Bordet, kom Pastor Bays Karl ridende for at kalde mig hjem. Der vare Bay og Hustru, som bekræftede, at Frederik VII var hensovet paa Lyksborg Slot den 15. November. Min stakkels Hustru, som jo laa i Sengen, beholdt dog sin Fatning, uagtet det var en frygtelig Efterretning at modtage i hendes Tilstand. Vi følte alle, at der forestod store Farer, og det anede os, at Tyskerne vilde benytte dette skjæbnsvangre Dødsfald som Støtte for deres Erobringsplaner. Men vi haabede jo paa et tappert Forsvar og paa Hjælpen fra Sverige.

Før Krigens Komme

Nu fulgte de bekjendte Begivenheder Slag i Slag. Jeg stiftede i Felsted en Læseforening, saa at alle de vigtigste Blade holdtes og fremlagdes i Skolen om Aftenen, hvor de bleve ivrigt læste, saa at vi saa vidt muligt kunde følge Udviklingen. Den 13. November havde Rigsraadet vedtaget den nye Fællesforfatning for Danmark-Slesvig, men samme Dag kom der fra Bismarck en Protest, uagtet han hidtil havde billiget den. Han har altsaa havt Telegram fra Lyksborg om Kongens Sygdoms Farlighed.

Den 16. November aflagde Christian IX Eden paa Forfatningen og

underskrev Fællesforfatningen 18. November. Den 16. kundgjorde Prins Frederik af Augustenborg fra Dolzig, at han besteg Slesvig-Holstens Trone som Hertug Frederik VIII, uagtet hans Fader ved sin fyrstelige Ære for sig og sin Slægt havde givet Afkald paa enhver Adkomst og faaet sine Godser betalte med over 6 Millioner Kr. Den 28. November afvistes den danske Gesandt ved Forbundsdagen i Frankfurt. Den 23. December rykkede Sachserne og Hannoveranerne ind i Holsten for at fuldbyrde Forbundsexekutionen.

Den 30. November tog jeg med Roth til Flensborg for at følge Kongens Kiste. Det var bidende koldt, og Toget fra Lyksborg kom først Kl. 6, saa at vi maatte vente længe paa Havretorvet. Det var et umaadeligt langt Tog, og det hele gjorde et højtideligt, men sørgeligt Indtryk. Der var vel Sørgemusik i Spidsen, men da Toget var saa langt, hørte vi intet deraf, men gik i dyb Tavshed gennem den lange By lige til Nystad og derfra ned til Skibbroen, hvor Dampskibet »Slesvig« modtog den kongelige Kiste. Borgerne i Flensborg havde illumineret Vinduerne og viste stor Sorg og Smerte.

I Løbet af December havde vi ofte Indkvartering, og nu var det altid med bange Anelser, at vi toge Afsked med de bortdragende Officerer og Soldater. Blandt disse var Major Bülow, som senere blev General, en meget vakker Mand, ligeledes Lieutenant Schleppegrel, Lieutenant Rotzock af Artilleriet og mange andre. Kort før Jul havde vi Dragoner, og en Ritmester Bruhn laa over hos os i tre Dage. Han kom i Strid med min Svigermoder, fordi han altfor meget kastede Skam paa Frederik VII's Minde, og med mig, fordi han – som flere andre – ytrede Forbitrelse over at skulle i Krig »for et Stykke Papir«. Men han fik alvorlig Besked.

Den 19. December holdt jeg for en overfyldt Menighed Ligprædiken over Kong Frederik, hvilken jeg siden udgav i Trykken. Jeg fandt ingen Anledning til at dvæle ved hans Fejl, som jeg nok kjendte, men udtalte, hvad sandt var, at han for sit danske Sind var i høj Grad elsket af sit Folk. Alle var dybt bevægede. Jeg benyttede nogle Strofer af Edvard Lembckes skønne Digt og af Troels Smiths.

Nytaarsdag 1864 oprandt under bange Forventninger, og der blev vist i Kirken bedt inderligere end nogensinde for Fædrelandet. Vi havde Barselgilde, og vore Venner, Roths, Bays, Tolderlunds, Poulsen og Iversens, samt min Broder Laurits, hvis Hustru bar vor Datter, vare hos os. Vor ældste Søn Lorens stod første Gang Fadder tilligemed min Svigerinde Anna.

Dagen efter fik vi Underretning om, at Ministeriet Hall var gaaet af Nytaarsaften og efterfulgt af Monrads Ministerium med Monrad som Conseils-Præsident og Finansminister, Qvaade som Udenrigsminister, Casse Justitsminister, Engelstoft Kirkeminister, Lundby Krigsminister, Lütken Marineminister, Nutzhorn Indenrigsminister, Simony Minister for Slesvig (senere Amtmand Johannsen), et meget sørgeligt Ministerium i en sørgelig Tid. Monrad var den eneste politiske Størrelse, men han overvurderede sine Kræfter, og Folket som Helhed havde langt hellere beholdt Hall.

Sidste Besøg i Flensborg

Den 11. Januar forlangte Preussen og Østerrig at ville besætte Holsten, og da Forbundet nægtede dem det, gjorde de det alligevel og rykkede den 21. Januar ind over Grænsen, medens vore Tropper uden Sværds slag rømmede Holsten indtil Dannevirke. Den 31. Jan. gik de over Ejderen, og hermed begyndte Krigen den 1. Februar.

Den 2. og 3. Februar kæmpede vore Tropper tappert og hæderligt ved Misunde og Dannevirke, men paa sidstnævnte Sted lede de dog store Tab ved Kongshøj. Da der den 3. kom Rygter til os om blodig Kamp, tog jeg den 4. Februar til Flensborg. Kongen var samme Nat kommen fra Slesvig med Monrad, og ham fik jeg strax Adgang til paa Raschs Hotel⁴⁷.

Monrad vilde ikke udtale sig bestemt, men afbrød mig flere Gange for at tale om min Familie, min Svoger Klein, som nylig var bleven Præst, og hvem han højlig roste, men jeg blev ufortrøden ved at spørge ham om Stillingen. Han sagde, at vore Tropper sloges udmærket, men vare for faa og maatte blive trætte, da de manglede gode Barakker m. m. Han roste Kongens brave og kristelige Sind, ret som om han tænkte paa, at der snart vilde komme Misfornøjelse blandt Folket. Af alt dette sluttede jeg, at Monrad tænkte paa et Tilbagetog fra Dannevirke, og da han tilsidst ytrede, at hvis Fjenden besatte Slesvig, burde Embedsmændene »lade som ingen Ting« og roligt blive i deres Embeder (hvilket vi naturligvis ogsaa vilde, naar Fjenden vilde tillade det!), saa fik jeg mange Anelser, som alt for snart skulde stadfæstes.

Der var kommen mange Saarede til Flensborg. Husarer rede hele Tiden op og ned ad Gaden. Men hvad der især maatte give mig alvorlige Tanker, var nogle Ord af en af Byens bekendteste Tyskere, Kjøbmand Callsen. Jeg kom til ham for at betale en efter mine For-

hold betydelig Regning paa et Par 100 Rdl., men han vilde paa ingen Maade have Penge den Dag, idet han sagde, at jeg maaske snart kunde faa Brug for alle mine Kontanter. Tillige udtalte han, idet han tog mig op i sine private Værelser, at hvis Slesvig blev besat af de tyske Stormagter, vilde han som Ven raade mig til at ile bort snarest muligt, da han vidste, at jeg havde mange Fjender i Tyskland, som uden Tvivl vilde sætte mit Liv og i alt Fald min Frihed i Fare. Jeg takkede ham for hans velmente Raad, men forsikrede ham, at jeg vilde blive paa min Plads og med største Rolighed imødesee, hvad der vilde komme, idet jeg kun havde gjort min Pligt og vidste, at vor Sag var retfærdig.

Krigen begynder

Fra Lørdagen den 6. Februar 1864 har jeg ej blot Opskrifter i min Almanak, men jeg har i Trykken udgivet en fuldstændig Dagbog over Begivenhederne indtil Fredens Afslutning 1. August (Fredspræliminarierne) under Titel: »Slesvigske Tilstande og Stemninger under den tyske Besættelse 1864«. Jeg kan altsaa henvise til samme Bog. Men jeg vil dog her anføre saadanne Forhold og Begivenheder i dette Halvaar – det mærkeligste i mit Liv –, som ikke have faaet Plads eller kunde faa Plads i den trykte Bog, og navnlig saadanne Ting, som det i 1864 ikke vilde være passende at offentliggjøre, men som dog fortjene at mindes.

Uagtet jeg ved min Samtale med Biskop Monrad den 4. Februar var bleven opfyldt af bange Anelser, gjorde det dog overvældende Indtryk paa mig, da en af vore Gendarmer den 6. Februar bragte mig Efterretning fra Graasten, at Dannevirke blev rømmet. Vi følte strax, at der forestod os en mørk og haard Tid, men vi besluttede at gaa den i Møde i Guds Navn. Min Svoger Hans Levinsen var hos os. Han havde i et Par Aar været Godsforvalter paa Vennerslund og havde der en vellønnet Plads, som hans Broder Højesteretsadvokaten (den Gang Overretsprokurator) havde skaffet ham. Men da den unge Stamhusbesidder Grandjean behandlede ham haanligt, efter at det længe havde været meget hedt mellem dem, opgav han Pladsen og kom atter til os og blev hos os til den 6. Marts, da han rejste til Sild for at overtage Apotheket der i Stedet for Apotheker Augsburg, som var kommen til Tønder Apothek. Augsburgs Plejesøn, en lille Dreng ved Navn Jannik, var hele Vinteren hos os for at deltage i Undervisningen hos Utke. Dette havde min Svigerinde ar-

rangeret, da hun besøgte Hans Tvede paa Sild og der ved Badningen i Sommeren 1863 havde sluttet Venskab med Fru Augsburg.

Hans Levinsen var altsaa min tro Følgesvend, da jeg hin 6. Februar gik ud for at faa noget nærmere at vide. Vi traf mange Vogne ved Søgaard, som skulde til Slesvig, og mange, som vendte tilbage med uforrettet Sag. Det var maaske undskyldeligt, men det ærgrede os meget, da disse Tusinder af Vogne kunde have optaget mange af de trætte Soldater. Men der var ingen Kommando over dem. De Officerer i Aabenraa, som førte Befaling over Vognparken, vare, efter hvad man sagde, daarlige Folk, af dem, der kun skjældte ud, fordi der skulde føres Krig for et Stykke Papir.

Vi traf ogsaa min gode Ven Frits Bøttcher fra Hatlund i Kvern Sogn. Han var ved ret godt Mod og sagde meget fornuftigt, at vor Hær trak sig tilbage i god Orden, og at Tilbagetoget var nødvendigt paa Grund af Stillingens alt for store Udstrækning. Men naar han vilde fortælle os, at den stærke Kanontorden, som vi hørte, var Signalskud fra vore egne Tropper, saa var det en mærkelig Fejltagelse. Det var det blodige og for vore Folk saa hæderlige Slag ved Sankelmark, hvor Max Müllers Brigade standsede Østerrigerne og tilføjede dem gruelige Tab. Vi traf ogsaa paa denne Tur Georg Rørdam⁴⁸ fra Hostrup, som var helt forstyrret. Han erklærede, at han vilde gaa med i Krigen. Han red samme eller næste Dag bort fra sin Gaard, fra alt, samt opgav sit Bo, hvilket var meget dumt. Havde han givet Tid, vilde han let have kunnet sælge Gaarden og i alt Fald have reddet de Penge, hans Fader havde laant ham tilligemed hans gode Indbo.

Da vi kom tilbage til Felsted, var der mange hos mig, som var yderst modfaldne. Der kom enkelte Militære til Kroen, som jeg talte med. Det var uden Tvivl »Marodører«, som uden Ordre havde forladt deres Plads. Deres Fortællinger vare derfor upaalidelige. Jeg var i Kroen ved Middagstid, da Dannebrogsmænd, Kjøbmand Ditlevsen fra Graasten vilde tale med mig. Han sagde, at Amtmand Heltzen havde kaldt det et »diplomatisk« Tilbagetog. Han mente vel den Gang, at Kongen efter hemmelig Aftale med Bismarck vilde rømme Slesvig for at undgaa Krig. Dette var virkelig nogle Helstatsmænds Tanker, idet de intet havde imod, om Forfatningen gik i Stykker, og Slesvig og Holsten kom i Personal-Union til Danmark. Men det var i alt Fald ikke Kongens Tanke, og det vilde ikke have været bedre end den gruelige Krig med dens sørgelige Afslutning. Heltzen blev forøvrigt vred over, at jeg havde optaget denne Ytring

af ham i min trykte Dagbog, som kom ud, mens han var Justits- og Kultusminister.

Det var næsten ikke muligt for mig at sove disse to første Nætter. Saa mange Muligheder gik igjennem mit Hoved. Fastelavnssøndag den 7. var en trist Dag, grueligt Snefog, saa at der kun var faa i Kirke, men disse vare som jeg dybt bevægede. Jeg bad nu for sidste Gang i Felsted Kirke for Kong Christian IX, og gjorde det med Taarer, men i Troen paa Bønhørelse, idet vi lagde alt i Guds Faderhaand. Fastelavnsmandag havde vi endnu Ro i Huset. Feltpolitimester Sylov skrev til mig og bad mig sende Efterretning om Fjenden og hans Bevægelser under Adresse: »Frau Doris Jürgensen, geborene Görresen, Sonderburg«. Det var dumt af ham at skrive til Embedsmændene, da han blandt den tro Befolkning langt lettere kunde faa Spioner af private Folk. Hans Brev havde Budet tabt i Sneen, hvor det heldigvis blev fundet af mig selv. Havde en Hjemmetysker eller senere en tysk Soldat fundet det, vilde det jo have fældet mig som Spion. Jeg rev Brevet i mange Stykker, men opskrev Adressen i min Almanak. Hans Levinsen og jeg kørte nu til Graasten, hvor vi lode Slæden holde forspændt, mens vi forhørte os om Fjendens Stilling. Hele den Del af Hæren, som gik til Dybbøl, var Dagen i Forvejen og hele Natten kommen igjennem Graasten, yderst udmattede. Mange havde vist en rørende Iver for at slæbe Kanoner med, da Hestene vare styrtede, men mange Kanoner bleve dog tabte. Fjenden gik langsomt og varsomt frem, og kun en Patrouille af Kuirasserer havde været i Ringenæs. Jeg ærgrede mig over, at Husfoged Wegge⁴⁹, som boede lige over for Apotheket, ikke havde sørget for at faa strøet Aske eller Sand paa de stejle Steder, hvor de glatskoede Heste vare styrtede i Mængde. Jeg skrev til Sønderborg til den opgivne Adresse om Fjendens Stilling, hvilket jeg fik med et sikkert Bud den 10. Februar.

Samme Dag saa jeg med Hans Levinsen de første Fjender ved Hustrup, hvor vi vare gaaede hen for at faa Underretning. Det var Kuirasserer, der rede hen imod os. Det var dumt af os at gjøre omkring, da vi saa, at det var Tyskere, thi de kunde jo let have anholdt os som Spioner eller Spejdere, men de vare nok selv bange og rede i Galop tilbage. Men samme Eftermiddag fik vi det første Besøg, da tre Kuirasserer kom ind i Præstegaarden og satte Pistolerne for Bryttet af mig, idet de raabte: »Sind hier keine Dänen?« Jeg sagde: »Wir sind alle Dänen. Dänische Soldaten sind weit hiervon«.

Underofficeren raabte: »Das ist Lüge!« Vi bleve dog snart gode Venner, da jeg bød dem en Snaps.

Første Gang under Arrest

Dagen efter kom en forfærdelig Mængde Tropper af alle Vaabenarter gjennem Byen, men de skulde ad Dybbøl til, og først den 12. fik vi den første Indkvartering, General v. Schmid, Brigadechef af 53. Regiment, med Adjudant og 32 Mand af 53. Regiment.

Det var en gammel stiv Soldat, meget grim og, efter hvad jeg senere erfarede, ilde anset for sin Fejgheds Skyld. Han vilde endelig være behagelig for mig og kunde ikke forstaa, at jeg som dansk Mand sagde, at jeg maatte betragte Preusserne som Fjender imod min Konge og mit Fædreland. Det var mig derfor højst ubehageligt, at han næsten nødte mig til at tillade, at han spiste Aftensmad ved vort Bord. Min Svigermoder, som ikke kunde et Ord Tysk, var meget ked af denne Vending, men det blev da ogsaa første og sidste Gang.

Hans Levinsen og jeg sade i Havestuen, der under hele Krigen var mit Studerekammer, idet Indkvarteringerne havde mit Studerekammer til Bureau samt Salen og begge Gjæstekamre, og vi talte om, at det forfærdelige Vejr med Snestorm vilde volde mange Menneskers Død, da pludselig Døren blev revet op og Generalen med Adjudanten, en anden Officer og fire Mand traadte ind og erklærede mig for Arrestant »i Kongens Navn«. Jeg blev unægtelig i første Øjeblik ligesom bedøvet. Min stakkels Kone kom ind fra Dagligstuen – hun havde allerede været afklædt eller i Seng – men Generalen raabte: »Weiber und Kinder müssen heraus!« Jeg kunde ikke faa at vide, hvad jeg havde gjort eller hvor jeg skulde hen, og der hengik vist en Time, inden de fik samlet alle mine Papirer sammen. Jeg var ondskabsfuld nok til at give dem Anvisninger paa en Masse gamle Prædikener og Breve samt en Mængde historiske Optegnelser, Forarbejder til min »Kirkelige Statistik«. Det blev alt pakket i Sække, og endda blev mit Skrivebord og et Arkivskab forseglede. Disse Segl brød jeg senere op igen.

Endelig kom vi afsted Kl. 12. Rejsen er udførlig beskrevet i min trykte Dagbog. At de tyske Officerer ogsaa fandt Generalens Frygt latterlig, fremgaar af den Sang eller Ballade, som blev digtet derom af Lieutenant Haack, og som meget morede General Goeben, der laante Pastor Fejlberg den. I og for sig var det en halsbrækkende Fart

(kaldes jo ogsaa i Digtet »Die tolle Reise«)⁵⁰. Da vi væltede første Gang i Sneen og kom tilbage, troede jeg, at Generalen vilde have ladet sig bevæge til at lade mig vente til om Morgen. Han kunde jo dog nok have bevogtet mig med sine 1000 Mænd! Men Nej! Ej heller, da vi anden Gang kom tilbage, var der nogen Menneskelighed at finde. Da vi væltede paa Vejen til Hostrup tænkte jeg, at det var umuligt at komme videre, og de tyske Soldater vare aldeles fortvivlede og forbitrede. Den Mand, som her kom til os og findes omtalt i min Bog, hed Christian Bæk og havde været dansk Artillerist. Han bandede og skjældte frygteligt paa de forbandede Tyskere, da han havde noget i Hovedet, som man siger. Men de gjorde ham intet. Det var mærkeligt, at mine nye Heste, et Par Skimler, som min Broder havde kjøbt til mig i Thy, ikke styrtede. Den ene var syg, da vi kjørte hjemmefra, men blev rask ved den anstrengende Nattekjørsel.

Da vi kom til Hokkerup Kro, vistnok Kl. 5-6 om Morgen, var Soldaterne saa forkomne, at de ilede ind for at faa Kaffe. De vilde have trakteret mig, hvilket jeg dog afslog. Jeg gik i et nødvendigt Ærinde ud i Gaarden og kunde med største Lethed have løbet min Vej, da ingen saa efter mig, og der er jo en Granskov ikke langt fra Kroen. Men hvortil skulde det have nyttet? Ved Hjælp af den overalt danske Befolkning kunde jeg vel nok være kommen til Vestslesvig og derfra over Ribe til vore egne Folk, men saa vilde min Familie være bleven haardere behandlet. Alligevel tænkte jeg et Øjeblik derpaa, thi man truede mig jo hele Tiden med, at jeg skulde skydes. Det var mærkværdigt, hvorledes Vejret slog om, mens vi biede i Hokkerup, thi da vi kom til Ringenæs, var det mildt og fuldstændigt Tøvejr.

Det var vist ikke før Kl. 11, at vi naaede Graasten, altsaa efter 11 Timers Kjørsel i det voldsomste Snefog. Jeg blev ikke ubehagelig overrasket ved at mødes med min Ven Roth i Kjælderens, hvor vi bleve hensatte, efter at Dr. Brieger og en Bande tyske Fanatikere havde forhaanet mig. Der kom jo flere Arrestanter, men jeg kendte kun lidt til den ene, Sekretær Lorenzen fra Broager. Baade han og Teglværksejer Hohwy have senere besøgt mig i Vonsild.

Om Forhøret hos Justitsraad Marcard er der fortalt i min Dagbog. Om Natten, da vi havde en Skildvagt inde hos os, medens en anden stod udenfor, manudcerede jeg ham, vi havde hos os, angaaende

Slesvigs Historie og Statsret, hvilket meget undrede de andre. Men mine Bemærkninger syntes at falde i god Jord.

Den Lieutenant, som fulgte med os til Flensborg, var meget striks og truede os ideligt med, at vi skulde skydes. Ogsaa Kommandanten, Major Funch, talte i samme behagelige Tone, men jeg var dog efter Omstændighederne glad ved, at vi ikke førtes til en preussisk Fæstning, men bleve i Tyvehullet i Flensborg.

Det var rigtignok ikke behageligt at ligge paa en skiden Madras i en kold Celle, hvor vi ikke maatte have Lys eller Bøger eller Tobak. Jeg var i dette Hul den 14., 15., 16. og 17. Febr., og det var strenge Dage og Nætter. Men jeg var dog rolig og frejdig i Bevidstheden om min gode Ret. Hotelejerinden Madame Rasch sendte mig gennem Arrestforvareren Arnoldi det Bud, at der ikke var fundet noget Bevis imod mig i mine Papirer, og at jeg vist snart vilde faa min Frihed. Dette havde denne kloge Dame faaet ud af en af Wrangels Adjutanter.

Da vi kom ud af Hullet den 17., gik vi derfor strax til Madame Rasch for at takke hende. Hun havde ogsaa sendt os Sengeklæder. Vi besøgte ogsaa den brave Vinhandler Colding. Vi forærede Madame Arnoldi et Par smukke Sølvskeer til Tak for god Forplejning, for hvilken vi desuden betalte Manden rigelig. Senere kom Madame Arnoldi til mig i Kjøbenhavn og vilde absolut, at jeg skulde skaffe hende det Hæderstegn, som Kongen havde givet de Damer i Flensborg, der med saa meget Opofrelse havde plejet de saarede Soldater. Manden var ellers meget flink. Han blev Cigarhandler i Kjøbenhavn.

Atter hjemme

I de følgende Dage havde vi det mere fredeligt i Præstegaarden, da den nye Indkvartering, Major Weise og Hauptmann Schultz, vare meget høflige og beskedne ligesom Major Beckedorf hos Iversens, hos hvem jeg skulde melde mig. Det var ellers ham, som senere sprængte den nye Bro ved Langaa i Luften, men det var jo efter Ordre. Vi havde mange af de røde Husarer, som bleve hos os til 24. Februar. Jeg antog nu, at der ikke længere var Fare for Arrestation og kjørte endog den 26. Februar til Kliplev med min Familie for at besøge Bay, hvilket dog var uforsvarligt. Roth var mere forsigtig og sendte mig Bud, at jeg ikke maatte besøge ham. Dette ærgrede mig, men jeg holdt mig borte.

Den 26. Februar fik vi foruden Oberstlieutenant Stolz, som var ven-

lig, men med hvem fulgte 35 Mand i vort Hus, desuden Major Böcking af 55. Regiment, som var meget brutal og uforskammet og tog mine Heste ud af Stalden, for at hans fem Heste kunde faa Plads. Han kom bort den 1. Marts og blev kort efter skudt, hvilket under de daværende Forhold glædede mig. Saa haard bliver man i Krig. Samme Dag toge Tyskerne mine Heste og min Vogn med Karlen Christian Christiansen, som nu i mange Uger maatte ligge inde ved Skandserne, hvor han gik meget igjennem.

Men for os hjemme var det en Trøst, at vi fik Baron Barnekow, Major eller Obrist-Wachtmeister ved Ulanerne, da denne brave og humane Mand vandt alles Hjærter. Jeg talte ofte og meget med ham og fik bestandig mere Agtelse for ham. Han blev 1870-71 ofte nævnet som en tapper General, der udmærkede sig i den franske Krig. Han var meget imod Preussens Røvertog 1864, og det samme var Tilfældet med hans Ven og Kollega Major Lüderitz, ligeledes Baron og vistnok ligesom Barnekow fra Rügen. Ogsaa ham talte jeg ofte med, da han laa hos Farverens, hvor han tog Undervisning i Dansk hos Marcus Lorenzen. Ogsaa den gamle Ulanoberst Sixtin, som laa hos Iversens, var en human Mand, og han roste Carl Iversen, fordi han var sin Konge tro. Iversen fortalte ham til Gjengjæld, at alle Slesvigholstenere og Hjemmetyskere vare daarlige og foragtelige Folk. Ulanerne bleve hos os til den 22. Marts, og i den Tid havde vi forholdsvis Ro og Fred, naar undtages, at Ulanerne stjal mit utærskede Korn til Deres Heste. Jeg klagede til Majoren, som i min Nærværelse talte dem haardt til og lovede dem stræng Straf, men jeg erfarede senere, at de ligefuldt fortsatte, som de havde begyndt, men mine Folk turde ikke sige mig det for ikke at faa Prygl. Jeg var nu selv temmelig ligegyldig ved alle økonomiske Tab, da jeg kun tænkte paa vort haardt betrængte Fædreland, hvor Kampen ved Dybbøl var staaende.

Det var en forunderlig Følelse, hvormed vi hver Dag i denne Tid hørte Kanontorden fra Dybbøl. Vi talte saa ofte om, at hvert Skud rimeligvis var Død eller Lemlæstelse til en eller anden af vor kjære Landsmænd. Der var forøvrigt en mærkelig Forskjel i den Tydelighed, hvormed vi hørte Drønene. Formodentlig laa dette i Vindretningen. Undertiden kunde vi hele Natten høre Vinduerne klirre for hvert Skud, uagtet vi i lige Linie havde to Mile til Skandserne. Den 17. Marts, da Vore gjorde et Udfald, lede Tyskerne enorme Tab,

og Baron Barnekows Tjener Wolgast, som var med sin Herre i Nybøl, gav de rædsomste Skildringer af de Rædsler, han havde set.

Dagen efter var jeg i Støbbæk for at holde Tale over Pastor Poulsens yndige lille Datter Christine, der døde af Difteritis. Sygdommen var bragt til Huset af en tysk Officer, der ogsaa smittede Præsten, der var haardt angreben. Jeg var i den Anledning oftere i Ensted og Støbbæk for at hjælpe min Ven og Nabo og se til ham og hans Familie. Han blev dog efter Dødsfaldet fri for Indkvartering.

Den 21. Marts havde jeg sidste Gang Konfirmation i Felsted Kirke. Under hele Handlingen klirrede Kirkevinduene ved Kanonaden fra Dybbøl. Samme Dag, mens jeg var i Kirke, drog Baron Barnekow bort, hvilket ligefrem gjorde os ondt, da vi havde en Følelse af Tryghed og Fred, saa længe han laa i vort Hus. Men ogsaa Østerrikerne, som afløste ham, vare fredelige Folk, nemlig Oberstlieutenant Brenner, en overordentlig rask Officer, fuld af Ild og Liv og meget forbitret paa Preusserne. Han havde 10 Heste og 16 Mand med sig.

I den stille Uge og Paasken holdt jeg endnu Gudstjeneste som sædvanlig for meget talrige Forsamlinger. Disse Trængselstider knyttede mig og min Familie endnu inderligere til Menigheden, og der vistes mig altid den største Deltagelse og Kjærlighed, naar jeg havde haarde Tryk at bære. Den 28. Marts (Anden Paaskedag) blev der jo atter kæmpet haardt inden for Skandserne, og vi havde mange Døde og Saarede. Men ogsaa Tyskerne lede store Tab. Vi havde et Garderegiments Stab og desuden den 64. Regiments Stab.

En Major Beeren ved Garden, som laa hos os og var meget ubehagelig, faldt kort efter ved Dybbøl. Forinden havde han givet mig Stuearrest, hvilket var næsten lige saa nedtrykkende som at blive slæbt bort. Jeg havde hele Tiden to Skildvagter uden for mine Vinduer, som stadig vilde se mig. Jeg var meget ærgerlig over, at Majoren ikke vilde tillade mig at gaa paa Kirkegaarden for at begrave et Barn. Jeg gav Degnen Ordre til at kaste Jord paa det og læse et Fadervor ved Graven.

Anden Gang under Arrest

Den 1. April var det, at Utke og jeg slæbtes i Arrest med hinanden. Vi kørte først i en Høstvogn til Skovbølgaard, og uagtet Utke erklærede, at han paa Grund af en slem Brokskade ikke kunde taale at sidde paa et Agebræt, maatte jeg dog ikke tage min egen Fje-

dervogn. Dette var næsten Barbari. I Skovbølgaards Forstue lod man os staa en Timestid i Mørke uden at byde os en Stol.

Da vi i Bælgmørke kørte til Snogbæk, bleve vi standsede af en Post, som afkrævede Lieutenanten, der sad hos os, Feltraabet, men han vidste det ikke, saa vi gjerne kunde være blevet skudte. Hverken han eller Soldaterne eller en Dragon, som red foran Vognen, kjendte Vejen, saa at jeg hele Tiden maatte vise Vej. I Dagbogen er fortalt, hvorledes jeg blev forhaanet af Vagtmandskabet i Sottrup, der truede mig med knyttede Næver og raabte: »Du sollst eine Kugel haben!« I Snogbæk Præstegaard, hvor jeg aldrig har været før eller siden, vare Utke og jeg fængslede fra den 31. Marts til den 6. April. Uaget jeg maatte ligge paa det bare, haarde Gulv om Natten, befandt jeg mig dog forholdsvis godt her imod som i Tyvecellen i Flensborg. Vi havde Præstens hyggelige og lyse Dagligstue og fik god Forplejning og venlig Opvartning af Præstens smukke, unge Datter.

Fru Hanssen var en Søster til Redaktør Kochs Hustru i Haderslev. Nis Hanssen og jeg kjendte hinanden fra Kandidataarene, da han var en ivrig Dansker og havde skrevet meget under Navn af »en Bondesøn fra Tønder Amt«. Han var fra Højt. Men nu laa han syg af Gigtfeber og kom sig ikke mere. Han døde et Par Aar senere^{50a}. Vi talte et Øjeblik sammen i hans Sovekammer, som var det eneste Værelse, der var levnet Præstens Familie. Men det blev strax forbudt os, og Nøglen blev taget af Døren.

Utke var jo ikke vant til den preussiske Behandling, hvorfor han var meget forknytt og nedtrykt, medens jeg var frejdig. Den eneste Officer, som vi havde med at gjøre, var Ritmester Kleist, som var Adjudant hos Generallieutenant Witzingerode, hvem vi ofte saa, men ikke talte med. Ritmesteren var overmaade høflig og venlig, og han beklagede oprigtigt, at han ikke kunde skaffe os Sengeklæder. Da Utke var svagelig, lod jeg ham ligge i Sofaen om Natten, medens jeg sov paa det bare Gulv med min Kuffert til Hovedpude, og nogle Rejseklæder over mig. Men hver Morgen var jeg stiv og øm i alle Lemmer. Da jeg forlangte af Skildvagten at faa Ritmesteren i Tale, skete dette straks, og jeg fik Lov til at skrive hjem, men naturligtvis paa Tysk. Vi skrev da begge og forlangte forskjellige Ting hjemmefra, hvilket alt blev besørget af en Dragon, som strax red til Felsted. Han bragte ogsaa Breve paa Tysk fra min Hustru og hendes Søster.

Anna, som alt den Gang var hemmeligt forlovet med Utke, skrev til

ham, at hun umulig kunde tro, hvad der blev sagt, at Preusserne vilde være saa barbariske og brutale at sætte os til Skandsearbejde! Dette var nu ikke aldeles umotiveret, da man netop havde læst i Bladene, at baade Seminarister og Lærere fra Jellinge Seminarium paa en raa og umenneskelig Maade vare slæbte til Vejle og tvungne til saadant Arbejde, og blandt Lærerne var en ordineret Præst. Men jeg havde dog aldrig troet paa sligt og indsaa nok, at det var den gamle »Verdacht der Spionage«, som var Grund til vor Fængsling, idet man nu vilde forsøge en Overgang til Als i Baade for at falde vore Tropper i Ryggen.

Om denne projekterede Overgang, som blev hindret ved Uvejrh d. 2. og 3. April, kan læses Major v. Jenas Beretning, der findes meddelt i min Dagbog, idet jeg senere fik denne Bog til Laans af Etatsraad Regenburt.

Man ser heraf, at endog en Major kunde bilde sig ind, at Dybbøl-Skanserne vare langt værre end Sebastopols Klippefæstning(!), og at Tyskerne vare meget modfaldne, da Overgang denne Gang mislykkedes. Han skriver jo endog: »Nur Conferenzen können uns retten!« Dette var dog højst latterligt, naar man overvejer de to Stormagters uhyre Overmagt i alle Retninger. Men man skjønner i alt Fald heraf, hvad Betydning Fæstningsværker har for en lille Hær, der skal forsvare Landet imod Overmagt. Havde Dybbølskanserne været en stormfri Fæstning, vilde vi uden Tvivl have beholdt Slesvig, i alt Fald til Flensborg Fjord.

Vi kedede os jo noget i denne Arrest, men Ritmester Kleist var saa venlig at lade en Dragon ride til Graasten for at hente Medicin til Utke og en Kasse Cigarer til mig. Jeg fik ogsaa af Frøken Hanssen nogle Bøger, og jeg læste bl. a. hele Pontoppidans »Menoza«, som interesserede mig meget. Denne vakre unge Pige blev siden, under Krigen forlovet med en tysk Militærlæge, hvilket var underligt nok i Betragtning af hendes Faders Danskhed, omtrent et Sidestykke til, at den smukke Maria Junggreen er bleven gift med en tysk Apotheker. Kjærligheden spørger altsaa ikke om Nationalitet og Politik.

Der var mange brave danske Folk arresterede samtidig med os, og en Del af dem vare anbragte i Sottrup Kirke, hvor de led meget af Kulde. Blandt disse var Dyrslæge Matthiesen fra Blans, som siden har besøgt mig i Vonsild, og hvis Søn jeg har viet til en ung Pige, som i flere Aar har tjent os først som Stuepige, siden som Husjomfru. Matthiesen forsikrede, at flere af disse Folk, som sad i Kirken i seks

Nætter, døde som Følge af denne haarde Behandling. Det frøs meget haardt den 4. og 5. April, og vi havde Is paa Vinduerne. Den 6. April, da den mislykkede Expedition over Allsund var opgivet, forkyndte Ritmester Kleist mig, at vi nu vare frie. Jeg gik ham skarp paa Klingen med det Spørgsmaal, under hvilket Paaskud, »Vorwand«, man atter havde slæbt mig bort fra mit Hjem. Han svarede meget sagtmødig, at der var Frygt for, at jeg skulde bringe Efterretninger til Als om det Foretagende, som han ikke nærmere vilde angive. Dette – at det for den tyske Armés Sikkerhed kunde være nødvendigt at internere bekjendte danske Patrioter, som han sagde – kunde jeg nok forstaa og bifalde fra hans Standpunkt, men det var lurvet, at Preusserne ikke betalte Pastor Nis Hanssen for vort Ophold. Jeg maatte jo ikke sige Farvel til Præsten og gav derfor Ritmesteren en rigelig Betaling til Præstekonen.

Forøvrigt havde jeg virkelig forsøgt at advare vor Krigsbestyrelse imod et Angreb. Jeg skrev nemlig otte Dage før min Arrestation over Lybæk til Chr. Frederiksen, der var forlovet med Conseilpræsidentens Datter Ada, at vi havde faaet Østerrigere i Indkvartering, som medbragte en Mængde Jærn-Pontoner eller Baade, der efter Sigende skulde benyttes til en Overgang over Allsund. Det var naturligvis min Tanke, at han skulde fortælle dette til Biskop Monrad for at denne igjen kunde sige det til Krigsministeren. Men dette turde jeg ikke skrive, da jeg forudsaa, at Brevet vilde blive aabnet af det tyske Postvæsen. Om dette er sket, eller om det muligt ikke blev besørget eller forstaaet, har jeg aldrig faaet at vide. I ethvert Fald vilde min Arrestation i den Retning hverken gjøre fra eller til. Men vist er det, at vor gamle Kagekone Ingeborg i min Fraværelse blev arresteret og mishandlet, fordi hun havde besørget Breve for mig.

Hjemme igjen

Utke og jeg vare glade ved at komme hjem. Nu fik vi smukt Foraaarsvejr, og jeg begyndte strax at arbejde i Haven. Men i min Mark maatte jeg ikke komme, da jeg ikke maatte forlade »den Ort Feldstedt«, hvilket en østerrigsk Officer forelæste mig med Tilføjelse, som sædvanligt, at jeg i saa Fald vilde blive skudt.

Den 11. April skulde jeg have havt Generallieutenant Mülbe og en Prins i Indkvartering, men jeg slap, da Generalen blev hos Ohlsen paa Ladegaard, medens Prinsen kom til Kiding. Jeg maatte dog tale med Generalen, som sendte Bud efter mig, idet han troede,

at jeg var Godt, hvem han havde ligget i Kvarter hos i 1848. Han var meget høflig, uagtet jeg ikke viste ham nogen videre Ærbødighed, hvortil jeg ikke var oplagt. Men de to Præster, som vi fik i hans Sted tilligemed Auditor Bothe, var i højeste Grad ubehagelige. Især var den evangeliske Feltpræst Bollert styg at se til og uhøflig, den katholske Provst Landmesser var tyk og forædt, men meget smilende. Begge holdt de af at spise godt. Landmesser opførte sig senere yderst skandaløst. Først vilde han gjøre sig lækker overfor vor Jomfru, Inger Møller, som ikke kunde Tysk. Han kneb hende i Kinden og sagde: »Schmukke Pike, jek elske Dik«. Senere gik han og Auditøren om Aftenen uden for Folkestuevinduerne, der ikke havde Rullegardiner, for at se, naar Pigerne klædte sig af. Endelig forsøgte Auditor Bothe ligefrem at voldtage Kokkepigen, men hun rev ham saaledes i Ansigtet med sine Negle, at han bar Mærke deraf i al den Tid, han var hos os. Jeg sagde ham ordentlig Besked for hans Raahed, og han var meget flau. Han blev forøvrigt uenig med Præsterne, hvoraf jeg senere benyttede mig, da jeg i et Brev til General Mülbe anklagede Præsterne, fordi de stjal min Vogn og mit Seletøj, som de toge med til Nørrejylland. Jeg beraabte mig da paa Korpsauditor Bothes Vidnesbyrd, og da Præsterne fik streng Ordre til at levere Vognen tilbage og betale mig Erstatning, haaber jeg, at de have faaet en dygtig Overhaling for deres lumpne Røveri. Da jeg i Vinteren 1864–65 var kommen til Kjøbenhavn, hørte jeg af en Kjøbmand fra Randers, at Provst Landmesser i Randers stjal et kostbart Bordtæppe, som han med Skam maatte levere tilbage, da nogle Officerer, som boede sammen med ham og ikke kunde lide ham, i hans Fraværelse opbrøde hans Kuffert, hvori det stjaalne Bordtæppe fandtes.

Dybbøls Fald

Af Bladene erfarede vi, at den Røg, som vi hver Dag saa fra Snogbæk Præstegaard, og det Ildskær, som viste sig hver Nat, kom fra Sønderborg, som blev bombarderet, og hvor mange Huse brændte. Vi kunde ogsaa om Aftenen se Glimtene fra Kanonerne og stundom den elektriske Ild, hvormed man fra Skandserne oplyste Terrænet.

Som bekjendt blev Skandserne tagne d. 18. April. Vi mærkede paa alt, at dette forestod, og da vi ogsaa af danske Blade kunde se, at Skandserne næsten vare skudte sammen, ønskede vi inderligt, at vore kjække og udholdende Folk vilde forlade dem uden at udsætte sig

for videre Tab, da det dog var umuligt at forsvare dem længere. Dette burde Krigsbestyrelsen ogsaa have gjort, da alle Sagkyndige indsaa, at det var rigtigt. Her har Ministeriet Monrad og navnlig Krigsministeren et tungt Ansvar. Det var naturligvis Misstemningen over Dannevirkes Opgivelse, som skræmmede Ministeriet. Men det er soleklart, at enhver fornuftig Mand i Folket vilde have billiget, om Dybbølskandserne vare blevne forladte et Par Nætter før Stormen. Vi mistede jo henved 5 000 Mand, deraf omtrent 1 000 døde og saarede. Det var ligefrem Mangel paa moralsk Mod, naar Ministeriet ikke vilde udsætte sig for en aldeles ugrundet Misbilligelse fra Folkets Side. I vor Egn fandtes ikke en eneste dansk Mand eller Kvinde, som ikke den Gang ønskede, at Tyskerne maatte have faaet en lang Næse ved at tage de tomme Skandser. Nu fik de en ny og blodig Sejr, men dog en virkelig Sejr, som kun bragte Danmark Skade.

Det var meget pinlige og sørgelige Dage for os efter Dybbøls Fald og vore mange tapre Landsmænds Martyrdød, som tildels kunde og burde have været forebygget. De tyske Soldater, som kom tilbage fra Dybbøl, vare nedslaaede og dybt rystede af de mange Rædsels-scener, de havde bivaanet. Kun Præsterne Bollert og især Landmesser viste en Raahed, som jeg aldrig kan glemme. Men baade tyske og danske Mænd og Kvinder, der havde Æresfølelse, vare opfyldte af Beundring over vore Stridsmænds Tapperhed. Især var Lieutenant Ankers Navn paa alles Læber. Af flere danske Soldater, der havde været i samme Skandse, hørte jeg siden, at Lieutenant Castenschjold havde vist lige saa megen Tapperhed og Koldblodighed som Anker, og han var som Menneske langt mere agtværdig. Anker, med hvem jeg siden gjorde Bekjendtskab i Kolding, var desværre forfalden og i Virkeligheden en raa Børste. Men derfor fortjener hans tapre Daad ligefuld al Ære og Berømmelse, og jeg var glad ved, at jeg i 1865 som Medlem af Rigsraadet kunde bidrage til, at han fik en Pension som Nationalbelønning. Kun vilde jeg, at andre tapre Reserveofficerer ogsaa skulde belønnes.

Det er mærkeligt, at Cand. theol. Jens Kjorto Smidth, der som Sergeant i Artilleriet kommanderede Skandse Nr. 3 og nævnes med Ære i den preussiske Generalstabs Værk om Kampen, ikke blev dekoreret⁵¹. Han blev senere Sognepræst paa Fæmø, Søn af Skuespiller Anton Smidth og Sønneson af Professor Smidth, Præst i Aastrup paa Falster.

Under Vaabenhvilen

Den 12. Maj begyndte Vaabenstilstanden, og vi bleve endog helt fri for Indkvartering. Men nu begyndte de civile Plager, og min gamle Fjende Godt optraadte som min nye foresatte, idet han blev Præst i Broager og konstitueret Provst. Han kom til Felsted Pintsedag den 15. Maj for at udspionere Sognet og om muligt faa Hjemmety-skerne til at klage over mig. Han var i Kirke, men den tilsagte forsamlede Menighed beholdt Hattene paa, da han kom, og de fleste vendte ham Ryggen, hvorimod de alle viste mig den største Venlighed. Han talte ikke til mig. Maaske harmedes han ogsaa over, at jeg i Prædiken talte om Løgnens Fyrste, der i Evangeliet kaldes denne Verdens Fyrste, som kommer og slet ingen Del har i Kristus. Derfor, sagde jeg, skal vi af ganske Hjærte forsage ham og alt hans Væsen, om han end til en Tid regjerer i denne Verden og skaffer sine Tjenere Sejr.

Den 18. Maj var Godt og Amtmand Heltzen hos mig til Visitats. Heltzen var meget flink, men følte sig trykket af at skulle vise Godt Opmærksomhed, efter at han 1850 havde behandlet ham saa haardt. Godt og jeg kom i højrøstet Skjænderi i mit Kammer, efter at jeg først i Skolen havde givet ham Svar paa Tiltale. Da jeg lod ham høre, at det var ham og ikke mig, som havde drevet forargelig Politik, idet han havde støttet et aabent Oprør imod den Konge, til hvem han havde aflagt Troskabsed, blev han ganske gul i Ansigtet og næsten stum. Min Hustru bad Kammerherre Heltzen om at gaa ind i mit Kammer, for at vi ikke skulde gaa for vidt. Han kom tilbage igjen og sagde til hende: »Aa, det betyder intet. De lade kun hinanden vide, at den ene ikke har noget at lade den anden høre!«.

Sognefolkene viste Godt megen Uvillie, og de bleve i Kroen saa glade over Visitatsens Udfald, som om de havde vundet en stor Sejr. Tilsidst gik de i Procession hen til den tyske Kromand Henrik Frees og spurgte ham, »hvor han havde kysset Pastor Godt«. Rasmus Marcussen sagde: »Du kyssede ham vel i R - -?«

Den 24. Maj var jeg i Varnæs for endelig en Gang igjen at besøge Roths. Der var nu Lazareth og jeg besøgte de saarede, baade tyske og danske.

Roth var naiv nok til at spørge mig, hvorfor jeg dog havde været saa længe borte. Jeg svarede, at det vidste han jo nok, og hans Kone sagde da: »Ja, lille Henrik, du har ogsaa været alt for forsigtig!« Roth lo og var sjæleglad ved at se mig igjen. Det var den 24. Maj,

altsaa hele 3 Maaneder efter, at vi havde været arresteret sammen i Flensborg første Gang. Han udgav senere en smuk lille Skildring af sit Forhold til disse under Titel: »Lazareth-Erindringer«.

Da vor hovedløse Krigsbestyrelse nu hjemsendte hele Reserven, af hvilke de, som kom til Slesvig og Jylland, jo ikke kunde indkaldes igjen, kunde Tyskerne jo nok mærke, at Regjeringen nu vilde have Fred for enhver Pris. Imidlertid samledes Konferencen i London, hvor Preussernes Befuldmægtigede ikke vilde give noget Løfte om at rette sig efter en eventuel Voldgiftskjendelse og i det hele intet vilde gaa ind paa, før Als var falden.

Vaabenhvilen blev forlænget til den 26. Juni og vi havde det forholdsviis godt, kun lidt Indkvartering. Generallieutenant v. Cannstein var meget høflig og venlig imod mig, ligesaa en Grev Platen og nogle andre Officerer, der kun vare hos os paa Hjemvejen.

Vi fik imidlertid Efterretning om, at min Ven Pastor Olsen i Løjt samt Degnen Mørch og Oberst Stockfleth samlede vare blevne arresteret og førte til Flensborg, fordi Captain Aarø havde fanget nogle Ulaner i Løjt. Vi fik ogsaa at vide, at de danske Præster i Angel vare blevne afsatte, og Roth og jeg var d. 16. Juni i Flensborg for at tale med Barfod, Brammer og andre. Vi fik et uforskammet Circulaire fra Godt, som forbød Balslevs Katechismus og mange andre danske Bøger, navnlig danske Læsebøger o. s. v., Rimestads Geografi, Nissens (Barfods) og Mørchs Historie, Karstensens Sangbog o.s.v.

Tredje Gang under Arrest

Den 23. Juni fik vi i Indkvartering en væmmelig og brutal Preusser, Oberst Witzleben, der viste sig saa ubehagelig som mulig. Herom se min Dagbog! Søndagen den 26. Juni efter Gudstjenesten havde jeg – nødtvungen – en lang Samtale med Obersten, som vilde vide Besked om alle mulige Ting. Han forlangte ogsaa at se mit Ridderkors, som han fandt »wunderhübsch«. Men kort efter kom General-lieutenant v. Bittenfeld kjørende til ham, og efter en lang Underhandling besluttedes, at jeg atter skulle bortføres som Arrestant. Jeg kom atter til Flensborg, fik Kvarter i Tugthuset, men Dagen efter kom den gamle skikkelige Oberst Studnitz, der nu var bleven Kommandant i Flensborg, og førte mig over i Bankens Lokale, hvor jeg med Roth og Fejlberg fik Kvarter i Vagtstuen. Det var Fejlbergs Fødselsdag (27. Juni), og han blev samme Dag atter fri efter den brave

General Goebens Begjæring, medens Roth og jeg bleve i Arresten indtil den 29. Juni, da Als var tagen. Det var os en rædsom Efterretning, og vi vare ingenlunde glade ved at blive frie paa den Maade. Vi kjørte med Sognefoged Petersen fra Hostrup, og hans Karl kjørte os derfra videre.

Afsked fra Felsted

Glæden over at være kommen hjem til min Familie formørkedes ved Bedrøvelsen og Harmen over Tabet af Als, der af alle Slesvigere betragtedes som en Skændsel uden Lige og med Føje ansaas for et Tegn paa, at Tyskerne i ethvert Fald vilde gjøre Fordring paa hele Slesvig, medens vi dog endnu haabede, at Stormagterne vilde holde paa en Deling.

Den 8. Juli vare Roth og jeg stævnedes til Flensborg ved Skrivelse fra Godt og Rehhoff, der nu bestyrede Kirkens Anliggender. Om disse Menederes Optræden lige over for os (samt over for Fejlberg og Krog Meyer) er udførligt fortalt i min Dagbog. Vi kunde jo skjønne, at vi skulde afsættes og jages ud af Slesvig, men vi fik dog Lejlighed til at sige disse Menedere adskillige Sandheder, og de vare begge meget flauue. Søndag den 10. Juli holdt jeg Prædiken i den Mening, at det var min Afskedsprædiken, men jeg fik dog Lov til at prædike baade den 17. Juli og den 24., idet min Afsættelse, som er dateret 16. Juli, ikke bragtes mig før den 20. Juli, saa at jeg Søndag Morgen den 24. kunde sende Bud omkring i Sognet, at jeg vilde tale endnu en Gang til min kjære, dyrebare Menighed. Min Afsked (fra Freiherr v. Zedlitz und Graf Revertera) siger udtrykkelig, at jeg blev entlediget, fordi jeg endnu holdt mig forbunden ved min Ed til Kong Christian IX. Baade jeg og hele Menigheden vare dybt bevægede ved Afskedsordene, som jeg har udgivet i Trykken. Jeg talte om Regnskabet for Husholdningen (Evangeliet om den utro Husfoged) og sluttede med at bede alle mine kjære Landsmænd i Felsted Sogn om at holde fast ved Fædreland og Modersmaal.

De have trofast fulgt Formaningen, og jeg haaber og troer i Tillid til Guds Barmhertighed, at deres Tro og Haab skal blive velsignet. Men haardt ere de blevne prøvede og fristede nu i saa mange Aar.

Den usigelige Kjærlighed og inderlige Deltagelse, som vistest mig og alle mine baade af Rige og Fattige, Mænd og Kvinder i disse tunge Dage, gjorde os godt og kan aldrig glemmes.

Da det blev bekendt, at jeg havde faaet Afsked, samledes i Løbet af en Dag 2-300 Kr., hvorfor anskaffedes en meget smuk og stor Sølvpokal med følgende Indskrift fra Menigheden, formet af Gaardmand Hans Christian Festersen⁵²:

*Du var vor Hyrde god og tro,
Vil Pligt og Ed ej svige.
Gud giv Dig Sundhed, Fred og Ro
Og Fred i Land og Rige!*

Min Hustru fik desuden en Sølvske.

Den 27. Juli var jeg atter i Flensborg for at finde Skibslejlighed med et Dampskib, hvilket ikke vilde lykkes. Min Menighed sendte efter næsten enstemmig Beslutning en Deputation til Flensborg for at bede om at beholde mig. Dette var allerede sket den 11. Juli. Herr v. Zedlitz svarede, at Sagen allerede var afgjort. Den 28. Juli var jeg i Varnæs og aftalte, at vi vilde i Forening tage med en Skipper fra Aabenraa, hvem jeg saa den samme Dag overtalte til at tage os med om Aftenen den 30. Juli. Ja, det var bevægede Dage!

Den 29. havde vi fra tidlig om Morgenen frygtelig travlt med at pakke ind. En Del af mit Gods og alle mine Bøger fik jeg anbragt hos en gammel Mand, Jens Ferdinand, der havde et nyt og tomt Hus. Samme Formiddag kom den nye tyske Amtmand Peter Jürgensen, en menedersk Advokat fra Tønder og Bondesøn fra Støbæk, der selv kaldte sig »Præsteslagteren«. Med ham fulgte min foreløbige Eftermand, Pastor Frederik Christian Hansen fra Hatsted, en uægte Søn af Prindsen af Augustenborg, forhenværende Præst i Snejbjerg i Nørre-Jylland, en højst ubehagelig Person. Om mine Forhandlinger med disse to Menedere se min Dagbog.

Biskop Monrad sagde senere til mig, da han havde læst min Dagbog, at han ikke kunde begribe, hvorfor jeg ikke holdt mig for god til at veksle Ord med disse lumpne Landsforrædere. Men jeg gjorde det for Kirkeværgernes og Ottemændenes Skyld, som i høj Grad styrkedes ved at høre derpaa. Den ene Kirkeværge, Peter Jacobsen fra Traasbøl, en begavet Mand, sagde ogsaa Præsten og Amtmanden rentud, at de danske Mænd ikke kunde agte den Præst, der kom for at fordrive deres brave og trofaste danske Præst. Min Lotte og jeg gik saa hele Eftermiddagen omkring for at sige Farvel. Det var rørende at se, med hvilken Smerte og Deltagelse alle sagde os Farvel. Men baade de og jeg haabede jo, at det ikke skulde vare længe, inden jeg kom tilbage for at blive hos dem til min Død.

Karl Iversen brast i Graad, da vi skiltes, og det bevægede ham især dybt at skilles fra vor lille Kristian, som han elskede højt. Det var mig en Glæde, at jeg efter mange Aars Forløb og efter, at vi vare komne i Slægt med denne brave Mand, hvis Søster Eline er min Svigerinde, kunde se til ham, da han laa paa sin Sotteseng. Efter at være færdig med den tyske Amtmand og Præst fik jeg af en Gendarm Ordre til at forlade Slesvig inden 24 Timer.

Alligevel kom jeg endnu en Gang her til at prædike i Felsted Kirke, da Pastor Hansen bad mig om at holde en Ligprædiken for ham den 30. Det var en Gaardejer N. Sønnichsen til Stenskjær, som jeg skulde begrave. Han var en meget ubetydelig Person, men ivrig dansk, og jeg benyttede Lejligheden til at sige Følget det sidste Farvel. Og da Sønnichsen havde været min Kautionist, da jeg 1850 gjorde Afregning med Godt, udtalte jeg min Tak til alle dem, som paa forskjellig Maade havde vist mig og mine Tillid og Hengivenhed. Jeg holdt ogsaa Ligtale over en lille Pige, Datter af Johan Lassen i Tumbøl, og da denne Mand og hans senere afdøde højest elskelige Hustru hørte til mine bedste Venner, var det mig især kjært at kunne trykke deres Haand endnu en Gang. Johan Lassen har flere Gange besøgt mig i Vonsild, ligesom jeg ofte har besøgt ham. Han er en Mand, som man kan stole paa i Liv og Død, og han har herlige Børn.

Den 30. Juli henimod Midnat lettede vi Anker i Aabenraa Havn. Apotheker Stisgaard, Junggreen og flere Venner sagde os Farvel. Pastor Roth med Familie, Degnen Mørch fra Løjt og Oberst Stockfleths Døtre vare med, saa at der var knap Plads, men Hjerterum nok.

Vi kom i den tidlige Sommermorgen ud af Fjorden forbi det kjære og skønne Felstedskov, Varnæshoved og Als Nordkyst, og jeg gik om Formiddagen i Land paa Lyø for at faa en Baad til Ærø. Det lykkedes med stor Vanskelighed, men da jeg havde hilst paa den gamle Præst paa Øen, Herr Aabye, bleve vi af ham og hans vakre Datter Margrethe overvældede med saa megen Gjæstfrihed, at vi maatte slaa os til Ro i nogle Timer. Endelig fik vi Øens eneste Baad (Marinen havde borttaget de andre) og naaede omsider Ærøskjøbing henad Aften, hvor min Søster Louise og min Svoger Klein modtog os med aabne Arme og varme Hjerter. Baade min Svigermoder, min Svigerinde Anna, mine fem Børn og vor Lærer Utke vare med.

Som Flygtninge paa Ærø og paa Laaland

De fleste af os bleve i Præstegaarden i Ærøskjøbing, men nogle kom hen paa Apotheket, idet Apotheker Rasmussens Frue var vor gamle Bekjendt fra Varnæs Præstegaard, hvor hendes Søster Sofie Christensen i flere Aar var Lærerinde og da meget ofte og gjerne kom til os i Felsted. Ved denne Lejlighed blev det aftalt, at Utke skulde være Lærer hos Apotheker Rasmussen, da jeg agtede at sætte mine Sønner i Skole i København.

Det var en stor Lindring at være blandt kjærlige Slægtninge og Venner, efter at vi i over et halvt Aar havde været omgivne af Fjendens Soldater og af alle Krigens Trængsler og Sindsbevægelser. Men det var ligefuldt grueligt at modtage Efterretning om, at den afsluttede Fred skilte Danmark ved hele Slesvig undtagen Ærø og et lille Vederlag for de nørrejydske Enklaver. Dette fik vi at vide den 3. August. Vi gjorde mange Besøg i Ærøskjøbing og vare ogsaa i Bregninge Præstegaard og i Marstal hos Nyrops og Edvard Bjering.

Da en stor Slup skulde afgaa til Bandholm ballastet, fik jeg der en bekvem Lejlighed med hele min Familie. Men uagtet det var aldeles stille, da vi tidlig om Morgenen forlode Ærøskjøbing Havn, havde vi inden Middag en meget haard Storm. Men Vinden var heldig, og vi sejlede fint uden om hele Ærø med Skjoldnæs, siden sønden om Langeland, gennem Langelandsbæltet, hvor Stormen især var haard, og naaede inden Aften ind til Bandholm, hvor Toldkutteren ikke uden Fare hentede os i Land. Vi havde alle været meget syge hele Dagen. I Bandholm bleve vi om Natten, men om Morgenen den 11. kom Erhard Frederiksen med to Vogne og hentede os alle til Nøbølle, hvor vi modtoges med stor Kjærlighed. Paa Nøbølle vare vi sammen med Fru Monrad og hendes ældste Datter Ada, der var forlovet med min Søstersøn Christian.

D. G. Monrads Ministerium var den 11. Juli styrtet af Ministeriet Bluhme, Tillisch, David, Heltzen o. s. v., og Stemningen gav Monrad væsenlig Skyld for Krigens ulykkelige Udfald, medens vistnok disse Helstatsmænd bare en Hovedskyld for den slette Fred. Min Svingerinde Anna kunde ikke bare sig for at bebrejde Fru Monrad, at Ministeriet ikke havde talt et opmuntrende eller trøstende Ord til de tro Slesvigere. Fru Monrad, som ellers altid var saa kjæk og sikker, brast i Graad og udtalte tilsidst med Føje, at hun i alt Fald ikke kunde gjøre ved, hvad Ministeriet havde gjort eller undladt at gjøre.

Det var jo ogsaa Synd at tilføje hende en saadan Smerte, da hun paa den Tid var ulykkelig nok.

Sommeren 1864

Efter otte Dages Forløb rejste jeg efter at have besøgt min Moders Grav over Fuglsang og Nykjøbing til Kbhvn. med min Søn Lorens, som jeg vilde have i Skole. Da Thrige ikke kunde modtage ham i sin Skole, satte jeg ham efter hans og Prof. Steens Raad i Schneekloths Skole, og Kaptain Fevejle, som havde et stort Pensionat og var Inspektør ved Skolen, modtog ham i sit Hus. Her var han til Flyttedag i Oktober, og Fevejle vilde ingen Betaling have. Jeg forærede ham da et smukt Landskabsmaleri af Hans Friis, med hvem jeg gjorde Bekjendtskab paa Nøbølle. Det forestiller et Parti af Møens Klint med »Taleren«.

Paa Dampskibet »Zephyr« paa Vejen til Kbhvn. fortalte en Præst, F. Bojsen fra Stege, mig, at jeg var øverst indstillet til Snoldelev, som jeg søgte. Jeg troede det, og Dagen efter min Ankomst til Kjøbenhavn opsøgte jeg den nye Justitsminister Heltzen, der var midlertidig Kultusminister, i hans private Bolig. Han lod mig strax vide, at det var Krog Meyer fra Ulkebøl, der skulde have Snoldelev. Derimod kunde intet indvendes, da han vel havde h. ill, men var meget ældre end jeg.

Men Herr Heltzen, som i det hele var meget ubehagelig, lod mig tillige vide, at jeg ikke kunde vente Befordring, førend jeg aldeles forandrede min Politik! Hertil svarede jeg, at jeg kun havde forsvaret min Konge og mit Fædreland imod begges Fjender. Jeg lod ham ogsaa vide, at jeg lige saa godt kunde være min Politik bekjendt som han sin.

Men jeg mærkede vel, at jeg ikke vilde blive befordret saa længe han var Minister, hvilket varede til 7. April 1865, da han efter Mollen-Heltzen Skandalen afløstes af Bræstrup, der atter 8. November afløstes af Rosenørn-Teilmann, som kaldte mig til Vonsild. Efter alt, hvad jeg under Krigen havde lidt for min Troskabs Skyld, kunde jeg nok have ventet en bedre Modtagelse af Regeringen, selv om Heltzen ikke havde havt personlig Uvillie imod mig. Men det var i den Tid, at »Augustforeningen« dannedes som en Reaktion imod den nationalliberale Politik. Den bestod af gamle Helstatsmænd i Forening med Hjemmetyskere og nogle enkelte brave Mænd med ensidig Loyalitet. Den fik, som Bille vittigt bemærkede, sit symboliske Udtryk i en Krebs, idet Dr. Fr. Krebs, forhen Læge paa Læsø og

i Skjelskør, blev Redaktør af »Berlingske Tidende«, der var Organet for »Augustforeningen«.

Jeg lejede nu Bolig til mig og min Familie i Frederiksberg Allé No. 36, 2. Sal, hvor vi boede til Foraaret 1866. Da jeg havde faaet Lorens vel anbragt, vendte jeg tilbage til Nøbølle, hvor vi tilbragte Tiden meget behageligt indtil i Oktober. Mourits Mørch var der ogsaa med Familie, saa vi vare et stort Selskab.

Mørch tog Bolig i Vordingborg og blev Lærer i Realskolen, som bestyredes af hans Svoger, Cand. theol. Ørum, og her blev han, til han i Foraaret 1866 blev Præst i Starup-Nebel.

Under mit første korte Ophold paa Laaland renskrev jeg mine to Afskedsprædikener fra Felsted, som udkom hos Gad. I den lange Ferie i August og September udarbejdede jeg min Dagbog »Slesvigske Tilstande og Stemninger«, der siden udkom hos Reitzel. Jeg var altsaa ikke ledig. Jeg prædikede ogsaa i Holeby og Bursø Kirker og gjorde desuden med min Søster Maria og hendes Søn Johan som Kudsk en interessant Tur til Vesterborg og derfra næste Dag til Skjelstrupgaard i Nørreherred, hvor vi bleve i et Par Dage. I Nakskov besøgte jeg Immanuel Barfod, som den 6. Maj 1864 var kaldet til Præst i Herredskirke, men maatte bo med Familie i Nakskov indtil Naadensaarets Udløb. De havde stor Sorg, da en lille Pige var falden ud af Vinduet i Nakskov og havde slaaet sig ihjel.

Paa Tilbagevejen besøgte vi Pastor Wegener i Halsted, den bekjendte Patriot, som var noget svagelig, men dog levede til 1883.

Flytning til Kjøbenhavn

Jeg blev paa Laaland til 15. Oktober, da jeg med Svend rejste til Kjøbenhavn, hvor jeg boede paa »Hotel Dannevirke«, medens Svend blev hos Niels Levinsen. Men han fik strax Mæslinger, og det viste sig nu, at alle vore Børn vare blevne smittede ved et Høstgilde paa Nøbølle. Svend blev bragt paa Kommunehospitalet og var i et Par Dage meget daarlig. Lorens drog med mig ind i vor nye Bolig i Frederiksberg Allé, men blev her meget syg, mens jeg var ene med ham, saa jeg var ilde stedt. Jeg kjendte ikke et Menneske i Huset og maatte løbe fra ham, uagtet han fantaserede, for at faa fat paa en Læge. Jeg fandt en meget rar Læge Lorenzen, der boede ved Siden af Apotheket paa Vesterbro. Dagen efter kom min Svigermøder, der var hos sin Søn Niels, ind til mig, og nu gik det bedre. Jeg

maatte dele min Tid mellem den syge Dreng hjemme i det tomme Hus og den syge Dreng paa Kommunehospitalet.

Først den 5. November kom min Hustru med de andre Børn fra Næstved, hvor hun havde besøgt sin Broder Auditøren. Jeg havde imidlertid med stor Møje og ved min flinke Svigermoders Hjælp faaet vore Møbler opstillede. De vare komne med en Skipper fra Aabenraa og havde staaet paa et Pakhus, hvis Ejer intet vilde have for sit Pakhus.

De mindre Børn, som havde ligget syge paa Fuglsang hos den brave Jes Frederiksen og hans kjærlige Hustru Dine, kom nu med min Hustru paa en rædsom kold Dag. Men vi bleve snart hyggeligt indrettede.

Som Pensionist i Frederiksberg Allé

Vennekredsen i Kjøbenhavn

Min og min Families Stilling i de 1^{1/2} Aar, da jeg boede paa Frederiksberg, var i flere Henseender sørgelig. Den gruelige Fred, der skilte Danmark ved hele Slesvig, afsluttedes først endelig den 4. November. Jeg havde kun $\frac{1}{3}$ af mine hidtilværende Indtægter i Pension, og det slog ikke nær til. Alligevel maa jeg med Tak for Guds store Naade erkjende, at jeg havde det langt bedre end de fleste andre forjagede Embedsmænd. Jeg fik strax nok at bestille og tjente gode Penge. Men langt vigtigere var det, at jeg ved stadigt Arbejde fik Tiden til at gaa godt og var optaget af saa mange Interesser, der kunde forjage Sorgen over Tabet af mit kjære Hjem og vort elskede Land, som vi dog stadig haabede at faa igjen.

Jeg omgikkes paa den Tid meget Pastor Poulsen fra Ensted, der boede i min Nærhed og fik Timer i Schneekloths Skole, ligeledes med Roth, der dog allerede i Marts 1865 blev kaldt til Vigerslev, samt med min Hustrues mange Slægtninge, Præsten Levinsen, Overretsprokuratoren, samt Brødrene Tvede.

Jeg blev ogsaa flere Gange buden til Middag hos Professor Clausen, Etatsraad Regenburg og flere, hvor jeg samledes med andre slesvigske Embedsmænd. Vi havde ogsaa en slesvigsk Forening, der havde Lokale paa Frederiksberg.

Mine Sønner Lorens, Svend og Johannes gik alle i Schneekloths Skole og befandt sig vel der. Saaledes var min Tilværelse i det hele ret behagelig, og jeg kedede mig aldrig.

Den 7. December deltog jeg i et stort Gilde for Bladet »Fædrelandet«, der holdt Jubilæum, idet dets første Nr. kom ud den 7. December 1834. Her samledes jeg med de bedste Mænd af det gamle nationalliberale Parti, og der holdtes mange udmærkede Taler.

Det for mig saa mærkelige og i højeste Grad bevægede Aar i 1864 endte saaledes med oprigtig Tak til Vorherre for Beskærmelse i mange Farer, og med inderlig Bøn for det haardt prøvede Fædre-

land. Men i mange Familier, hvis Forsørgere eller Sønner vare faldne i Krigen eller ved Krigen drevne fra Ejendom og Erhverv, var der Bekymring og Sorg.

Lukkede Døre

Aaret 1865 bragte os vel ikke Bod for vor store Fællessorg, men var dog for mig og mine i mange Maader velsignet. Prof. H. N. Clausen sagde engang, at jeg ved i min Bog »Slesvigske Stemninger og Tilstande« at omtale Kultusminister Heltzens tvetydige Optræden vilde spærre mig Vejen til Befordring. Min Svoger Niels Levinsen, hvem Heltzen som Justitsminister havde gjort til Højesteretsadvokat, bebrejdede mig i stærke Ord, at jeg skadede min Families Fremtid ved at skrive slige Ting, og min brave Svoger, Auditør Carsten Levinsen, var af samme Mening. Alligevel blev netop denne Bog indirekte Aarsag til, at jeg blev Medlem af Rigsraadet (den tilligemed min Levnedsbekrivelse af Laurids Skau), og uden Tvivl blev min Stilling og Virksomhed i Rigsraadet, hvorom nedenfor, igjen Grunden til, at jeg blev Præst i Vonsild.

Jeg søgte et ledigt Embede i Viborg Stift, Vorning, Kvorning og Hammershøj. Jeg var den ældste Ansøger med Laud, men Pastor N. P. Grønberg ved Straffeanstalten paa Christianshavn blev i Februar 1865 kaldet, uagtet han var 3¹/₂ Aar yngre Kandidat. Han havde rigtignok faaet Accessit for en filosofisk og en theologisk Afhandling, men paa den anden Side var hans Rygte ikke godt. Jeg fik at vide, at Heltzen havde sagt om ham, »at han vilde være baade Pave og Sultan paa een Gang«, derfor burde han bort fra Kjøbenhavn. Der stod i et Provindsblad, som sendtes mig anonymt, at denne Ud nævnelse, hvorved den fortjente slesvigske Præst Mørk Hansen var bleven tilsidesat for en kjøbenhavnsk Præst, hvis sædelige Forhold havde givet Forargelse, var en af Grundene til, at de andre Ministre ikke vilde tjene sammen med Heltzen. Da Biskop Laub læste dette, vilde han ikke give Grønberg Collats, førend han klarede for sig. Han skal da have tilvejebragt en Erklæring fra Stiftsprovsten i Kjøbenhavn(?), der nogenlunde rensede ham for Beskyldningerne. Der gik ogsaa Rygter om, at han skulde have omgaaedes misligt med offentlige Penge, som hans afdøde Fader, Etatsraad Grønberg, havde under Forvaltning.

Imidlertid kom i Begyndelsen af Marts 1865 Historien om »Molzen og Heltzen« i »Fædrelandet«. Heri beskyldtes Heltzen for at

have solgt eller villet sælge Embedet som Byfoged og Herredsfoged i Hasle til den saakaldte »Spidsmus«, Journalist Jules Hansen i Paris, naar hans Fader vilde udlevere en Correspondance mellem Bille og flere om skandinaviske Planer etc. I Rigsraadet foretoges den 29. Marts en Interpellation om denne Sag, og det blev bevist, at Heltzen havde villet give Penge og det omtalte Embede for Papirerne, som Molzen tilbød ham.

Jeg var tilstede og havde nu Medlidenhed med min gamle Amtmand, der blev saa haardt angreben. Jeg troer endnu, at man gjorde ham nogen Uret, idet han virkelig i god Tro mente at kunne faa fat i en S sammensværgelse mod Dynastiet. Heltzen skrev senere en lille Pjece til sit Forsvar.

Kongen afskedigede først hele Ministeriet undtagen Heltzen og General Hansen, men strax efter blev Heltzen afskediget, og de andre Ministre bleve siddende. Min Ven Niels Tvede fik Embedet i Hasle, hvorfra han senere forfremmedes til Herredsfoged i Svendborg og derfra igjen til Herredsfoged og Byfoged i Frederikshavn.

Min Ven Roth, som altid havde staaet højt hos Heltzen, blev den 18. Marts Præst i Vigerslev paa Fyn, hvorfor han blev meget glad. Det var et godt Kald i en smuk Egn, og jeg besøgte ham ofte der. Han blev meget afholdt af Menigheden, men hans Finanser kom aldrig paa Fode.

Jeg søgte i denne Tid flere ledige Embeder, bl. a. Hellested i Sjælland, Elmelunde paa Møen og Odder i Aarhus Stift, der var bleven ledigt ved min Ven P. Christian la Cours Død, men intet af disse kunde jeg naa.

Litterær Virksomhed

I April 1865 kom »Folkeforeningens« Formand Orla Lehmann til mig paa Frederiksberg og bad mig om at holde et Foredrag over Laurids Skau. Jeg lovede det, uagtet Tiden var kort, og den 24. April holdt jeg saa for en meget stor Forsamling i »Casino« det »Foredrag om den danske Bonde Laurids Skau«, som senere udkom paa »Folkeforeningens« Forlag. Det blev optaget med overordentligt Bifald, og Lehmann gjentog den ene Gang efter den anden: »Det var et nydeligt Arbejde«.

Omtrent paa samme Tid gik jeg til Boghandler Fr. Wøldike og tilbød ham Forlaget af en Postil, som jeg besluttede at udarbejde. Han var strax villig og indrømmede mig, hvad jeg forlangte. Trykningen

begyndte kort efter, saa at jeg nu havde nok at bestille, da alle Prædikener maatte omarbejdes og renskrives.

Postillen blev godt modtaget af Pressen, og der er ofte bragt mig Tak for den, navnlig af Præster, blandt hvilke tre have tilstaaet, at de i en snæver Vending benyttede mine Tanker og Dispositioner. Alligevel har Bogen ikke oplevet flere Oplag, men Forlæggeren har ikke havt Tab paa den.

Ved samme Tid skrev jeg ikke faa Artikler i »Fædrelandet«, blandt andre én, som vakte en Del Opsigt: »Om Hjemmetyskeriet«. For disse fik jeg altid et godt Honorar, saa at jeg i 1865 vist nok havde 1000 Kr. i Extra-Indtægt ved min Pen, og ligesaa meget 1866. Men min Pension vilde jo ogsaa have været aldeles utilstrækkelig til at leve af for mig med fem Børn, af hvilke de tre gik i Skole. Til Livrente- og Livsforsikring gik 5-600 Kr. og til Husleje 600 Kr. Hele min Pension var 2182 Kr.

Valgt til Rigsraadet

Midt i Maj fik jeg Brev fra Doktor Reck i Storehedinge med en indstændig Opfordring til mig om at stille mig til Rigsraadsvalg til Folkethinget, som var bestemt til 30. Maj. Jeg besluttede at forsøge min Lykke og tog nogle Dage efter til Storehedinge, hvor jeg fandt en meget venlig Modtagelse af Folk, som aldrig havde seet mig, men kun kjendte mig af mine Skrifter og fra Flensborg Stændersal. Jeg gjorde et Par Rundrejser med Reck, og der holdtes et politisk Møde i en Kjøbmandsgaard i Storehedinge. Min Modkandidat, den senere Kultusminister Scavenius, optraadte som Bondeven og angreb de Nationalliberale, fordi de »havde skilt os ved tre Hertugdømmer«. Han var tilsyneladende imod Grundlovsforandringen, vilde beholde den uforandrede Junigrundlov og erklærede, at det var afsindigt, at vi havde ført Krig imod to Stormagter. Jeg bekæmpede ham tappert, og da jeg spurgte ham, hvorfor han med saadanne Anskuelse havde stillet sig som Frivillig-Menig og var bleven Dannebrogsmand, blev han mig Svaret skyldig.

Man sagde, at hans Fader, den gamle Scavenius paa Gjorslev, havde givet mange Penge ud for at faa Sønnen valgt, og uagtet hans Standpunkt var falskt, idet han øjensynlig var Aristokrat og i Virkeligheden ønskede Grundloven ændret i reaktionær Retning, var det dog tydeligt, at han vilde faa mange Venstrestemmer. Gamle Alberti, min fordums Duskammerat, var med ham og anbefalede ham som

god Venstremænd. Kampen varede i flere Timer. Mine Tilhængere vare meget begejstrede for mig, men ingen af dem talte, saa vidt jeg mindes.

Ved min Hjemkomst den 21. Maj 1865 forefandt jeg et Telegram fra Ravn i Sjølund og Cand. Koch, senere Præst i Glostrup, med Opfordring til mig om at stille mig i Vonsild. Da Vonsild hørte til min gamle slesvigske Valgkreds, tog jeg med Glæde mod Tilbudet og skrev strax, at jeg vilde komme. Efter Afsendelsen af Brevet fik jeg et Brev fra Koch, hvoraf jeg saa, at der i Vonsildkredsen var stor Stemning for Degnen Blom i Sdr. Bjært, som var en brav dansk Mand, men nu var det for sent for mig at træde tilbage. Jeg skrev til Storehedinge, at jeg maatte bede mig undskyldt, men lovede at komme derud for at holde Tale ved en Folkefest den 25. Juli. Den 26. Maj tog jeg med Dampskib til Kolding, modtoges af Ravn og kørte med ham til Sjølundgaard den 27. Maj og kom da første Gang i mit Liv gennem Vonsild. De to følgende Dage gjorde jeg med Ravn og Koch en politisk Rundrejse til Taps, Hejls, Stenderup, Hjarup, Skanderup og Vonsild, hvor jeg besøgte gamle Tolderlund, der nu vilde søge Afsked og foreslog mig, at jeg skulde stræbe at blive hans Eftermand. Da Valgdagen oprandt, mødte vi i Vonsild. Valget foregik i Krostalden og lededes af Herredsfoged Willemoes, min Ven fra Flensborg. Min Modkandidat Blom talte først. Han erklærede kort og godt, at han, efter at jeg var anmeldt som Kandidat, vilde træde tilbage, idet han var enig med mig i alle Hovedspørgsmaal og erkjendte, at jeg paa Grund af min udmærkede Virksomhed i Flensborg Stænderforsamling havde Krav paa at blive valgt, netop i denne Kreds. Hans Tale modtoges med stor Jubel. Jeg udtalte min varme Tak til ham og forklarede Vælgerne, at jeg vilde arbejde for den af Regjeringen foreslaaede Grundlovsændring, hvorved Rigsraadet blev ophævet og alle Grundlovens Friheder bevarede, kun at Landstinget fik en anden og hensigtsmæssigere Sammensætning. Jeg blev nu eenstemmig valgt ved Kaaring. Hele Valghandlingen varede kun en Time.

Jeg kørte nu med Pastor Petersen fra Stenderup og flere til Kolding, hvor Christen Berg første Gang blev valgt. Han overvandt Kjøbmand Warming og erklæredesig for den uforandrede Juni-Grundlov.

Det var en rædsom Storm, og Pastor Petersen og jeg kom i Livsfare paa Hjemvejen, idet Stormen slog Kaleschen, hvori vi sade, imod en Telegrafstang, saa at vi nær begge vare blevne knuste. Kun

vore Hatte gik i Løbet, og gl. Pastor Petersen, hvis Vogn tildels blev ødelagt, udbrød straks: »Nu takke vi Gud, at vi slap med Skrækken«. Om Natten frøs det 4–5 Grader, saa at en Mængde Korn blev ødelagt. Dagen efter var jeg i Haderslev med Pastor Nansen og hans Datter, besøgte Madvig og flere gamle Venner. Jeg var ogsaa første Gang paa Skamlingsbanken, hvor Støtten endnu ikke var rejst, efter at Tyskerne havde sprængt den i Luften. Den 5. Juni kom jeg tilbage til Kjøbenhavn og deltog med mine Sønner i Grundlovsfesten paa Frederiksberg Slotsbakke.

I Storehedinge blev Scavenius valgt, saa vidt mindes uden Modkandidat. Efter Løfte tog jeg 21. Juli 1865 til Storehedinge, hvor jeg den næste Dag holdt et Foredrag paa Raadstuen for en stor Forsamling af meget taknemmelige Tilhørere. Den 25. var der en stor Folkefest i Skoven, hvor Pastor Topsøe som Formand for »Folkeforeningen« talte og derefter jeg. Der var en ypperlig Stemning.

Straks efter min Hjemkomst tog jeg med hele min Familie til Vintersmøllerne ved Isefjorden. Vi tilbragte her nogle fornøjelige Dage, og jeg sejlede med Mølleren opad Fjorden og besøgte min Faders og min gamle Ven, Professor Biering i Vig. Vi besøgte ogsaa Ondløse Mølle. Vi vare inviterede af min Hustrues Kousine. Det var jævne og meget brave Folk, som sade i gode Kaar, og det var smukt af dem, at de tænkte paa at glæde os under vor Udlændighedstid.

I August vare vi alle paa Laaland hos min Søster, hvor vi havde det dejligt. Mourits Mørch og hans Familie vare ogsaa paa Nøbølle, hvor der altid var Hjærterum. Den 28. August aabnedes Rigsraadssamlingen, hvor jeg indtog min Plads indtil 8. November, da Rigsraadet sluttedes, efter at Forfatningsforordningen lykkelig var vedtagen den 7. Novbr. 1865.

Arbejdet i Rigsraadet

Om min Deltagelse i Rigsraadets Forhandlinger vil jeg fatte mig kort. Jeg følte godt, at medens jeg i Flensborg Stændersal var kaldet til at være Fører og maatte indtage en meget fremskudt Stilling, saa var jeg i Rigsraadet anvist en beskeden Plads som Menig. Straks i Begyndelsen (4. Sept. 1865) holdt jeg min Jomfrutale, idet jeg fremsatte Grundene til, at jeg, skjönt en Frihedsven og en af Grundlovens Fædre, maatte stemme for Forandring af Landstingets Sammensætning, der var aldeles nødvendig, naar vi skulde komme ud af Ufø-

ret. Jeg blev heftigt angreben af I. A. Hansen, men svarede ham skarpt.

Nogle Dage efter, da et Forslag om at give Lieutenant Anker en Extrapension blev fremsat, tog jeg Ordet for at støtte det Forslag, og jeg fremsatte da tillige det Forslag, at alle veltjente Reserveofficerer burde have Pension. Denne Tanke blev greben af Flere, og Ministeren, General Hansen, erklærede, at han gjerne vilde modtage et Forslag om denne Sag. Jeg førte da i nogle Dage ivrig Forhandling herom med daværende Major Thomsen, den senere Krigsminister, i hvem jeg fandt en intelligent og behagelig Medarbejder. Resultatet blev, at jeg til 2. Behandling stillede et Ændringsforslag, som jeg havde den Glæde at faa vedtaget. Jeg havde i den Anledning i min Bolig paa Frederiksberg Besøg af en stor Mængde Reserveofficerer, som meddelte mig deres Vita og Vidnesbyrd, og som vare meget taknemmelige, fordi jeg skaffede dem en betydelig – om end for mange endnu utilstrækkelig – Hjælp.

Grundloven kom omsider til 16. Behandling, og det af C. S. Klein og flere stillede Forslag, som jeg sluttede mig til, blev omsider vedtaget, først med et knebent Flertal, siden ved den endelige Behandling med stor Majoritet, dog først efter at alle de gamle Ministre (Bluhme, David, Tillisch etc.) vare gaaet af, og Ministeriet Frijs-Frijsenborg dannet. Dette skete den 6. November, efter at Grev Frijs ved at yde I. A. Hansen en stor Pengesum havde dannet Alliancen mellem de »store og smaa Bønder«. I. A. Hansen blev da Ordfører for Grundlovsudvalget og anbefalede den Ændring, som senere ogsaa blev vedtagen i Rigsdagen. Men da dette endnu ikke var skeet, maatte Rigsraadet sluttes for siden at møde i 1866.

I Samlingen 1865 deltog jeg bl. a. ogsaa i Forhandling om Erstatning for Krigsskade og Erstatning til de slesvigske Embedsmænd. Jeg blev i den slesvigske Forening beskyldt for, at jeg ikke varmt nok havde talt mine Embedsbrødres Sag, navnlig af en forhenværende Branddirektør Matthiesen. Jeg mente, at vi i det Hele vare blevne smukt og honnet behandlede af Regjeringen, og at vi ikke havde skjellig Grund til Klage. Alligevel var jeg med andre Deputerede flere Gange hos Ministrene David og siden Fonnesbech for at indvirke, at vor Pension blev os udbetalt ved Begyndelsen af hver Maaned for den kommende Maaned, hvilket ogsaa blev indrømmet.

Jeg deltog ogsaa med Høgsbro i en Interpellation til Udenrigsminister Bluhme angaaende Byen Skovrup i Taps Sogn, som Regjeringen

imod Fredstraktatens Ord havde afstaaet til Preussen for at faa Vederlag ved Ribe (Obbekjær). Vi havde flere private Forhandlinger med Bluhme, men kunde intet udrette, da Sagen var afgjort. Bluhme kunde dog ikke paa nogen Maade forsvare, hvad der var gjort.

Sønderjydernes Besøg i Kjøbenhavn

Kort efter Rigsraadets Aabning indtraf det storartede Besøg af Slesvigerne i Kjøbenhavn. De kom med mange Dampskibe over Korsør og naaede Kjøbenhavn den 2. September og bleve der til den 6. September. Da det i Begyndelsen kneb med at skaffe Nattekvarter til de mange Gjæster (jeg troer 1500), havde jeg først meldt Udvalget paa Raadhuset, at jeg vilde modtage to, siden fire, derefter seks og tilsidst, da man sagde, at der endnu manglede Plads, tilbød jeg at modtage otte. Men ved en Fejltagelse kom der foruden Madam Cathrine Petersen fra Haderslev (Lorens' gamle Værtinde paa Møllepladsen) en Madam Cathrine Petersen fra Flensborg (gift med en Slagter Petersen), og siden fandt mine Sønner silde om Aftenen en gammel Bonde fra Als, Jørgen Jepsen fra Holm ved Nordborg, som skulde have været i Rosenvænget, men var gaaet fejl i Byen. Ved at laane Værelser og Sengekæder fra de andre Familier i Huset og ved at sende et Par af vore Drengene i Byen (til P. Thaysen og M. Lorenzen i Blaagaardsgade), skaffede vi Plads til alle ti, og det var meget fornøjelige Dage. Især var Festen i Dyrehaven storartet (5. September). Der var det største Telt, som jeg har seet, men det var rigtignok umuligt at høre Talerne, ej en Gang Orla Lehmann, og der var undertiden to Talere paa een Gang, hver i sin Ende af Teltet. Baade H. N. Clausen og Grundtvig talte ved den slesvigske Sten (som fik Navn af dette Møde). Mine Gjæster vare: Johs. Lassen, Peter Jensen, H. P. Eskildsen, Jes Jessen, Chr. Bojsen fra Felsted Sogn, Tolderlund og Frue, begge Madam Cathrine Petersen'er og Jørgen Jepsen fra Als.

Professor Clausen, som havde to Gjæster, skrev til mig og bad mig og min Hustru til Middag. Han tilføjede, at hvis min lille Lejlighed havde tilladt mig at modtage et Par Gjæster, skulde disse ogsaa være velkomne. Jeg svarede – ikke uden en vis Stolthed – at da jeg havde ti Gjæster, maatte jeg med Tak afslaa Indbydelsen. Mange Kjøbenhavnerne, som fra Begyndelsen ikke havde villet modtage nogen Sønderjyde, fik nu pludselig god Plads, og der var flere, som bad mig om at afstaa et Par af mine Gjæster. Skolebestyrer Schneekloth var

iblandt disse Kjøbenhavnere. Han bad saa mig med alle Gjæsterne til en flot Frokost, som holdtes i hans Gymnastiksal. Han forærede alle Gjæsterne Sange og danske Bøger. Her var ogsaa Pastor Tolderlund fra Starup, som holdt Tale, og alle Schneekloths Lærere. I det Hele gjorde dette Besøg en mageløs Virkning, og mange saakaldte Dannede i Kbhvn. fik nu først Øjnene op for, at Sønderjyderne indtil Flensborg er danske Folk, som elsker vort gamle Fædreland mere end de fleste andre Danske. Bille holdt senere et ypperligt Foredrag i »Dansk Folkeforening« om dette prægtige Besøg.

Afsked med Monrad

I Slutningen af November deltog jeg i et stort Afskedsgilde for Biskop Monrad, som vilde rejse med Familie til Ny Zeeland. Han var meget bevæget og sagde med Taarer, at han ikke kunde øjne nogen Frelse for sit Fædreland. Derfor drog han bort⁵³.

Dagen efter, den 30. November, fulgte jeg med min Søster og andre Venner med ham fra Københavns Banegaard til Frederiksberg, hvor vi med Bevægelse bragte ham og Hustru det sidste Farvel.

Den Gang var hans Datter Ada gift med Christian Frederiksen, som havde kjøbt Hummeltofte, og hans Datter Louise Dorthea forlovet med Erhard Frederiksen. Dette sidste Parti gik overstyr, men mange Aar efter, 1891, blev den yngste Datter Karen forlovet med min 3. Søstersøn Karl Frederiksen, ligesom ogsaa Monrads yngste Søn Johannes blev gift med min Søsterdatter Maria Frederiksen. Han fulgte først Faderen til Ny Zeeland og boede siden med sin Hustru i Sverige, derefter med Familie paa Ny Zeeland og sidst i Nord-Amerika.

Kirkeligt Virke i 1865

Sidst i November kom Nikolaj Blædel til mig og bad mig om at prædike i Taarnby Kirke paa Amager, idet hans Søster, Fru Plum, skulde besøge Gudstjenesten efter Mandens Død. Jeg var da to Søndage i Taarnby hos den vakre Enke, og da der netop var en Epidemi (Difteritis), af hvilken mange Børn vare døde, og der tillige var Brudevielse og andre Forretninger, holdt jeg den ene Søndag ni Taler og den næste fem. Den residerende Kapellan Leunbach, der siden blev min Nabo og Ven i Kolding, laa ogsaa syg af Tyfus.

En Cand. theol. P. R. Wolf, kom til mig og bad mig paa Indre

Missions Vegne om at holde Bibellæsningen i Schneekloths Gymnastiksal. Jeg holdt da hele Vinteren en Række Foredrag over Johannes Evangelium, som vare meget godt besøgte. Julen tilbragte vi i Stilhed, mens vore Drengene vare i Besøg i Vintersmølle. Forøvrigt deltog jeg med nogle unge Præster i et Konvent og var saaledes hos Præsterne Fich, Fr. Helms, Fibiger og Slotspræst Schrader. Jeg prædikede ogsaa for Helms i Frue Kirke, men gik med min Familie til Alters hos min Svoger Carsten Levinsen i Trinitatis Kirke. Af min Dagbog seer jeg, at jeg i December var hos Kongen, men jeg husker ikke, hvilket Embede jeg den Gang forgjæves søgte. Kongen var meget venlig og udtalte sit Haab om at faa Nordslesvig tilbage.

Det var i denne Tid, at Starup-Nebel skulde besættes. Jeg søgte det, men min Fætter Mourits Mørch, som var 2¹/₄ Aar ældre Candidat, søgte det ogsaa. Han kom ind til Byen fra Vordingborg, og vi vare begge hos Jonquières, som udtalte, at man havde tænkt paa mig til dette Embede, da Præsten skulde være Provst, og da Provstiet ogsaa indbefattede de otte slesvigske Sogne (Nørre Tyrstrup Herred), maatte man have en forhenværende slesvigsk Præst, som tillige havde været Præst i Kongeriget. Jeg sagde da, at dette netop var Tilfældet med Mørch og ej blot med mig, og at jeg erkjendte, at jeg burde staa tilbage for Mørch. Desuden var han langt bedre skikket til at være Provst end jeg. Det samme sagde jeg til Minister Rosenørn-Teilmann, hvem vi ogsaa hilste paa. Jeg havde saa den Glæde, at Mørch, min kjære Ven og Fætter, den 29. Januar blev udnævnt til Præst i Starup og i Juni samme Aar blev Provst. Han erkjendte altid siden med Tak, at jeg havde virket til hans Befordring.

Atter Rigsraadsarbejde

Den 5. Februar 1866 aabnede Rigsraadet atter. Jeg indtog min gamle Plads og var med at danne et frisindet Mellemparti, for hvilket den gamle, brave Cornelius Petersen fra Allerup i Fyn blev Formand. Jeg blev valgt til Medlem af et Udvalg angaaende Kong Frederik VII's Hofstab og dens Medlemmers Pensionering. Da Udvalget blev samlet, valgtes jeg til dets Formand og senere tillige til Sekretær og Ordfører. Vi bleve omsider enige, og jeg skrev Udvalgsbetænkningen.

Da Pensionerne for det Meste grundedes paa Løfter, som Kong Frederik VII havde givet som enevældig Konge, kunde vi ikke med Rette eller uden at krænke Pieteten nedsætte dem. Jeg fremhævede

siden under Debatten, at Tillisch nok kunde fortjene den store Pension paa Grund af hans store Fortjeneste som Minister for Slesvig og tidligere Regjeringskommissær, derimod var der ingen lignende Grund til at give Kammerherre Berling saa stor en Pension (12.000 Kr.), da han jo var hovedrig, og hans Fortjenester vare meget tvivlsomme. Dette indbragte stærke Hør! Men jeg udtalte det Haab, at Berling frivillig vilde renoncere paa Pensionen. Dette skete dog ikke. Ved Lovudkastets anden Behandling blev Sagen af den Grund vist tilbage til Udvalget, men Resultatet blev dog, som jeg havde formuleret det. Derimod stillede jeg i Forening med Bille et Forslag om, at der for Fremtiden skulde gjøres Indskrænkninger i Hofstabens flotte Pensionering og fastsættes bestemte Regler, hvilket efter en klar Motivering af Bille blev vedtaget.

I Audiens og til Taffels hos Christian IX

Det var uden Tvivl i Januar 1866, at jeg med nogle andre slesvigske Embedsmænd (Justitsraad Leisner, Herredsfoged Kjær, Pastor Kok) var valgt til at tage til Fredensborg til Kongen for at bede ham om, at vi maatte faa vor Pension før den 1. i hver Maaned i Stedet for efter Maanedens Slutning. Han var meget venlig og bød os til Frokost⁵⁴. Vi besluttede ogsaa at hilse paa Dronningen, og her førte jeg Ordet. Hendes Majestæt ytrede Tvivl om Nordslesvigs Tilbagekomst og spurgte mig, hvorpaa jeg støttede mit sikre Haab. Jeg svarede: »Paa den almægtige, retfærdige Gud, der efter min Tro umuligt vil tillade saa stor Uretfærdighed« etc. Hun ytrede da tilsidst, at hun var enig med mig. Nogen Tid efter stod der i et tysksindet Blad, der blev udgivet paa Dansk af Dr. Janssen i Haderslev, at den bekjendte Agitator Pastor Mørk Hansen havde været hos Dronningen og sagt til hende, at Nordslesvig maatte komme tilbage til Danmark. Hertil havde Hendes Majestæt sagt: »Det vil aldrig ske!« Mørk Hansen svarede: »Og det siger Danmarks Dronning!« Nu raabte Hendes Majestæt: »Ja, det siger Danmarks Dronning!« Det er mig ufatteligt, hvorfra Historien er kommen, medmindre den skriver sig fra en Hjemmetysker, Kammerjunker Willemoes-Suhm, der kjørte i Kupé med os til Fredensborg og af Kongen blev udnævnt til Kammerherre, men kort efter traadte i preussisk Tjeneste. Han var formodentligt til Taffels, og der maa da være talt om min Samtale med Dronningen.

Sidst i Februar vare Rigsraadets Medlemmer tilsagte til Taffels hos Kongen paa Christiansborg Slot den 1. Marts. Da jeg var den eneste,

som mødte i Præstekjole, holdt jeg mig tilbage, da de fleste andre strømmede ind i Riddersalen for at faa Plads. Hofmarschal Oxholm kom da hen til mig og førte mig til en Plads skraas over for Majestæterne. Min Fætter, L. Bregendahl, holdt Talen til Kronprinsen, som skulde rejse udenlands, hvortil Rigsraadet bevilgede Penge. Det var derfor, vi vare til Taffels. Efter Taffelet, da vi drak Kaffe, holdt jeg mig ogsaa beskeden tilbage, medens mange trængte sig frem for at være i Nærheden af de Kongelige. Hofmarschallen kom da til mig og sagde, at Hendes Majestæt Dronningen ønskede at tale med mig. Hun var særdeles venlig og udtalte med stærke Ord, at hun med Guds Hjælp haabede paa Sønderjyllands Gjenforening med Danmark.

»Udvalget til Folkeoplysnings Fremme«

I Februar kom Dr. M. Steenstrup, Redaktør af »Dansk Tidsskrift«, til mig og forelagde mig en Plan til at danne et Selskab til Udgivelse af »Skrifter til Folkeoplysnings Fremme«. Jeg var glad ved Planen, og jeg mødtes nogle Gange med Steenstrup, Docent Fjord og Magister M. Hammerich. Vi forelagde Planen for »Dansk Folkeforening«, hvis Formand var Orla Lehmann, der sammenkaldte et Bestyrelsesmøde, og jeg blev tilligemed Steenstrup, Fjord og Hammerich og Termansen valgt til at udgjøre Udvalget. Brygger Jacobsen tilbød rentefrit Laan eller Gave af 4000 Kr. for at begynde Værket.

Senere kom jeg ofte sammen med Udvalget hos Steenstrup paa Bakkehuset, og jeg lovede at skrive en Bog om »Sønderjydernes Kamp for Modersmaalet«. Men da jeg i April forlod Byen, foreslog jeg, at Pastor Rasmussen fra Halk (senere Professor) skulde tiltræde Udvalget i mit Sted. Vi indbøde de ledende Medlemmer af Rigsraad og Rigsdag til et Møde for at bede dem om at støtte Sagen. Her udtalte mange deres Glæde over vort Foretagende, navnlig Cornelius Petersen, Termansen, N. Andersen og flere. Men Christen Poulsen Berg erklærede paa en brutal og stødende Maade, at han intet vilde have at skaffe med et Foretagende, i hvilket Orla Lehmann havde Del. Lehmann havde jo ingen videre Del deri, end at »Dansk Folkeforening« tilbød Penge, indtil Brygger Jacobsen traadte til med sin Gave. Fra den Tid har jeg havt ringe Tanker om Christen Bergs Fædrelandssind, og jeg sagde ham ved Mødet, at han i Optræden ikke var folkelig eller dansk.

Sognepræst i Vonsild og Dalby

Udnævnt til Præst for Vonsild og Dalby

I Midten af Marts fik jeg gennem den gamle Erslew i Kultusministeriet, Svigerfader til min Ven Pastor Binzer, at vide, at jeg vilde blive indstillet til Vonsild og Dalby, som længe havde staaet ledigt efter Pastor Tolderlunds Entledigelse. Jeg var af Ravn i Sjølund og flere bleven opfordret til at søge dette Embede, paa hvilket der vel hvilede en stor Pension, men som hørte til de otte slesvigske Sogne.

Den næste Mandag søgte jeg Audiens hos Kongen. Han modtog mig venligt, og da jeg ytrede, at han vel kjendte mig fra Besøget paa Fredensborg, sagde han ja. Men han havde dog glemt mit Navn, thi om Vonsild sagde han, at det gjorde ham ondt, at det var bestemt til en Anden. Jeg blev lang i Ansigtet, men Hans Majestæt sagde da: »Hvad er det nu, De hedder?« Da jeg sagde mit Navn, opklaredes hans Ansigt og han sagde: »Det er netop Dem, som er bestemt til Vonsild«. Jeg takkede da med megen Glæde, men Kongen ytrede nu, at han haabede, at jeg ikke alt for meget vilde drive Politik.

Jeg blev nu en smule varm og sagde: »Deres Majestæt! Den Politik, jeg hidtil har drevet, har bestaaet i, at jeg efter Evne har forsvaret min Konge og mit Fædreland imod Begges Fjender. Den Politik agter jeg at drive, saa længe jeg lever«! Kongen ytrede da, at han havde hørt meget Godt om mig og var mig taknemmelig for min Troskab. Men jeg vilde dog vist indrømme, at man i Slesvig ofte havde stødt de tyske Undersaatter fra sig. Jeg blev nu indigneret og erklærede, at Tyskernes Beskyldninger om Undertrykkelse og Overgreb vare lutter Løgn, og at Grunden til, at tyske og preussiske Blade endnu vedligeholdte disse grundfalske Beskyldninger, kun var den onde Samvittighed. Preussens troløse Regjering – navnlig Bismarck – havde paa den skjændigste Maade udplyndret os og berøvet Kongen hans retmæssige Arvegods. Nu søgte man ved fortsatte Løgne at besmykke sin Forbrydelse. Kongen blev nu lige saa ivrig, stødte sin

Vonsild kirke, fotograferet inden ombygningen af tårnet.

Sabel haardt imod Gulvet og sagde, at Preussens Fremfærd havde været lumpen fra først til sidst. Endelig tog han mig i Haanden og ønskede mig Guds Velsignelse til min Gjerning i Vonsild.

Om Eftermiddagen kom Minister Rosenørn-Teilmann til mig i Rigsraadet og sagde, at det var ham en Glæde at kunne meddele mig, at Kongen nu havde udnævnt mig til Præst i Vonsild. Hans Majestæt havde sagt til Ministeren, at jeg havde gjort et særdeles gunstigt Indtryk paa ham.

Min Udnævnelse kom Dagen efter, den 20. Marts, i »Berlingske Tidende«. Jeg var da til et Middagsilde hos Orla Lehmann,

som i meget smukke Ord udbragte min Skaal og bl. a. sagde: »Den rette Mand til det rette Sted«. Jeg holdt forøvrigt samme Aften Bibellæsning i Schneekloths Sal og meddelte mine Tilhørere, at jeg nu maatte slutte paa Grund af min Udnævnelse til Sognepræst i Vonsild og Dalby.

Jeg fortsatte dog baade Bibellæsning og min Virksomhed i Rigsraadet til den 12. April, da jeg med min Familie sejlede med Dampskibet til Kolding. Den 13. modtoges vi i Kolding af begge Kirkeværger med Vogne, som førte os til Vonsild Præstegaard, hvor vi fik en smuk og venlig Modtagelse af Kirkeværgerne Terkild Lindskov og Jes Peter Hansen i Vonsild, samt Anker Schultz og Erik Skov i Dalby. Endog Spisekammeret var forsynet. Jeg blev dog kun nogle faa Dage, som benyttedes til at bortleje Markerne ved Auktion og til nogle Besøg. Jeg tog da tilbage til Kjøbenhavn for at opfylde mine Pligter i Rigsraadet, boede paa »Hotel Dannevirke«, og vendte saa tilbage til Vonsild, da min nye Provst Mourits Mørch og Amtmand Dahl havde bestemt min Indsættelse til Søndagen den 6. Maj 1866.

Jeg blev først indsat i Dalby, derefter i Vonsild Kirke. Amtmanden fra Vejle, Konferentsraad Dahl, mødte tilligemed min Fætter Mourits Mørch. De holdt begge Taler i begge Kirker. Jeg havde alle Herredets Præster, Præsterne fra Kolding foruden Kirkeværger og Sogneraadformænd, Lærere etc. herfra. Ogsaa min Broder Laurits fra Løjt var kommen. Det blev et meget muntert Gilde, og den elskværdige Amtmand var især oprømt og munter.

Sidst i Maj kom min gamle Ven Nis Iversen med nogle andre Mænd fra Felsted med to Vogne og bragte mig mit Gods og mine mange Bøger, som havde staaet hos Jens Ferdinand i Felsted, der ogsaa var med. De bleve her et Par Dage og vare bl. a. paa Skamlingsbanke med mig, hvor Klewing var i Begreb med at opsætte Støtten, som Tyskerne havde sprængt.

I det følgende har udgiveren set sig nødsaget til at foretage mange omflytninger af Mørk Hansens fremstilling, idet den – som nævnt i Introduktionen – er præget af at være skrevet efter 1891. Det har ogsaa været nødvendigt at stryge adskillige gentagelser.

Overtagelsen af Præstegaarden i Vonsild

I Juni kom min gamle Formand Tolderlund her for at forhandle med mig. Han havde taget Ophold hos sin Søn i Holtbjerg, Herning

Vonsild præstegård, fot. ca. 1890. Den røde bygning til venstre, der nu rummer konfirmandstuen, var i Mørk Hansens sidste år bolig for en kapellan.

Sogn, og fik af mig i Pension omtrent 8 Kr. daglig. Vi bleve let enige om Alt, kun vilde han have Pengene for Bygningen kontant udbetalt med omtrent 8 000 Kr. Jeg havde haabet, at min store Eftergivenhed imod ham skulde have bevæget ham til at give mig Henstand, idet jeg jo havde lidt et stort Tab derved, at han ulovligt havde solgt hele det foregaaende Aars Afgrøde bort fra Markerne, saa at der ingen Gødning var. Ligeledes havde han forsømt at nedlægge Udsæd af Kløver og Græs i Havren.

Baade Biskop Daugaard og Kirkeværgerne samt min økonomiske Raadgiver, Ravn i Sjølund, vilde, at jeg skulde have indgivet Klage over ham og forlangt Erstatning. Dette havde jeg ikke villet, fordi jeg ventede, at han af Hensyn dertil vilde have givet mig Henstand med Pengene. Nu maatte jeg ved Ravns og fleres Hjælp laane Penge i Sparekasserne i Haderslev og Kolding.

Den saakaldte Prøvegaard med 100 Tdr. Land, som i mange Aar havde været tillagt Pastorinde Salling i Stedet for Pension af Kaldet, fik jeg kgl. Tilladelse til at sælge ved Auktion. Jeg fik Lov til at be-

tinge mig og Kaldet en Td. Byg pr. Td. Land i aarlig Afgift. Desuden betaltes en Kjøbesum, saa vidt mindes, af omtrent 12.000 Kr. Deraf fik Tolderlund henved 6 000 for Præstegaarden (undtagen 9 Fag, der tilhørte Sognet), og Resten forrentes, saa at jeg aarligt har omtrent 200 Kr. i Renter foruden de 100 Td. Byg.

Gaarden købtes af Peter Poulsen fra Bølling, en særdeles brav Mand, med hvem jeg altid stod paa den bedste Fod. Jeg gav ham ofte Henstand med Renter og Bygafgifter uden at forlange Renter, hvorover han altid var taknemmelig, og han betalte mig redelig enhver Afgift. Da hans fromme og gode Hustru døde 1889, solgte han Gaarden (tidligere havde han heldigt solgt $\frac{1}{4}$ af Jorden) og købte en lille Gaard paa Vejle Nørremark.

Forøvrigt optoges Aaret her i Præstegaarden af et temmelig vidtløftigt Byggearbejde. Der var en gammel Lade af Egeplanker, bygget 1673 af Præsten Johan Røde. Over Dørene sade tykke Planker, som indeholdt Indskrifter af Davids Salmer med Præstens og hans Hustrues Navne. Jeg fik kgl. Tilladelse til at sælge Laden, da den efter Salget af de 100 Td. Land ikke behøvedes. Den blev købt af Peter Poulsen og opført ved Prøvegaarden, dog i meget mindre Størrelse. Jeg beholdt Dørpladerne med Indskrifterne, hvoraf nu den ene er opsat over Døren til Gjæstestalden. Tillige beholdt jeg en mægtig stor Planke til et Havebord. Da det Træ, som denne Planke er gjort af 1670-73, maa have været 3 a 400 Aar gammelt, har det følgende groet i Valdemar Atterdags eller Dronning Margrethes Dage. Jeg byggede nu nogle Fag med Vognport til den vestre Længe (Laden), hvorpaa anbragtes M.M.H. med Aarstal 1867. Stalden blev tillige helt ombygget indvendigt, saa at jeg havde Haandværkere hele Sommeren. Der lagdes ogsaa noget nyt Loft i Stuehuset m. m. Dette skete alt sammen uden at gjøre Embedslaan.

I 1867 tog jeg ogsaa fat paa Skoven. Den Del deraf, som kaldtes Plantagen, var af Tolderlund yderlig forsømt, idet hans Kreaturer hvert Aar havde afgnavet de unge Træers Toppe, saa at man kunde se over det Hele. Jeg lod nu plante nogle Tusinde Ask, Gran og Lærke samt 500 Fyrretræer. De første voxede snart op og danne nu en anelig Skov, men af Fyrretræerne groede kun nogle faa, som ogsaa ere høje Træer. Men ved at blive fredede og faa Læ voxede Bøg, Eg og Ask snart saa stærkt, at de nu aarlig maa udtyndes og allerede giver en betydelig Afgrøde aarligt ved Hugning. Senere har jeg – ved min Søn Kristians Hjælp, da han blev Forstkandidat – ladet

plante mange Tusinde Bøg og Eg i den øvrige Del af Skoven, ogsaa en Mængde El og Ask.

En lille Banke nærved Præstegaardens Have, der indeholdt den daarligste Jord i hele Sognet (Taxt 5), beplantede jeg med egen Haand med unge Træer, Bøg, Gran, Lærk, Ask, Røn. Desuden saaede jeg en Del Agern, som jeg fik af Karl Iversen i Felsted, og som alle vare Frugter af den gamle Eg, der staar udenfor hans Gaard, og som ifølge gamle Dokumenter er det ældste Træ i Hertugdømmet Slesvig. Disse groede alle, og den lille Høj indeholder nu en Skov, som sees i lang Afstand, og hvis Træer er dobbelt saa høje som Huse. Min Avlskarl, hvis nye Hus ligger tæt ved, har med min Tilladelse anbragt Bord og Bænke i den lille Skov samt en Laage, der fører derind.

Bryllupper i Familien

Den 18. August 1866 kom min Svoger Hans Levinsen, som havde købt Gram Apothek, med sin Forlovede Eline Iversen og hendes Brødre. Jeg holdt først Altergang for dem og viede derefter Brudeparret her i Kirken.

Min Søn Lorens, som efter at have taget en god Realafgangsexamen i Schneekloths Skole kom hjem i Juni, drog med til Gram for at komme i Apothekerbureauet, hvor han forblev, til han i 1870 kom i nogle Maaneder paa Kolding Apothek for at tage Fysikatsexamen i Vejle. Derefter tog han til Kjøbenhavn og fik saa meget god Examen som Pharmaceut.

Medens vor Lorens var paa Gram, kom vi flere Gange dertil og befandt os altid saa vel paa Apotheket. Hans Levinsen kunde vel være gnaven og urimelig mod Lorens, men holdt dog meget af ham, og min Svigerinde Eline har altid været ham en kjærlig Plejemoder. Jeg forærede Cand. Futterup, som paa Apotheket var hans daglige Læremester, et smukt Uhr. Denne flinke unge Mand døde faa Aar efter i Helsingør.

Ved min anbefaling⁵⁵ blev min tilkommende Svoger Utke i 1867 Lærer ved den Danske Realskole i Haderslev, som bestyredes af Pastor Jensinius Johansen. Da han var samvittighedsfuld og tro, blev han en duelig Lærer, navnlig i Tysk, Engelsk og Fransk.

Uagtet hans Løn kun var lille, besluttede min Svigerinde, Anna Levinsen, at de vilde gifte sig. De holdt da Bryllup her i Huset den 8. Juni 1867, og de boede først ved Naffet i Haderslev, siden i Frøken

Kroghs Villa, derefter i en Del Aar til Utkes Død i 1876 paa Mariegaard hos Laurids Skaus Søn, Cand. jur. Peter Skau.

Utke, som var en svag Charakter, men et godt Menneske, blev ved sin Hustrues Energi og under gunstige Forhold en meget agtet Mand og særdeles afholdt af Børnene. Vi besøgte dem ofte, de tilbragte alle Ferier hos os, og deres Samliv var lykkeligt. De kom godt ud af det i økonomisk Henseende, og da min Svigermoder ved Testamente bestemte, at det meste af hendes Formue paa omtrent 12.000 Kr. skulde tilfalde Anna Utke, var deres Fremtid ogsaa nogenlunde sikret, uagtet der ikke kunde sikres Utke eller hans Hustru Pension.

Politisk Virke og Besøg i Sønderjylland

Da der første Gang efter Grundlovens Revision skulde være Valg til Rigsdagens Folkething, holdtes der Prøvevalg, hvor jeg anbefalede S. P. Raben, idet jeg ikke selv vilde stille mig, da mit Embede nu gav mig nok at bestille. Valget fandt ikke Sted før den 12. Oktober. Jeg stillede og anbefalede ham og kørte med Raben omkring i Valgkredsen. Da Valget kom, sejrede han med Lethed, den Gang ved Kaaring uden Modkandidat.

I Oktober 1866 gjorde jeg med min Hustru og et Par Børn et herligt Besøg i Felsted hos gamle Venner. Men jeg besøgte ikke Pastor Jensen, som var meget tysk og havde vist sig ubehagelig ved Afregningen med mig. Han forsøgte ligefrem at snyde mig for den Godtgjørelse for Indkvartering, som blev udbetalt af de tyske Myndigheder. Han vilde tilegne sig hele Summen, uagtet han ikke havde haft een Mand i Indkvartering, medens jeg havde haft mange hundrede. Da Tolderlund, som var min Fuldmægtig, paatalte dette, skjænkede han Pengene til Sognet (!), men Sognekollegiet erklærede, at de ikke vilde have min retmæssige Indtægt, og jeg fik omsider hele Summen.

Jeg besøgte paa Hjemvejen min Broder Laurits i Løjt. Han solgte inden Aarets Udgang Gaarden uden Besætning for 29.000 Rdl. og kom herved for at se paa Ejendomme. Aaret efter købte han saa Gaarden i Galsted. Han var den Gang en ikke uformuende Mand.

Degn Jendresen og Degn Nyegaard

I Løbet af 1866 og 1867 blev jeg nogenlunde bekendt med Menighedens Medlemmer, hvortil det jo bidrog, at jeg første Gang holdt Konfirmation (Palmesøndag 1867) og Examen i Skolerne. Jeg var den Gang endnu Formand for Fattig- og Skolevæsen m. m.

Degnen Jendresen, som var her, da jeg kom, var meget tysksindet, hans fiffige Kone endnu mere. Han var ellers en skikkelig Mand og meget fattig. Men hans Stilling blandt de danske Beboere var uholdbar, især da han under Krigen 1864 havde vist sig som Ven af Oprørerne og Fjenderne. Hans Kone og Datter have endog hængt Kranse paa de Kanoner, som Tyskerne havde taget i Frederits og førte herigjennem Byen. Han blev nu allerede i 1866 af Tyskerne udnævnt til Degn i Ris. Der stod et giftigt Stykke om Jendresen i et Blad, og det fremhævedes, at han ikke kunde trives under den bekjendte danske Patriot Mørk Hansen. Jendresen svarede i et tysksindet Blad, at det ingenlunde var mig, der havde drevet ham bort, og at jeg tværtimod altid havde vist ham Velvillie og Godhed. Han er nu død, og hans Søn er Lærer i Aabenraa.

Vi fik i Stedet J. S. V. Nyegaard, som var blevet afsat i Ris, da han var ikke lidet krakilsk og dertil meget dansk. Jeg hjalp ham til at faa Embedet. Han var ikke uduelig som Lærer, men noget sær, nærmest en Særling, dertil stivsindet, hvorfor han lagde sig ud med mange, skjøndt han i Grunden var en brav Mand. Vi kom altid godt ud af det med hinanden. I Religion var han en duelig Lærer, men han havde f. Ex. slet ingen Sans for Fædrelandets Historie og manglede trods sin første Karakter almindelig Dannelse. Hans Kone var en god, men meget udannet Bondekone. Hans tre Døttre have alle tjent hos os og vare flinke. Jeg har siden viet de to af dem, Cathrine fik en Kjøbmand i Tommerup, Johanne en Sodavandsfabrikant i Svendborg.

Gejstligt Virke

Den 1-2. Sept. 1866 havde jeg Bispevisitats. Den gamle Daugaard var en lærd Kirkehistoriker, men meget jævn i sin Tale, en højst elskværdig Mand. Han kunde Holberg udenad, og han blev meget glad ved, at jeg kjendte Pontoppidans Collegium pastorale practicum. Han var særdeles fornøjet med min Prædiken og alt her.

Han døde i Begyndelsen af 1867, og Balslev blev i Februar hans Eftermand. Han har været her flere Gange paa Visitats og altid vist mig Venskab. Ogsaa han er en jævn Mand uden Veltalenhed, med et særdeles sundt Omdømme og en troende Kristen.

Den 11. Februar 1867 henvod i Vejle vor gamle Biskop U. S. Boesen. Baade Mourits Mørch og Nansen anmodede mig om at tale ved hans Kiste i Vejle den 18. Februar. Her talte først Pastor Wittrup,

siden Biskoppens Svoger, Stiftsprovst Boesen fra Harridslev, derefter jeg⁵⁶.

Det var jo underligt for mig, at jeg, som havde havt en saa skarp Konflikt med ham, netop skulde tale over ham. Men jeg kunde med Sandhed sige, at han havde været en dansk og kristelig Biskop og tro Hyrde. Jeg mindede om Ordene i Davids Salme 77: »Jeg tænkte paa de fordums Dage« og Zacharias 13,7: »Slaa Hyrden, og Faarene skulle adspredes«, ligesom jeg fremhævede, at han var den eneste danske Biskop efter Reformationen. Dette alene er Vidnesbyrd nok om Regjeringens Blindhed m. H. t. Sønderjylland og om det inderlig dybe Ord, at Fædrenes Misgjerninger hjemsøges paa Børn og Børnebørn.

Det var i 1867, at jeg blev valgt til Formand for Præstekonventet, som omfattede begge Vejle Amts Provstier og en Del af Ribe Amt. Vi samledes afvexlende i Kolding, Fredericia og Vejle. Nansen og jeg vare de virksomste Medlemmer, men Dr. Zeuthen i Fredericia holdt ogsaa ofte Foredrag. Jeg blev ved at være Formand, til jeg var over 70 Aar, da jeg ønskede at træde tilbage for Gøtzsche i Fredericia, som dog ikke har vist sig meget aktiv. Jeg blev saa Næstformand. Cand. Ludvig Koch, som 1867-68 var Lærer hos Ravn i Sjølund og siden havde en lille Skole i Vejstrup, holdt et Par Gange Foredrag. Dr. Joh. Clausen i Fredericia, siden Præst i Horsens, nu Biskop i Aarhus, tog ogsaa ivrig Del i Forhandlingerne, men var, da han kom til Horsens, Formand for et Konvent (Vejle Amts nordre Provsti), der flere Gange holdt Fællesmøder med os, men senere gik ind. Det var egentlig Clausen, Gøtzsche og mig, som gav Stødet til, at vi fik en ny Textrække.

Spredte Begivenheder i 1868

Aaret 1868 hengled meget roligt uden mærkelige Begivenheder, enten almindelige eller private. Min næstældste Søn Svend, der sammen med Johannes var blevet sat i Kolding Realskole, blev konfirmeret Palmesøndag i Dalby Kirke. Jeg mente den Gang, at han med god og ærlig Tro bekræftede sin Daabspagt⁵⁷.

Min Svigermoder, som altid var kjærlig og hensynsfuld, forærede os en god Wiernervogn, som Agent Lund (hendes Søn Carstens Svigerfader) fik for godt Kjøb ved en Auktion i Kjøbenhavn. Den blev første Gang brugt ved denne højtidelige og glædelige Lejlighed.

I Maj var jeg i Kjøbenhavn, hvor jeg samledes med min Broder

Niels fra Snedsted og min Broder Laurits fra Galsted. Min Søster Maria boede den Gang paa Hjørnet af Vestergade og Frue Plads og havde det godt. Hun var jo en rig Kone, Enke efter min i 1861 afdøde Svoger, Johan Ditlev Friderichsen til Nøbølle.

Jeg var til Middag hos Prof. H. N. Clausen og var til Aften indbudet til Carl Ploug, hvor der var en Del Rigsdagsmænd af mine gamle Venner fra Rigsraadets Folkething, Cornelius Petersen, N. Andersen, L. Dinesen, L. Eriksen, Raben, Aaberg, Lyby og fl. Bjørnstjerne Bjørnson var der ogsaa. Da Ploug opfordrede til at tale, begyndte jeg paa Talernes Rækker, og der holdtes nu en stor Mængde Foredrag. Bjørnson blev stødt over, at jeg angreb hans affekterede norske Sprog. Men han kom atter i Humør, da han efter Opfordring fremsagde »en glad Gut« og flere Digte. Han var ellers allerede den Gang utaalelig selvbehagelig og forfængelig. Ploug og hans Hustru vare som altid elskværdige.

I Marts var Kierkegaard gaet af som Kultusminister, og min gamle Ven Aleth Hansen blev hans Eftermand for at gennemføre Valgmenighedsloven. Jeg kunde ikke erkjende dens Betimelighed.

Den 1. Juni holdtes i Vejle et smukt Afskedsgilde for vor hidtilværende Amtmand, Konferentsraad Dahl, som var bleven Stiftamtmand i Aarhus efter sin Broder. Det var en herlig Mand, og jeg udtalte med Glæde vor Tak til ham. Han døde ikke lang Tid derefter. Nutzhorn, som blev hans Eftermand i Vejle Amt, var ikke nær saa elskværdig, og med ham har jeg haft nogle Konflikter. Men han er en meget dygtig, virksom og nøjagtig Embedsmand og forstaar godt at tumle Amtsraadets Medlemmer.

Ved Grundlovsfesten den 5. Juni tog jeg den Gang og i flere Aar megen Del i Arrangementet. Jeg holdt altid Tale, enten for Fædrelandet, for Grundloven eller for Sønderjylland. Festen holdtes paa Steilebjerg, hvor der er en glimrende Udsigt, men hvor der den Gang ikke var de smukke Plantninger, som nu pryder Alhambra. Vor dygtige og elskværdige Herredsfoged Willemoes var, saa vidt jeg mindes, altid Formand for Festudvalget, af hvilket jeg var Medlem. Senere, da Christen Berg havde indført Visnepolitikken, og der var almindelig Splid blandt Vælgerne, holdt vi op med at holde Grundlovsfest.

I Juli 1868 gjorde jeg et behageligt Besøg hos mine kjære Venner i Felsted Sogn og var ogsaa hos Tolderlunds paa Aarup. I samme Maaned var jeg i Galsted for at vie min Svigerindes Søster Maria Michel-

sen, der ægtede Capt. Jespersen fra Løjt. Hun var en smuk og munter Pige, tog med ham til China, men døde af Tæring. Denne Sygdom har efter Haanden borttrykket alle disse Søskende undtagen Jacob Michelsen i Kolstrup, som dog er svag. Min Broders elskelige Hustru var den Gang endnu aldeles frisk.

Sommeren 1868 var overordentlig varm, tør, saa at vi længe sukke- de efter Regn. Gaarden i Galsted kunde paa et hængende Haar nær være afbrændt, da en af Gjæsterne ved Brylluppet kastede en brændende Svovlstik hen i noget Græs udenfor Gaarden, hvor Luen forplantede sig hen i det tørre Græs under et Hegn, der gik lige ned til Gaarden. Tilfældigvis (d. v. s. ved en Guds Styrelse) fik jeg det at se i sidste Øjeblik, saa at Ilden blev traadt ud ved forenede Kræfter.

Allerede den 5. August fik vi indhøstet. Pastor Carsten Levinsen, min Svoger, var her i Sommerferien med sine to Dreng Immanuel og Theodor, Utke og Hustru var her ligeledes. I hele September havde vi ogsaa dejligt Vejr. Jeg var den 9. September til Gilde hos min Ven H. Bay i Allested i Fyn, der ligesom jeg blev 53 Aar gl. De følgende Aar var jeg stadig hos ham paa den Dag, der tillige var min Forlovelsesdag.

Sidst i September var jeg atter med min Hustru og Børn i egen Wienvogn i Felsted hos min gamle Ven Karl Iversen, der altid blev saa glad ved at se os. Vi gjorde en Mængde Besøg i Sognet.

Den 12. Oktober 1868 blev min Ven og Fætter Mourits Mørch udnævnt til Præst i Sdr. Bjært og altsaa min Nabo. I Starup, hvor han kun var i over 2½ Aar, havde jeg ofte besøgt ham og prædiket, da jeg var hans Skriftefader. Nu kom jeg langt oftere til ham i Bjært, da vi altid harmonerede saa godt. Hans Hustru tiltalte mig ikke saa meget, og over for hende var han alt for svag. Men som Provst var han meget afholdt baade af Præster og Lærere.

Naar jeg nu tilføjer, at jeg i Efteraaret 1868 begyndte at holde Bi- bellæsninger, hvilket siden fortsattes hver Vinter, har jeg anført det Meste af, hvad der betegner Aaret 1868 for mit Liv i Vonsild.

Jeg maa dog endnu tilføie, at jeg baade i 1867 og 1868 havde Besøg af en Mængde unge Slesvigere, som søgte til mig, da de ikke vilde være preussiske Soldater. Flere af dem, baade fra Felsted og Varnæs Sogne og fra andre Egne, vare i længere Tid i mit Hus. Nogle af dem gav jeg noget at bestille her. Saaledes havde jeg i længere Tid Snedker Staugaard fra Felsted, som nedlagde Vandrør til

Præstegaardens Stald, og en anden fra Ulderup Sogn, R. Steg, som gjorde et Stakit, der afgrænser Præstegaarden fra Haven imod Syd.

En ung Fyr Julius Hansen sendtes mig fra Flensborg. Han vilde være Lærer, og jeg skaffede ham en Huslærerplads i Stenderup Sogn, efter at han i to Maaneder havde været her i Huset. Men han fik aldrig Examen og er nu Lærer i Sønderjylland. Han var ikke rigtig flink, var en daarlig Husholder, og jeg maatte ofte støtte ham med Penge.

Spredte Begivenheder i 1869

Dette Aar hengled ogsaa roligt og godt med travl Virksomhed for mig i mit Embede og med litterære Arbejder. Kornet blev om Vinteren meget dyrt, saa at en Td. Rug kostede 15 Kr., en Td. Byg 19 Kr., en Td. Havre 11 Kr. Jeg betalte Tolderlund for 1868 ialt 3354 Kr., altsaa 9 Kr. 15 Øre for hver Dag. Da jeg ikke var i Stand til at klare mig, naar Tolderlund ikke vilde give Henstand, laante jeg 1000 Kr. af P. Friderichsen, Kjørstrup. Han var strax villig, men det varede kun nogle faa Aar, inden jeg fik dem afbetalt. De Penge, jeg havde laant i Haderslev Sparekasse, bleve mig uventet opsagte af Sabro. Jeg bad da Advokat Salicath om at skaffe mig et Laan. Han laante mig selv 400 Kr. og vilde ingen Renter have. Jeg skjønnede meget paa denne Venlighed – og afbetalte ham dem i Løbet af et Aarstid.

I denne Vinter var her en af mine Konfirmander fra Felsted, nemlig Rasmus Madsen fra Felstedskov. Han havde taget Seminaristexamen paa Blaagaard og kom i 1864-65 ofte til os paa Frederiksberg, var siden Huslærer paa Als og paa Søgaards Mark, men blev forjaget af Tyskerne og havde ingen Plads. Jeg skaffede ham siden Plads i Taps som Andenlærer, men da han endelig vilde til Jærnbanen, var han siden atter hos os og fik endelig Ansættelse som Extramand, siden Portør, derefter Assistent, og er nu Stationsforvalter og Postmester i Hørdum, hvor jeg har viet ham. En brav Mand, som er mig meget hengiven.

Jeg skrev i dette og følgende Aar en Række Artikler i »Fædrelandet«, som jeg kaldte »Fra Sønderjylland«. Da jeg dels ved idelige Besøg i Felsted, Haderslev og Gram og dels ved Korrespondance med mine Venner, navnlig H. Chr. Festersen i Felsted, altid var á jour med Forhold og Begivenheder, ansaa jeg mig berettiget til at skrive, som om Brevene kom fra Sønderjylland. Dette mente dog enkelte af

mine Nærmeste var ukorrekt. Artiklerne blev læste med stor Interesse og bidroge til at holde Folkets Deltagelse med de danske Sønderjyder levende.

En Gang var jeg dog nær kommen i en ubehagelig Situation, idet jeg havde dadlet Provst Bohr i Ballum, fordi han som Præst udførte Tyskernes tyranniske Gjerninger imod Folket og navnlig danske Præster og Lærere. Hans Broder, som var min Nabopræst i Sest, en herlig og from Mand, som var bunden til Lejet paa Grund af Nerve-svækkelse i hele Underkroppen, blev rasende og skrev et mere velment end velmotiveret Forsvar for sin Broder, der efter hans Mening var bleven i Embedet for at skaffe de Danske saa megen Lindring som muligt, og han sammenlignede Forfatteren i »Fædrelandet« (mig) med Marat (l'ami de peuple). Velunderrettede Folk paastod imidlertid, at Bohr, som var Pebersvend, var pengebegjærlig, og vist er det, at han kumulerede flere Præstekald paa een Gang, idet de danske Præster vare forjagede, og ingen andre kunde faaes. Men det var mig pinligt at skulle krænke Broderen i Sest, hvem jeg ikke sjelden besøgte, og som jeg holdt meget af. Vist er det, at det altid var min Bestræbelse at skrive Sandhed. Ploug tog selv fat i Bladet og hævdede dettes Ret til at paatale Provst Bohrs tvetydige Forhold, idet Ploug forøvrigt roste Præsten i Sest, hvem han personlig kjendte og agtede.

En omtale af børnenes skolegang i Kolding og dens resultater er her udeladt.

I Sommerferien havde vi som sædvanligt mange Gjæster, denne Gang P. Thaysen, M. Lorenzen, Imm. Levinsen og flere, ogsaa Pastor Øhlenschlæger fra Ring og Feuling, senere i Sørbymagle i Sjælland, hvem jeg kjendte fra Nykjøbing.

I de første Dage af September 1868 var jeg i Kjøbenhavn, navnlig for at tale med Minister Aleth Hansen om et Andragende om mine Skatteforhold, paa hvilket jeg aldrig fik Svar, uagtet Ministeren lovede mig det med Haand og Mund, og der blev gjort mig en Del Uret.

Jeg var tilstede ved den store arkæologiske Congres og forstod det meste af de franske Foredrag, hørte Quatrefages, Carl Voigt, Virchow etc. Jeg var ogsaa med ved et Gilde, som Prof. Chr. Frederiksen paa Nybrogaard gjorde for den berømte franske Professor Henry Martin. Der var ogsaa Biskop Monrad, som i April 1869 var kom-

men tilbage fra Ny Zeeland og var bleven Sognepræst i Brøndby-Øster.

Søndag den 19. September var her en frygtelig Orkan, som bl. a. rev alle vore Æbler af. En stor Gren faldt ned af Kastanietræet uden for en Dør, lige førend jeg holdt paa samme Sted for at kjøre til Dalby. Dagen efter samlede jeg vort Konvent i Fredericia, fordi Kongen kom der paa Tilbagevejen fra Aalborg. Jeg talte længe med Hans Majestæt, og han udtalte for mig sit levende Haab om Sønderjyllands Tilbagegivelse, hvilket glædede mig saa meget mere, som Stiftamtmand Heltzen lige kort før Kongens Ankomst til mig havde sagt i flere Herrers Paahør: »Jeg lader, som om jeg troer paa Slesvigs Tilbagegivelse.«

Dr. Joh. Clausen og jeg talte meget med Prinsesse Thyra, som var særdeles vakker.

Den 5. Okt. deltog jeg efter indstændig Indbydelse fra P. Larsen, Skræppenborg, i hans Høstfest i Dons, efter at jeg først havde besøgt Vagner i Alminde og hørt Birkedal prædike. Jeg maatte ogsaa holde Foredrag, men af disse var der efter min Mening alt for mange. P. Larsen, som tidligere havde været min bitre Modstander, var Venligheden selv.

I November var jeg med min Ven Nansen under et frygteligt Uvejr med Regn og Storm i Middelfart for at følge Pastor Tolderlund, forhen i Starup. Der var mødt tolv brave danske Mænd fra Starup-Grarup ved Haderslev Fjord. Det var ikke uden Grund, thi han var en brav, kristelig og dansk Mand.

I Julen havde vi bl. a. Besøg af Theodor Levinsen, som nu var Student, og af vor Lorens, der fra Gram var flyttet til Kolding Apothek. Han kom i den følgende Tid hyppigt hjem, navnlig om Søndagen.

Krigsaaret 1870

Det for Evropas Historie saa skjæbnesvangre Aar 1870 berørte naturligvis ogsaa vort Fædreland, men bragte kun Skuffelse, uagtet vi maa prise vor Regjerings Visdom, at vi ikke bleve revne med i Krigens Ulykker. I Begyndelsen af Aaret havde vi ingen Anelse om, hvad der vilde komme.

Jeg holdt den 6. Januar en Missionsfest i Kirken. Pastor Johansen fra Haderslev prædikede, Provst Mørch og jeg holdt Taler, mange Præster vare tilstede, og Menigheden ofrede til Hedningemissionen.

Først i Begyndelsen af Juli begyndte Krigsrygterne at forurolige os. Det var ikke skjult for os, at det var Bismarcks Ønske at føre Krig, og at Historien med Prinsen af Hohenzollerns Kandidatur til Spaniens Trone kun var en Manøvre. Men først længe efter er det blevet konstateret, at Bismarck havde lavet en falsk Depesche, og at den franske Gesandt Benedetti fornærmede Kong Wilhelm grovt. Det var jo for at ophidse baade Kong Wilhelm og det tyske Folk, hvilket kun lykkedes alt for godt. Bismarck vidste jo nok, at den franske Hær og Flaade var aldeles uforberedt, medens han og Moltke havde forberedt alt til at begynde Krigen.

Den 16. Juli 1870 blev Krigen erklæret, og allerede den 17. Juli kom der 70 Dragoner til Kolding, idet Lejren ved Hald blev afbrudt. Den 29. kom de første Batailloner til Kolding, og den 30. fik vi saa her i Præstegaarden 20. Bataillons Stab, nemlig Oberst du Plane med Adjudant, Lieutenant Jantzen. Desuden fik vi to-tre Underofficerer, et Par Ordonantser og Oppassere m. m. Hver Nat patrouillerede seks Dragoner indtil Grænsen og mødte her igen tidligt om Morgenen. Min Hustru gav dem da altid varm Kaffe med Brød.

Obersten var næppe nogen dygtig Officer og streng og ubehagelig mod Folkene, idet han yndede Krumslutning og andre Straffe, selv for de mindste Forseelser. Men han havde strax det rigtige Syn paa Krigen, idet han lige fra Begyndelsen af sagde, at Fransk-mændene »fik paa Torsken«, fordi de ikke havde deres Kram i Orden.

Allerede den 8. August fik vi Efterretning om Tyskernes Sejr ved Wissembourg og Wörth, og den 16. om deres Sejr ved Metz. Siden gik det Slag i Slag. Jeg var ofte to Gange om Dagen i Kolding for at faa Efterretning. Efter Haanden, som det gik saa galt for Fransk-mændene, glædede vi os over, at vor Regjering havde modstaaet enhver Fristelse til at slutte Forbund med Frankrig. Den 10. August var det blodige Slag ved Gravelotte og den 30. ved Sedan, hvorefter Kejser Napoleon blev Fange den 2. September og Republiken proklameret den 3. At Fransk-mændene kunde juble over dette Udfald, tydede paa en slet Aand og en lunken Fædrelandskjærlighed.

Vor Indkvartering drog bort den 26. August efter at have været her fire Uger. Kort efter, at Obersten var kommen, spurgte han mig, hvad han skulde betale. Jeg svarede, at jeg aldrig havde taget Betaling af vore egne Folk. Men jeg tænkte rigtignok den Gang, at de kun skulde have været her nogle Dage. Da Dagene blev til Uger, og jeg

vidste, at Obersten fik et betydeligt dagligt Tillæg til Kostabonnement, vilde jeg nok have havt 2 Kr. daglig for hver Officer, men Intet af Underofficerer og Menige. Men da Obersten rejste, takkede han mig paa det Venligste, idet han ytrede, at han jo kjendte mit Sindelag med Hensyn til Betaling. Jeg gjorde da gode Miner til daarligt Spil. Bagefter var jeg dog glad ved, at jeg blev mit gamle Princip tro. Senere sendte Obersten mig to smukke Billeder af Kongen og Dronningen i en smuk Ramme med et meget forbindtligt Brev. Jantzen blev senere Oberstlieutenant og Bataillonskommandør i Fredericia. Ham har jeg ofte truffet. Du Plane er forlængst død.

Som bekjendt gik Krigen siden sin Gang og med vekslede Lykke, idet Franskmændene trods de store Nederlag, og uagtet den største Del af Hæren var i Fangenskab, forsvarede sig med Heltmod hele Efteraaret og den første Del af Vinteren. Henimod Jul saa det ud, som om de franske Hære, som Gambetta havde bragt paa Benene, nok kunde modstaa Fjenden, og mange mente, at det vilde gaa Tyskerne, som det i 1812 gik Franskmændene i Rusland. Men her vare dog Forholdene helt anderledes, og Tyskerne kunde med deres Jærnbaner altid faa Forstærkning hjemmefra. Paris blev nu indesluttet. Den var blevet vel forsynet med Levnedsmidler, saa at den store Stad virkelig holdt ud i fem Maaneder. Men da hverken England eller Rusland eller Italien tænkte paa at bringe Hjælp, maatte man nok opgive Haabet. Dog blev Æren frelst, og det vil næppe en anden Gang gjentage sig, at Tyskerne ydmyge deres tapre Naboer, saaledes som 1870-71.

Omtale af et besøg af broder Niels og af breve fra søster Maria fra en rejse i Italien er her udeladt.

Junggreens Bryllup i Vonsild

Den 7. Februar viede jeg her i Kirken min Ven J. P. Junggreen fra Aabenraa og hans Forlovede, min Hustrues Veninde Thora Kliene, der, mens jeg var i Felsted, var Lærerinde for den tyske Møller Hoeck paa Krusmølle og ofte kom til os. Junggreens første Hustru, som var meget elskværdig og var en Veninde af min Broders Hustru Christine, f. Michelsen, var død for et Par Aar siden. Junggreen og hans Stedfader Agent Middelheus, samt dennes Søn og Junggreens Søn Johan, bleve indesneede her i et Par Dage, da Vinteren var meget haard.

Thora Junggreen levede kun knap et Aar og døde 27. Decbr. 1871

efter at have født ham en Datter. Jeg holdt Tale ved hendes Kiste i Aabenraa. Han giftede sig et Aarstid efter med Algreen-Ussings smukke Datter, som ogsaa levede kort og efterlod en Datter. Derefter giftede han sig for fjerde Gang med Seglmager Cornetts Datter, der var Enke efter en Capt. Callesen. Hun lever nu som hans Enke.

Hans Døtre af første Ægteskab, der alle ere meget smukke, have ogsaa besøgt os, og den ene Helene, har været her i Huset et Aar. Han tilbød Betaling⁵⁸, men jeg vilde intet tage af denne ypperlige Talsmand for Sønderjyderne. Helene var en smuk og elskværdig ung Pige og befandt sig vel hos os. Vi holdt alle meget af hende. For et Par Aar siden viede jeg hende til Captain Bruhn fra Aabenraa. Hun er nu med ham i Sydhavet og har flere Gange skrevet til min Datter fra China og fra Samoa-Øerne og Valparaiso.

I den samme haarde Vinter var Peter Skau fra Bukshave her og blev indesneet i 3-4 Dage.

Sønderjydske Virke

I den største Del af dette Aar (især i September og Oktober) havde jeg et meget betydeligt Kontorarbejde, idet jeg paatog mig at skrive alle Andragender for de udvandrede Slesvigere, som ifølge Aabenraa-Konventionen samme Aar fik Ret til at faa Hjemstedsbevis og derefter som danske Undersaatter at tage Bopæl i deres Hjem i Sønderjylland. Jeg bekendtgjorde ved Opslag i den sønderjydske Forening i Kolding, at jeg vilde skrive for dem alle. Der mødte nu flere hundrede, og da Fuldmægtig Nyholm i Kolding lod sig glubsk betale for at skrive for dem, var jeg glad ved at kunne gjøre dette Arbejde aldeles gratis. Han saae skævt dertil, men de unge Slesvigere vare glade ved min Bistand.

I Forening med Pastor Johansen holdt jeg et gudeligt Møde paa Harmonien i Haderslev, og i Forening med Grove-Rasmussen fra Gram og Joh. Clausen fra Ryslinge et andet hos en Gaardmand i Sebbelev.

Kampen mod Venstre begynder

I 1871 deltog jeg første Gang i politiske Møder i Kolding, Agtrup og Ødis og flere Steder, hvor jeg dels i Forening med Overlærer Høyer, dels med Folkethingsmand Raben tog Kampen op imod Christen Berg, som allerede den Gang vilde være Fører for det yderste Venstre

og paa det Voldsomste angreb Regjeringen. Jeg paaviste hans Overgreb og bekæmpede hans Forsøg paa at indføre Folkethingsparlamentarismen, hvorved han vilde indskrænke baade Kongens og Landstingets ved Grundloven hjemlede Rettigheder. Han var altid uforskammet og hovmodig i sin Maade at debattere paa, men han blev dog siden langt værre, da hans Parti i 1872 fik Flertal.

Den første Gang, jeg i min Almanak omtaler min Kamp mod Berg, var den 8. August 1871. Da havde jeg netop Besøg af Roth fra Vigerslev, som var meget glad ved den Maade, hvorpaa jeg efter hans Mening havde tilbagevist alle Bergs Sofismer og falske Paa-stande.

Men Christen Berg, som altid holdt sine Møder en Søndag Eftermiddag, naar alle Læredrenge og Daglejere omringede ham, havde for det meste Flertallet paa sin Side. Desværre holdt de mere dannede Vælgere sig næsten altid borte, eller de forholdt sig passive, medens Bergs Tilhængere skraalede op med raa Larm. Det var derfor ikke med Lyst, men af Pligtfølelse, at Høyer, Raben og jeg mødte i Kampen.

Sølvbryllup

Søndag den 12. November helligholdt jeg med min elskede Hustru vort Sølvbryllup. Jeg vilde have, at det skulde have gaaet i al Stilhed; men man havde faaet Nys derom, og mod Formodning kom her saa mange Gjæster, at min kjære Sølvbrud blev alt for optaget af Anstrengelse for at skaffe Plads og Mad og Drikke til dem alle. Det var alligevel en dejlig Dag, og jeg var inderlig taknemmelig for den Lykke, som min trofaste og fromme Hustru havde skjænket mig i saa mange Aar. Jeg skønnede ogsaa paa al den Venlighed og Deltagelse, som vistes os fra alle Sider. Nogle bragte aldeles uventet smukke Gaver, f. Ex. Rabens, Linds og Jørgensens. Ogsaa fra min Søster, der opholdt sig paa Rejse i Montreux, kom der et dejligt Billede, en Madonna del pesche af Rafael, som hun havde kjøbt i Rom, og fra min Svoger, Overretsprokurator Niels Levinsen, og fra Auditøren kom der 36 pletterede eller rigt forsøvede Gafler. Mørchs vare her naturligvis ogsaa, og Mørch talte smukt og hjerteligt til os.

Travl og sørgelig Begyndelse paa Aaret 1872

Aaret 1872 begyndte med saa mange forskellige Gjæringer, Taler og Rejser, at jeg nu næppe forstaar, hvorledes jeg med Lethed kom over det altsammen. Den 1. Januar var jeg til Selskab i Bjert, den 2.

Januar var her Selskab hos os, den 3. Januar tog jeg om Morgen
før Dag med Toget til Aabenraa og holdt som tidligere nævnt Ligtale
over min Hustrues kjære Veninde Thora Junggreen, født Kliene, der
til usigelig Sorg for Junggreen var kaldt bort fra en spød lille Pige.
Pastor Grønning (forhen Missionær i Indien) talte ogsaa. Den 6.
havde jeg Missionsgudstjeneste i Vonsild med Prædiken og Missions-
foredrag af mig. Den 5. Januar fik jeg Telegram om min kjære Bro-
der Niels's Død af Tyfus samme Dag. Den 7. Januar var her intet
Selskab i Anledning af min Hustrues 47. Aars Fødselsdag, da jeg
samme Dag var i Stenderup med Mørch til min gamle Ven Jonas
Olsens Indsættelse.

Den 8. Januar rejste jeg med Tog til Slagelse, laa der om Natten og
gik den 9. til Egeslevmagle og traf min Svigerinde Nikoline aldeles
ude af sig selv. Jeg tog til Provst Winther i Gimlinge og til Herreds-
fogeden i Skjelskør for at ordne det Fornødne, og holdt den 12.
Januar Ligtale i Kirken tillige med Provsten. Der var ogsaa Erhard
Frederiksen og mange andre.

Min Broders Død gik mig nær til Hjærte. Han og jeg havde været
meget for hinanden, idet vi som Børn altid fulgtes ad, og siden
som Studenter delte alt med hinanden. Atter som Kapellan i Ny-
kjøbing var jeg daglig sammen med ham, og den meste Tid boede jeg
hos ham, da han var Adjunkt. Vi harmonerede som modne Mænd
særdeles godt, kun fandt jeg, at han alt for meget bøjede sig for sin
Hustrues Luner, idet hun i en utrolig Grad var omskiftelig. Men han
var af en sagtmodig og fredelig Natur, dog tillige i høj Grad oplyst,
begavet og livlig.

Den 13. Januar tog jeg hjem, og den 14. prædikede jeg i begge
Kirker osv. Men medens jeg var i Egeslevmagle, fik jeg den
11. Januar Telegram, at min Svigermoder Inger Levinsen var uven-
tet hensovet samme Dag 76 Aar gl. Hun blev saa begravet den 19.,
og jeg holdt Tale tilligemed Nansen. Sønnen Niels Levinsen var her.
Hun havde ved Testamente indsat Anna Utke til Hovedarving, da
hun trængte mest. Vi andre fik dog vistnok 1600 Kr., men vi fandt
det højst rimeligt, at hun disponerede paa den Maade over sin For-
mue. Anna fik vist 16 000 Kr.

Vonsilds nye Degn

Degnekaldet her i Vonsild blev sidst i Marts besat med Jens Jensen
Lundgaard, en brav og dygtig Mand, med hvem jeg levede paa en

meget venlig Fod. Men jeg vilde have undt Lærer Friis Embedet, da han længe havde været Andenlærer og var en flink og samvittighedsfuld ung Mand. Men hans noget raske Væsen stødte adskillige, og navnlig var der et pietistisk Parti, som var stærkt imod ham. Flere af Sogneraadets Medlemmer, som havde lovet ham deres Stemmer, svigtede ham. Som Religionslærer stod han vistnok langt tilbage for Lundgaard. Han blev saa Lærer i Vittinge i Nr. Broby Sogn i Fyn, hvor han siden har slaæet sig godt igjennem, og hvor jeg har besøgt ham, da det kun er $\frac{3}{4}$ Mile fra Allested, hvor jeg hver 9. September besøgte min Ven Bay.

»Sygeforeningen for Vonsild Sogn«

Den 2. April stiftede jeg med flere af Sognets Mænd »Sygeforeningen for Vonsild Sogn«. Jeg blev Bestyrelsens Formand, hvilket jeg siden har været nu snart i 20 Aar. Denne Forening har stiftet uberegnelig Nytte og bidraget til et godt Forhold mellem Arbejdere og de mere Velhavende i Sognet. Den ejer nu i 1891 9 000 Kr., og uagtet den nu yder 1 Kr. daglig til hver syg Mand og 50 Øre til Kvinder, gaaer den dog stadig fremad, da Sygehjælpen i Regelen kan dækkes af Renterne af Kapitalen. Jeg har ogsaa gjort alt, hvad der stod i min Magt for at fremme dens Virksomhed. Flere Gange have vi afholdt Bazar, hvilket altid har kostet mig en Del Penge og megen Ulejlighed.

Elises Lærerinder

Elises Lærerinde var Frøken Ernesta Borthig fra Kbhvn., en Søsterdatter af den bekjendte Skuespillerinde Nathalie Ryge. Hun var en ganske flink, men uerfaren ung Pige, meget smuk og lidt koket. Hun blev altid hjulpet moderlig af min Hustru, saa at hun altid blev flinkere. Hun blev snart forlovet med Cand. pharm. Simonsen, der blev Apotheker i Lemvig. Kandidat Ludvig Hertel, som den Gang var Lærer i Kolding, gjorde meget stærkt Kur til hende, men hun fandt med Føje, at i hans Væsen var noget latterligt, og at han havde alt for store Tanker om sig selv. Som Fru Simonsen har hun oftere besøgt os.

Efter hende kom Frøken Johanne la Cour, der var meget dygtig, men da hun ikke harmonerede saa godt med Elise, sagde hun op i Vrede den 1. Maj 1875. Hun har dog senere besøgt os. Hun kom til

England og blev adopteret af en rig Dame, med hvem hun har foretaget vidtløftige Rejser i Østerland og ogsaa i Danmark.

Frøken Gudrun Andersen fra Ribe var vor næste Lærerinde. Hun var ikke saa dygtig som Johanne la Cour, men kjærlig mod Børnene og samvittighedsfuld. Men hendes Musikundervisning var efter min Hustrues Sigende kun tarvelig. Hun forlod os den 1. Maj 1881 for at tiltræde en bedre lønnet Plads i Guldborg Færgegaard og blev senere Lærerinde i Frøken Stranges Skole i Kolding, hvor hun gjorde god Fyldest.

Kirkebyggeri

Dalby Kirke var i en forfærdelig Stand, og det lykkedes mig ved Provst Mourits Mørchs kraftige Hjælp at faa den dømt til Nedbrydning. Dette blev bifaldet af Biskoppen og Ministeriet, og det besluttedes, at den skulde opbygges fra Grunden, kun at Taarnet blev staaende og forhøjedes betydeligt. I Fastetiden 1872 samledes en talrig Menighed til Afskedsgudstjeneste. Derefter prædikede jeg over et Aar hver Søndag i Skolen.

Den 24. April lagde jeg Grundstenen til den nye Kirke i Dalby, og den 23. Juli 1872 blev Kransen rejst. I September kom saa Biskoppen paa Visitats og lagde med en smuk Højtidelighed Grundstenen under Kirkens Alter med en indmuret Sølvplade, hvorpaa anbragtes Navne paa Stiftamtmand, Biskop, Provst, Præst, Kirkeværge og Bygmester, Justitsraad Albert Winstrup. Kirken blev dog først indviet den 5. Oktober 1873. Biskop Balslev forestod Indvielsen. Stiftamtmand Nielsen var her ogsaa og mange andre. Jeg havde ogsaa indbudet den gamle Prof. Schleisner, som havde malet Altertavlen, men han undskyldte sig – og døde ikke længe efter. Kirken blev smuk og hyggelig, uden Tvivl den mest vellykkede af Winstrups Kirker.

I Aaret 1880 var det lykkedes mig ogsaa at faa bygget et Taarn paa Vonsild Kirke, hvorved dens Ydre vandt meget betydeligt, da den hidtil havde været mildest talt styg at se. Det temmelig anselige Taarn, som kostede 5 000 Kr., blev prydet med et Kirkeuhr, der skjænkedes af Kirkeværge Jes Peter Hansens Enke. I den Anledning havde jeg igjen Besøg af Biskop Balslev, som var med mig hos Enken for at takke hende.

Det var ogsaa i 1880 i Oktober, at den smukke Kalk og Disk i Dalby Kirke blev stjaalen af en fræk Indbrudstyv til stor Harme for os alle

Dalby Kirke. Fot. Esben L. Esbensen 1967.

og især for Degn Kloster, der mente at have nogen Skyld, da han havde forsømt at tage Altertøjet med sig hjem. Jeg trøstede ham dog med, at en taabelig Lov bestemmer, at Kirkens Kar netop skulde

gjemmes i Kirken. Det gamle Bæger var anskaffet 1680 og altsaa brugt i netop 200 Aar, hvilket jeg af Provst Rudes efterladte Optegnelser har meddelt i »Wisbechs Almanak« for 1886.

I Foraaret 1892 fandtes Foden til Kalken i Dyrehavegaard's Skov. Sognefoged og Kirkeværge Schultz's Datter fik ved stor og snild Virksomhed ogsaa Bægeret og Disken opsøgt i Skoven. Begge Dele istandsattes meget smukt og indviedes paany af mig i Dalby Kirke paa Kongeparrets Guldbryllupsdag den 26. Maj 1892, hvorom en Indskrift blev indgravet paa Bægeret.

Kampen mod Christen Berg

I Løbet af Sommeren 1872 kæmpede jeg mod Christen Berg paa politiske Møder i Agtrup og Ødis. Berg gjorde da navnlig Lykke ved at udtale, at han vilde unde en Arbejder »fem-seks Snapse« om Dagen, hvorfor der ikke burde lægges Told paa Brændevin, som jeg paastod.

Den 20. September 1872 var der Valg til Folkethinget, hvor Hans Buch fra Sest første Gang slog Raben, idet Berg paa Valgmøderne havde anbefalet ham. Jeg skrev i min Almanak: »Buch valgtes med 517 Stemmer, Raben fik kun 409, uagtet Raben talte ypperligt, og Buch maadeligt«. Ravn fra Sjølund spurgte bl. a. Buch, om han var en Tilhænger af Parlamentarismen. Han svarede, at »han ikke kjendte og brugte udenlandske Navne«, hvilket bragte ham stærkt Bifald. Jeg forklarede da for Vælgerne, hvad dette betyder, og at Folkethingssparlamentarismen strider imod Grundloven, medens jeg vel vilde støtte en Rigsdagsparlamentarisme, d. v. s., at et Ministerium burde gaa af, naar det havde begge Thingene imod sig.

Kort før Valget havde jeg i »Fædrelandet« skrevet et »Aabent Sendebrev til Herr Skolelærer og Kirkeværge Christen Berg«⁵⁹. Jeg gjen-nemgik hans falske Paastande og viste, at han skadede Fædrelandet ved sin bitre Kamp imod Ministeriet og sine Fordringer om Folkethingets Enevælde m. m. Det blev aftrykt i flere Blade og gjorde megen Opsigt. Men Berg skrev paa sin sædvanlige plumpe og uforskammede Maade imod mig og angreb mig med Personligheder. Han sagde f. Ex.: »Forgyldningen er for længe siden gaaet af Mørk Hansen« etc. Jeg havde anført nogle Ord, som han ytrede i Agtrup, nemlig, at jeg var den af alle hans Modstandere, som han nødigst forhandlede med, fordi jeg under en tilsyneladende mild og høflig Form kun-

de tale saaledes, at der var en Braad i hvert Ord. Han benægtede nu ligefrem, at han havde sagt disse Ord. Jeg indrykkede da i Bladene en Erklæring fra Mødets Dirigent, Amtsraadsmedlem P. Bramsen fra Binderup, samt Provst Mørch og Gaardejer Chr. Vyff i Vonsild, der aldeles bekræftede mine Ord. Berg svarede: »Det er underligt med de Bønder (d. v. s. Bramsen og Chr. Vyff, to af de ypperste Repræsentanter for Bondestanden her i Egnen), naar Højre kan bruge dem, ere de gode nok, men naar de ere Højres Modstandere, ere de Pøbel tilhobe!«. Fra den Tid af har Berg ved alle Lejligheder vist mig Uvillie, om ikke Had, og en Gang, da jeg mødte ham paa »Svenssons Hotel« i Kolding og som sædvanlig rakte ham Haanden, vendte han mig haanlig Ryggen.

Stormfloden i 1872

Den 13. November 1872 indtraf den store og ødelæggende Stormflod, idet Havet ved alle Østersøens Kyster under Storm og Snefog steg fire-fem Alen over dagligt Vande. Paa Laaland og ved Ekernførde samt Femern, Rygen o. s. v. druknede mange Mennesker, og flere Huse bleve bortrevne. I Kolding gik Vandet over Broen og Vegen mod Nord samt over hele Havnepladsen, saa at det stod et Par Alen inde i Husene, og flere Fartøjer sattes op paa Land.

Vor Kristian, som gik i Kolding Skole, havde ondt ved at komme hjem. Peter Vind, vor nye Avlskarl, som vi fik 1. Maj 1872, hentede ham i Vogn, men maatte selv vade i Vand til op paa Livet, da han af Befippelse sprang af Vognen, idet han mødte Kristian, der var kommet op i en anden Vogn.

Mine Søstersønner paa Laaland, Erhard og Johan Frederiksen, udmærkede sig meget, idet de med Tove frelste flere Mennesker i Omegnen af Baadesgaard, hvor Vandet oversvømmede hele Landet fra Nakskov til Rødby.

Der blev her i Landet indsamlet store Summer til de Vandlidte, og paa Laaland og Falster blev der med Bekostning af Millioner bygget Diger for at hindre Virkningerne af en Gjentagelse. Men det var et Sammenstød af Naturforhold, som ikke let gjentages, der bevirkede Floden: Først en vedvarende Storm af Nordvest, der drev Vandet ind i Østersøen, derefter en voldsom Storm af Sydøst eller Øst, der drev Højvandet tilbage mod Kysterne af Østersøens sydvestlige Del.

Omtalen af Mørk Hansens første rejse til Tyskland er her udeladt.

Christendom og Politik

I September 1873 skrev jeg en større Afhandling i »Fædrelandet«⁶⁰, »Christendom og Politik«, rettet imod nogle Udtalelser af Prof. Scharling, i hvilke han i det Hele vilde forbyde Præster at tage Del i politisk Virksomhed. Det gav Anledning til flere Udtalelser, ogsaa min gamle Ven Tesdorph skrev et Stykke tildels imod mig. Jeg hævdede en Præsts Ret til at tage Del i Fædrelandets Anliggender, men indrømmede, at en aktiv Indgriben ikke laa for de fleste Præster, men dog ofte kunde blive Pligt. Naar Præsten er den eneste Mand i Sognet, der har historiske Kundskaber og almen Dannelse, maa han ikke skjule sin Mening eller undlade at tjene Sandhed og Ret.

Ny Venstresejrr

Der var netop den Gang et stærkt Røre, idet Venstrepartiet den 10. Okt. 1873 med et meget knebent Flertal (52) forkastede Finansloven og i en Adresse opstillede den brutale Fordring om Folkethingsparlamentarismen. Folkethinget blev saa opløst (17. Oktober), efter at Landstinget og Regjeringen havde udtalt sig. Jeg skrev et skarpt Stykke imod Berg og fik et grovt Svar. Senere holdtes flere politiske Møder, hvor Raben og jeg kæmpede imod Berg. Ogsaa Mourits Mørch tog nu Del i Debatten, navnlig ved et Møde i Agtrup.

Den 14. November var Valget til Folkethinget. Hans Buch sejrede over Raben med 551 Stemmer mod 460. Venstre beholdt sit hele Flertal i Folkethinget, der valgtes 53 af Venstre. Dog faldt 7 igenem, medens 5 nye valgtes.

Min Broder og hans Hustru i Galsted

I Efteraaret 1873 var min Svigerinde Christine i Galsted, en Søster til Jacob Michelsen i Kolstrup, efter Haanden bleven svagere, saa at vi maatte kalde hendes Sygdom Tæring. Vi besluttede da at tage Datteren Maria, som var ti Aar gammel, her i Huset, hvor hun kom i September eller Oktober for at undervises med vor Datter Elise. Hun var godt begavet, læste alt med Lethed.

Vi besøgte dem flere Gange i Galsted, og jeg gav hende den hellige Nadver (med Præsten Holms Tilladelse). Endelig efter flere Tilbagefald hensov hun den 13. Maj 1874. Jeg holdt Tale i Huset den 19. Maj, og Pastor Holm ved Graven i Agerskov. Hun var en god og from Hustru, og min Broder tabte mere ved hendes Bortgang, end

han selv kunde fatte. Men da han længe havde været forberedt paa hendes Bortgang, kom Døden næsten som en Befrielse.

Men da han siden den 27. November i samme Aar mistede sin eneste Søn Kristian, knækkede dette ham i høj Grad, og det var vel Grunden til, at han først paa en ubesindig Maade bortforpagtede Gaarden til en forløben tysk Kjeltring (imod mit indtrængende, indstændige Raad) og siden solgte Gaarden til et uvederhæftig Mand, hvorved han senere mistede Alt, hvad han ejede.

H. R. Hiort-Lorenzen i Magdeburgs Fæstning

Jeg skrev efter Opfordring fra Redaktør Hiort-Lorenzen i Haderslev en Artikel til »Dannevirke«, som blev skjæbnesvanger for Redaktøren⁶¹.

Der havde i »Spenersche Zeitung« været et uforskammet Stykke om de danske Præsters Agitationer og det Forbud, som de tyske Myn-digheder havde udstedt imod, at danske Præster maatte tale ved Forsamlinger eller ved Gudstjenester i Sønderjylland. Det hed, at det var aldeles uden Grund, at man blandt danske Folk betragtede dette Forbud som en »hjærteløs Haardhed«.

Hiort-Lorenzen sendte mig det tyske Blad og bad mig om at tage den tyske Forfatter under Behandling, idet han haabede, at den hæslige Omtale af det danske Folk og danske Præster vilde bringe mig i Harnisk.

Jeg skrev da strax samme Dag og sendte mit Stykke til Haderslev, idet jeg skrev til Redaktøren, at han som Jurist og som Redaktør, der bar Ansvar, maatte bedømme, om det kunne optages, eller om Ord og Udtryk burde modificeres, hvortil jeg gav ham frie Hænder. Han optog det uforandret i »Dannevirke« den 1. Sept. 1874.

Men nogle Uger efter blev der lagt Sag an imod ham, og han dømtes for Majestætsforbrydelse til seks Maaneders Fæstningsarrest. Majestætsforbrydelsen var den, at jeg havde skrevet: »Enhver Kristen i Nord-slesvig, som hver Søndag beder for Kejseren, maa jo ogsaa bede om, at han maa holde det Løfte, han i den treenige Guds Navn har givet den danske Befolkning (Art. V), for at han, naar Tiden kommer, kan gaa i sin Grav som en ærlig Mand«. Hiort-Lorenzen appellerede til Leipzig, men han forsvarede selv sin Sag og gjorde det daarligt, idet han dog fremhævede, at de stærke Udtryk om Ty-skernes »hjærteløse Haardhed« kun vare Citat af Artiklen i »Spe-nersche Zeitung«. Resultatet blev altsaa, at Dommen blev stadfæstet.

Dette Udfald gjorde et dybt Indtryk paa mig, og jeg besluttede at besøge ham, naar han blev overført til Fæstningen i Magdeburg.

Dette lod sig gøre under min Udenlandsrejse i Sommeren 1875. Sammen med min Søn Svend tog jeg den 16. August om Morgenen før Dag med Toget fra Kolding til Hamborg og derfra efter et kort Ophold i Wittenberge med Iltog til Magdeburg, som vi naaede om Aftenen.

Vi toge ind paa et simpelt Hotel («Der volle Mond» ved Schöne Eiche), saa om Morgenen tidlig en stor Parade, da man ventede Kejseren, og gik derpaa til Fru Hiort-Lorenzen, som med sine Børn boede ved Kastellet paa en Ø i Elben, hvor der er meget smukt. Frøken Lorenzen (Redaktørens Søster, en vakker og energisk Dame) gik med os og imponerede Skildvagten, der uden videre lod os komme ind i Kastellet. Hiort-Lorenzen blev glad ved at se mig. Han havde det godt, og vi lovede ham at ville komme tilbage om Søndagen, da han saa havde Frihed til at tilbringe Dagen hos sin Familie.

Omtalen af Mørk Hansens anden rejse til Tyskland er bortset fra det anførte udeladt.

Svend og jeg traf ogsaa senere Hiort-Lorenzen hos Familien. De havde ventet os til Middag, men vi fik dog Middagsmad hos dem og spadserede derpaa med dem omkring i Byen paa den smukke Promenade Fürstenwall og i den herlige Domkirke, hvor der findes berømte Skulptur-Arbejder af Peter Vischer. Det var komisk, at Hiort-Lorenzen kun maatte gaa frit i Byen, naar han var ledsaget af en Skildvagt eller af en af Byens Borgere, som vilde indestaa for ham. Da jeg nu ledsagede ham, vare vi enige om, at jeg, hvis han blev anholdt af en Officer, skulde agere den tyske Borger, der skulde være ansvarlig for ham, jeg, som netop var Forfatter til den Artikel, for hvilken han straffedes som Majestætsforbryder.

Jeg maa indrømme, at Hiort-Lorenzen fuldstændig erkjendte, at han selv var Skyld i denne Sags slemme Udfald, og at jeg i alt Fald var uden Skyld. Hans Hustru, som altid var elskværdig, var ligeledes rede til at frikjende mig. Derimod blev jeg en Gang ved et Møde angrebet af Kjøbmand Neuhaus i Haderslev som den, der havde bragt Redaktør Hiort-Lorenzen i Ulykke. Det blev nu ingen Ulykke for ham. Han fik en pæn Behandling i Fæstningen, og hans Prestige som dansk Mand og Forkæmper vandt derved. Han fik efter sin Hjemkomst store Hædersgaver baade af Slesvigere og af Folk i Kjøbenhavn, og

alle Udgifterne ved Opholdet bleve – efter Sigende – baarne af hans Svigerfader, Konsul Muus.

Herredsfoged Willemoes's Død

Den 20. Juni 1874 døde vor brave og elskværdige Herredsfoged Alfred Willemoes i Kolding. Jeg havde i Flensborg i Stændertiden 1860 gjort hans nærmere Bekjendtskab, da vi daglig spiste sammen hos Madam Rasch. Han var dengang ugift Herredsfoged i Ny Herred og en særdeles smuk ung Mand. I Kolding kom jeg ogsaa ofte til ham. Han blev gift med en Frøken Møller, men fik Sukkersyge, og det gik da hurtigt ned ad Bakke med ham, hvilket var en stor Sorg for mange. Jeg holdt Tale ved hans Kiste i Kolding 26. Juni.

6. Juli-Dagen

Den 6. Juli 1874 var det 25-Aarsfest for Slaget ved Frederits. Der blev gjort overordentlige Anstalter for at fejre den paa en værdig Maade. Der var mødt saa mange af de gamle Krigere, at Fstdeltagerne ansloges til 30.000. Krigsministeren, General Thomsen, holdt en smuk Tale i Ridehuset, hvor en stor Mængde Officerer og alle de gamle Soldater og navnlig Invaliderne spiste.

Jeg var af Festkomiteen anmodet om at holde Tale ved Festen i Fuglsangsskoven, hvor den skønneste Festplads findes, som jeg nogensinde har seet. Talen blev trykt i Bladene og gjorde en Del Opsigt. Jeg havde anført Grundtvigs Vers: »Vi fører Løver i vort Skjold af Hjerter trindt omsatte; dem førte vi fra Hedenold og ingen Abekatte«. Jeg sammenlignede dem, der som Berg vilde gjøre Kongen til Folkethingets Skriver og Forvalter, med Abekattene. Senere, da jeg traf Kongen i Kolding, takkede han mig for den smukke Tale.

Forøvrigt har jeg flere Gange holdt Tale ved den Fest i Frederits, dels ved Kæmpegravene, dels i Skoven.

Syg af Gigt

Mine Gigtsmerter over Lænderne toge mere og mere til, og da Blodkopper ganske aldeles ikke hjalp, besluttede jeg efter Lægens Raad at forsøge romerske Bade. Jeg tog da i November til Odense og fik fem-seks Bade. Det hjalp ikke, men efter Dr. Ehnhus's Raad, hvem jeg ofte besøgte, da han er gift med Maria Wissing fra Vons-

ildgaard, tog jeg senere, i December, atter til Odense og fik billig Bolig hos Bademesteren Krohn. Jeg fik nu 15-16 Bade, og ved deres Hjælp gik Gigten efter Haanden bort. Mærkeligt er det, at jeg siden trods min høje Alder har været næsten ganske fri for denne Plage, naar undtages nogle Mindelser efter alt for meget Arbejde og Bukning (sit venia verbo). Jeg har ogsaa omtrent fra den Tid af taget et koldt Bad hver Morgen, ogsaa om Vinteren, naar blot Karret har været nogenlunde frit for Is. Derved har jeg befundet mig vel, og det er i den Grad blevet mig en Vane, at jeg næsten ikke tænker videre derved, men altid, saa snart jeg er kommen af Sengen, springer i det kolde Badekar.

40 Aars-Studentejubilæum

I Oktober indtraf mit 40 Aars Studentejubilæum. Da jeg ved Tyfus i mit Hus og min Søn Erhards Død i 1860 havde været hindret i at deltage i 25-Aars Jubilæet, glædede jeg mig meget til denne Sammenkomst med gamle Venner og Kammerater. Mit Haab blev ikke skuffet. Det blev en overmaade interessant Fest, og især var jeg glad ved at møde mine kjære Venner Henrik Roth og Chr. Kampmann.

Ved selve Festen paa Skydebanen kom jeg uforvarende til at holde Hovedtalen for Fædrelandet, idet de foregaaende Talere (to Studenter fra 1834 af Navnet Meyer, den ene en Jøde) havde talt i en flau, humoristisk Tone, medens jeg anslog de alvorligste Streng. Af de syv Ministre, som vort Aar frembragte, vare kun to tilstede, nemlig Fischer og Fønnesbech. Nogle vare døde (Rosenørn-Teilmann og Skeel), og Aleth Hansen var syg, men hverken Frijs-Frijsenborg eller Heltzen vare mødte.

Af mine Skolekammerater fra Nykjøbing vare kun Edvard Biering og Carl Schouboe mødte. Den sidste var Distriktslæge i Kallundborg, medens Biering den Gang var Distriktslæge i Ærøskjøbing. L. Nyholm, som blev Ejer af Liselund og Justitsraad, og Schmidtke, der var bleven Møller i Sjælland, vare døde. Mackeprang var Gaardejer i Sverige, og Dybdahl, som var Præst i Sennels, blev samme Aar entlediget. Theodor Fog, som var Præst i Vang i Thisted Amt, var ikke heller med.

Dagen efter Gildet vare Roth og jeg samlede med Kampmann og spiste Frokost paa det nye »Hotel d'Angleterre«. Jeg boede hos min Svoger, Overauditør Carsten Levinsen, der for min Skyld bød Provst Kampmann til Middag.

I Vonsild præstegårdshave en søndag eftermiddag i sommeren 1891. Fra venstre ses Svend Mørk-Hansen (bibliotekaren), broderen Laurits Hansen, Mørk Hansen (stående med sin stok), frøknerne Marie Aggesen (i hoveddøren) og Dine Mørch, Elise Mørk Hansen (senere gift Vyff), svigerinden Anna Utke (i rullestol), en forstkandidat Bøggild, avlskarlen Peter Vind og Kristian Erhardt Mørk-Hansen (skovrideren). I gavlvinduerne ses stuepigen og kokkepigen. Af de fraværende sønner var Lorents Mørk-Hansen (apotekereren) forlængst gift og Johannes Mørk-Hansen (arkitekten) på en studierejse i udlandet. Fot. Caprani, Kolding.

Børnebal

I December havde vi i Forening med Wildfangs Danselærer til vore Børn, hvori Linds og Chr. Vyffs og flere Familier deltog. Den Fordom, som fra Sallings Tid har hersket her i Egnen imod Dans og alle verdslige Fornøjelser, syntes altsaa forsvunden. Den er dog siden kommen frem paa ny, navnlig hos Linds Familie, som Følge af den Indre-Missions Lægprædikanters Virksomhed. Jeg har altid betragtet baade Dans og Kortspil som Adspredelser, der kunne være aldeles uskyldige, og jeg anser det for en falsk Kristendom, naar man fordømmer enhver Udøvelse og Brug deraf. Men jeg indrømmer, at baade meget simple Danseforlystelser (Danseboder i Kjøbstæder og paa Markeder) og den fine Verdens Baller, naar Damerne vise sig halv-nøgne, fremmer Usædelighed. Det samme gjælder naturligvis om højt Spil, der altid er umoralsk⁶².

Efter Danseøvelserne havde vi et smukt Børnebal her i Januar 1876, ved hvilket de kjære Børn morede sig ypperligt med hinanden og skaffede os ældre Glæde.

Utkes Død

Fra Aaret 1876 mindes jeg især min Svoger Utkes Død.

Utke havde i længere Tid været svagelig og lidende. Det var uden Tvivl Nyresygdом og maaske Brystvattersot og stod maaske i Forbindelse med hans tidligere Livs Skrøbeligheder, hvilket dog hans Hustru – og min Hustru for hendes Skyld – ikke vilde høre Tale om. I Februar og Marts tog Sygdommen stærkt Overhaand, og min Hustru tilbragte den meste Tid hos sin Søster. Jeg var ogsaa mange Gange i Haderslev for at se til ham. Doktor Madvig kom flittigt, men kunde formodentlig strax se, at der intet var at gjøre for Lægen. Ogsaa Pastor Bruhn besøgte ham flere Gange. Hans Lidelser vare ofte store, hvilket smertede os meget, da vi ikke kunde lindre dem. Han gik dog med Ro og Fred sin Død i Møde og hensov den 5. April.

Jeg var hos den gamle Tysker, Provst Valentiner i Gl. Haderslev, og fik foranstaltet, at han blev begravet i Vonsild 15. April. Mine Sønner og Overauditør Carsten Levinsen kom hertil for at følge ham og paa hans Families Vegne Capt. Dalberg af Generalstaben (senere Oberst), gift med en Søsterdatter Gerhardine Louise de Serène d'Acqueria, en meget intelligent Officer.

Jeg kunde med Sandhed sige ved hans Kiste, at han var et godt Menneske, og at hans Hustru havde været mere for ham, end nogen kunde udtale.

Det var jo en hel Roman af mærkelig psykologisk Betydning, et Vidnesbyrd om Kjærlighedens velsignede Magt. Mange vilde vel finde, at Anna Levinsen viste sig ukvindelig ved den Maade, hvorpaa hun i Felsted antog sig ham lige fra den første Dag, ja førend hun havde set ham. Men Vorherre har dog gennem hende gjort en stor Gjer-ning, saa at Kritikken bør tie. Efter Begravelsen flyttede Anna hertil igjen efter ni Aars Fraværelse, og hun blev her til sin Død den 3. Februar 1890.

Brødrene Frederiksens Fallit

Under en Rejse til Sverige i Aaret 1876 besøgte jeg sammen med hans Datter Maria min Broder Laurits. Han var blevet Forvalter paa en

Gaard tilhørende vor Søster Maria Friderichsens Søn, Christian Frederiksen, Monrads Svingersøn.

Jeg fik strax det Indtryk, at Christian Frederiksen greb alt for vidt om sig uden at eje tilstrækkelig Kapital. Han ejede fjorten større og mindre Ejendomme, som han bestyrede med Forvaltere, og som alle vare betyngede med Gjeld og tildels med høje Renter. I Stedet for at sælge dem efter Haanden og afbetale af Gjelden, købte han bestandig paa ny, og han kunne umuligt overse det altsammen. Han var yderst human og nobel som Foresat og som Godsherre, men uagtet han var Professor i Statsøkonomi, var Økonomien dog i Virkeligheden Svindel, idet de fleste Ejendomme ikke forrentede sig, og han maatte ride paa Vexler i Bankerne og ofte betale Strafferenter, naar de halvaarlige Renter ikke indkom i rette Tid til Bankerne.

Hans Broder, Erhard Frederiksen, var i 1866 blevet Ejer af Nøbølle og havde efter en Udenlandsrejse indført Sukkerroevlen paa Laaland. Sammen havde de to Brødre oprettet Sukkerfabrikken »Laaland«, men den gav i Stedet for Overskud et betydeligt Underskud, og dog hed det i de offentliggjorte Beretninger, at Anlæggene gik godt og gave lovende Udbytte. I Virkeligheden krævede de tre Millioner Kr.

Jeg maatte ane, at den hele store Forretning vilde tage Ende med Forskrækkelse. Jeg vidste dog endnu ikke, at Christian fik sin Moder, min ældste og elskede Søster Maria Friderichsen til at underskrive Vexler for ham til meget større Beløb end alt, hvad hun ejede, og at han ligeledes fik sin Svoger, Jes Frederiksen paa Fuglsang, til at skrive under for et betydeligt Beløb foruden, at hans Satser fra hans fædrenearvede Kapitaler ogsaa gik i Løbet.

Min Broder Laurits havde en behagelig Stilling som Forvalter, saa længe Christian Frederiksen nogenlunde kunde klare Renter. Senere blev hans Stilling vanskeligere, da han idelig maatte skrive efter Penge fra Kjøbenhavn, som sjelden kom til den lovede Tid. Han maatte tilsidst – før Fallitten – betale en hel Del af sin egen Lomme for at tilfredsstille navnlig Arbejdere og Smaafolk. Disse Penge fik han ikke igjen af Christian Frederiksen; men de ere uden Tvivl blevne ham godtgjort af Karl Frederiksen, der har vist sig meget brav og nobel. Min Broder lod sig forøvrigt tage ved Næsen af flere Svenskere, der laante Penge af ham, navnlig en Baron, der drak dus med ham.

Kort efter Nytaar 1877 trak der Uvejrh op for min ældste Søster. Først gik Fabrikken »Laaland« fallit i Januar 1878, og i Februar fulgte saa Christian Frederiksens Fallit efter, hvilket atter medførte min Søsters Fallit. Hun bar det med stor Ro og skrev til mig, at uagtet hun vel vidste, at hun ved at skrive under for ham satte hele sin Formue paa Spil og maaske sit gode, ansete Navn, vilde hun dog gjøre det Samme igjen i Morgen, naar der var mindste Udsigt for hende til, at hun derved kunde redde ham. Fremtiden har vist, at hun uden Tvivl havde Ret. Hun har aldrig savnet sit Udkomme og har nu den Bevidsthed, at hun altid har været en god, ja en udmærket god Moder.

Christian Frederiksen maatte syg forlade Landet, var længe i høj Grad svag og tog endelig til Amerika, hvor han i Begyndelsen var blottet for alt. Men siden forstod han at skabe sig ny Kredit, saa at han atter raadede over store Midler og købte en Mængde Land. Jeg skrev til ham og bad og besvor ham om at »begrænse sig«. Men han svarede meget overlegent, at han allerede havde tjent 100.000 Kr. og først flere Aar efter⁶³.

Biskop Monrad skrev i sine »Grublerier« et Stykke om Svimmelhed⁶⁴, der uden Tvivl skulde forklare, hvorledes en ellers ærlig og brav Mand kunde komme til at begaa Handlinger, der ikke kunde kaldes redelige.

En god Støtte for min Søster og den øvrige Familie blev bagefter Peter Friderichsen. Som den kloge Mand han var, vilde han ikke ruinere sig for sin Halvbroders Skyld, naar da han med god Grund maatte have Mistanke til hans Planer. Han var ret sin Faders Søn og besad mere Klogskab og Forsigtighed, end hans Søkende syntes om.

Da Broder Laurits efter Christian Frederiksens Fallit var uden Stilling, fik jeg udvirket hos min gamle Ven Tobaksfabrikant Nobel, der ejer Langebækgaard ved Kalleshave, at han modtog Laurits som Gaardbestyrer. Laurits blev meget intim med Nobels, men var næppe energisk nok til Pladsen. Han var der et Par Aar, men kunde ikke blive der længere, da Nobel vilde have en Svigersøn hos sig.

Nobel laante Laurits en betydelig Pengesum, for hvilken han købte en Ejendom i Sverige, Bålsnäs i Småland. Det var en ubesindig Handel, og Nobel mistede sine Penge, hvilket dog ikke hindrede ham i fremdeles at vise Laurits Venskab og Godhed.

Vi beholdt Laurits's Datter, Maria Hansen, hos os, indtil Faderen flyttede til Bålsnäs, hvor hun holdt Hus for ham.

Venner blandt Bønder i Felsted og Vonsild-Dalby

Jeg havde i Paasketiden 1877 et kjært Besøg af Sognefoged Peter Hansen Petersen, Dannebrogsmænd, fra Hostrup, der med Hustru og Datter Stine, hvem jeg havde konfirmeret, var til Alters her. Det blev aftalt, at jeg ogsaa skulde have hans Søn Hans i Huset for at konfirmere ham.

Peter Hansen Petersen er siden død, og hans Søn, som blev et smukt og vakkert Menneske og en statelig Gardist, er det senere gaaet skjævt. Han blev forfalden til Drik, blev gift med en vakker Pige fra Bygballe, en Datter af en Broder til Petersen, Bøgelund, og Brødrene paa Højgaard og Dalbygaard, og han er rejst til Amerika. Jeg holdt meget af ham og haaber endnu, at han ved Guds Naade kan rejse sig igjen.

Søster Maria Petersen, som ofte har besøgt os, er gift med en Broder til Landdagsmand Hans Lassen, der er Forpagter og derefter Ejer af den store Gaard i Hostrup.

I Begyndelsen af Juli 1877 døde en af de braveste Mænd i Dalby Sogn, Hans Lind til Lindegaard, som jeg holdt meget af, saa at hans Død gik mig ret til Hjærtet. Hans Enke er Søster til Christian Vyff, der er en af de dygtigste og elskeligste Mænd i Vonsild Sogn og af usminket Guds frygt. Lind havde været paa Rødding Højskole og var ualmindelig oplyst. Hans Enke har sluttet sig til den indre Mission.

Storpolitiske Betragtninger

Den 21. Oktober 1878 blev Prinsesse Thyra forlovet med Hertugen af Cumberland (Kronprinsen af Hannover). Dette var uden Tvivl uheldigt i politisk Henseende, thi fra den Tid af besluttede Preussen at opheve Artikel V. Dette, som var et Tordenslag for de danske Sønderjyder, blev dog først bekjendtgjort i Begyndelsen af 1879, og Traktaten er dateret 11. Oktober 1878, men det fejler ikke, at jo den danske Prinsesses Forbindelse med en af Preussen forurettet Thronarving har været den egentlige Grund til dette nye Traktatbrud til Danmarks Skade. At Østerrig nu gav Preussen frie Hænder i denne Sag, var jo et nyt sørgeligt Vidnesbyrd om denne Stats Fejghed ligeover for den mægtige Nabo og det vidner om en foragtelig Demoralisation hos de tyske Statsmænd.

I Frankrig blev Mac Mahon styrtet som Præsident sidst i Januar og Grévy valgt i hans Sted. Han var vel en brav og dygtig Mand, men

maatte dog vige Pladsen (for Carnot) inden Udgangen af de syv Aar, nærmest fordi hans Svigersøn prostituerede ham ved at sælge Ordener og andre Misligheder. Netop paa samme Tid var det, at Artikel V blev erklæret for ophævet. Det var en Ulykke for os, at Frankrig ikke kunde komme til Ro, idet jo denne Magt havde en vis Ret til at forlange Pragfreden respekteret, da Kejser Napoleon jo havde været Mægler og faaet Artikel V indført i Traktaten.

I Virkeligheden var det Julius Hansen⁶⁵, hvem vi kunde takke for, at Napoleon III i 1866 antog sig vor Sag. Jeg skrev (25. Febr.) en Artikel i »Fædrelandet« om Artikel V og Nordslesvig.

En for hele Europa betydningsfuld Begivenhed indtraf 20. Juni, idet Kejserprinsen Napoleon dræbtes af Zulukafferne, hvorved uden Tvivl Republikken i Frankrig blev sikret. Havde han nemlig levet, vilde han upaatvivleligt omsider have omstødt Republikken. Begivenhederne vare sørgelige for hans Moder og alle hans politiske Venner, men Vorherre har aabenbart havt sine Hensigter dermed.

Fremdeles i politisk Virke

Sidst i September 1877 blev jeg første Gang valgt til Valgmand til Landstingsvalget. Hidtil havde Raben været Valgmand for Vonsild Sogn; men da han havde faaet Ravn i Sjølund valgt til Landstingsmand og offentlig udtalt, at han indestod for Mandens Troskab som Højremand, vilde han efter, at Ravn var gaaet over til Venstre, paa ingen Maade møde mere. Derimod ønskede han selv at blive valgt til Landstingsmand, og han havde da det Haab, at jeg bedre end han selv kunde virke herfor. Dette lykkedes ogsaa.

Valget i Horsens var den 1. Oktober. Vi holdt Prøvevalg den 30. September. Jeg foreslog nu Raben til Kandidat tilligemed Grev Frijs, og da jeg fremhævede, at han var kastet ud af Folkethinget ved Bergs Bestræbelser og var bleven erstattet af en Undermaaler som Hans Buch, skyldtes der ham Oprejsning. Mange vilde have Eckardt til Ørumgaard, men Eckardt fordærvede sin Sag ved at rose sig selv alt for meget, og desuden gjorde han gjeldende, at han ogsaa stod sig godt hos Venstrepartiet. Jeg gjorde nu gjeldende, at vi netop ikke burde vælge en Mand, der kunde tækkes Venstre. Jens Busk havde netop i et Fællesmøde holdt en brandrød Tale om at slaa Postelinet itu o. s. v. Mine Taler for Raben modtoges med stort Bifald, og han fik ved Prøvevalget de fleste Stemmer, hvorfor vi ved selve Valget enstemmig valgte Jessen, Frijs og Raben.

Jeg telegraferede dette Udfald til Raben, som blev meget glad og bevæget derover. Siden har jeg flere Gange sat hans Valg igjennem. Den 13. December 1878 blev Folkethinget opløst, fordi det forkastede Regjeringens Forslag om at støtte Planterne paa St. Croix. Uagtet Regjeringen aabenbart havde Ret, var det dog et meget uheldigt Punkt, som var valgt til Opløsnings-Grund, da de menige Vælgere ikke forstod Betydningen.

Vi besluttede at formaa Proprietær Bay, Follerupgaard, til at stille sig her i Vonsild. Jeg var Formand for Vælgerforeningen og maatte derfor trække Læsset, skrive en Masse Breve og deltage i Møder. Jeg var med Bay til de politiske Møder i Vamdrup, Agtrup og flere Steder. Han optraadte meget klogt og net, idet han altid behandlede Modstanderne med udsøgt Høflighed og i det hele talte forstandigt og godt. Men det var dog tydeligt, at han denne Gang ikke vilde opnaa Flertal.

Ved Valget den 3. Januar 1879 fik Bay vel flere Stemmer end hver af de to Modstandere, Buch og Søren Bonnesen, saa at han blev valgt ved Kaaring, men saa sloge begge Venstregrupper sig sammen, idet Bonnesen traadte tilbage, og Buch sejrede da med 516 Stemmer, medens Bay fik 419 Stemmer. Men rundt om i Landet havde Højre dog betydelig Fremgang (12 Stemmer), hvorover vi vare meget glade. Nogle Dage derefter var jeg med Raben og Morten Eriksen samt P. Bramsen fra Binderup til et fint Middagsselskab hos Bay, hvis Frue vi alle syntes udmærket godt om. Bay lovede saa at ville stille sig igjen næste Gang.

Den 7. Maj 1881 blev Folkethinget igjen opløst, fordi det, som det hed i Kongens Erklæring, »manglede enten Evne eller Villie til at fremme Lovgivningen«. Det var jo kun alt for sandt. Bergs Visnepolitik førte til Forkastelse af Finantsloven, og til de Dagsordener, hvorved Thinget endog »visnede« sine egne Forslag.

Der holdtes nu en Mængde Vælgermøder, som jeg maatte deltage i. De Radikale mundhuggedes med de mere moderate, og Jens Busk var i Agtrup yderlig grov mod Hans Buch, som blev grov igjen og forsvarede sig godt. Jeg sendte Bay paa Follerupgaard en Opfordring fra 40 Vælgere om at stille sig igjen, hvilket han omsider lovede. Hans Buch vilde ikke stille, men Søren Bonnesen fra Skanderup og Birk fra Nagbøl stillede sig imod hinanden (d. 24. Maj), hvorved det lykkedes Højre at faa vor Kandidat Bay valgt med 502 Stemmer (Bonnesen 227, Birk 176). Vi vare meget glade ved Sejren. Men der

fulgte snart en ny Opløsning, saa at Bay, der forøvrigt var velbega-
vet, slet ikke fik Lejlighed til at tale i Rigsdagen. Højre tabte 1 Plads
i Fredericia, 1 i Aalborg, men vandt 1 paa Ærø, hvor Grev Schack
blev valgt imod Steenstrup.

Den 6. Juli blev Folkethinget atter opløst paa Grund af fortsat
Gjenstridighed (uforskammet Forslag om Folkethingsparlamentaris-
men). Nu holdtes atter kedelige Vælgermøder. Berg opstillede her
en fuldstændig Undermaaler, en falleret Konditor Poul Roed fra
Kolding, et skikkeligt Fæ, som intet fornuftigt kunde sige. Men
uagtet Bay talte ypperligt, blev Resultatet dog, at paa Valgdagen den
26. Juli valgtes P. Roed med 795 St., medens Bay kun fik 626.
Venstre havde altsaa opdrevet mange flere Vælgere, medens Bay
dog fik 24 St. flere end sidst Højre tabte i det hele 6 Kredse til de
Radikale, hvilket tyder paa en daarlig Oplysning blandt Folkets
Masse, men tillige beviste, at Højre ikke har været virksomt nok og
manglede fast Organisation. Højre havde Majoritet i de 6 af Kred-
sens 12 Sogne, nemlig i Vonsild, Hjarup-Vamdrup, Taps, Ødis
og Hejls.

Fejden med Vilh. Beck

I 1881 fik jeg en Fejde med Vilhelm Beck⁶⁶. Han havde i en trykt
Prædiken, som han havde holdt i Ulvedalen i Dyrehaven bl. a. ud-
talt, at »det kun var nogle Tossehoveder af Præster, som sagde, at
man fik Syndsforladelse i den hellige Nadver«. Da Kolportørerne
jo udbredte hans trykte Prædikener og desuden betragtede hans Ord
som ufejlbare, skrev jeg til ham som Formand for den indre Mis-
sion og betonedede, at hans haarde Dom ramte Luther og alle lutherske
Præster. Derfor var denne vistnok ganske ligegyldig, men for Me-
nighedens Skyld forlangte jeg, at Salget af hans Prædiken skulde
standsese. Han svarede meget overlegent, at han nok kunde staa ved
sit Ord, og at han netop angaaende den Sag havde været indbuden til
et Konvent i Kjøbenhavn, hvor Flertallet af Præster havde været enige
med ham.

Jeg skrev nu til Formanden, Stiftsprovst Rothe, og spurgte, om
dette forholdt sig saaledes. Han svarede, at Becks Paastand var
urigtig. Han var ikke indbuden af Kjøbenhavns Præstekonvent,
men havde selv bedt om at kunne møde, og Flertallet af Præster
havde ikke bifaldet hans ulutherske, urigtige Udtalelser om »Tosse-
hovederne«. Jeg skrev nu til Bestyrelsen og fremstillede Becks Uve-

derhæftighed i det rette Lys, men jeg fik atter et overlegent Svar, bl. a. fra Provst Bluhme, og det paastodes, at baade Skat-Rørdam og Brandt havde holdt med Beck. Jeg skrev nu til Rørdam, som benægtede dette og bl. a. oplyste, at Brandt slet ikke var tilstede ved hint Møde. Nu skrev jeg til Bestyrelsen og forklarede yderligere, at Beck ikke vilde erkjende sin Vildfarelse. Jeg anførte »den gjeldbundne Tjener« som Bevis paa, at man mister Daabens Syndsforladelse, naar man mangler levende Tro, og mindede om, at Beck og enhver Præst, som følger Alterbogen, to Gange udtaler, at Nadveren er til Syndernes Forladelse, hver Gang han administrerer den hellige Nadver. Desuden anførte jeg Luthers tydelige Ord i den store Katechismus, at Jesus Kristus »ligesom ved et rigt Mirakel« skjænker os Syndsforladelse i Nadveren.

Jeg erklærede, at saa længe Beck var Formand for den indre Mission, vilde jeg ikke længere være deres Mellemand og Regnskabsfører for Indre-Missionær Lars Birk, hvilket jeg havde været i mange Aar.

Endelig fik jeg Brev fra Bestyrelsen, hvori der lovedes, at Ordet »Tossehoveder« skulde udgaa af den omhandlede Prædiken (»det, der bliver«), naar den blev trykt paa ny.

Denne Sag havde dog endnu et Efterspil, som efter min Mening ikke bragte Vilh. Beck nogen Ære. Han holdt Aaret efter som sædvanlig et gudstjenstligt Møde i Dalby Mølleskov. Jeg plejede at møde og havde ogsaa den første Gang indledet Mødet med en Tale. Der mødte altid en meget stor Forsamling fra alle Egne i Omegnen af Kolding. Beck skrev til mig og bad mig om at række ham Haand til Forlig, hvilket jeg gjerne gjorde. Men i sin lange Tale ledte han Tanken hen paa Nadveren og gjentog da sin Paastand, at ingen faar Syndsforladelse i Nadveren, fordi enhver Kristen har faaet den i Daaben. Han anførte bl. a., at nogle vilde mene, at Lignelsen om den gjeldbundne Tjener beviste, at en Kristen kan miste den Naade, som Daaben skjænker, idet de sagde, at den gjeldbundne Tjener fik sin Skyld eftergivet og dog alligevel mistede denne Eftergivelse. Men, sagde Herr Beck, dette var urigtigt, idet den gjeldbundne Tjener fik ikke Eftergivelse, »men kun Henstand«.

Pastor Jonas Olsen fra Stenderup, som sad ved Siden af mig paa Trappen op til Talerstolen, udbrød da halvhøjt: »Det er jo Løgn«! Formodentlig har Beck villet hænge sig i, at der staaer, at han blev overgivet til Bødlerne, indtil han betalte den sidste Skjærv. Men det

skjønnes let, at denne sofistiske Forklaring strider mod Kongens rene Ord: »Al din Gjæld forlod jeg dig«.

Jeg anfører dette for at vise, at Beck er taktløs og holdningsløs. Jeg burde maaske som Stedets Præst være traadt op mod ham. Men det stred imod min Følelse at gjøre et opbyggeligt Møde til et Diskussionsmøde, hvor den ene kristelige Præst taler ud med den anden.

Jeg har senere havt et nyt Sammenstød med ham angaaende hans Forhold til den slesvigske Sag. Der viste han sig atter uvederhæftig og taktløs, saa at jeg maatte træde offentlig op imod ham.

Ved et Konvent, som afholdtes den 31. Maj 1881, bragte jeg hele mit Forhold til Vilh. Beck i denne Sag paa Bane og gjorde Rede for min Stilling overfor ham og den indre Mission. Den Gang vare alle Konventets Medlemmer enige med mig. Nu vilde Stemningen sandsynligvis være anderledes, da navnlig Konventets nuværende Formand Pastor Gøtzsche – hvem jeg foreslog til at træde i mit Sted, da jeg paa Grund af min Alder nedlagde Formandskabet – er en ivrig Tilhænger af Vilh. Beck, hvilket han ingenlunde var tidligere.

Krügers Død

Den 27. August døde i Beftoft Sønderjydernes brave og djærve Talsmand Hans Andresen Krüger (født 6. April 1816). Jeg tog med Raben til hans Begravelse den 3. September. Der var omtrent 3 000 Mand, som fulgte ham; men jeg var den eneste Præst i Ornat foruden Pastor Bruhn fra Gram, der holdt en meget god og kraftig Tale uden for Møllen i Beftoft. Provst Andresen i Beftoft havde været saa venlig at anmode Bruhn om at tale, og derved var han stillet saa frit og saa heldigt, at han uden Frygt kunde sige Sandhed. Pastor Johannes Clausen fra Ryslinge fulgte i Frakke, men han havde i Huset om Morgen holdt en Bøn ved Kisten. Krüger var den sidste af de 18 Mænd, hvis Navne staar paa Støtten paa Højskamling.

Der opstod nu Strid mellem de Danske angaaende hans Eftermand, idet Mange vilde have Junggreen, som efter nogen Vaklen gik ind paa at fortsætte Krügers Protestpolitik, medens alle Alsinger og Sundeveder vilde have Hans Lassen, der vilde aflægge Ed og møde i Landdagen. Lassen sejrede ved Prøvevalget, og Junggreen opfordrede nu alle til at stemme paa Lassen.

I Flensborg valgtes Gustav Johannsen med 800 Stemmers Majoritet, hvilket var os alle en stor Glæde. Jeg skrev herom et Stykke i »Nationaltidende«, som blev læst med Fornøjelse af Mange. Men desværre

Mørk-Hansen efter hans udnævnelse til titulær stiftsprovst i 1894.

have de følgende Valg ikke kunnet bekræfte de gode Forhaabninger, vi den Gang havde. Nu er som bekendt Gustav Johannsen Rigsdagsmand for den nordligste Kreds, medens Lassen er Landdagsmand for sin gamle Kreds.

Præstevalg i Felsted

Den 5. Oktober 1881 kjørte jeg med min Hustru, Svigerinde og Dat-

ter til Felsted, hvor der efter Jessens Befordring til Øsby var Vakance, saa at vi frit kunde bese vor gamle Præstegaard. Vi gjorde en Mængde Besøg, og da Præstevalget blev fastsat til den 20. Oktober, besluttede jeg efter venlige Indbydelser at tage dertil igjen til Valget. Den 19. tog jeg altsaa med Toget til Aabenraa og videre til Felsted. Pastor Johannsen fra Holebøl prædikede smukt, langt bedre end Karstens fra Kliplev og Weiland fra Skodborg, og jeg raadede til at vælge ham, hvilket ogsaa skete.

Jeg gik med Nis Iversen ind i Præstegaarden for at lykønske ham, men nu kom næsten alle Præsterne ud for at se mig og hilse paa mig, og Provst Göttig indbød mig til at spise med Præsterne, hvilket jeg dog var klog nok til at afslaa. Der blev ogsaa kun talt tysk ved Bordet, og de 12 Præster drak 18 Flasker Rødvin foruden adskillige andre Sorter.

Johannsen var en brav og venlig Mand, men han døde efter 3-4 Aars Forløb. Han var dog tysksindet, medens Broderen i Fohl, som blev hans Eftermand, er dansksindet og en ligesaa brav Mand, hvem jeg senere med Glæde har besøgt, og det er mig en Tilfredsstillelse, at jeg ved mit Raad til mine Venner har bidraget til hans Valg⁶⁷.

En afsluttende Livs-Betragtning

Vi havde ingen Anelse om, hvilken stor og dyb Sorg, hvilket uopretteligt Savn det nye Aar vilde bringe mig og min Familie, inden det første Fjerdingaar var tilende. Det er en Naade, at Vorherre skjuler Fremtiden for os, da vi ellers aldrig kunde være rolige. Blot vi altid vilde lære at lægge alt i hans Haand og da være glade i Vorherres Jesu Navn. Saa kunde vi ogsaa lære at tage alt, hvad han sender som det bedste, hvilket dog nu falder os saa svært.

Med de anførte ord sluttet brat Mørk Hansens fremstilling, øjensynligt umiddelbart før han skal til at skildre sin hustrus uventede død. Hans svigerinde, Anna Utke, overtog i de følgende år husets førelse, og i hans sidste år var datteren Elise ham en uvurderlig støtte.

Mørk Hansens betydeligste virke i hans sidste år gjaldt oprettelsen af Hejls Efterskole. I et brev fra 1891 til sønnen Johannes har han omtalt denne sag i følgende for ham karakteristiske ordvalg:

»Vor Skole i Hejls gaar meget godt. Vi har nu 38 Elever og have ikke Plads til flere. Tyskernes Tyranni imod de Danske, især i Skolerne, gaar over alle Grænser, men vi have jo ingen Magt til at hindre det, de danske Slesvigere ikke heller. Dog stoler jeg paa, at et saa ugudeligt og umenneskeligt Regimente ikke vil vare ved«.

Supplerende oplysninger

1:

Albert Philip Bregendahl blev »suspended fra sit Embede 21/1 1832, da et anonymt Brev havde underrettet Cancelliet om, at de i hans Værge beroende Obligationer, tilhørende Sognets Friskole, ikke fandtes hos ham. Dømtes ved Høiesteret den 8/10 s. A. at have sit Embede forbrudt. Græmmelse og Sindslidelser formørkede hans sidste Leveaar« (S. V. Wiberg: Almindelig Dansk Præstehistorie).

2:

Ved universitetseksamen i Kbh. i teologi har helt op til vor tid 1. karakter heddet Laud[abilis], »rosværdig«, mens 2. karakter benævnes haud [illaudabilis] eller h[aud] ill[audabilis], »ikke urosværdig«. Betegnelsen for udmærkelse var præ cet[eris], »fremfor andre fortrinlig«; Non var »ikke bestået. Tilføjelsen til det Laud, som Mørk Hansen fik, betyder »udelukkende på grund af den skriftlige prøve«.

3:

I sine oldingeår mindedes Immanuel Barfod vennen Mørk Hansen i et brev til fru Elise Vyff, f. Mørk Hansen, af 1895 20/8, skrevet i anledning af Mørk Hansens død:

»Iblandt de mange besøg, De i disse dage modtager »ved pennen«, må mit ikke mangle, da jeg blandt de levende vel var Deres velsignede faders ældste ven fra vore tidlige ungdomsår – ligesom jeg, nu han er død, ikke har en eneste ven tilbage fra hin tid! Nu er de *alle* gået derhen, hvor jeg snart følger efter.

Hvad Deres fader har været for vort fædreland og særlig for den del af det, som nu nedtrampes af røverne, ville det være urimeligt her at tale om – her ser jeg op til ham med tak og beundring sammen med mange tusinder som til en af Danmarks største og bedste sønner. Men nu, da han ligger på bære, tænker jeg på min dyrebare ven, hvem jeg skylder meget, og med hvem jeg har levet nogle af mit livs bedste dage, og jeg er glad ved, at det forundtes mig at se ham endnu engang og opfriske så meget fra ungdomstiden, thi han huskede bedre end jeg! Og jeg var glad ved at se den kære ven så fuldstændig beredt til opbruddet, ja, så glad i sin Gud og Frelser. Det var en yndig opbyggelsestime den sidste dag, jeg var hos ham.

Ja, Gud ske lov for hans liv! Og Gud ske lov for hans stille »udgang og indgang«!

4:

»Selskabet »Vagabonden« var stiftet den 11. November 1835 af Brødrene Edvard og Jens Skouboe og omfattede i Begyndelsen kun Studenter fra Nykjøbing Latinskole, men Blædel og hans Broder blev optagne, fordi de vare fødte paa Falster . . . Blanketter med trykt Titelvignet »Vagabonden« cirkulerede mellem Medlemmerne, og enhver gav da noget tilbedste, sædvanligvis af meget let Art, mest nyt fra Universitetet, Theatret, de kongelige Personer, lidt Politik, Kritik af nye Bøger o.s.v. Naar 3–4 Nummere vare beskrevne, blev de sendt til Falster for at gaa rundt mellem Forældrene, der betragtede dem som deres bedste Aviser.

Hvad der imidlertid gav Selskabet størst Betydning var, at Medlemmerne hveranden Søndag samledes skiftevis hos hinanden. Den, der var Vært, skulle holde et Foredrag eller oplæse en Afhandling, som da cirkulerede i 14 Dage og ved næste Sammenkomst underkastedes en grundig Drøftelse. Autor stod paa sit Kateder for at møde Angrebene, og Opponenterne tog ikke sjælden temmelig skarpt fat paa ham. Det var en formelig Disputats, hvor det ofte gik varmt til, men det gav uden Tvivl stor Øvelse i at faa Tungen paa Gled og forme Tankerne i Ord. Brødrene Hansen udmærkede sig navnlig ved deres gode Kundskaber og store Klarhed, Nikolaj Blædel mere ved sin dialektiske Færdighed . . .

Den 11. November blev der holdt Generalforsamling med Formandsvalg og paafølgende Gilde. Formanden bar ved dette et bredt violet Baand over Skulderen og maatte aabne Højtideligheden med en Tale. Forældrene paa Falster plejede gjerne at sende 2–3 Gjæs og noget Mønt til Drikkevarer, saa at man kunde holde et rigtigt grundigt Mortensgilde.

Til Selskabets Medlemmer hørte Brødrene Niels og Mørk Hansen, Nikolaj og August Blædel, Jens og Edvard Skouboe (denne sidste var meget satirisk og havde stort Talent som Karikaturtegner, hvilket kom Bladet tilgode). Desuden: Leonard Trojel, Kristian Trojel (død som Overlærer i Sorø), Carl Bregendahl, Kristian Biering, Edvard Biering, Immanuel Barfod, Kampmann og Julius Tingberg Petersen, der paadrog sig en Sygdom ved Edsaflæggelsen for Christian VIII og døde 30. Oktbr. 1839« (W. Hjort: Nikolaj Gottlieb Blædel. Et Livsbillede, 1881, s. 12–13). Mørk Hansens oplysninger om selskabet er ment som en rettelse til W. Hjorts fremstilling.

5:

Mørk Hansens bedømmelse af svigerinden Nicoline Biering er her og andetsteds i bogen alt i alt negativ. Samme indstilling kommer til udtryk i et par af de efterladte breve fra familiekredsen.

1847 13/4 skriver Mørk Hansen således til sin hustru: »I Ønslev forefandt jeg hele Familien, undtagen Niels, som ikke maatte komme med, uagtet Fader havde bedet ham om at prædike for sig, hvorover Fader var bedrøvet og vred paa Nicoline«.

Fra søsteren Maria Friderichsen findes i et brev af 1872 21/8 til Mørk Hansen efter deres broder Niels's død følgende ytring: »Jeg var jo da – som Du véd – i Egeslevmagle og synes dog, at der er mere Rimelighed og Naturlighed i Nicolines dybe Sorg, end jeg egentlig havde ventet. Da hun

heller ikke er stærk af Legeme, kan man vel ikke undre sig over, at hun siger: »Jeg synes, at jeg maa have Lov til at ønske Hvile, og jeg troer ogsaa, at Vorherre under mig den.«

Det synes at have været Mørk Hansens opfattelse, at Nicoline Biering har hindret sin mand i den deltagelse i det offentlige liv, som han havde indledt i nært samarbejde med især Orla Lehmann.

Nicoline Biering døde i 1912, 94 år gammel, hos en svigerdatter i Vordingborg. Alle hendes otte børn var da døde. Den længstlevende, sønnen Christian Erhard Hansen, var død i 1909 på Sindssygehospitalet i Middelfart.

(De her og senere bragte udtog af familiebrevne stammer fra samlingerne på Paulinesminde i Vonsild, som proprietær Kr. Vyff venligst har stillet til udgiverens rådighed. En betydelig del af materialet er nu afleveret til Landsarkivet i Åbenrå, hvor det findes i M. Mørk Hansens privatarkiv).

6:

»I sin Barndom, medens Faderen var Præst i Stubbekjøbing, havde Nikolaj Blædel sluttet et nøje Venskab med Præstesønnerne fra Ønslev paa Falster, Niels Hansen, en udmærket begavet og meget kundskabsrig Mand, og Broderen Mourits Mørk Hansen, bekendt fra de slesvigske Stænderforsamlinger som en af Danskhedens Forkæmpere. Ved Faderens Forflyttelse til Assens var Forbindelsen bleven afbrudt, men da Nikolaj og August Blædel kom til Kjøbenhavn, opsøgte Brødrene Hansen dem straks. Det gamle Venskab blev nu fornyet og fra den Dag af var de næsten daglig sammen.

Mørk Hansen boede dengang hos sin Tante, Provstinde Bregendahl . . . Her samlede en hel Kreds af unge Studenter, hvortil foruden de to Brødrepar Hansen og Blædel hørte: Ove Fabricius (en sjelden ædel, ren Karakter, død som Kandidat 16. Marts 1841), M. Mørch, Brødrene F. B. Helms og Jacob Helms, Brødrene Krarup og Immanuel Barfod. Desuden var den sidstnævntes Broder Frederik Barfod en stadig Gjæst i Huset (hans Halvbroder Chr. la Cour var gift med Fru Bregendahls Datter).

Efter Middagen blev Kredsen gjerne en Timestid samlet paa Mørk Hansens lille Stue. Her blev der, medens man ventede paa Kaffen, diskuteret og debatteret med Liv, og alle Dagens brændende Spørgsmaal i Theologien, Poesien eller Politiken maatte holde for. Det var, for at bruge Tidens staaende Udtryk, altid »Idealerne«, der hævdedes.

Søndag Formiddag gik gjerne nogle af Vennerne sammen i Kirke hos Mynster, Münter, Tryde eller Paulli, dog ogsaa ikke saa sjelden hos Grundtvig i Frederiks Kirke paa Christianshavn. Søndag Eftermiddag spaserede man gjerne med hinanden, om Sommeren navnlig til Frederiksberg eller Charlottenlund, og om Aftenen blev der deklameret, læst højt o.s.v.« (W. Hjort: Nikolaj Gottlieb Blædel. Et Livsbillede, 1881, s. 10–11).

7:

Mørk Hansens fader hyldede som god oplysningsmand de pædagogiske tanker, der var blevet fremsat af Joachim Heinrich Campe (oversætteren af Daniel Defoes »Robinson Crusoe«). Kirstine Frederiksen fortæller i »To

Hjem« (1901), at »Døtrene maatte øve sig i Mod ved at vaage over Blegen om Natten, Sønnenne ved at gaa op i Kirken i den sene Aften og hente Bibelen paa Alteret«.

8:

»Thea Lindbom var Lærerinde i Torkildstrup Præstegaard. Hun var Datter af en Garver og Major ved det kongelige Artilleri, som boede i Peuchlers Bastion paa Kjøbenhavns Østervold og blev min Søster Annas fortrolige Veninde. Hun var overordentlig smuk og indtagende, derhos dannet og begavet, saa at hun i Grunden forstyrrede Hovederne paa os alle. Uagtet ogsaa jeg i højeste Grad følte mig tiltrukken af hende, faldt det mig dog ikke ind at vove nogen nærmere Tilnærmelse, da jeg kun var Skolediscipel, medens Mourits Mørch var cand. phil. med Udmærkelse. Men baade han og Edvard Biering og jeg vare ganske vist hendes Tilbedere, og hvem ved, hvad det kunde have ført til, om vi havde været dristigere. Endnu i Rusaaret gik jeg med bankende Hjerte forbi Peuchlers Bastion, hvor hun imidlertid var vendt tilbage til sine Forældre, og jeg var ogsaa et Par Gange inde i Huset med Brev og Hilsen fra min Søster Anna. Ogsaa min gamle Fader følte sig tiltrukket af hendes Ynde og var altid glad ved at se hende, medens Pastor Gjessing spydigt sagde, at han ikke kunde forstaa, hvordan man »kunde gjøre saa meget af saa lidt«. Hans egne Døtre var rigtignok ikke saa be-daarende.

Men o, ve'! Da hørte vi (vistnok i Sommerferien 1836), at hun havde forlovet sig med en Fuldmægtig Handrup i Vordingborg! Han skal have været et dygtigt og bravt Menneske, men blev indviklet i en Retssag, som blev anlagt mod hans Principal, Borgmester Kall, for utilbørlige Sportler, og han blev dømt til en stor Mulkt eller Skadeserstatning, hvorfor de Forlovede ikke kunde gifte sig. Han døde en Del Aar efter, men skal have testamenteret sin Forlovede en Kapital.

Hun levede senere hos en elskværdig Søster, der var gift med Præsten Momme, som var i Hjordkjær i Sønderjylland, medens jeg var i Felsted. Jeg har en Gang set min gamle Flamme i Aabenraa, da hun og jeg begge var over 40 Aar. Hun havde endnu de smukke Øjne og de indtegnede Træk, men var naturligvis meget forandret. Hun døde for faa Aar siden hos Søsteren i Sæby Præstegaard i Hornsherred. Jeg skrev til Søsteren og Svogeren og fik et hjerteligt og vemodigt Brev om hendes sidste Tid, hvoraf jeg kan skjønne, at hun trods sin tragiske Skjæbne har følt sig glad ved alle sine Omgiversels Kjærlighed. Naar jeg nu taler med min kjære Ven og Fætter, Provst Mourits Mørch, om hende, bliver han altid henreven til Vemod over de gamle, kjære Minder fra hine Dage i Ønslev« (Fra den utrykte del af Mørk Hansens Livs-Erindringer).

9:

Det officielle svar findes i »Kollegialtidende« 1835 26/2: »Det har været Os uventet at se, at flere af Vore kjære og tro Undersaatter har kunnet an søge om, at ingen Forandring i Trykkefrihedsanordningen maa foretages; thi ligesom Vor landsfaderlige Opmærksomhed stedse har været henvendt

paa at bidrage Alt, hvad der stod i Vor kongelige Magt til at virke for Folkets og Statens Vel, saaledes kan heller Ingen uden Vi alene være i Stand til at bedømme, hvad der er Begges sande Gavn og Bedste«.

»Kjøbenhavnsposten« var samtidens mest yderliggående blad.

10:

Mørk Hansen fortæller om pastor Hansen i Glostrup: »Det var ham, som mange Aar senere holdt sin Dimisprædiken ved en Visitats for Biskop Martensen og nu ikke kunde begribe, at den samme Prædiken, som Biskop Balle 1808 havde givet ham Egregie for, ikke kunde tilfredsstillende Biskop Martensen 1853«.

11:

Selskabet »Philadelphia«, en understøttelsesforening for studenter i små kår, eksisterede fra 1836–86. Selskabet er blevet kendt i den danske litteratur gennem Vilhelm Bergsøes roman »Fra Piazza del Popolo«.

12:

I sin jubilæumstale 1894 18/1 har Mørk Hansen fortalt om den betydning, som Martensen fik for den unge student:

»Det var en stor Guds Naade, at der netop, da jeg begyndte at forberede mig til at blive Præst, fremtraadte en ung og aandfuld Lærer ved Universitetet – den senere Biskop Martensen –, som med brændende Nidkærlighed ledte os til at tro paa den treenige Gud og gjorde det klart for os, at den, som ikke har Sønnen, har ej heller Faderen, og at ingen kommer til Faderen uden ved Sønnen, i hvem al Guddoms Fylde boede legemligen (Koloss. 2,9). Og det var en lige saa stor Guds Naade imod mig, at jeg blandt mine med-studerende fandt Omgangsvener, der af ganske Hjærte bleve ved Daabens Pagt og intet andet vilde vide til Salighed end den korsfæstede og op-standne Jesus Kristus. Da gik det op for mig, ligesom forud for Paulus, at hine Fornuftkristne i Virkeligheden, om de end ikke selv vidste det, forvanskede Guds Ord, og at det er ved den aabenbarede Sandhed, vi skulle anbefale os for alle Menneskers Samvittighed, da følte jeg, at skulle jeg tale, maatte jeg først tro, tro alt det, Profeterne og Apostlene have vidnet, og jeg bad Gud om et enfoldigt troende Hjærte« (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, 1894, nr. 14).

De anførte ord om Martensens betydning for Mørk Hansen skal ikke mindst vurderes på baggrund af, at Mørk Hansen sammen med pastor W. Hjort i Nyborg var initiativtager til en adresse til biskop H. L. Martensen i anledning af dennes angreb på den danske sprogordning i Mellemslesvig i erindringsværket »Af mit Levnet«. Se herom: »Sønderjyske Årbøger« 1954, s. 1–49 (A. Svensson: Adressen til biskop H. L. Martensen af 1883).

13:

»Edvard Skouboes ene Datter blev gift med Præsten Thalle i Marstal, men hun døde allerede 1879. Den anden Datter er gift med Edvard Bierings

Søn Julius, som er Landmand, men har det meget smaat« (tilføjelse af Mørk Hansen).

14:

Mørk Hansens opfattelse af sprogforholdene ned mod Slien fremkom i en artikel i »Tilskueren« 1885 (»Sprogforholdene i de blandede Egne af Sønderjylland«). Denne artikel var et modskrift mod Peter Lauridsen, forfatteren af »Da Sønderjylland vaagnede«, der i 1884 først af alle havde udtalt, at Angel og Mellemslesvig måtte anses for at være tabte for Danmark.

15:

Jens Adolf Jerichau lærte de to falstringske præstesønner Niels og Mourits Mørk Hansen at kende gennem brødrene Nikolaj og August Blædel, hans venner fra Assens. I et brev fra 1838 til bl. a. Nikolaj Blædel sender Jerichau følgende hilsen: »Hils Mourits Hansen og Købke paa det Inderligste fra mig! Gud har velsignet dem Begge med et engleligt Hjærte, hvor jeg troer, at der heller ikke er saaat Klinten blandt Hveden, men en ren og god Sæd i en god Jord, som vil opvoxte til Velsignelse for dem, som vil velsignes« (N. Bøgh: Erindringer af og om Jens Adolf Jerichau, 1884, s. 63).

16:

»Münter øvede betydelig indflydelse på sit eget slægtled ved den jævne og indtrængende måde, hvorpå han formanede til alvorlig pligtopfyldelse på den kristelige tros grund og ved den overensstemmelse, der var mellem hans liv og hans tale« (V. Schousboe og Hans Koch i Dansk Biografisk Leksikon).

17:

Mørk Hansen fortæller i den ikke-medtagne del af sine erindringer, at søsteren Anna i 1835 kom til Søften præstegård for »at være Tante Manniche til Selskab og Hjælp, men hun blev meget daarligt behandlet af vor gjerrige og herskesyge Tante, saa at det blev en frygtelig Vinter for hende, hvorfor mine Forældre vare glade ved at faa hende hjem igjen efter 1/2 Aars Forløb«.

18:

Mørk Hansens hustrus mormor Else Mortensen, der døde 92 år gammel i 1856, havde i 2. ægteskab været gift med brændevinsbrænder Hans Jørgensen Tvede, der siden 1793 havde det dengang kendte traktørsted ved Kbh.s toldbod, »Brokkens Bod«, i forpagtning (Alfrida Tvede: Hans Jørgensen Tvede og Hustru Else, født Mortensen (1928)).

19:

Det påtænkte danske skolelærerseminarium i Vonsbæk blev ikke til noget på grund af krigen. At Mørk Hansen var på tale som forstander, har man hidtil ikke vidst. Derimod fremgår det af et brev fra Laurids Skau til Carl Ploug, 1845 3/1, at hans broder Niels Hansen havde været på tale, men muligvis har denne da renonceret til fordel for sin broder.

20:

Det kan med hensyn til Rigsdagens forretningsorden tilføjes, at man i Stænderforsamlingerne havde været vant til at tale fra sin plads. F. E. Boisen ytrede dertil under forhandlingerne bekymring for, at en talerstol ville skræmme medlemmerne af »den hæderlige bondestand« fra at tage ordet.

Ligeledes var det i Stænderforsamlingerne forbudt at nævne et andet medlem ved navn, men Mørk Hansen indvendte: »Jeg agter at holde fast ved, at det simple, naturlige og ukunstlede er det bedste for os danske, enten det så er skik i andre lande eller ikke«. Hans forslag opnåede dog kun 22 stemmer mod 117, og det blev da skik at benævne Folketingets medlemmer efter valgkredsens nummer, f. eks.: »det ærede medlem for Vejle amts 2. valgkreds«.

Senere tider har derimod godkendt begge Mørk Hansens forslag.

21:

Senere kom Mørk Hansen og Monrad mere på afstand af hverandre. Om et møde, han har haft med Monrad, sandsynligvis under sin rejse som rekonvalescent i 1861, har Mørk Hansen fortalt Regenburg følgende i et brev, dat. 1861 28/10:

»Jeg tillod mig, da jeg havde den Ære at tale med Hr. Etatsraaden, at meddele det Indtryk, som en Samtale med D. G. Monrad havde gjort paa mig. Jeg fik siden Skrupler over, at jeg ikke fuldstændig havde gjengivet Dem hans Yttringer, skjøndt De vist kjender hans Tankegang ligesaa godt som jeg. Navnlig burde jeg næppe fordølge for Dem, at han tillod sig at gaa løs paa de exalterede Eiderdanske, som ville forcere Regjeringen til overilede Skridt uden at betænke alle Følgerne osv., og navnlig uden at mindes, at enhver Krig ufeilbarlig vil – hvorledes den end føres og hvorledes den end endes – »medføre en Tilbagegang for den danske Sprogsag«. Ved denne Leilighed undsaae han sig ikke for at nævne Etatsraadens Navn og antyde, at Deres Indflydelse for Tiden var til Skade osv. Det er dette, som jeg har troet at burde sige Dem, idet jeg for øvrigt er overbeviist om, at Hr. Monrad paa den Vei snart vil have udspillet sin store politiske Rolle.

Han har under vort Samliv paa Falster viist mig meget Venskab, og hans elskværdige Kone kom næsten daglig sammen med min Kone, men nu tog vor Samtale en saadan Vending, at jeg ei engang kom i hans Huus. I alle hans Yttringer lagde der sig en paafaldende Mangel paa Tro for Dagen, hvilket i høi Grad forargede mig. Dette sagde jeg ham ligefrem, men han svarede, at i Politiken kom det aldeles ikke i Betragtning, hvad der er Ret!« (Dette og de øvrige breve til Regenburg findes i Regenburgs arkiv i Rigsarkivet).

Heller ikke over for Laurids Skau har Mørk Hansen kunnet dølge sin utilfredshed med Monrad. Skau har herom fortalt følgende i et brev af 1861 17/10 til sin gode ven, birkedommer Harald V. Fiedler i Vestsjælland:

»Iforgaars var jeg i Felsted hos Mørk Hansen. Han havde nylig været i Kjbhvn., hvor han var bleven uenig med Monrad. Denne havde nemlig sagt, at Kielernes Demonstration var et Sidestykke til Slesvigernes Tog til

Kjhbvn., begge Dele vare lige ulovlige! Endvidere havde han yttret, at Slesvigernes Stræben efter Incorporation i Kongeriget var ligesaa revolutionær som Ideen at skabe et selvstændigt Slesvigholsteen! Med saadanne Meninger hos en Minister kan man vel næste Gang faae at høre, at Kjbhverne virkelig gjorde Oprør 1848. Mørk Hansen var selvfølgelig rasende over at maatte høre Sligt, især i en dansk Ministers Mund« (H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, 1966, s. 680).

22:

Carl Kleins datter, Nicoline, har leveret Zakarias Nielsen stoffet til bogen »Mands Vilje. En Slægts-Saga« (1909). Heri oplyses bl. a., at Kleins morfar var byfoged Kanaris i Stubbekøbing, en mand af græsk herkomst.

23:

Sine første indtryk af Sønderjylland har Mørk Hansen meddelt i et brev til hustruen, dat. 1850 20/10, afsendt fra Varnæs præstegård:

»I Flensborg, som ligger dejligt, men er saa uendelig lang, tale alle Folk Plattysk . . .

Nu have Roth og jeg ligget her inat og skulle nu op at hilse paa Tillisch. Jeg synes saa overordentlig godt om Alt i Nordslesvig, at jeg vil bede Tillisch, om han ikke kan ansætte mig et eller andet Sted, dersom det mislykkes i Hellevad«.

24:

På sine gamle dage har Mørk Hansen udtalt sig i efterstående vendinger om Godt og den sønderjyske præstestand før 1850:

»Mange af de Præster, som var afsatte eller bortløbne, havde været begavede Mænd og – at dømme efter deres Tale – troende, kristelige Præster. Det gjaldt i høj Grad om min Formand i Embedet, der senere vandt et stort Navn i vide Kredse. Men de var Fjender af Folkets Modersmaal og dansk Folkelighed« (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, 1894, nr. 14).

24a:

Ved kirkens jernkøer forstod man en afgift, der oprindeligt svarede af bestemte køer, som altid skulle forefindes på de gårde i sognet, der fra gammel tid havde en sådan skattepligt.

25:

En »sæl'« eller »sælle« er en nu nærmest glemt betegnelse i sønderjysk. I E. Hagerup: Om det danske Sprog i Angel, 1867, s. 93, anføres: Sælle, Knøs, Fyr. »En net Sælle«, »en god Sælle«.

I Th. Kaufmann: Minder og Tanker, 1962, findes en smuk omtale af lærer Mathias Nielsen i Tumbøl.

25a:

Ved »agende« forstås en gudstjenesteordning. Generalsuperintendent Jacob Georg Christian Adlers agende, udsendt i dansksproget udgave 1797 under titlen »Den Slesvig-Holstenske Kirke-Agende«, var udpræget rationalistisk og gav anledning til megen utilfredshed hos det gammellutherske og pie-

tistiske lægfolk, se herom: H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne (Sønderjyske Årbøger 1933–1937; spec. 1935, s. 129 ff.).

Ved kirkegangskoner forstod man i ældre tid de kvinder, der seks uger efter en fødsel første gang mødte i kirken.

26:

En mand som Johannes Fibiger har således i »Mit Liv og Levned«, 1898, givet en ren karikatur af den gamle superintendent: »en stor, svær Mand med et knoldet Hoved . . . viste sig . . . med de gule Uldstrømper op over Bukserne, de store Lædertøfler og hvid Nathue . . . Han satte sig straks ved sin Morgenpibe til at underholde mig med, hvad der vel er den fornemste Kunst. Det er Regnekunsten«, hvorefter Fibiger blev stillet over for en række nødder, som han så sig ude af stand til at knække. Jep Hansen fastslog da: »Saadanne Nødder skal der Geni til at knække!«

27:

I sin jubilæumsprædiken i Vonsild kirke den 18. jan. 1894 har Mørk Hansen udtalt følgende om sin far og den tids rationalisme:

»Min Fader var indtil mit 18de Aar min eneste Lærer. Jeg mindes ham altid med Ærefrygt og Tak, og jeg ved, at han nød stor Anseelse baade som Præst og som Menneske. Hans Valgsprog var: »Sandheden tro i Kærlighed (Efes. 4,15)«, hvilket ogsaa blev indridset paa hans Gravsten.

Men Sandheden var for næsten alle Præster i de første 30 Aar af dette Aarhundrede væsentlig den, at Kristendommen er en Lære om et retskaffent, kyskt og kærligt Liv i Jesu Kristi Fodspor. Derfor var min Fader især ivrig for Ungdommens Undervisning og for alle Kærlighedsgerninger, derfor var han en svoren Fjende af Løgn, Egennytte og Begærlighed, derfor var han altid rede til at hjælpe og støtte de smaa og fattige i Samfundet. Ofte traadte han frimodigt op imod deres Undertrykkere, altid aabnede han sin Haand for dem efter sin Evne, ofte over Evne. Men uagtet han nærede en uskrømtet Kærlighed til Vor Herre Jesus som Dydens straalende Mønster, saa skal det dog siges, at der hos den Tids Præster manglede det dybere Blik paa Kristi guddommelige Herlighed og derfor ogsaa den fulde Følelse baade af Synd og af Naade, baade af Forsagelsen og af Troen. Det var ikke Guds aabenbarede Ord, ikke Kirkens oprindelige Bekendelse i Daabens Pagt, men Menneskenes Fornuft, som skulde afgøre, hvad der er Sandhed til Salighed.

At dette var den almindelige Opfattelse hos Datidens Gejstlighed, derom vidner tilstrækkeligt det Hyrdebrev, som alle Rigets Biskopper ved Reformationsfesten 1817 udstedte (paa Latin). Heri hedder det: »Da alt afhænger af Fornuftens rette Brug og den hellige Skrifts rette Fortolkning, uden at denne er bunden til anden Regel end den, Fornuften selv giver, saa er det aabenbart, at der ikke kan rejses Dømminger for den enkeltes Gransken og Flid, ikke fastsættes Grænser, som det vilde være ulovligt og unyttigt at overskride«. I Virkeligheden blev Præsterne ved dette Hyrdebrev løste fra deres Ed paa Kirkens Symboler« (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, 1894, nr. 14). –

Mørk Hansens søsterdatter, Kirstine Frederiksen, har i »To Hjem«, særtryk af »Kvinden og Samfundet« 1901, sat sin morfar et smukt minde. Det hedder her til sidst: »Kærest var dog den gamle Præst i Sofakrogen, som – godt op mod Firserne, som han var – i en Haandevending kunde disputere sig varm, naar han drøftede Skolens eller Fattigvæsenets Tilstand med sin Datter eller Kristi Guddommelighed med sine ortodokse Sønner, og som med indtagende Skælmeri kunde spøge med Bispinden ved Bispeselskaberne«.

28:

Senere søgte Mørk Hansen at få sin svoger til Nørre Løgum, se: M. Mørk Hansen til Th. A. J. Regenburg 1858 9/9:

»Iblandt Ansøgerne til Nørre-Løgum vil Deres Høivelbaarenhed finde en Pastor C. E. Klein, personel Kapellan i Elmelunde paa Møen, paa hvem jeg ved disse Linier ønskede at henlede Deres Opmærksomhed, fordi jeg skylder ham det og ikke troer, at De vil tage mig det ilde op. Allerede to Gange har jeg vovet at anbefale Kandidater til Hr. Etatsraaden, nemlig da I. Barfod søgte Oversø, og da Levinsen søgte Kvern. Vel tør jeg ikke smigre mig med, at min Anbefaling har havt nogen Indflydelse paa Afgjørelsen, men det er jeg forvisset om, at *dersom* dette var Tilfældet, saa har Ministeriet ikke havt Grund til at fortryde det, ligesom jeg unægtelig glæder mig ved, at jeg i alt Fald var den, der foranledigede disse mine Venner til at søge Ansættelse her i Sønderjylland.

Hvad nu Klein angaaer, da har han i en Række af Aar været Kapellan paa eget Ansvar hos min afdøde Fader paa Falster, og ved den udmærkede Dytighed og Samvittighedsfuldhed, hvormed han fyldestgjorde dette Kald i enhver Henseende, erhvervede han sig et Krav paa alle deres Taknemmelighed, der stode den gamle Præst nær, som aldrig kan afbetales. Han har i det Hele i henved 13 Aar bestyret vidtløftige Sognekald til almindelig Tilfredshed, saa at jeg er overbeviist om, at de Anbefalinger, der ledsage hans Ansøgning, i enhver Henseende vilde stadfæste den Roes, jeg har ydet ham.

Da Pastor Kinch blev valgt til Diakonus i Løit, prædikede han paa Valg der med et saadant Bifald, at han aabenbart vilde være bleven valgt, dersom Forholdet ikke havde været saadant, at de Dansksindede i Forveien havde besluttet at vælge Kinch, fordi han havde været dansk Officeer. Jeg troer overhovedet, at dersom Klein, uden at andres Ret trædes for nær, kunde blive Præst i Nørre-Løgum, vilde det baade i kirkelig og i national Forstand være en Vinding for vor gode Sag, og uden denne Tro vilde jeg aldrig forsøge at tale til hans Anbefaling.«

29:

Regenburg har engang i fortrolighed meddelt Mørk Hansen, at Mühlentsteth aldrig burde have været præst. Han kom efterhånden også i en skæv stilling til sin egen menighed, og han prøvede atter og atter at blive forflyttet (Bjolderup Sogns Historie, 1951–56, s. 99).

30:

Mørk Hansen har i sit brev 1852 9/1 meddelt Regenburg følgende om sin slægtning:

»I den Overbeviisning, at det er Dem kjært at modtage enhver paalidelig Oplysning om de Candidater, der søger Ansættelse her i Slesvig, tager jeg ikke i Betænkning at uleilige Dem med disse Linier, som have til Hensigt paa det Varmeste at anbefale Adjunkt Lorenz Levinsen i Randers til Deres særdeles Opmærksomhed. Han er mig nemlig nøje bekjendt som en kundskabsrig, begavet, samvittighedsfuld ung Theolog af et dybt christeligt Gemyt og en fast og besindig Charakter. Allerede i Sommer, da han søgte Eggebek og, saavidt jeg veed, Esgriis, ønskede jeg at anbefale ham, men han kunde dengang ikke fremlægge noget Vidnesbyrd om sin Duelighed som *tydsk* Prædikant. Nu er det mig bekjendt, at han i Kjøbenhavns reformerte Kirke har holdt tydsk Prædiken til Præstens og Menighedens særdeles Tilfredshed, og da jeg antager, at han saavel ved sin Anciennitet som ved sine øvrige Vidnesbyrd vil være vel anbefalet, saa har jeg nu troet at skylde baade ham og Regjeringen og Slesvig og den dyrebare danske Sag at sende dette Vidnesbyrd til Dem i det Haab, at De muligen kunde tillægge det nogen Vægt.«

31:

Johs. Kok havde som adjunkt i Århus 1849–51 sluttet sig nøje til biskop Brammer. Se i øvrigt: H. V. Gregersen: Præsten Johs. Kok og skolevæsenet i Burkal sogn (Sønderjyske Årbøger 1954, s. 50 ff.).

32:

Se: H. V. Gregersen: Præsten Holten Lützhøft i Bylderup 1851–64 (Ribe Stifts Aarvog 1950, s. 52–59) og sm.: Præsten Lützhøfts fordrivelse fra Bylderup sogn i 1864 (Sønderjysk Månedsskrift 1950, s. 102–112).

33:

Se: H. V. Gregersen: Præstefamilien Marckmann i Hoptrup (Sønderjysk Månedsskrift 1967, s. 172–191).

34:

I Festskrift til Peter Skautrup har Anders Bjerrum påvist, at C. F. Allen i sin nationale iver bevidst søgte at »forbedre« de sønderjyske dialektprøver, der findes i hans bog.

35:

Ministeriet Bluhme havde ved det »kongelige Budskab« af 1852 4/10 bekendtgjort, at Kongelovens arvefølge ikke kunne tages til indtægt. Gehejmearkivar C. F. Wegener svarede herpå med skriftet »Forsvar for Danmarks Kongers og Kongehuses . . . fulde Arveret efter Lex Regia«, hvorefter regeringen lod ham tiltale ved Generalfiskalen. Sagen endte dog med, at Wegener blev frifundet, om end han måtte udrede sagens omkostninger.

36:

En anden af samtidens nationalliberale, pastor Johan Wegener i Halsted

ved Nakskov, har i brev af 1856 1/2 til Godske Nielsen ytret sig i lignende vendinger: »Heltzen og hans Lige ere for Tiden de farligste og skadeligste Mænd i Slesvig«.

I anledning af planen om at flytte Rødding højskole til Gråsten og den modstand, som denne plan vakte, har Mørk Hansen i brev af 1855 12/6 oplyst Sofus Høgsbro om, hvor han skal søge ophavsmanden til modstanden:

»At nu Amtmanden – uagtet han, saavidt vides, giver 10 Rdl. aarligt til Rødding, og uagtet han er berømt som Tydskhedens kraftige og heldige Modstander – af alle Kræfter vil modarbejde Deres og [H. N.] Clausens Plan, det vidste jeg i Forveien, og derom tvivler ingen, som kjender ham. Han er nemlig – imellem os sagt – i den Grad en Fjende af al Frihed, at han ubetinget vil opofre Danskheden, dersom den skal føre Friheden med sig. Han er derfor et ivrigt Medlem af Junkerpartiet, en svoren Fjende af den danske Grundlov og de dermed forbundne folkelige Friheder, var en stor Beundrer af Carl Moltke og hans System og er nu en hemmelig Fjende af det hele nu herskende Regjeringssystem. Medens han derfor vil vilde understøtte Rødding Skole, saalænge den kun virker i det høje Nord og i Afstand, vilde den her i hans eget Amt bestemt være ham en Torn i Øjet, thi der holdes jo frie Foredrag og Taler, der elsker man, hvad han hader, der bøier man sig ikke for en Amtmands mindste Vink, der stræber man at indplante Ungdommen de Principer, som han fordømmer og som efter hans Mening gjør den høie Embedsstands Virksomhed umulig eller dog høist ubehagelig. Men Amtmanden, som jo for øvrigt er en meget fortjent og meget bekjendt Mand, har igjen en liden Kreds af Eftersnakkere, som aldrig har nogen anden Mening om slige Ting end deres Herres og Mesters.«

Allerede 1852 3/7 har Sofus Høgsbro noteret i sin dagbog: »Jeg talte med Heltzen, der imidlertid syntes at frygte højskolen som demokratisk anstalt, skjønt han lod, som han havde megen interesse for den. Den eneste bygning, der var skikket til højskolen, var »Gravensten«, men vi kunde jo måske indlade os med en af forpagterne og da af regjeringen få anvist jord til at opføre bygningerne på. Han vilde gjøre, hvad han kunde, til at få de augustenburgske godser lagt ind under den slesvigske minister og ikke under finansmin[isteren]. Han undrede sig i øvrigt over den megen frihed, vi havde.« Senere har Høgsbro tilføjet: »Men jeg frygtede at komme i afhængighed af Heltzen eller endog blot under hans tilsyn, og hermed standse da denne plan«. Se endvidere: Sofus Høgsbro til L. C. Hagen 1856 7/3: »Med andre ord: Gråsténplanen er strandet« (Højskolens Ungdomstid i Breve, I, s. 113, 202).

Om stednavnestriden se: Niels Black Hansen: Fra Åbenrå byråd 1863. Åbenrå – Apenrade (Sønderjyske Årbøger 1949, s. 169–187).

37:

Regenburg modtog derefter følgende fremstilling af dette optrin i »Sølyst« ved Kjelstrup Strand, se: M. Mørk Hansen til Th. A. J. Regenburg 1854 14/9:

»Efter Deres Høivelbaarenheds Ønske skal jeg strax og uforbeholdent give Dem et aldeles nøiagtigt og fuldstændigt Referat af de Ytringer af mig, der maae være Anledning til de Rygter, som tjenstagtige Aander vise mig den Opmærksomhed at sætte i Omløb.

Ved et Præsteconvent for Haderslev-Aabenraa Provstier, som holdtes den 13. Juli d. A. i Sølyst i Vilstrup Sogn, blev der ved Middagsbordet udbragt en Mængde Skaaler, og da Provst Koefod-Hansen, der fungerede som Selskabets Formand, og Pastor Helveg havde opfordret »Aabenraaerne«, der hidtil havde været tause, til ogsaa at tale, udbragte jeg, der bildte mig ind, at jeg befandt mig i et Selskab af ligesindede Brødre, en Skaal for Etatsraad Regenburg, hvilken jeg indledte med den spøgefulde Bemærkning, at det vilde være passende, om vi ved denne Leilighed ihukom vor høie Regjering, men da det var mig sagt, at Man ei engang maatte *tænke* paa Ministeriet uden paa stemplet Papir, saa turde jeg ikke rive mig saa høit, men vilde bede mine Brødre at mindes den Mand, der for os repræsenterede Regjeringen osv. Hvorledes Ordene fremdeles faldt, husker jeg nu ikke, men jeg veed med Bestemthed, at det eneste Anstødelige, der kom over mine Læber, var det Ønske, hvormed jeg sluttede: at den nuværende Departementschef maatte til Velsignelse for Kirke og Skole blive i sin Stilling »og saaledes overleve de vekslede Ministerier«.

Dette er det Hele. Det faldt mig aldrig ind, at der i dette Ønske, som jeg altid vil vedkjende mig, kunde ligge noget Farligt eller Dristigt, og da Koefod-Hansen, hvis Skaal imidlertid blev udbragt, i Svaret derpaa bemærkede, at der var faldet Ytringer, hvilke han, dersom han havde været Selskabets virkelige Formand, havde maattet see sig nødsaget til at paatale, var jeg saa eenfoldig, at jeg ei engang anede, at han hentydede til mig, før end Man efter Bordet gjorde mig opmærksom derpaa.

Hvad forøvrigt enten den Ene eller den Anden maatte have udspremt om mine urolige, demokratiske Bestræbelser, er mig temmelig ligegyldigt. Jeg troer, at min hele Virksomhed saavel her i Slesvig som forhen ret vel kan taale Dagens Lys. Medens jeg var Medlem af den grundlovgivende Rigsdag, blev jeg af Demokraterne betragtet som en Modstander og beskyldt for at være Medlem af Højre (Barfods Foredrag, Rigsdagstidende 1849, No. 376), hvilket jo dengang var det allerværste Skjældsord. Ogsaa havde jeg i 1848 udgivet et lille Skrift imod den vilde Demokratisme, navnlig mod de saakaldte »Hippodromedarer« (Til Danmarks Vælgere, et Alvorsord af), hvilket siden af nogle Godseiere i Fyen blev opkøbt i Restoplaget og uddelt blandt Bønderne. Jeg har endnu de selvsamme Grundsætninger, som jeg dengang havde, men er rigtignok udygtig til at skifte System og Principer, fordi Andre gjøre det. Men jeg forsikkrer Dem, at jeg aldrig har søgt og aldrig vil søge at indblande politiske Bestræbelser i min præstelige Virksomhed. At Geistligheden i Slesvig nu skal være en politisk Corporation, er jo ikke min Skyld. Den dybere Grund til, at Man fra en vis Side vil skade mig ved at udskrige mig som Demokrat, er ingenlunde den, at Man virkelig troer Sligt om mig, men derimod den utilgivelige Feil hos mig, at jeg endnu bestandig betragter de slesvigholsteenske Oprørere som Forbrydere og har

udtalt dette, nemlig ved at deltage i Protesten mod nogle af de mest compromitterede Præster ved Valgmødet i Haderslev. Man antager – skjøndt med Urette – at denne Protest udgik fra mig, og det var ikke blot de forhenværende Slesvigholstenere, men ogsaa nogle Medlemmer af Valgcollegiet og flere forhenværende danske Mænd, som toge os dette saa ilde op, at de aldrig kunne glemme det. Skjøndt jeg ikke fortænker den hæderlige Embedsbroder, som havde affattet Protesten, i dette Skridt, vilde jeg dog ikke have sat Sagen i Bevægelse, men efter at Protesten var mig forelagt, kunde jeg ved at sammenholde vedkommende oprørske Erklæringer med Valglovens klare Bestemmelser ikke Andet end underskrive«.

38:

Der må være tale om en fejlhuskning, idet provst Christian Ludvig Janssen i Gl. Haderslev var død i 1854.

39:

Kun tre måneder før hans død har Mørk Hansen 1864 5/2 takket Laurids Skau for hans politiske virke i følgende ord: »Jeg veed vel, at min Mening ikke betyder stort, men jeg kan dog ikke undlade at bringe Dem en velmeent Tak for Deres Holdning i Rigsraadet, som i høi Grad har glædet mig« (KB. NKS 1727).

40:

Den lykønskningsskrivelse med indbydelse til en middag 1860 17/3 på Rasch's Hotel i Flensborg, som de Meza sendte, er karakteristisk for generalens noget maniererede stil. Den slutter således:

»Kun een Ting bestaaer dog tilsidst i Ærlighedens Conflict med Trædskheds, Usandheds og Egoismes Intriguer, og denne ene Ting er: den afslørende Sandhed selv. Alt det andet tilsyneladende nok saa Klygtige og nok saa Dygtige er kun Vanvid og maa forgaae, og det er ikke blot et Ønske, men ogsaa en Prophetie, der udtales af Friederich Schiller, Digternes Kristus, en Tydsk af den ægte gamle human-philanthropiske tydske Skole, hvis Mynsteragtighed burde bringe mange nulevende Landsmænd til at rødme, naar han siger:

Dem Verdienste seine Kronen,

Untergang der Lügenbrut!

hvtill vi ville sige: Amen! Untergang der Lügenbrut!«
(KB. NKS 1727).

40a:

Visen findes aftrykt i Sønderborg-bladet »Den danske Slesviger« 1860 21/4 sammen med et referat af Laurids Skaus og Mørk Hansens taler ved festen.

41:

Om takadresserne, se: H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, 1966, s. 201. – Stænderforsamlingen i 1860 er udførligt omtalt i Historisk Tidsskrift 9. rk., 3. bd., s. 209–344 (Holger Hjelholt: Den slesvigske stænderforsamling i 1860).

Også fra Mørk Hansens eget sogn kom der en takadresse, der findes optaget i den åbenråske avis »Freja«. Den har følgende ordlyd:

»Velærværdige Hr. Pastor M. Mørk Hansen, Sognepræst til Felsted! Vi Beboere af Felsted Sogn under Gammel Lundtoft Herred tillade os herved ærbødigst at henvende en oprigtig Taksigelse til Dem, Herr Pastor! fordi De i Stændersalen har talt et saa kraftigt og frimodigt Forsvarsord for de to Deputerede Bladts og Krügers Forslag om Ophævelse af den Landdistrictterne paahvilende Forpligtelse til at have deres Bygninger forsikkrede i den for Holsteen og Slesvig fælles Brandkasse. At dette Forslag sigtende til Slesvigernes største Gavn og Fordeel synes, navnlig efter det slaaende og klare Beviis, som De har fremført derfor, at maatte anerkjendes af Enhver, og saalænge dette Beviis staaer uigjendrevet, er og bliver det os uforklarligt, at Forslaget ikke blev bifaldet af Majoriteten i Stændersalen, men derfor have de to Hædersmænd, der fremkom med det, saavel som De, Hr. Pastor! som var Forslagets varme og dygtige Forsvarer, og de øvrige Deputerede, der stemte for dets Fremgang, ligefuldt Fordring paa de Landdistricters oprigtige Tak og Paaskjønnelse, som Aar for Aar have lidt under den Forpligtelse at skulle forsikkre deres Bygninger i ovennævnte Brandkasse, en Forpligtelse, der er ligesaa unaturlig, som den er trykkende og skadelig. Denne Tak og Paaskjønnelse er det, vi her for vort Vedkommende tillader os at bevidne Dem, og vi bede Dem i vort Navn ogsaa at udtale den for de Deputerede, der tilligemed Dem i ovennævnte Sag have varetaget vor velforstaaede Interesse!

Vi slutte med det Ønske, at Gud vil styrke Dem, vor kjære Sognepræst! til fremdeles i Stændersalen at tale for enhver anden god og gavnlig Sag med den samme Kraft og Nidkjerhed, hvormed De, skjøndt desværre ikke med et heldigt Resultat, har talt for denne«.

42:

Patentet af 1861 9/1 »angaaende nogle Forskrifter om Catechumenernes Confirmation i Slesvig Stift«.

43:

Om Hans Ahlmann fortæller Mørk Hansen i øvrigt: »Hans Ahlmann er bleven dømt for svigefuld Fallit og Uredelighed m. H. t. Sparekassens Penge. Hans Broder og Svogeren Provst Valentiner i Gl. Haderslev, som ere rige, vilde ikke fri ham for Fængselsstraf«.

44:

I Mørk Hansens anbefaling til Regensburg af sin broder Niels Hansen hedder det i brev af 1863 8/11:

»I Tillid til den Venlighed, som De altid har viist mig, tillader jeg mig at henlede Deres Opmærksomhed paa en af de Mænd, hvis Navn De vil finde blandt Ansøgerne om Fjelstrup. Naar jeg strax siger Dem, at Manden er min ældre, kjødelige Broder Niels Hansen, Præst i Snedsted i Thy, og at det naturligt vilde være en Glæde for os To at komme nærmere sammen, saa vil jeg hertil føie den bestemte Forsikkring, at det dog ikke er dette

Hensyn, som har bestemt mig til at opfordre ham til at søge Fjelstrup og til at stille mig blandt dem, der vistnok i denne Tid bombardere Hr. Etatsraaden og Ministeriet. Men det er virkelig fornemmelig den Overbeviisning, at han just er en Mand, som vilde være paa sin Plads som Præst i Slesvig. Ikke blot er han en usædvanlig dygtig Præst og derfor i høi Grad agtet i sin Kreds og elsket af sin nuværende Menighed, men han har fra sin tidlige Ungdom af fulgt den danske Sag her med levende Varme, og han besidder sjeldne Gaver til at meddele sin Troskab og sin Kjærlighed til Andre. Da han nu tillige vil være en af de ældste og meest kompetente Ansøgere (han er 24–25 Aars Kandidat med Laud, kgl. Embedsmand siden 1840 og Præst i Snedsted fra 1848) og upaatvivleligt møder med de fortrinligste anbefalinger fra sine Foresatte, skjøndt han som Ikke-Grundtvigianer næppe harmonerer med Biskop Kierkegaard, saa forekommer det mig, at jeg vel kan være bekendt at anbefale ham, uagtet han er min Broder. Jeg har længe ønsket, at han vilde bestemme sig til at søge Embede her i Slesvig, men da han efter sin Anciennitet kan vente en meget god Befordring i Kongeriget, har han ikke fundet Anledning til at søge noget andet sønderjyds Præstekald, og jeg frygter, at det bliver sidste Gang, der bliver Leilighed til at drage ham herved, hvor vi ganske vist kunne behøve altid nye, gode Kræfter. Mere vil jeg ikke sige til hans Roes, just fordi han staaer mig saa nær. Forøvrigt er han fra sine Studenter- og Kandidatdage saa hæderlig bekendt i Kjøbenhavn, at Etatsraaden maaskee nok tilfældigviis (fEx. af Clausen, Ploug, Allen eller Lehmann) kan finde bekræftet, hvad jeg har sagt om ham«.

45:

Sagen blev offentlig kendt ved udsendelsen af G. Fr. A. Graae: »Mellem Krigene (1851–1864). Efterladte Optegnelser og Breve«. Det hedder her:

»Ved Mødet den 4. September fremviste L. Skau Ministerbreve, hvori vi opfordredes til at stemme, uagtet vi Danske kun udgjorde Minoriteten; men det hjalp ikke, og navnlig opponerede Mørk Hansen og jeg paa det kraftigste herimod, saa at Skau ingen Vej kunde komme med os. Hvor meget dette ærgrede ham, kan ses af et Brev til mig af 5. November 1863 fra Mørk Hansen, hvori denne fortæller, at L. Skau »efter det sidste Flensborgmøde var rasende paa de forbandede Præster. Han skrev straks til Wolfhagen for at anklage Dem og mig, og han sagde i Haderslev til G[odske] Nielsen: »Giv mig 10 Rasphuskandidater og giv mig 2 Præster at forhandle med; jeg vælger D. g. mig Rasphuskandidaterne!« Mørk Hansen tilføjer: »Man burde have svaret ham: »Det er højst rimeligt!««

46:

En livfuld skildring af festmåltidet i Christiansfeld stammer fra Nis Jensen Ravn, Sjølundgård. Kongen havde i sin takketale til bønderne bl. a. sagt: »Naar I holder saa meget af mig, saa maa I absolut ogsaa holde af min Kone, thi hun er en god Kone. Kommer jeg i ondt Vejr hjem fra en Ridetour, saa staaer hun altid parat med tørre Strømper og andre Bekvemmeligheder. Ja, I kan takke hende for, at jeg ikke allerede nu ligger med

Næsen i Vejret«. Senere, da munterheden var på sit højeste efter bordets glæder, havde kongen grebet Mads Jensen fra Fjelstrup bagfra og rutschet ham rundt, saa han skreg: »Lad være, Johannes!« Han troede, at det var Johannes Juhl. Kongen svarede: »Bliv ikke vred, min gode Mand, De er jo en Tyksak som jeg«. Se i øvrigt: »Museum« 1896 eller »Sønderjysk Månedsskrift« 1963, s. 254 ff.

47:

Om dette møde med Monrad har Mørk Hansen 1864 5/2 fortalt Laurids Skau følgende:

»I Flb. krydsede Rygterne hinanden, og Mange vare meget modløse. Jeg talte med Monrad, som igaar Morges kom med Kongen fra Slesvig. Han roste Armeen overordentlig, men yttrede dog, at vore Folk tilsidst maatte blive trætte, hvis Fjenden bliver ved at angribe hver Dag. Da Fjenden altid er den Angribende, kan han altid sørge for at være os i høi Grad overlegne paa ethvert Punkt. Men vore Folk slaaes som Løver og vige ikke for nogen Overmagt. Igaar havde man ventet et Hovedangreb, men der skete intet.

Monrad var ogsaa uudtømmelig i at rose Kongen, der endelig selv vilde herover. Hvilket dog ikke kan tilstedes. Han tager nok idag til Sønderborg« (KB. NKS 1727).

48:

Om sin forbindelse i øvrigt med familien Rørdam fortæller Mørk Hansen: »I December 1860 var jeg behjælpelig med at købe en Gaard i Sdr. Høstrup til Georg Rørdam, en Søn af den bekjendte og fortjente Præst i Hammer, Hans Christian Rørdam, som i den Anledning skrev til mig og bad om min Medvirksomhed. Gaarden var i Virkeligheden billig, da der var udmærket Jord og god Skov, om end med maadelige Bygninger. Den kostede 15.500 Rd. Rørdam var en dannet ung Mand, men passede ikke sin Gaard. Han besøgte os meget ofte, og siden fik vi ogsaa Besøg af hans Fader og hans to Brødre, de dygtige Præster, Skat Rørdam og Holger Rørdam, af hvilke den sidste blev Plenges Eftermand i Satrup. Georg Rørdam, som spillede Fallit og løb fra Gaarden, kom siden til Ny Seeland med Biskop Monrad, var derefter i Sverrig i nogle Aar, men er nu [1887] Forvalter ved Landbohøjskolen i Kbhvn.«

49:

I et brev af 1855 12/6 til Sofus Høgsbro kalder Mørk Hansen husfoged Wegge »en brav, skikkelig og gemytlig Mand, men uden Dannelse og uden bevidst og levende Nationalfølelse. Han er derhos efter sin hele Stilling og Charakter – eller Mangel af Charakter – en meget underdanig Tjener for Amtmanden.«

50:

Digtet findes optaget i M. Mørk Hansen: »Slesvigske Tilstande og Stemninger under den tyske Besættelse 1864. En Dagbog«, s. 11–14.

50a:

Mørk Hansens oplysninger om Nis Hansens alvorlige sygdom giver et nyttigt korrektiv til hjælpepræsten Krog-Meyers noget umedfølelse beklagelse af, »at sygelighed og økonomisk misére har bragt den fordums så kraftige Nis Hanssen »Bondesøn« til at give sit tidligere liv et sådant dementi« (jvf. H. V. Gregersen: Sønderjyden Nis Hanssen »Bondesøn«. Patriot, skolemand og præst (Sprogforeningens Almanak 1955, s. 37–56)).

51:

Pastor J. K. Smidth i Havrebjerg blev 25 år efter sin bedrift efter indstilling fra Krigsministeriet udnævnt til ridder af Danebrog.

52:

For nogle år siden blev det omtalte sølvbæger ved en lille højtidelighed overgivet til Felsted menighed.

Adskillige breve og en samling portrætfotografier af sognebørnene fortæller om sognets vedholdende kærlighed til Mørk Hansen efter hans bortrejse. Se herom: Claus Eskildsen: Breve fra Felsted til Pastor Mørk-Hansen. Stemningsbilleder fra Tiden efter 1864 (Sønderjysk Månedsskrift 8. årgang, s. 115–126).

53:

Monrads ophold i det fjerne New Zealand findes omtalt i brev fra søsteren Maria Friderichsen til Mørk Hansen 1867 27/5. Søstersønnen Marcus har i en tilskrift meddelt disse linier:

»Moder har bedt mig skrive lidt om Monrads, da hun skulde til Jernbanen og ikke fik Tid til at gjøre det. Der er kommet Brev for en otte Dage siden, som melder, at Louise Dorthea er i god Behold hos sin Moder. Monrad selv er ved Jorden. Han passer Huset, medens de andre, Westh og Johannes M[onrad], rydder Jorden for Træer. Den unge Westh har den Akkord med Monr[ad], at han for hver Td. Land, som han rydder, faaer én Td. udyrket Jord. De ere alle gladere end nogensinde før i deres Breve. Det maa ogsaa have været slemt for dem ikke at vide, hvor Louise var, og om hun vilde komme godt derover. Engang, skriver de, drev Skibet helt over til Amerika, og Kaptain og Mandskab var meget bange. De vidste nemlig slet ikke, hvor de vare, førend de opdagede Amerikas Kyst«.

54:

Et vidnesbyrd om Christian IXs kølige forhold til de gamle nationalliberale findes i søsteren Maria Friderichsens brev af 1867 27/5:

»Igaar var Christian [Frideriksen] hos Kongen som Folketingsmand og Professor ved Universitetet. Han var, da han kom hjem, mest optaget af, hvor dum Kongen er, og hvor flau Kongen og hele Familien ere. Da Rigsdagsm[ændene] kom op til ham, sagde han: »De kan jo nok begribe, mine Herrer, at jeg ikke kan tale med Dem Alle«, med sin tydske Accent. Derpaa talte han med et Par, rakte dem Haanden, undgik at komme Ploug for

nær o.s.v. Om Aftenen bleve kun de Fornemme vist ind i Salen, hvor Kongen var, de Andre, hvoriblandt Chr[istian Frederiksen], drak The i samme Værelse med Lakeierne. Var det ikke en smuk Behandling af Rigsdagsmændene?« – Senere blev deres forhold til Christian IX og kongehuset det bedst tænkelige.

55:

Mørk Hansen havde allerede i 1863 forsøgt at få Utke ansat som lærer ved Flensborg latinskole og anbefalede ham til Regensburg i et brev af 1863 1/5 i følgende vendinger:

»Student Fr. Utke, som i 4^{1/2} Aar har været Huuslærer her hos mig og underviist mine 4 Sønner og en Plejesøn. Denne og min ældste Søn er nu i Haderslev Skole, den næstældste er død, men 2 læser han med endnu. Da den ledige Plads netop er i Fransk og Engelsk, og Utke bestandig har studeret de levende Sprog, er jeg overbeviist om, at han just vil kunne fyldestgøre paa denne Plads. Han har endogsaa ualmindelige Kundskaber og fortrinlige Lærergaver i denne Retning. Engelsk taler han vistnok korrekt og har i længere Tid i London taget Underviisning af en duelig Sprogmeister, som kun kunde Tydsk, Fransk og Engelsk. Han har ogsaa været ansat som Lærer ved Garnisonsskolen i Rendsborg og har altsaa Øvelse i at undervise paa Tydsk. At han under sit Ophold hos mig har leveret en Række Oversættelser fra Engelsk og Fransk til »Fædrelandets« Feuilleton, vidner ogsaa om, at han er hjemme i disse Sprog og tillige behandler sit Modersmaal med Smag.

Men dertil kommer, at han i enhver Henseende er en honnet ung Mand af en høist agtværdig Tænkemaade og med den allerstørste Samvittighedsfølelse i sit Kald. Det Eneste, som hidtil har staaet i Veien for hans Evner, naar han søgte slige Pladser, er, at han ikke har nogen Embedsexamen, men er slet og ret Student. Men jeg holder for, at dette ikke vil skade ham netop ved den heromhandlede Plads, og det synes, at Prof. Simesen er af samme Mening. Derfor vilde jeg for hans Skyld ret meget ønske, at han ved denne Leilighed kunde opnaae en Stilling, hvortil han efter min Mening er fuldkommen værdig.

For Dem, Hr. Etatsraad! vil jeg endnu udtale, hvad jeg ikke godt kunde sige til Prof. Simesen: Dengang han kom til mig, havde han ved forskellige uheldige Forhold ladet sig forlede til at skeie noget ud, d.v.s., han havde i godt (o: slet) Selskab oftere sviret, saa at det blev mig sagt, at han var forfalden. Dette afskrækkede mig dog ikke fra at modtage ham her i Huset, ja det havde endog for mig noget Tiltrækkende at forsøge at blive et Redskab til at redde ham, især, da jeg tillige vidste, at han var et ædelt Menneske. Og fra den Dag, han kom her, indtil Dato, har han ikke i fjerneste Maade søgt Leilighed til at fornye den onde Vane«.

56:

Den afdøde biskops broder, pastor E. Boesen, udsendte Mørk Hansens tale i et lille skrift »Den slesvigske Biskop U. S. Boesens Liv og Virken«, 1868. Det hedder heri: »Derpaa aflagde den forhenværende slesvigske Præst

Mørk Hansen til stor Trøst for hans Familie og Venner et godt dansk og hæderligt Vidnesbyrd om sin tidligere Biskop«.

57:

Der hentydes til, at bibliotekar Svend Mørk-Hansen efter en del personlige skuffelser i ungdomstiden blev fritænker. På sit dødsleje kunne han dog atter bede det Fadervor, som han havde lært i sit barndomshjem. (Mdtl. meddelelse fra proprietær Kr. Vyff, Paulinesminde). I et brev af 1891 13/12 til arkitekt Johannes Mørk-Hansen, der da opholdt sig i Italien, hedder det: »Svend har det meget behageligt, men det ærgrer mig meget, at han har været med ved Festen for den væmmelige G. Brandes, Liderlighedens og Atheismens Profet her i Landet«.

58:

J. P. Junggreens brevveksling med Mørk Hansen er offentliggjort i »Sønderjyske Årbøger« 1937, s. 137 f., samt i en kommende årgang af samme tidsskrift.

59:

»Aabent Sendebrev til Hr. Kirkesanger og Skolelærer samt Folkethingsmand og Navigationsskole-Forstander Berg paa Bogø« blev af »Kolding Avis'« bogtrykkeri udsendt i særtryk, dateret »I Slutningen af August 1872«.

Det indledes med at påtale, at Christen Berg på sine agitationsrejser gentager fejlagtige oplysninger over for vælgerne, og Mørk Hansen tillader sig nu offentligt at rette disse, da Berg har udtalt, at Mørk Hansen var den af alle hans politiske modstandere, med hvem det var pinligst at forhandle, »thi under en mild og behagelig Form talte Mørk Hansen saaledes, at der var en Braad i hvert Ord!« Det hedder herefter i uddrag:

»En af mine Hovedanker imod Dem er den, at De for at styrke Deres Parti har sluttet Forbund med Mænd, som synes at være mildest talt lunke og ligegyldige med Hensyn til Bevarelsen af vor Nationalitet, der er den Sag, jeg betragter som vort store Livsspørgsmaal«. Især nævnes I. A. Hansen, Bjørnbak og Rødding højskoles gamle forstander (Sofus Høgsbro), der var ven med »Preusservenningen Hedlund i Göteborg«. Dette stemmer ikke overens med Bergs partiudtalelse af 23. marts 1872, der holder det nationale spørgsmål uden for dansk partipolitik.

Ikke des mindre har Berg angrebet de nationalliberales politik. »Det viste sig klarligen, at hvad de kjøbenhavnske Aviser havde udgivet for Folkestemningen, i Virkeligheden kun var Professorernes«, havde Berg bl. a. sagt. Mørk Hansens svar lyder: »Jeg vil ikke paa dette Sted nærmere udvikle, hvilken kolossal Uretfærdighed og Usandhed denne Paastand indeholder angaaende Halls og Lehmanns Politik. Det kan vel være nok at minde Dem om, at det ikke var de Nationalliberale alene, men 71.000 danske Mænd med I. A. Hansen og Tscherning, samt alle daværende Venstremænd og Bondevenner i Rigsdagen i Spidsen, der i en Adresse til Ministeriet, som

overrasktes den 17de Maj 1861, i de stærkeste Udtryk opfordrede Regeringen til at fortsætte Bestræbelserne for at udsondre Holsten« . . .

»Ejheller skal jeg paa dette Sted belyse Deres vildledende og ophidsende Udbrud om »Mordet« paa Junigrundloven, en Forbrydelse, som De i sin Tid selv var fornuftig nok til at deltage i, da det var nødvendigt, og som De ligeledes selv i stærke Udtryk forsvarede for Deres Vælgere ved Grundlovsfesten i Kolding 1866, idet De med fuld Føje mindede om, at Junigrundloven ikke anderledes var bleven myrdet, end at den i Hovedsagen endnu lever i den gennemsete Grundlov« . . .

»De »Nationalliberale« have uden Tvivl begaaet mange Fejl, men at de vilde virke og stride for et af Tyskland uafhængigt Danmarks Rige, at de vilde føre Folket til Kamp for dets Tilværelse, det var dog saa langt fra at være nogen Dødssynd, at det tvertimod var den lyse Side af den mørke Trængselstid 1864. Det har altid været mig ubegribeligt, hvorledes »folkelige« Mænd kunne rejse Mindestøtter for Kong Frederik den Syvende (hvilket er rigtigt og godt), men paa samme Tid kaste Had og Foragt paa de Mænd, der baade undfangede og udførte Frederik den Syvendes danske Tanker og Idrætter« . . .

»I nær Forbindelse med den efter min Mening udanske Aand og Tone, som Deres uheldige Alliance med Oktoberforeningens Levninger [I. A. Hansen, Bjørnbak m. m.] har bragt ind i Deres politiske Agitationer, staar Deres bebudede Stræben efter at fremkalde en Forfatningskamp. De vil vel ikke strax, saasnt De bliver valgt paany, indbringe Forslag om en Grundlovsforandring, men De vil gaa frem »med List og Lempe« for at gjenvinde Grundloven af 1849, navnlig dens Landsting, og De udraaber paa alle Deres Møder, at Folket har en »moralsk Ret« dertil« . . .

»Men er det da værdigt for Dem at bruge et saadant Middel, og har De ret betænkt, hvad der ligger i den idelig gjentagne Paastand, at Folket har en moralsk Ret til en anden Grundlov end den bestaaende og besvorne? Vil De maaske negte, at Grundloven af 1866 er bleven til paa fuldstændig lovlig Maade? Men hvis dette maa indrømmes, har da Folket ikke baade moralsk og juridisk Ret til at beholde, hvad det har? De vil sagtens svare, at »Folket« har mistet en Del af den Indflydelse paa Landstingets Sammensætning, som det fik i 1849, og at det netop er denne Indflydelse, som det burde have igjen. Men De glemmer altid, at »Folket« ikke blot betegner visse talrige Klasser af Samfundet, men hele Samfundet, og at det selvfølgelig var til hele Samfundets Tarv, at Regeringen og Folkets Udvalgte ordnede Landstingets Sammensætning ved den gennemsete Grundlov« . . .

»Min anden Hovedanke imod Dem og Deres Parti angaaer Deres Forhold til den socialistiske Bevægelse . . . Hvad der især vækker Betænkelighed, er den Kjendsgjerning, at vore røde Socialister ved alle Lejligheder anbefale »Venstrepartiet«, opfordre til at vælge »Venstremænd« til Rigsdagen, ja særlig anprise Dem, Hr. Berg, som en ægte Folkeven af det rette Slags, paa hvem Socialisterne kunne stole. Saaledes blev de anbefalet her i Kolding af den bekendte »Missionær« Sommer. Jeg har ved Mødet i Ajtrup bebrejdet Dem, at De ikke med Kraft og Alvor har afvist en saadan Anbefaling, idet jeg mente, at det i forstandige og besindige Vælgers Øjne vilde være

alt Andet end en Anbefaling at blive prist af Folk, der bekæmpe Religion, Ejendom og Familie, følgelig ville undergrave Samfundets Grundvold . . . Kan De alene være uvidende om, at Sommer har talt og skrevet imod Folkekirken, imod Kristendommen, ja, at han offentlig har erklæret den kristne Kirkes Grundpiller, Sakramenterne, for Præstepaafund? I ethvert Fald veed De dog godt, hvad »Internationale«, hvad Pio, Geleff, Brix og deres Tilhængere føre i Skjoldet« . . .

»Nu veed jeg meget vel, at De ingenlunde deler »Internationale«s Grund-sætninger om Religionen, Familien og Ejendommen, lige saa lidt som De deler Lars Bjørnbaks med Socialisternes nærbeslægtede Meninger, men havde De for Øje den Fare, som truer vort Samfund fra denne Kant, og var det Dem en Hovedsag og en Hjertesag at hæve, styrke og forædle Folket, da, synes det mig, maatte det være Dem af største Vigtighed at undgaa endog Mistanken om noget Maskepi med disse Folk og deres Sag. Jeg kan være enig med Dem i, at den socialistiske Bevægelse kunde benyttes og ledes saaledes, at den i visse Retninger kunde danne en Modvægt mod Fødsels- og Pengehovmod og deraf følgende Sneverhertethed og Haardhed imod fat-tige Medborgere, og jeg indrømmer, at der ogsaa hos os, om end mindre end i de fleste andre Lande, findes nok deraf, saa at det er paa høje Tid, at der gribes til kraftige Midler for at undersøge og forbedre Arbejdernes Kaar« . .

»Det er altsaa Deres Mening, at vi hos os skulle forebygge de socialistiske Omvæltninger ved at fyldestgjøre Arbejdernes berettigede Krav . . . Saaledes har De til Forsvar for, at De modarbejdede Forhøjelsen af Brændevinstol-den, mange Gange fremført Paastande, hvis Rigtighed maa være Dem mere end tvivlsom. De siger, at De vil »unde den fattige Mand en Snaps til hans Brød (hvem vil ikke det?), thi naar han kommer hjem fra sit haarde Ar-bejde, mødig og kold, da er det ikke sagt, at Mutter har noget Varmt til ham«, men saa vil De ikke paalægge ham »en Skat, som, naar han drikker en 5-6 Snapse om Dagen, dog kan løbe op til et Par Daler om Aaret«. Denne smukke Tale har De gjentaget ofte, rimeligvis ved alle Deres Møder. Men ser De da ikke, at De her taler Drukkenskabens Sag og bidrager til at sløve Sandsen for den Lasts Vederstyggelighed, som er en Forbandelse for mange fattige Familier? Erkjender De ikke, at den Mand, der har Raad til at drikke 6 Snapse daglig, ogsaa kunde have Raad til at faa sig »noget Varmt«, og at han i Virkeligheden, naar han tager de 6 Snapse, som De vil unde ham, er paa god Vej til at blive forfalden? For den, der har set, hvor-ledes Drukkenskab ødelægger Tusinder af vore Arbejdere paa Sjæl og Le-geme, ja hvorledes man neppe kan ønske saadanne Arbejdere højere Dagløn, fordi den kun vil gaa i Kromændenes og Værtshusholdernes Lommer, bliver en saadan Valgtale ligefrem modbydelig« . . .

»Jeg tænker, at nogle af Deres Beundrere ved at høre Deres kjække Paa-stande om mine Vildfarelser fik lige saa store Tanker om Dem, som Jesper Ridefoged om Per Degn: »Han maaler ham min Tro Skjæppen fuld! ret, Per! vi skal min Tro drikke en Pæl Brændevin sammen!« De har vist paa Deres store Rundrejse vundet mange lignende Sejre, men om disse ville hjælpe Dem og Deres Parti i Tidens Længde, er et andet Spørgsmaal. Jeg tror det ikke. Ej heller tror jeg, at vort fælles Fædreland, som vi begge

skylde Alt, hvad vi kunne udrette, og den sande Frihed, som vi begge elske, om end paa højst forskjellig Maade, vilde vinde ved, om De kommer til Magten, naar De vinder den ved andre Midler end fuld Sandhed i Stort og Smaat og fuld Retfærdighed imod Venner og Modstandere«.

I anledning af Christen Bergs død skriver Mørk Hansen til sin søn, arkitekten Johannes Mørk-Hansen, 1891 13/12: »Du har jo seet, at Berg døde 27. Novbr. Der blev gjort megen Stads af ham, langt mere, end han fortjener, da han jo har tilføjet sit Fædreland stor Skade og i Grunden ogsaa skadet sit Parti og Frihedens Sag. Men lad ham nu hvile i Fred«.

60:

Forholdet mellem kristendom og politik måtte ret naturligt blive et spørgsmål, som Mørk Hansen tidligt kom til at beskæftige sig med. Da der engang i 1873 fremkom et indlæg i »Fædrelandet«, hvori det ud fra bibelordet »Mit rige er ikke af denne verden« blev hævdet, at en kristen og da i hvert fald en præst ikke burde beskæftige sig med politik, svarede Mørk Hansen med en artikel, der strakte sig over hele tre numre af »Fædrelandet«. Det hedder heri: at den kristne ikke beskæftigede sig med politik, »vilde kun daarligt stemme med den sunde kristelige Opfattelse af Guds Rige som »en Surdej, der nedlagdes i tre Maader Mel, indtil det blev syret sammen (Luk. 13,21)«. Visselig skal Præsten som alle sande Kristne føre Aandens Strid imod Kjødets, dog ikke for at tilintetgjøre det Menneskelige, men for at hæve og hellige det« . . . Videre hedder det:

»Dengang Sønderjylland efter Oprørskrigen 1848–50 atter kom under Kongens Myndighed, blev der som bekendt ansat en Del danske Præster i de mensvorne Slesvigholstenenes Sted. De havde, især i de blandede Distrikter, en vanskelig Stilling, og de fleste mærkede snart, at de gjorde vel i ikke at bringe Noget, der stod i Forbindelse med Oprøret, paa Prædikestolen. Alligevel kunde det ikke altid undgaas, idet selve Evangeliet, der skulde udlægges (f. Ex. paa 23. S. efter Trefold, om at give Kejseren, hvad Kejserens er) eller Dagens Betydning (f. Ex. den befalede Edsprædiken med en af Biskoppen hvert Aar foreskreven Text) stundom kunde fremkalde Udtalelser om Troskab mod Kongen, Kjærlighed til Fædrelandet og Modersmaalet, Udtalelser, der altid fandt en god Jordbund hos de tro og danske Tilhørere. Men man kunde da ofte i tyske Blade og Flyveskrifter og i mundtlige Ytringer fra Oprørspartiet møde den Paastand, at disse slemme danske Præster »prædikede Politik i Stedet for Kristendom«, ja blot det at nævne Fædrelandet eller Modersmaalet, at formane til Sandhed og Troskab, blot det at bede hjerteligt for Kongen og hans Gjerning stempledes som en forargelig Misbrug af det Hellige«.

61:

I brev af 1875 6/2 fra H. R. Hiort-Lorenzen til Mørk Hansen findes efterstående version af det majestætsfornærmende indlæg:

»Kan nu en dansk Nordslesviger, som ved, hvad Kristendom er, have Tillid til en saadan Røst? (☹: en, der har brudt sin Ed og agiterer imod Art.

Vs Udførelse). Han kan jo hverken betragte ham som en kristelig eller som en ærlig Mand, ja ei en Gang som en tro og loyal Undersaat af sin nye Hersker, thi en loyal Preusser, som ærlig beder for sin Konge, kan intet bedre ønske ham, end at han maa holde sine hellige Løfter og Traktater og en Gang gaae som en ærlig Mand i sin Grav«.

I »Sønderjyske Årbøger« 1953, s. 159 f., findes et brev, dat. 1875 23/10, fra H. R. Hiort-Lorenzen til Mørk Hansen optrykt.

62:

At få arrangeret et bal i præstegården var vel ikke altid så helt ligetil, jvf. Elise Mørk Hansen (senere gift Vyff) til broderen Johannes 1880 12/11:

»Kommer Du hjem i Julen? Marie, Elisabeth og jeg gaar nemlig og lurer paa at faa et lille »ikke Bal«, men vi vil naturligvis ikke, uden Du kan være med. Vi tør ikke selv vove at bede Fader eller Moder derom, og det er derfor, vi vil have Dig indviet i Sagen. Det behøver jo ikke at være syndeligt flot, og her er heller ikke ret mange Unge, da Lærerinderne rejse bort. Dersom Du synes om det, kunde vi saa ikke faa Dig til i Dit næste Brev at omtale det til Moder eller Fader. Vi synes ikke, det kunde være saa farligt, og Moster [Anna] tror ogsaa nok, vi faar Lov.«

63:

N. C. Frederiksen har i »Tilskueren« 1892, s. 617–640, givet en omtale af sin rigsdagsvirksomhed. – I »Jyllands-Posten« 1950 21/2 findes artiklen »N. C. Frederiksen – Professor Micawber« af Aage Heinberg. Se i øvrigt: Dansk Biografisk Leksikon.

64:

Det omtalte afsnit om »Svimmelhed« findes i D. G. Monrads »Politiske Breve Nr. 9–13«, 1877, som indledning til brevene (velvillig meddelelse fra dr. theol. Asger Nyholm).

65:

Mørk Hansen var fra tid til anden i kontakt med Jules (Julius) Hansen eller »Spidsmusen«, som han almindeligvis blev kaldt. Denne mand var i 1864 blevet sendt til Paris for at virke for Danmarks sag, men hans stilling var blevet undergravet ved den såkaldte »Heltzen-Molzen-affære«. Med årene blev han diplomatisk agent i fransk tjeneste og blev især af Bismarck betragtet som en provokatør. Som det fremgår af det efterstående brev, havde han vanskeligt ved at vinde gehør for sine tanker i danske regeringskredse.

Jules Hansens brev var i øvrigt fremkaldt af ønsket om at få en omtale i fransk presse af Karl Hede (alias Niels Davidsen): Tyskernes Færd i Sønderjylland 1884.

Jules Hansen til M. Mørk Hansen 1885 31/1:

p. t. Cannes, 31. Januar 1885.

Høiærværdige Hr. Provst Mørk Hansen.

Ganske vist skal jeg gjerne gjøre mig Umage for at skaffe Hr. Karl Hedes lille Bog Indpas i det store Publikum. Jeg vil ikke blot offentliggjøre et Uddrag i mit Blad [La Gazette Diplomatique], der nyder nogen Anseelse i de diplomatiske Kredse og forøvrigt allerede ofte har henledet Opmærksomheden paa Preussens Færd i Slesvig, men jeg skal ogsaa see til at faae dette Uddrag gjengivet i nogle større udenlandske Blade. I sin Tid vil jeg sende Dem slige Blade.

Det er dog harmeligt at tænke sig, hvorledes Alt havde kunnet være anderledes, naar vore Bestræbelser var blevne bedre støttede i høie og formaaende Kredse i Kjøbenhavn. Istedetfor mødte jeg kun Lunkenhed og Jalousi. Navnlig i det afgjørende Tidspunkt – Foraaret 1866 – skulde der have været virket af alleryderste Kraft fra dansk Side, og vi vilde have haft en ordentlig, praktisk Traktat med fuld Bestemmelse om Grændseskjel efter Afstemning etc. Thi i det Øjeblik trængte Bismarck til Napoleon, og denne havde med Lethed kunnet opnaae det omtalte. Men han vilde gjøres Kuur til fra høitstaaende Danske, og det vilde *man* ikke i Kjøbenhavn, og derfor sidde vi nu usselt i det, i alle Retninger.

Det er en lang, sørgelig Historie, som jeg for Tiden ikke nøiere vil opklare, fordi det ingen Nytte er til. Jeg beder Dem derfor heller ikke at omtale, hvad jeg siger Dem, til Andre. Men vi Danske have stor Skyld selv. Vi ere et egensindigt og selvklogt Folk, der gaaer op i intetsigende Smaating og Avind. Den store Politik forstaaer Ingen sig paa hjemme, og vore Diplomater kjender De. Hvorledes kan da den nuværende Generation haabe at føre noget Alvorligt igjennem?

At tænke paa Revue des Deux Mondes er aldeles upraktisk. Den vilde ikke optage en slig Artikel. Bogens Omtale vil kun være mulig ved Hjælp af mine Relationer og Venner i Pressen.

Jeg troer i Grunden ikke paa Hjælp og Forløsning før efter Bismarcks Død, med mindre hans Tyranni i Europa skulde fremkalde en almindelig Misfornøielse med ham hos Nabofolkene og skabe en Coalition. Men det er ikke meget rimeligt. Efter hans Død vil det komme an paa, om hans Efterfølger forefinder *dygtige* Statsmænd i Rusland, Frankrig, Østerrig o.s.v., der kunne hamle op med de tyske Politikere. Da kan der komme en gunstig Situation. Ellers vil injuria temporum vare ved.

Maa jeg foreløbig bede Dem udtrykke for den unge patriotiske Forfatter min Tak for hans varme og klart affattede Skrift.

Med særdeles Agtelse ærbødigst
J. Hansen

Hotel du Paradis i Cannes (Alpes maritimes). Jeg er her efter Lægens Raad indtil Slutningen af Februar.

(M. Mørk Hansens arkiv i Landsarkivet i Åbenrå).

Forholdet mellem Mørk Hansen og Indre Mission belyses af følgende brevveksling:

M. Mørk Hansen til Bestyrelsen for Indre Mission 1881 16/3 [koncept]:

Til Bestyrelsen for den indre Mission i Danmark.

Den Prædiken af Herr Pastor Vilhelm Beck, som blev holdt i Jægersborg Dyrehave den 31. Aug. 1880 og som under Titlen »Det, der bliver« er udkommet paa Foreningens Forlag til Fordel for Missionshuset i Kbhvn, indeholder bl. a. S. 27 følgende Udtalelse: »Se dog en Gang, hvad Nadveren er til. Den er sandelig ikke til der at faa Syndsforladelse, hvad saa mange Tossehoveder, ogsaa blandt Præster, fortælle om i vore Dage. Aldrig har noget Menneske faaet Syndernes Forladelse ved at gaa til Alters«.

Da jeg nu maa antage, at den højtærede Bestyrelse, der igjennem sin Boghandel og sine Kolportører udbreder denne Prædiken i Tusindvis hele Landet over, saare godt véd, at mangfoldige Troende blandt Almuen i Danmark betragte alt, hvad en saa begavet og anset Prædikant som Vilh. Beck paa Foreningens Forlag lader trykke, som den rette kristne Lære, saa nødes jeg til, hvad jeg ellers vilde betragte som ganske overflødigt, at minde Bestyrelsen om, at det i Overensstemmelse med den evangeliske Kirkes enstemmige Vidnesbyrd hedder i Luthers lille Katechismus om Alterens Sakrament: »I dette Sakrament gives os ved dette Ord Syndernes Forladelse, Liv og Salighed« osv. Jeg behøver ikke at minde om, at Luthers lille Katechismus er et af den danske Kirkes Bekjendelsesskrifter, saa at altsaa Herr V. Beck saa vel som alle andre Præster i Folkekirken har gjort Ed paa, at han vil prædike og lære i Overensstemmelse med denne Bekjendelse, ja, at han hellere vil udgyde sit Blod end befordre falske og fanatiske Lærdomme. Herr Beck maa jo dog ogsaa som alle Præster i Folkekirken, hver Gang han uddeler den hellige Nadvere udtale de Ord om Herren: Han haver givet os sit Legeme og Blod at æde og drikke til Syndernes Forladelse.

Da jeg nu vel tør gaa ud fra, at den højtærede Bestyrelse er enig med mig i, at vi Præster ved den Ed, vi have aflagt, saalænge vi forblive i Folkekirken, ere bundne til at forkynde Ordet og uddele Sakramenterne i nøje Overensstemmelse med Kirkens Bekjendelsesskrifter, er det aldeles ikke min Hensigt at inlade mig paa nogen Ordvexel med Bestyrelsen eller Herr V. Beck angaaende den rette Opfattelse af den hellige Nadvere, idet jeg meget gerne indrømmer, at der kan siges mange sande og skjønne Ting om Nadverens Hensigt og Velsignelse foruden det Anførte [...], at Vorherre Jesus ved Nadveren vil nære Livet, styrke Troen og Haabet [... ulæseligt i koncepten].

Jeg agter ikke at disputere med nogen om, hvorvidt vi hellere blot skulde sige: »Stadfæstelse paa Syndernes Forladelse« end som Luthers »Syndernes Forladelse«, uagtet jeg vel mener, at dette er en Strid om Ord, da et Menneske dog ved Vantro og Synd og Trods kan miste den Syndsforladelse, der er ham givet i Daaben (jvf. den gjældbundne Tjener) og altsaa behøver et nyt og sikkert Ord af Herrens Mund, som atter giver ham Del i alt, hvad Herren har gjort for ham.

Kun det vil jeg slaa fast, at Herr Beck ej blot tillader sig offentlig at modsige den her i Kirken antagne og [...] Opfattelse af Nadverens Hensigt, men endog ved den ham egne friskfyragtige Flothed stempler alle os Præster, der ville holde vor Præsteed, som Tossehoveder.

Jeg har været i megen Tvivlraadighed m. H. t., hvad der maatte være min Pligt ved denne Lejlighed. Ifølge de anførte Ord om Præsteeden kunde det vel kaldes Pligt for enhver Præst i Folkekirken, der blev opmærksom paa en saa afgjørende offentlig Udtalelse, enten at indgive en Klage til Kirkeministeren, event. Sjællands Biskop eller at udstede en offentlig Indsigelse. Begge Dele har jeg foreløbigt besluttet at undlade, og jeg behøver vel ikke at udvikle Grundene. Alle Kjætterskrig have for mig noget modbydeligt ved sig, og Kirkens Historie har tilstrækkeligt lært mig, at vor Tid ikke fordrer større Tvang, men snarere større Frihed paa det kirkelige Omraade. Ogsaa det kedelige Parti her i Landet, som staaer lige overfor den indre Mission, gjør sig jo skyldig i uluthersk Opfattelse, og navnlig vil der kunne paavises mange og højt betænkelige i Grundtvigs Kirkespejl, hvor denne Frihedens højtprieste Talsmand uden videre udelukker baade Calvinister og Herrnhutere af Kirkens Samfund.

Just fordi slige skjæve og ensidige Domme, der vidne om aandeligt Hovmod, ere saa afskrækkende og saa lidet tidssvarende, har jeg hidtil glædet mig ved at kunne samarbejde med den indre Mission, hvilken jeg betragter som [...] lige over for Grundtvigianernes Ensidigheder, medens jeg ingenlunde er blind for Grundtvigs udødelige Fortjenester af Menighedslivet i Danmark. Desto mere anstødeligt og forargeligt forekommer det mig derfor, naar Herr V. Beck misbruger sine store Gaver og sin store Anseelse til at udbrede sine Kjætterskrig og sine Forhaanelser imod sine Embedsbrødre, og da han i dette Tilfælde er kommen i Kamp imod alle dem iblandt os, som lære og handle efter vor Ed, nødes jeg til at henvende det Spørgsmaal til Bestyrelsen:

1. Bifalder Bestyrelsen Herr Becks ovenanførte Udtalelse, som nu udbredes over hele Landet i Foreningens Navn?

2. Saafremt Bestyrelsen, som jeg antager, fuldt misbilliger Herr Becks Udtalelse, hvad agter da Bestyrelsen at gjøre for at modarbejde den Forargelse og de skadelige Følger, som denne Udtalelse ellers maa afstedkomme?

Med Højagtelse og broderlig Kjærlighed.
Vonsild, den 16. Marts 1881.

M. Mørk Hansen.

Vilh. Beck til M. Mørk Hansen 1881 28/3:

Ørslev Præstegaard, 28. Marts 1881.

Velærværdige Hr. Pastor Mørk Hansen!

Som Formand i Bestyrelsen har jeg modtaget Deres Klage til Bestyrelsen over mig – en ganske morsom Kombination.

Jeg skal gjerne forelægge Bestyrelsen, naar den samles, denne ejendommelige Klage. Om den vil afskedige sin Formand som Meneder, tvivler jeg imidlertid meget stærkt paa, thi jeg veed, at alle Bestyrelsens Medlemmer have den samme Opfattelse af Nadveren som jeg, og vi mene os endda at

være i god Overensstemmelse med Fader Luther (som jeg ved Lejlighed skal gjøre rede for offentlig). Jeg kan dernæst oplyse Dem om, at de allerfleste af de Præster, som ere den indre Missions Venner, foruden hele den grundtvigske Lejr, have den samme Opfattelse.

Kjøbenhavns Præstekonvent indbød mig i Vinter i Anledning af nævnte Prædiken til en Forhandling om den Sag, og imedens flere Præster med gode Navne udtalte deres Samstemning med mig, udtalte kun 2 Præster (Rothe og Schepelern) sig derimod. Jeg skal kun tilføje, at denne Forhandling knyttede et Baand mellem Kjøbenhavns Præster og mig, som har havt til Følge, at det atter have indbudt mig til et senere Konvent til en ny Forhandling om andre Spørgsmaal. Dette vilde de næppe have gjort ved en Meneder.

Dersom »Becks friskfyragtige Flothed« skal være Betaling for »Tossehovederne«, saa modtag hermed min Kvittering.

Deres Medtjener Vilh. Beck.

Vilh. Beck til M. Mørk Hansen 1881 18/6:

Ørslev Præstegaard, 18. Juni 1881.

Hr. Pastor Mørk Hansen!

Den Herre, i hvis Tjeneste vi begge staa, siger: »Naar Du vil offre og husker paa, at Din Broder har noget imod Dig, saa forlig Dig først med ham«. Mine Missionsmøder ere det Offer, som jeg vil bringe Herren, og paa Tirsdag er jo det sædvanlige Møde bestemt i Dalby Mølleskov. Derved er jeg blevet mindet om, at De har noget imod mig, og derfor kommer jeg først for at forliges med Dem. Jeg kan nu ganske vist ikke forliges med Dem paa det Vilkaar, at jeg skulde forandre min Overbevisning og Opfattelse af Sandheden, navnlig af Nadverens Betydning. En skriftlig Forhandling derom vilde vist være unyttig. Men har jeg saaret eller fornærmet Dem i nogen Maade, saa kan jeg først sige: Jeg har aldrig havt til Hensigt at gjøre dette, – og har jeg alligevel gjort det imod min Villie, saa beder jeg Dem om at glemme det. Vil De saaledes forliges med mig, vil jeg sige Dem Tak, og det vil være mig hyggeligere at vidne ved Mødet paa Tirsdag i Deres Sogn.

Kun endnu dette: mit Referat om, hvad der skete paa Konventet i Kjøbenhavn, var ikke upaalideligt. Faktum er, at af Præsterne Rothe og Schepelern udtalte sig imod min Opfattelse, medens Sørensen, Krag, [Skat] Rørdam og Brandt udtalte sig for den. Jeg skal kun tilføje, at Professor Madsen var imod mig, men ingen af dem strejfede ind paa den af os Præster aflagte Ed.

Deres Klage til Bestyrelsen er nu paa Mødet igaar overleveret til den efter mit Løfte til Dem, og jeg har ladet den om at give Dem et Svar.

Deres Medtjener Vilh. Beck.

Indre Missions Bestyrelse til M. Mørk Hansen 1881 25/6:

Under 16. Marts har De rettet følgende to Spørgsmål til Bestyrelsen for indre Mission:

[Her citeres ovenanførte brev].

I den Anledning skal Bestyrelsen tillade sig at bemærke, at det ikke kan

forudsættes, at den aldeles kan gjøre enhver eneste Yttring eller enhver Maade, hvorpaa en Tanke udvikles i hver af de Bøger, den udbreder, til sin, men naar den i sin Helhed billiger et Skrift og ikke finder nogen deri fremsat Lærdom falsk, saa tager den ikke i Betænkning at udbrede Bogen, omend et eller andet i den kunde være bedre udtrykt.

Hvad det foreliggende Spørgsmaal angaaer, da har Bestyrelsen intet Kald til at fremsætte nogen Lære angaaende Nadveren som sin, men naar der i Martensens Dogmatik § 261 i Udviklingen af, hvad der gives i Nadveren, ikke nævnes Syndernes Forladelse, men a) et Pant paa Pagtens Fornylse, et Tilsagn om Syndernes Forladelse, en Erklæring om Naaden, b) (og det synes, som om Forf. navnlig vil fremhæve dette) en ny Livets Næring, saa kunne vi ikke finde noget urigtigt i at hævde dette sidste som det væsentlige og hovedsagelige, der gives i Nadveren, og vi ere deri for vor Part enige med Beck.

Som Følge deraf agte vi ikke at lade omhandlede Prædikenen udgaa af Foreningens Liste, saameget mindre, som Forf. af eventuelle nye Udgaver vil lade det bidende Udtryk »Tosseheder« udgaa, som han selv fandt mindre rigtigt, men havde dog ladet blive staaende i den stenografisk nedskrevne Prædikenen, fordi det var undsluppet ham i den mundtlige Prædikenen og derfor ikke vilde lade det udgaa af den trykte.

At Deres ærede Skrivelse først nu besvares, hidrører derfra, at alle Sager, der ikke kræve øieblikkelig Afgjørelse, henligge til næste Bestyrelsesmøde, og dette afholdtes først forrige Uge.

Til Slutning takke vi Dem hjertelig for den Bistand, De i flere Aar har ydet os som Mellemand med Lars Birk.

Bestyrelsen for Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark,
25. Juni 1881.

P. Chr. Larsen. N. M. Lind. Anders Stubkjær.

Eduard Nyeberg, Præst i Vildbjerg. O. F. Moe. J. Møller. P. E. Blume.
Frederik Zeuthen.

67:

Blandt de mange hilsener, Mørk Hansen modtog i anledning af sin hustrus død, var der også en fra Felsteds tyske statskirkepræst pastor E. Johannsen; dat. 1882 18/3: »Velærværdige Herr Pastor! Omendskjøndt jeg ikke har den Ære at kunne regne mig til den Kreds, af hvilken De i Deres dybe Sorg tør vente et Deeltagelsens Ord, saa er jeg dog overbeviist om, at en Hilsen fra Deres gamle Hjem, Præstegaarden i Felsted, ikke vil være Dem ganske ukjærkommen. Tilvisse har De og Deres salige Frue tilbragt smukke, venlige Dage her i Præstegaarden og kan det end ikke være anderledes, end at bittere Følelser blande sig med blide og lyse, naar De ved Deres Tanke dvæler i Felsted, saa veed jeg dog, at de sidstnævnte ville være overveiende, eftersom De jo veed, at baade De og Deres salige Frue her have reist Dem et Minde »ære perennius« [d. e. »varigere end malm«]. Derom vidner den store Deeltagelse, med hvilken Deres gamle Sogn har modtaget Sørgebudskabet om Deres Frues tidlige Hjemgang. De tillader mig vel at tilføie, at jeg og min Kone, skjøndt næsten ubekjendte, føle ganske det Samme som

Deres mange Venner i Sognet. Med megen Høiagtelse, ærbødigst E. Johannsen«.

Dette brev gav anledning til en vis kontakt mellem de to præster. Således sendte Mørk Hansen i 1890 sit skrift mod pastor Priess i Uge til sin eftermand i Felsted. Herom modtog han følgende fra Jørgen Iversen i Svejrup 1890 27/7: »Pastor Johannsen var herovre i Forgaars og fortalte mig, at han havde modtaget Skriftet (De har vel altsaa sendt det til alle Præsterne?), og [han] var overordentlig glad ikke blot ved at have læst det, men især, fordi det overhovedet var kommen frem. Han vilde have, at Skriftet skulde oversættes paa det bedste Tydsk, som var til at opdrive og saa sendes til den præisiske Kultusminister, en Idé, som jeg er enig med ham i . . . Pastor Johannsen var bekymret over, at De er saa gammel, som De er . . . Den Tid maa dog komme, da Naturens ubønhørlige Lov vil tvinge Dem til at nedlægge Pennen, og saa mener han – og jeg for den Sags Skyld ogsaa –, at Deres Tab er uerstatteligt . . . Aldeles vist er det, at en bedre Ven end Dem har Sønderjyllands danske Befolkning aldrig havt og vil heller aldrig faa«.

Oversigt over M. Mørk Hansens forfatterskab

Selvstændige publikationer (bøger, småskrifter, særtryk)

- 1842 Lærebog i christelig Tro og Levnet for tænkende Christne. Af Philipp Marheineke. Oversat efter andet forbedret Oplag.
- 1842 Julirevolutionen [anonymt].
- 1845 Prædiken paa Nytaarsdag, holden i Nykjøbing og Systofte Kirker.
- 1847 Korsets Evangelium. I syv Prædikener.
- 1848 Populær Fremstilling af Kirkens Historie.
- 1848 Til Danmarks Vælgere! Et Alvorsord af en Demokrat [anonymt].
- 1848 Populair Fremstilling af Kirkens Historie for tænkende Christne.
- 1848 Hvor Herrens Aand er, der er Frihed. Prædiken holden i Maribo Domkirke.
- 1851 Kortfattet Lærebog i Verdenshistorien for Børn af alle Stænder (2. oplag, 1852: ... for Ungdommen af alle Stænder).
- 1851 Kortfattet Lærebog i Kirkehistorien for Ungdommen af alle Stænder.
- 1854 Oplysninger og Bemærkninger om det danske Folkesprog i Sønderjylland (især i Mellem-Slesvig).
- 1857 Bidrag til Bedømmelsen af Sønderjyllands Sprogforhold (en anmeldelse af Friedrich Petersen: Erlebnis eines Schleswig'schen Predigers 1838 bis 1850; også udsendt på tysk).
- 1858 Kortfattet Lærebog i Verdenshistorien for Ungdommen.
- 1863-64 Kirkelig Statistik over Slesvig Stift (udarb. sammen med C. L. Nielsen).
- 1864 Ligprædiken over Kong Frederik den Syvende.
- 1864 Afskedsord til Felsted Menighed.
- 1865 Den danske Bonde Laurids Skau. Et Foredrag.
- 1865 Slesvigske Tilstande og Stemninger under den tyske Besættelse 1864.
- 1867 En gammel Spaadom om Danmarks Fornedrelse og Oprejsning. Et Foredrag (genoptrykt under titlen: Stenen i den grønne Dal).
- 1867 Huuspostil. Prædikener paa alle Kirkeaarets Helligdage.
- 1868 Sønderjydernes Kamp for Modersmaalet.
- 1875 Den hellige Elisabeth. Livsbillede fra Korstogenes Tid.
- 1878 Et besøg i Wittenberg (2. oplag 1892).
- 1885 Den danske Sag i Sønderjylland, forhandlet i Berlin 1885.
- 1886 De grundtvigianske Præster og den politiske Konflikt.
- 1890 Om det tyske Skolesprog i det dansktales Sønderjylland. Et dansk Gjensvar til Hr. Pastor Priesz i Uge.
- 1894 Til Minde om E. F. Nobel.

Afhandlinger i tidsskrifter, bidrag til større værker og lign.

- 1846 Prædiken holden ved en Missionsfest i Nykjøbing (Dansk Missions-Blad 1846, nr. 5).
- 1847 Prædiken paa første Søndag efter Paaske [Confirmationssøndag] (J. R. Damkier: Prædikener over Evangelierne I, s. 348–57); Prædiken paa sex og syvende Søndag efter Trinitatis (smstds. II, s. 266–75).
- 1858 Et Indlæg i den sønderjydske Sprogsag. Anmeldelse af Ernst Friedlieb (Dansk Maanedsskrift VII, s. 439–88).
- 1859 Et Par Aktstykker i Sprogsagen (Slesvigske Provindsialefterretninger I, s. 259–67).
- 1860 Et sønderjydsk Degnevalg [i Felsted 1798] (Ny Kirkehistoriske Samlinger II, s. 352–66).
- 1861 Henrik Nicolai Clausen (Illustreret Tidende 1861 21/4 og 28/4).
- 1864 Tre kirkelige Lejlighedstaler (Kirkelige Lejlighedstaler af Danske Prædikanter, udg. G. P. Brammer, 1864, s. 92–105; 190–97).
- 1867 Om Forstaaelsen af Grundlovens Ord om Folkekirkens Forfatning (Dansk Kirketidende 1867, s. 584–85).
- 1868 Tale i Kirken i Veile ved U. S. Boesens Jordefærd [18.2.1867] (E. Boesen: Den slesvigske Biskop Ulrik Sechmann Boesens Liv og Virke).
- 1868 Om Præstevalg og Valgprædikener (Kirkeligt Maanedblad 1868, s. 129–39).
- 1869 Tale (C. H. Kalkar: Beretning om det almindelige Missionsmøde i Horsens, s. 44–45).
- 1872 Ved min Broder Niels Hansens Kiste i Egeslevmagle Kirke den 12. Jan. 1872 (Den indre Missions Tidende 1872, s. 122–26).
- 1872 Arbejderspørgsmaalet. Prædiken paa Søndag Septuagesima. Matth. Evang. 20,1–16 (Elias, et christeligt Tidsskrift 1872, s. 97–104).
- 1873 Ved et Diamantbryllup. Tale i Sønder Bjært Kirke den 11. Oktober 1872 (Elias, et christeligt Tidsskrift 1873, s. 24–27).
- 1874 Fra en Sommer-Udflugt til Fulda, Lahn, Neckar og Rhinen i 1873 (Fra alle Lande 1874, I, s. 431–54; II, s. 1–21, 177–99).
- 1874 Prædiken paa 15. Søndag efter Trinitatis (Høstprædiken) (Joh. Kok: Evangelisk Huspostil, s. 471–77).
- 1876 Flensborgeren Christian Paulsen (Ny Folkekalender for Nordslesvig for 1876).
- 1876 Fra et Besøg i Gruberne ved Stassfurt (Fra alle Lande 1876, II, s. 331–40).
- 1878 Paa Bloksbjerg og paa Wartburg. En lille Rejseskitse (Nordslesvigsk Søndagsblad 1878, 2. R. I, nr. 6 og 8 [mrk. M. H.]).
- 1878 Hvad siger Historien? Bidrag til Forsvar imod tyske Forvanskninger (Nordslesvigsk Søndagsblad, 1878, 1. R., nr. 33; 2. R. I, nr. 11, 14, 38; 2. R. II, nr. 1 og 2).
- 1879 Om den historiske Undervisning i de slesvigske Skoler. Et Gjensvar [til artikel i »Der Grenzboten«: Pastor Mörk Hansen und die deutsche Geschichtsschreibung] (Nordslesvigsk Søndagsblad, 1879, 2. R. I, nr. 58 og 59).

- 1880 Fristelsen. En Erindring fra en sønderjydske Præstegaard i Krigstiden 1864 [af: »En gammel sønderjydske Præst«] (Nutiden 1880, nr. 175–178).
- 1882 Tale over Kr. Karstensen (Sønderjyske Årbøger 1924, s. 82–87).
- 1884 For to hundrede Aar siden [uddrag af pastor Rüdes optegnelser] (Wisbechs Almanak 1884 og 1886).
- 1885 Om Sprogforholdene i de blandede Egne af Sønderjylland (Tilskueren 1885, s. 226–245).
- 1886 Ved Sognepræst, Ridder af Dannebrog, Henrik Roths Jordefærd i Vigerslev Kirke den 1. Sept. 1886 (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, 1886, 2. R. II, nr. 45).
- 1886 Om Aarsagerne til, at Bordel-Systemet finder saa mange Forsvarere (Maanedstidning, udg. af Forening imod Lovbeskyttelse for Usædelighed. Det britiske og almindelige Selskabs danske Afdeling, nr. 92 (8. årg., nr. 10)).
- 1887 Troens Skjold. Prædiken (Johs. Ev. 4,46–53) (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, nr. 44).
- 1888 Prædiken (Johs. Ev. 21,15–19) (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, nr. 15).
- 1888 Prædiken (Matth. Ev. 24,15–28) (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, nr. 47).
- 1889 Prædiken (Lukas 11,14–29) (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, nr. 12).
- 1890 Med Rundrejsebillet [i Tyskland] (Nordslesvigsk Søndagsblad, Folkelig Del, nr. 1 ff.).
- 1890 Ved Anna Utke's Kiste i Vonsild Kirke den 10. Febr. 1890 (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, nr. 13).
- 1892 Prædiken (Matth. Ev. 22,15–23) (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, nr. 47).
- 1893 Prædiken (Johs. Ev. 15,26–16,4) (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, nr. 22).
- 1893 Prædiken (Luk. Ev. 1,67–80) (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, nr. 51).
- 1893 Nogle Minder fra Studenterlivet for 50 Aar siden (Museum 1893, I, s. 344–80).
- 1894 Underlige Spørgsmaal [i anl. af »en yngre Lærers« forståelse af de ti bud] (Folkeskolen 1894 16/3).
- 1894 Ved Jubilæet i Vonsild Kirke den 18. Januar 1894 (2. Korinth., 4) (Nordslesvigsk Søndagsblad, Kirkelig Del, nr. 14).

Avisartikler og referater af taler

- »Fædrelandet« 1841, nr. 582: Anmeldelse af Oehlenschläger: »Ørvarodds Saga« [mrk.: 39].
- »Fædrelandet« 1841, nr. 680: Anmeldelse af S. Kattrups Oversættelse af Chalybæus' »Historisk Udvikling af den speculative Philosophie [mrk.: 39].

- »Fædrelandet« 1842, nr. 777: Anmeldelse af Kalkar: »Udsigt over den christne Kirkes Historie« [mrk.: 39].
- »Fædrelandet« 1842, nr. 851: Anmeldelse af G. Strøm: »Lærebog i Danmarks Historie« [mrk.: 39].
- »Fædrelandet« 1842, nr. 1010, 1017: Anmeldelse af Chr. Molbech: »Om Corfitz Ulfeldt som Landsforræder og om hans politiske Charakter og Handlinger«.
- »Fædrelandet« 1843, nr. 1293, 1294, 1296, 1298: Tre Breve fra det indre Sverig.
- »Fædrelandet« 1848, nr. 100: Opfordring til de Slesvigere, som ere blevne Danmark og den danske Konge troe.
- »Fædrelandet« 1856, nr. 40: Anmeldelse af G. Mørch: »Fortællinger af Fædrelandets Historie«.
- »Fædrelandet« 1858, nr. 282–283: Schleswigholsteinsk Statistik.
- »Fædrelandet« 1858, nr. 302: Endnu et Par Ord om Præstevalg i Sønderjylland.
- »Fædrelandet« 1859, nr. 204: Bidrag til en Forklaring [af tyskernes uvidenhed om danske, særlig slesvigske forhold].
- »Berlingske Tidende« 1860, nr. 241: Om Confirmationssproget i de blandede Distrikter i Slesvig, jvf. »Dannevirke« 1860, nr. 244, »Fædrelandet« 1860, nr. 247.
- »Lolland-Falster Stifts-Tidende« 1860, nr. 110: Skrivelse til en Komité i Nykjøbing F. i Anledning af Tilsendelsen af Adressen til Mindretallet i den slesvigske Stænderforsamling.
- »Randers Amtsavis« 1860, nr. 89: Takkeskrivelse til Kommunalbestyrelsen i Randers for en Skrivelse til »den danske Minoritet i den nu opløste slesvigske Stænderforsamling«.
- »Freja« 1860, nr. 24: Adresse til Mørk Hansen fra Bønder i Felsted.
- »Fædrelandet« 1861, nr. 19: Et aftvunget Gjenmæle [i anledning af Grundtvigs artikel i »Dansk Kirketidende« 1860, s. 825–28: »Endnu et Ord om Confirmations-Tvangen i Mellemslesvig«]; se i øvrigt »Fædrelandet« 1861, nr. 26.
- »Fædrelandet« 1861, nr. 110–111: Aabent Sendebrev til Høivelbaarne Hr. Etatsraad Tesdorpf, Godseier o.s.v. [i anledning af Tesdorpf's artikel i »Berlingske Tidende« 1861, nr. 93, om stemningen i Holsten og om ordningen af sprogforholdene i Slesvig].
- »Fædrelandet« 1861, nr. 98: Indsigelse mod de fortysskede Stednavne i Sønderjylland paa et i 1861 udgivet Danmarks-kort (se i øvrigt nr. 102 og 105).
- »Fædrelandet« 1862, nr. 243 og 244: Anmeldelse af »Kirke-Kalender« for Slesvig Stift« (se i øvrigt indsigelse af C. Appel i nr. 256 og af O. W. Tidemand i nr. 269).
- »Dannevirke« 1862, nr. 179–184: Det officielle preussiske »Denkschrift« om de slesvigske Forhold og den slesvigske Belysning deraf.
- »Fædrelandet« 1864, nr. 286: Nekrolog over Landfoged H. P. N. Tvede [mrk.: M].

- »Dagbladet« 1865, nr. 253: Indsigelse mod Bladenes Referater af hans Udtalelser i Rigsraadet om Albertis Forslag om Erstatning for Justitsraad Blauenfeldt.
- »Lolland-Falster Stifts-Tidende« 1865, nr. 287: Indsigelse mod en Udtalelse om hans politiske Holdning i Rigsraadet.
- »Fædrelandet« 1865, nr. 255: Om Prisedsættelsen paa Bøger [mrk.: M-H].
- »Kolding Avis« 1865, nr. 110: Tale ved Valget til Rigsraadets Folkething i Vejle Amts 6. Kreds (Vonsild) den 30. Maj.
- »Fædrelandet« 1866, nr. 17: Anmeldelse af P. L. Skau: »Hans Tjellesen Schmidt« [mrk.: M. H.].
- »Berlingske Tidende« 1867, nr. 92: Opfordring til danske Embedsmænd om at komme de afskedigede slesvigske Embedsmænd til Hjælp [skrevet sammen med J. Nansen]; jvf. »Fædrelandet« 1867, nr. 99.
- »Dagbladet« 1867, nr. 21: Protest imod en Meddelelse om, at han skulde have optaget 30 af de udvandrede slesvigske Værnepligtige i sin Præstegaard i Vonsild.
- »Kolding Avis« 1867, nr. 190: Udtalelser fra et Møde om kirkelig Frihed i Kolding den 9. August.
- »Kolding Avis« 1867, nr. 272: Foredrag i »Den danske Folkeforenings« Filial i Kolding den 15. November.
- »Kolding Avis« 1867, nr. 295, 296: Udtalelser paa det kirkelige Møde i Kolding den 6. December.
- »Fædrelandet« 1869, nr. 21–23, 53, 54, 56, 79, 80, 122, 123, 124, 273, 285–86, 287: »Fra Sønderjylland«.
- »Kolding Avis« 1869, nr. 231, 232: Udtalelser ved Folketingsvalget i Vejle Amts 6. Kreds (Vonsild) den 22. September; jvf. »Koldingposten« 1869, nr. 242.
- »Fædrelandet« 1870, nr. 59: Om de nordslesvigske Værnepligtiges Stilling. Med en underdanig Henstilling til det kongelig danske Udenrigsministerium.
- »Fædrelandet« 1870, nr. 73. Brev til Redakteuren [i anl. af art. i nr. 59].
- »Fædrelandet« 1870, nr. 166, 167, 169, 175, 179, 187, 189, 194, 203, 230, 241, 265, 283, 291: »Fra Sønderjylland«.
- »Kolding Avis« 1870, nr. 226: Udtalelser paa et af C. Berg indkaldt Møde i Kolding den 18. September.
- »Fædrelandet« 1871, nr. 1, 34–35, 63, 75, 114, 132, 140, 155, 177, 196, 210, 241, 272: »Fra Sønderjylland«.
- »Fædrelandet« 1871, nr. 5: Nogle Bemærkninger om Menighedernes Delta-gelse i Præsternes Kaldelse.
- »Fædrelandet« 187, nr. 41: Endnu Lidt om Præstevalg.
- »Kolding Avis« 1871, nr. 189, 190: Udtalelser paa et Møde i Kolding den 8. August.
- »Dagbladet« 1871, nr. 226: Det Bergske Valgmøde [i Kolding den 8. August].
- »Fædrelandet« 1871, nr. 242: Om Hjemstedsbeviserne for de danske Slesvigere.

- »Fædrelandet« 1872, nr. 66, 122, 156: »Fra Sønderjylland«.
- »Fædrelandet« 1872, nr. 174: Udtalelser paa S. P. Rabens Vælgermøde i Vonsild Kro den 22. Juli 1872.
- »Fædrelandet« 1872, nr. 207, 208: Aabent Sendebrev til Hr. Kirkesanger og Skolelærer, samt Folkethingsmand og Navigationsskole-Forstander C. Berg paa Bogø. (Optrykt »Kolding Avis« 1872, nr. 211, 212, 229, 230, 238; desuden udsendt som særtryk).
- »Kolding Avis« 1872, nr. 86: Tale paa Kongens Fødselsdag den 8. April 1872 ved en Fest i Frederikshøj Kro, Taps Sogn.
- »Kolding Avis« 1872, nr. 133: Tale paa Grundlovsfesten i Kolding den 5. Juni 1872.
- »Kolding Avis« 1872, nr. 144: Udtalelser paa et politisk Møde i Ødis den 19. Juni 1872.
- »Kolding Avis« 1872, nr. 154: Tale paa et politisk Møde i Agtrup den 21. Juni 1872.
- »Kolding Avis« 1872, nr. 224: Udtalelser ved Folkethingsvalget i Vonsild Kro den 20. Sept. 1872.
- »Kolding Avis« 1872, nr. 271: Udtalelser paa et Møde i Kolding den 15. Nov. 1872 til Dannelse af en Forening til Modarbejdelse af det forenede Venstre.
- »Fædrelandet« 1873, nr. 91: Anmeldelse af Joh. Clausens Lov og Evangelium i Forhold til Kristendomsforkyndelsen.
- »Fædrelandet« 1873, nr. 189: Nekrolog over Pastor Carsten Levinsen.
- »Fædrelandet« 1873, nr. 226, 228: Kristendom og Politik.
- »Fædrelandet« 1873, nr. 262: Udtalelser paa et Valgmøde i Ødis Kro den 6. Nov. 1873.
- »Fædrelandet« 1873, nr. 264: Udtalelser paa et Valgmøde i Kolding den 10. Nov. 1873.
- »Kolding Avis« 1873, nr. 9: Svar paa en Artikel i »Kolding Folkeblad« 1872, Nr. 290 af C. Berg.
- »Kolding Avis« 1873, nr. 39–40: Foredrag om Skolesagen paa et Møde i »Folkeforeningen for Kolding og Omegn« den 14. Febr. 1873.
- »Kolding Avis« 1873, nr. 130: Tale for Grundloven ved Fællesspisningen i Kolding paa Grundlovsdagen 1873.
- »Kolding Avis« 1873, nr. 262: Til Forklaring.
- »Kolding Avis« 1873, nr. 263: Udtalelse paa et Vælgermøde i Ødis Kro den 6. Nov. 1873.
- »Kolding Avis« 1873, nr. 266: Udtalelse paa en Vælgermøde i Kolding den 10. Nov. 1873.
- »Fædrelandet« 1874, nr. 141: Udtalelse paa Hr. Buchs Vælgermøde i Hjarup Kro den 21. Juni 1874.
- »Fædrelandet« 1874, nr. 213–214: Om Artikel V og nogle nytydske Overgreb.
- »Fædrelandet« 1874, nr. 267: Tydske Overgreb.
- »Kolding Avis« 1874, nr. 113–114: Udtalelse paa Bergs Vælgermøde i Kolding den 17. Maj 1874.

- »Kolding Avis« 1874, nr. 117: Om et dadlende Udtryk om C. Berg.
- »Kolding Avis« 1874, nr. 128: Tale for Grundloven ved Grundlovsfesten ved Bellevue (ved Kolding).
- »Dannevirke« 1874, nr. 202: Om Forbudet imod de danske Præsters Virksomhed i Nordslesvig [»En gammel sønderjydsk Præst«].
- »Fædrelandet« 1875, nr. 7–8: Udtalelse paa et Forsvarsmøde i Kolding den 8. Jan. 1875.
- »Fædrelandet« 1875, nr. 73: Martin Bahnsen. Bidrag til en Nekrolog.
- »Fædrelandet« 1875, nr. 149: Udtalelse paa H. Buchs Vælgermøde i Vonsild den 29. Juni 1875.
- »Fædrelandet« 1875, nr. 154: Tale ved Sjette Juli Festen i Fredericia 1875.
- »Fædrelandet« 1875, nr. 214–215: Bør det længer opsættes at gjøre alvorlige Skridt til at forbedre Folkeskolelærernes Kaar? En Henstilling til Regeringen og Rigsdagens Medlemmer [uddrag i »Skoletidende« 1875, s. 297–300].
- »Fædrelandet« 1875, nr. 241: Lidt mere om Folkeskolelærernes Lønning.
- »Kolding Avis« 1875, nr. 150: Udtalelser paa H. Buchs Vælgermøde i Vonsild den 29. Juni 1875.
- »Kolding Avis« 1875, nr. 156: Tale i Fuglsang Skov ved Fredericia paa 6te Juli Dagen 1875.
- »Fædrelandet« 1876, nr. 24: Om Præstevalg og Valgprædiken.
- »Fædrelandet« 1876, nr. 41: Endnu et Par Ord om Præstevalg og Valgprædiken.
- »Fædrelandet« 1876, nr. 156: Tale i Fuglesangskoven ved Fredericia den 6. Juli 1876 for Mindet om Fredericiaslaget [refereret i »Kolding Avis« 1876, nr. 159; »Dannevirke« 1876, nr. 158].
- »Fædrelandet« 1876, nr. 234: Udtalelse paa Bergs politiske Møde i Kolding den 1. Oktober 1876 [se også: »Kolding Avis« 1876, nr. 229].
- »Kolding Avis« 1876, nr. 89: Udtalelse paa H. Buchs Vælgermøde i Agtrup den 11. April 1876.
- »Kolding Avis« 1876, nr. 94: Udtalelse paa H. Buchs Vælgermøde i Vejstrup Kro den 21. April 1876.
- »Kolding Avis«, nr. 111: Om N. A. Lavridsens Tale ved Folkethingsvalget i Vonsild den 25. April 1876.
- »Kolding Avis« 1876, nr. 135: Tale paa Skamlingsbanken ved den anden jydsk Sangfest den 12. Juni 1876 [refereret i »Fædrelandet« 1876, nr. 136; »Nationaltidende« 1876, nr. 70; »Fyens Stiftstidende« 1876, nr. 187; »Dybbøl-Posten« 1876, nr. 139].
- »Kolding Avis« 1876, nr. 149: Udtalelse ved H. Buchs Vælgermøde i Vonsild den 29. Juni 1876.
- »Kolding Avis« 1876, nr. 236: Fra Folkethingsmand Bergs Vælgermøde i Kolding den 1. Oktober 1876.
- »Kolding Avis« 1876, nr. 242: Et Gjensvar [til »Kolding Folkeblad«].
- »Kolding Avis« 1876, nr. 250: Afsluttende Erklæring til »Kolding Folkeblad« angaaende de Kongevalgte.

- »Fædrelandet« 1877, nr. 72 og 74: Hvorledes lærer man nu den danske Ungdom i Sønderjylland Historie?
- »Kolding Avis« 1877, nr. 82: Tale ved en Krigsmedaillefest i Vonsild den 8. April 1877.
- »Kolding Avis« 1877, nr. 86: Udtalelse paa H. Buchs Vælgermøde i Vamdrup den 12. April 1877.
- »Kolding Avis« 1877, nr. 150: Tale ved en Fest i Kolding den 1. Juli 1877 til Minde om Slaget i Køgebugt.
- »Fædrelandet« 1878, nr. 72: Igjen om den historiske Undervisning i de sønderjydske Skoler.
- »Fædrelandet« 1878, nr. 146–147: En Røst fra Nordslesvig – en Røst i Ørken [anmeldelse af J. P. Junggreen: An das deutsche Volk].
- »Fædrelandet« 1878, nr. 212–213: Anmeldelse af Dr. Johannes Clausen: Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten.
- »Fædrelandet« 1878, nr. 260–261: Preussen og dets fremmede Undersaatter.
- »Kolding Avis« 1878, nr. 84: Udtalelse paa H. Buchs Vælgermøde i Vonsild den 7. April 1878.
- »Kolding Avis« 1878, nr. 300: Udtalelse paa H. Buchs Vælgermøde i Agtrup den 23. Dec. 1878.
- »Kolding Avis«, 1879, nr. 3: Udtalelse ved Folkethingsvalget i Vonsild den 3. Jan. 1879.
- »Fædrelandet« 1879, nr. 142: Udtalelse paa et Menighedsmøde i Kolding den 18. Juni 1879 ved Forhandling om en af Menigheden oprettet Latin- og Realskole her i Landet; do. om en ny Række Prædiketekster [udsendt som særtryk: Kirkeligt Møde i Kolding den 17. og 18. Juni 1879, s. 19–20, 22–23 og 28–29].
- »Fædrelandet« 1879, nr. 161: Udtalelse paa H. Buchs Vælgermøde i Lunderskov den 13. Juli 1879.
- »Fædrelandet« 1879, nr. 172: Et lille Lysglimt i Mørket.
- »Fædrelandet« 1879, nr. 287: Tale paa et Møde i Kolding den 5. Dec. 1879.
- »Fædrelandet« 1880, nr. 158: Tale ved en Fest i Fuglsang Skov ved Fredericia den 6. Juli 1880 [refereret i »Flensborg Avis« 1880, nr. 161].
- »Fædrelandet« 1880, nr. 236: Udtalelse paa et Møde i Fredericia den 9. Okt. 1880 af Landsthings-Valgmænd.
- »Dagbladet« 1880, nr. 4: Om Hr. Folkethingsmand H. Buchs Beregning af en Præstegaards Udbytte.
- »Flensborg Avis« 1880, nr. 161: Sjette Juli-Festen i Fredericia.
- »Flensborg Avis« 1889, nr. 304, Juletillæg: Julen 1889.
- »Nationaltidende« 1891, nr. 5303 (26/1): Præsten i Krop og Kultusministeren i Berlin.
- »Dannevirke« 1892, nr. 2: Nekrolog over Gaardejer paa Felsted Mark Hans Christian Festersen.
- »Koldingposten« 1892, nr. 137: Dalby Kirkes gjenfundne Alterkar.
- »Koldingposten« 1894, nr. 117: En Tale af Stiftsprovst Mørk Hansen ved Indvielsen af den nye Bygning for Efterskolen i Hejls.

Slægtstavler

Mørk Hansens faders familie:

SLÆGTEN HANSEN FRA HAMMEL

Niels Hansen Dachnæs, 1736–1812, berider hos grev Frijs-Frijsenborg, gift med

Maren Nielsdatter, enke efter løjtnant *Gotfred Manniche*;

ét barn:

Christian Erhard Hansen, 1777–1853, sgpr. 1811 Todbjerg, 1827 Ønslev, gift med *Ane Marie Mørch*, 1780–1862, se slægten *Mørch*;

seks børn:

1. *Maria Hansen*, 1811–1901, gift 1839 med *Johan Ditlev Friderichsen*. Efterlod sig otte børn, se slægten *Friderichsen/Frederiksen*.
2. *Niels Hansen*, 1813–72, sidst sgpr. i Egeslevmagle, gift 1842 med *Nikoline Biering*, 1818–1912, datter at sgpr. Johan Frederik Biering, 1785–1863, sgpr. Tåderup-Tingsted, sidst provst i Vig og Asminderød. Efterlod sig otte børn, som næsten alle døde i barnealderen; længst levede 3. Christian Erhard Hansen, 1845–1909.
3. *Mourits Mørk Hansen*, 1815–95, gift 1846 med *Lotte Levinsen*, 1825–82, se slægten *Levinsen*. Efterlod sig seks børn, se *Mørk Hansens efterslægt*.
4. *Anna Karenske Adelaide Hansen*, 1817–52, gift 1850 med *Henrik Poselt*, 1807–70, sgpr. i Holeby, sidst sgpr. og provst i Østofte (dennes andet ægteskab). Efterlod sig to børn.
5. *Louise Dortha Hansen*, 1819–1914, gift 1854 med *Carl Edvard Klein*, 1820–85, sidst sgpr. og provst i Bregninge. Efterlod sig tre børn.
6. *Laurits Hansen*, 1821–94, gårdejer i Galsted, Agerskov sogn, senere gårdbestyrer i Sverige, nogle år ophold i Vonsild, derefter død på sygehjem i Kbh., gift 1859 med *Christine Sofie Michelsen*, 1834–74, datter af Mads Michelsen, 1807–56, skibsbygmester i Åbenrå. Efterlod sig to børn:
  1. Anne Marie, 1863–1931, opdraget sammen med Mørk Hansens datter Elise, gift med grosserer C. A. J. Gad;
  2. Mads Christian Erhard, 1866–74.

Mørk Hansens moders familie:

SLÆGTEN MØRCH

Søren Pedersen Mørch, f. i »Mørkehuset« i Rold skov, d. 1740, degn 1720
Gunderup og Nøvling;

gift 2. gang med

Ane Marie Mouritsdatter, datter af kromanden i Rold;

ni børn:

1. *Christen Lange Mørch*, 1775–1831, sgpr. Ferslev, gift 1802 med *Maren Brochmann*, 1776–1835.

2. *Ane Marie Mørch*, 1777–1777.

3. *Cathrine Marie Mørch*, 1779–1849, gift 1802 med *Peder Christian Ravnkilde*, 1774–1817, kordegn og hører i Ålborg, sidst sgpr. i Skørping.

4. *Ane Marie Mørch*, 1780–1862, gift 1810 med *Christian Erhard Hansen*, 1777–1853, sidst sgpr. i Ønslev.

Efterlod sig seks børn, se slægten *Hansen fra Hammel*.

5. *Karen Maria Mørch*, 1781–1849, gift 1800 med *Albert Philip Bregendahl*, 1771–1835, sidst sgpr. ved Vor Frelzers kirke i Kbh.

Efterlod sig ni børn, deriblandt:

1. Marie Elisabeth Hertzberg Bregendahl, 1803–52, gift 1831 med Frederik Krossing, 1802–48, adjunkt i Frederiksborg;

4. Caroline Jacobine Bregendahl, 1809–71, gift 1835 med Peter Christian la Cour, 1805–65, sgpr. i Nimtofte;

5. Laurids Nørgaard Bregendahl, 1811–72, overretsassessor i Viborg;

8. Carl Albert Bregendahl, 1819–97, fuldmægtig Statistisk Bureau;

9. Mathilde Elisabeth Petræa Bregendahl, 1822–98, ugift.

6. *Niels Severin Mørch*, 1782–1855, købmand i Ålborg, ugift.

7. *Peter Tetens Mørch*, 1784–1854, degn i Fly.

Efterlod sig i to ægteskaber syv børn.

8. *Poul Hassing Mørch*, 1786–1832, sgpr. i Mosbjerg, gift 1815 med Anne Cathrine Winther.

Efterlod sig syv børn, deriblandt:

1. Mourits Mørch, 1816–90, sidst sgpr. og provst i Bjært.

9. *Bertel Nicolai Mørch*, 1789–1835, degn i Mørke, senere Krstrup, gift 1818 med Anne Marie Dahl.

Mørk Hansens svigerfaders familie:

SLÆGTEN LEVINSEN

Levin Levinsen, 1784–1833, ansat 1804 Rentekammeret, Kbh., 1806 Ringkøbing amtstue, fuldmægtig 1810 Rentekammeret, Kbh., amtsforvalter 1813 Ringkøbing, justitsråd 1829; gift 1814 med

Inger Dorthea Tvede, 1795–1872, datter af brændevinsbrænder H. J. Tvede i Kbh., flyttede som enke 1838 til Kbh., 1856 til Felsted pgd., 1866 til Vonsild pgd.;

ni børn:

1. *Niels*, 1815–89, landsoverrets-, samt hof- og stadsrets-prokurator, senere højesteretsadvokat.
2. *Elise*, 1816–16.
3. *Elise Hansine*, 1818–53, gift 1847 med fætterten *Carsten Levinsen*, 1812–73, lærer 1842 Mariboers skole, præst 1849 Frederiks hospital og Fødselsstiftelsen, 1858 res. kap. Trinitatis søndre sogn, efterlod sig et ret anseligt forfatterskab.
4. *Anna Lorentine*, 1820–90, gift 1866–76 med lærer ved den danske real-skole i Haderslev, *Johan Frederik Utke*, opholdt sig før og efter sit giftermål hos Mørk Hansens, hhv. i Felsted og i Vonsild.
5. *Hans Nicolai*, 1822–83, lærte farmaci i Kbh., medejer af gård i Løjt, provisor i Gråsten og Åbenrå, godsforvalter på Vennerslund på Falster.
6. *Charlotte Dorthea Frederikke Gottholdine*, 1825–82, gift 1846 med *Mourits Mørk Hansen*.
7. *Carsten Levin*, 1826–80, frivillig 1848, løjtnant 1849, juridisk eksamen 1857, konst. borgmester 1859 Ribe, auditør 1860 Næstved, gift 1860.
8. *Christiane Petrea Ottilie*, 1829–45.
9. *Lorents Peter Johan Nicolai*, 1831–46.

Mørk Hansens svigermoders familie:

SLÆGTEN TVEDE

Hans Jørgensen Tvede, 1756–1811, brændevinsbrænder, gift 1787 med *Else Mortensen*, 1764–1856;

otte børn:

1. *Jørgen Tvede*, 1788–89.
2. *Jørgen Martin Hansen Tvede*, 1790–1849, brændevinsbrænder 1813 Kbh., 1835 Nyholte, 1842 Helsingør.
Efterlod sig fem børn.
3. *Morten Tvede*, 1791–1840, sysselmand og byfoged i Reykjavik.
Efterlod sig elleve børn.
4. *Maren Tvede*, 1793–1881, gift 1812 med gårdejer *Peter Larsen* i Herstedvester.
Efterlod sig elleve børn, der fik efternavnet Pedersen.
5. *Inger Dorothea Tvede*, 1795–1872, gift 1814 med amtsforvalter *Levin Levinsen* i Ringkøbing.
Efterlod sig ni børn, se slægten *Levinsen*.
6. *Charlotte Marie Tvede*, 1798–1878, gift 1818 med *Peter Hyrup*, gæstgiver i Fredericia til 1837, møller og proprietær til 1859, derefter husejer i Kbh.
Efterlod sig otte børn, deriblandt:
  4. *Rudolf Hyrup*, 1824–49.
  5. *Carl Ludvig Vilhelm Hyrup*, 1826–78.
7. *Peter Hansen Tvede*, 1801–57, gift 1825 med *Mette Elisabeth Levinsen*, 1794–1867, by- og rådstueskriver i Ribe, medlem af den Grundlovgivende Rigsforsamling.
Efterlod sig fire børn, deriblandt:

1. Hans Peter Nicolai Tvede, 1826–64.
2. Niels Tvede, 1828–1901.
8. *Bertram Nicolai Hansen Tvede*, 1803–68, brænderibestyrer i Norge, kro-ejer i Niverød, vognmand, økonom ved hospitalet i Ribe.
Efterlod et barn.

Mørk Hansens søster Marias familie:

SLÆGTEN FRIDERICHSEN/FREDERIKSEN

Johan Ditlev Friderichsen, 1791–1861, ejer af Nøbbølle på Lolland, justitsråd;

gift 1. gang 1822 med *Elsebeth Kirstine Dahl*, 1798–1837;

seks børn, af hvilke kun to overlevede deres moder:

1. *Hansine Christina Æmilia*, 1823–29.
2. *David Peter Friderichsen*, 1825–1902, jægermester, ejer af Kjærstrup.
3. *Jacobine Margrethe Maria*, 1827–28.
4. *Nielsine Margrethe Maria*, 1829–33.
5. *Hans Christian*, 1830–34.
6. *Gotfredine Caroline Jacobine (Dine)*, 1831–tidligst 1901, gift 1856 med fætteren *Niels Jessen Friderichsen (Jes Frederiksen)*, forpagter Fuglsang; gift 2. gang 1839 med *Maria Hansen*, 1811–1901, Mourits Mørk Hansens søster;
otte børn:

1. *Niels Christian Frederiksen*, 1840–1905, professor i nationaløkonomi, gift 1865 med *Ada Maria Monrad*, 1841–1915, datter af D. G. Monrad og hustru.
2. *Christian Erhard Frederiksen*, 1843–1903, landøkonom, gift 1874 med *Sigrid Topsøe*, 1844–1925.
3. *Elisabeth Kirstine Frederiksen*, 1845–1903, pædagog.
4. *Johan Ditlev Frederiksen*, 1846–1926, laboratoriebestyrer og mejerikyndig, flyttede efter fallitten i 1877 til U.S.A., gift 1887 med *Matilda Oliver Morse*, 1864–1927.
5. *Carl Neergaard*, 1847–49.
6. *Anna Maria Louise*, 1849–1945, gift 1872 med svigerindes broder, *Johannes Henrik Monrad*, 1849–1915, dansk-amerikansk mejerimand, søn af D. G. Monrad og hustru.
7. *Karl Neergaard Frederiksen*, 1851–1904, tømmerhandler i Kbh.
8. *Frederik Marcus Frederiksen*, 1856–93, forstmand i Amerika, ugift, omkom ved en brandulykke.

MØRK HANSENS EFTERSLÆGT

I *Lorents Levin Mørk-Hansen*, 1847–1923, cand. pharm., apoteker i Nysted og Bogense, gift 1879 med *Johanne Christine Frederikke Møller*, 1849–1927.

Barn:

1. Kathrine Mørk-Hansen, 1881–1956.

- II *Christian Erhard Mørk Hansen*, 1849–60.
- III *Svend Mørk-Hansen*, 1852–1934, underbibliotekar i Århus, gift 1896
1. gang med *Hulda Jansen*, 1874–1905, gift 1909 2. gang med *Agnes Thyra Helene Häbnel*, f. Møller, 1867–1933.
Barn:
1. Hildegunna Mørk-Hansen, 1903–05.
- IV *Volmer Johannes Mørk-Hansen*, 1856–1929, arkitekt og tegner, forfatter af artikler i »Architekten« og »Berlingske Tidende«, ugift.
- V *Kristian Erhardt Mørk-Hansen*, 1861–1939, 1887–1938 skovrider på Ravnholt og Villestrup, gift 1892 med *Inge Mathilde Margrethe Wedel*, 1872–1953.
Børn:
1. Emma Charlotte, f. 1893, gift med civilingeniør Axel Blichfeldt, f. 1895.
2. Ulla, f. 1895, gift med Jes Lund, jagdmästare på Rössjöholm, 1889–1957.
3. Frida Johanne, f. 1896, gift med Peter Henderson, beskæftiget ved jernindustri, f. 1892.
4. Gerda Eline, f. 1898, gift med baneingeniør Ludvig Boesen, 1875–1952.
5. Mourits, 1900–1967, skovfoged, gift med Astrid Tolderlund Hansen, f. 1908.
6. Kristian Erhardt, f. 1904, forpagter, gift med Kirsten Frederikke Clauson-Kaas, 1903–64.
7. Johan Frederik (Frits), f. 1906, skovrider på Ravnholt, gift med Kirsten Marie Schmidt, f. 1909.
- VI *Elise Christiane Mørk-Hansen*, 1863–1953, gift 1893 med *Jens Christian Nissen Vyff*, 1863–1943, proprietær Paulinesminde i Vonsild.
Børn:
1. Mourits Kristian Erhardt Vyff, 1895–1968, proprietær Paulinesminde i Vonsild, gift med Anna Margrethe Lind, f. 1905.
2. Inger Charlotte Pauline, f. 1897, gift med proprietær Peter Juhl, Sdr. Bjært, 1891–1951.
3. Johanne Elisabeth, f. 1899, gift med ingeniør Edvard Gad, Kbh., 1884–1954, søn af grosserer Gad, se slægten *Hansen fra Hammel*.

Navneregister

Det har ikke været muligt at medtage alle de mange personer, der nævnes i denne bog. Mørk Hansen selv og hans nærmeste slægt er (med ganske enkelte undtagelser) ikke medtaget. Der henvises for deres vedkommende til de særlige slægtstavler. Mere kendte personer er kun opført med navn og levetid, mens personer, der skønnes ikke at være alment kendte, er søgt præsenteret på en mere omhyggelig måde, således at navneregistret også kan opfattes som et noteapparat til fremstillingen.

For velvillig hjælp ved tolkningen af en del af navnestoffet takker udgiveren arkivar Henning Heilesen.

- Adler*, Jacob Georg Christian, 1756–1834, professor i syrisk sprog 1783 Kbh.s Universitet, tillige sgpr. 1785 Frederiks tyske k., Kbh., hofpræst 1789, generalsuperintendent 1792 Slesvig stift, samt 1806 Holsten, tillige slotspræst 1798 Gottorp. 124.
- Ahlefeld (-Lindau)*, Henning Otto, 1796–1871, godsejer Königsförde og Lindau, hofjærgermester. 165, 167, 172.
- Ahlmann*, Otto Friedrich, købmand Gråsten. 141, 191, 192, 196.
- Alberti*, Christian Carl, 1814–90, politiker, Bondeven og Venstremand. 229.
- Albrechtsen*, Sofus, lærer i Flensborg. 178.
- Algreen-Ussing*, Tage, 1797–1872, professor, kancellideputeret, efter 1848 generalprokurør, medlem af Stænderforsamlingen i Roskilde, 1848 af den Grundlovgivende Rigsforsamling. 38, 56, 105, 110, 254.
- Allen*, Carl Ferdinand, 1811–71, historiker. 149, 150, 152, 171, 176.
- Andersen*, Hans Christian, 1805–75, digter. 55.
- Andræ*, Carl Christopher Georg, 1812–93, politiker og matematiker, 1854 finansminister, 1857–58, konsejlspræsident. 156.
- Anker*, Johan Andreas Peter, 1838–76, officer, »helten fra skanse 2«, Dybbøl 1864. 216, 232.
- Asschenfeldt*, Christoph Carl Julius, 1792–1856, sgpr. 1819 Windbergen, diakon (andenpræst) 1824, sgpr. 1829 Skt. Nikolai k., Flensborg, superintendent 1850–54 for den tysktalende del af Slesvig, stænderdeputeret 1853 Flensborg. 154, 165.
- Augsburg*, Henrik, 1825–88, apoteker 1858 Keitum, Sild, 1863 Tønder, 1878 Roskilde. 204.
- Bachmann*, Carl, ejer af Grøngrøft, Felsted sogn. 121, 190, 191, 193.
- Bagger*, Christian Erhard, 1803–80, sgpr. 1834 Rær-Hansted-Vigsø, 1843 Vester og Øster Assels, 1857–77 Førslev-Sneslev. 105.
- Bahnsen*, Martin, 1809–75, farver i Åbenrå, stænderdeputeret Flensborg. 150, 178, 184, 199, 200.
- Ballin*, Samuel Jacob, 1802–66, distriktslæge 1833–42 Kbh., dr.

- med., fattiglæge 1842–60 mosaik samfund, overlæge. 70, 111.
- Balslev*, Carl Frederik, 1805–95, sgpr. 1833 Vejerslev-Blidstrup, stiftsprovst 1850 Ribe, sgpr. 1860 Nr. Broby, biskop 1867 Ribe, i sit 3. ægteskab svigersøn af Jep Hansen, udgiver af Bibelhistorie, samt Luthers Catechismus. 218, 258.
- Bang*, Peter Georg, 1797–1861, efter 1848 flere gange minister. 107, 110, 154, 156.
- Bardenfleth*, Carl Emil, 1807–57, hofchef 1840 hos kronprins Frederik (VII), minister 1851–52 for Slesvig. 99, 153.
- Barfod*, Frederik, 1811–96, historiker, i fri lærergerning (uden eksamen), bibliotekar 1838–39, 1846–56, fuldmægtig 1855 Indenrigsministeriet, assistent 1861–66 Det kgl. Bibliotek. 27, 28, 34, 42, 47, 48, 50, 72, 74, 100, 101, 109, 110.
- Barfod*, Immanuel, 1820–96, personalhistorisk forfatter, lærer 1845 Nykøbing Falster, sgpr. 1851 Oversø, 1854 Sørup, 1864 Herredskirke-Lille Løjtofte, 1874 Våbensted-Engestofte, tillige provst 1884–94. 19, 28, 47, 72, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 100, 102, 109, 145, 146, 147, 148, 149, 165, 195, 218, 224.
- Bay*, Christian, 1835–1904, ejer siden 1860 af Follerupgård ved Fredericia, medlem 1881 af Folketinget. 273, 274.
- Bay*, Henrik Anton, 1815–92, seminarielærer Bjørnsholm, kap. 1849 Rold-Vebbestrup, kst. sgpr. 1850 Ensted (pgd. i Stubbæk), 1850 Klipleve, sgpr. 1851–64 Klipleve, 1867–89 Allested-Vejle. 126, 140, 141, 143, 149, 157, 181, 185, 194, 196, 201, 202, 248, 257.
- Becher*, Abraham, 1804–72, lærer i Kbh., sgpr. 1854 Gern-Skanderup. 58.
- Beck*, Frederik, 1816–61, dr. phil. 1839 Kiel, påvirket af Strauss: »Leben Jesu«, levede som fri forfatter. 59, 61.
- Beck*, Vilhelm, 1829–1901, lærer 1855 Kalundborg, kap. 1856 Ørslev-Solbjerg, sgpr. 1865, Ørum-Ginnerup, 1874 Ørslev-Solbjerg, bestyrelsesmedlem 1861, formand 1881 af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark. 183, 274, 275, 276.
- Berg*, Christen, 1829–91, politiker, lærer 1852 Kolding, 1861 Bogø, hvor der oprettedes en navigationsskole, siden 1872 den ledende Venstre-mand. 230, 237, 247, 254, 255, 260, 261, 262, 272, 273.
- Biering*, Christian. 19, 20, 21.
- Biering*, Edvard, læge Roskilde, stadslæge, Marstal. 13, 19, 20, 21, 37, 48, 185, 222, 266.
- Biering*, Johan Frederik, 1785–1867, vicepastor 1814 Jernved, sgpr. 1825 Tingsted, 1843 Vig-Asminderup, titulær professor 1865. 83, 231.
- Bille*, Carl Steen Andersen, 1828–98, redaktør og politiker. 234.
- Bindesbøll*, Severin Claudius Wilken, 1798–1871, sgpr. 1838 Nakskov, biskop 1851 Ålborg, 1856 Nykøbing Falster. 66.
- Binzer*, Otto, 1823–1905, lærer 1847 Kbh., sgpr. 1850–64 Øster Løgum, 1867 Veflinge, 1874–97 Skt. Jørgen, Svendborg. 142, 159, 184, 238.
- Birk*, Lars, 1831–1920, missionær, tog bopæl i Christiansfeld og blev benyttet til Nordslesvigs Indre Mission. 275.
- Birkedal*, Vilhelm, 1809–92, præst og forfatter. 251.
- Bissen*, Herman Vilhelm, 1798–

- 1868, billedhugger. 55, 79, 189, 190.
- Bjerring*, Vilhelm Jakob, 1805–79, lektor i fransk 1852–79 Kbh.s Universitet, politiker, tilsluttede sig de nationalliberale. 41.
- Bjørnson*, Bjørnstjerne, 1832–1910, norsk forfatter. 194.
- Bladt*, Hans, 1797–1867, gårdejer Tandslet, synsmand, stænderdeputeret. 163.
- Blicher*, Steen Steensen, 1782–1848, digter. 62.
- Blixen-Finecke*, Carl Frederik, 1822–73, baron, medlem 1858 af Rigsdagen, udenrigsminister 1859–60, henvendte sig 1863 i et brev til Bismarck. 162, 171.
- Blom*, Christian Andersen, 1804–67, lærer og degn Agtrup, Bjært sogn. 230.
- Blom*, Hans Jørgen, 1792–1864, oberst 1849, højstkommanderende 1850–52 på Als. 116.
- Bluhme*, Christian Albrecht, 1794–1866, helstatspolitiker, flere gange minister 1848–65. 156, 222, 232, 233.
- Blødel*, August, 1818–87, lærer 1848 Søllerød, sgpr. 1858 Lomborg-Rom, 1874 As-Klakring. 20, 22, 26, 27, 45, 46, 47, 58.
- Blødel*, Nikolaj Gottlieb, 1816–79, privat lærervirksomhed 1842 Roskilde og Kbh., præst 1849 Almindelig Hospital og Abel Cathrines Stiftelse, kap. 1853, sgpr. 1859 Garnisons k., Kbh. 20, 22, 26, 27, 34, 39, 42, 43, 45, 46, 47, 51, 234.
- Boesen*, Ulrik Sechmann, 1797–1867, sgpr. 1826 Nr. Løgum, 1834 Oksenvad-Jels, 1846–48, 1849–54 Fjelstrup, biskop 1854–64 Slesvig stift. 122, 154, 157, 158, 159, 178, 191, 245.
- Bohr*, Johan Laurits Sandal, 1815–76, sgpr. 1854 Ballum, provst 1859, sgpr. 1865 Møgeltønder, tillige Daler. 250.
- Boisen*, Carl Christian, 1804–66, sgpr. 1844–48 og 1850 Vonsbæk, derefter Fredericia og Ribe. 99.
- Boisen*, Frederik Engelhard (Frits), 1808–82, kateket 1834 Store Heddinge, sgpr. 1837 Skørpinge, 1850 Vilstrup, 1859–81 Stege. 104, 148, 156, 223.
- Boye*, Claudius Julius, 1823–79, læge 1850 Gråsten, 1855 Havhus ved Vejle, tillige landmand. 140, 149, 157.
- Brammer*, Christen Georg Høst, 1827–1904, adjunkt 1852 Nykøbing Falster, sgpr. 1855–64 Eggebek, hjælpepr. 1865–73 Viby-Tiset, sgpr. 1875–91 Urlev-Stenderup. 218.
- Brammer*, Gerhard Peter, 1801–84, kom som ung kandidat i strid med rationalismens førstemand, stiftsprovst H. G. Clausen, men tog efterhånden også afstand fra Grundtvig, kateket 1826 Nakkov, sgpr. 1830 Snedsted-Nørhå, samtidig seminarieførstander, dr. teol., sgpr. 1842 Vemmelev-Hemmershøj, biskop 1843 Nykøbing Falster, 1845–81 Århus. 79, 80, 82, 83, 87, 88, 94, 99, 104, 141.
- Brandt*, Carl Joakim, 1817–89, lærer 1843 Vajsenhuset, udg. af »Dansk Kirketidende«, medlem 1848 af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, forstander 1856 højskolen på Marielyst, sgpr. 1860 Rønnebæk-Olstrup, præst (efter Grundtvig) 1872 Vartov. 16, 48.
- Bregendahl*, Albert Philip, 1771–1835, sgpr. 1800 Sønderup-Suldrup, 1800 Skørping-Frær, 1813 Skive-Resen, 1825–32 Vor Frelseres Kirke på Christianshavn (fradømt embedet), død 1835; gift

- med Mørk Hansens moster. 14, 15, 27.
- Bregendahl*, Carl Albert, 1819–97, fuldmægtig i Statistisk Bureau. 14, 15, 19, 20, 25, 26, 27.
- Bregendahl*, Laurids Nørgaard (Lars), 1811–72, Mørk Hansens fætter, 1838 byfoged Sorø, 1842–72 overretsassessor Viborg. 15, 108, 237.
- Brieger*, læge i Gråsten. 191, 192, 196, 198.
- Brockenhuus-Schack*, Ludvig Frederik Henrik, greve, 1825–1906, herredsfoged 1852 Husby og Ny herreder, 1853 Eckernførde herred, tillige kst. borgmester 1856–59 Eckernførde, amtmand 1860–64 Tønder og Løgumkloster amter, 1867–1905 Svendborg amt. 186, 274.
- Bruhn*, Christian Heinrich, 1828–96, kap. 1858 Lysabild, sgpr. 1859 Augustenborg, 1860 Braderup, diakon og hospitalspræst 1864 Haderslev, sgpr. 1877 Gram, 1887 Rørby. 268, 276.
- Bruun*, Peter Daniel, 1796–1864, jurist og politiker. 110.
- Brøchner*, Hans, 1820–75, tilladelse til at tage teologisk embedseksamen blev nægtet ham 1841, litterært beskæftiget, titulær professor i filosofi 1860, ordinarius 1870 Kbh.s Universitet. 48.
- Buch*, Hans, 1833–1911, gårdejer i Seest, medlem 1872–81 af Folketinget. 260, 262, 272, 273.
- Busk*, Jens Andersen, 1845–1908, gårdejer og politiker. 272, 273.
- Bülow*, Frederik Rubek Christian, 1821–1905, løjtnant 1849, lærer 1852 Søetatens drengeskole, sgpr. 1858–64 Dybbøl, hjælpepræst 1864 Lindelse, pr. 1867 Kommunehospitalet, Kbh., sgpr. 1877–90 Sorterup-Ottestrup. 145.
- Bøggild*, Balthasar Christopher, 1816–92, præst 1848 på »Valkyrien«, kap. 1849 Trinitatis k., Kbh., præst 1850 Augustenborg, sgpr. 1851 Vammen-Bigum-Lindum, 1861 Åby-Bjergsted, 1873–88 Skivholme-Skovby. 44, 48, 51, 53, 61, 70, 71, 72, 74, 75, 116.
- Bøllelose*, Hans, 1804–77, res. kap. 1829 Nykøbing Mors-Lodderup-Elsø, sgpr. 1836 Hjortlund-Kalslund, 1851 Åstrup. 148.
- Caspers*, Andreas Jürgen Christian, 1819–79, diakon 1850 Skt. Johannes k., Flensborg, sgpr. og provst 1851 Husum. 161.
- Casse*, Andreas Lorentz, 1803–86, jurist og politiker, justitsminister 1860–64. 203.
- Castenschiold*, Henrik, 1818–1908, officer, forpostkommandør ved Danevirke og på Dybbøl 1864. 216.
- Christensen*, Balthazar, 1802–82, medstifter 1846 af »Bondevennernes Selskab«, formand 1870 for »Det forenede Venstre«. 56, 57, 62, 68, 69, 101, 102, 103, 105, 106, 110, 117.
- Christian VIII*, 1786–1848, norsk konge 1814, dansk konge 1839–48. 50, 51.
- Christian IX*, 1818–1906, konge 1863–1906, gift med Louise af Hessen. 203, 236, 238.
- Christiansen*, Christian, 1801–69, sgpr. 1829 Lindholm, 1837 Medelby, desuden 1850–51 Valsbøl, stænderdeputeret Flensborg. 160, 164, 165, 171, 181, 184.
- Clausen*, Henrik Nikolaj, 1793–1877, teolog og politiker. 22, 23, 33, 34, 35, 36, 38, 43, 44, 51, 57, 69, 71, 77, 89, 103, 107, 145, 151, 153, 154, 189, 190, 226, 227, 233, 247.
- Clausen*, Johannes, 1830–1905, læ-

- rer 1857 Jonstrup, sgpr. 1863 Trinitatis k., Fredericia, og Vejlbj., 1872 Horsens, biskop 1884 Århus. 190, 246, 251.
- Clausen*, Johannes, 1832–1908, kap. 1858–63 Stenmagle-Stenlille, medstifter 1861 af Indre Mission, sgpr. 1865 Ryslinge, 1877 Nørre Lyndelse-Højby, 1885 Skt. Peders k., Slagelse, 1895 Vonsild. 254, 276.
- Collin*, Jonas, 1776–1861, finansdeputeret, kendt som H. C. Andersens velgører. 71.
- Dahl*, Carl Bodilius August, 1810–70, amtmand 1862 Vejle amt, stiftamtmand 1868 Århus amt. 240, 247.
- Dalberg*, Carl Anthon Sciawitzky, 1835–1925, dansk officer. 268.
- Danielsen*, Edlef Jebsen, 1807–87, sgpr. 1843 Okholm, 1859 Poppenbüll, 1866–86 Husby, stænderdeputeret 1860–63 Flensborg. 184.
- Dannemand*, Frederikke, 1790–1862, Frederik VI's maitresse. 15, 26.
- Danner*, Louise, f. Rasmussen, 1815–74, 1850–63 Frederik VII's hustru. 156, 181.
- Daugaard*, Jacob Brøgger, 1796–1867, sgpr. 1827 Thorstrup-Horne, stiftsprovst 1845 Ribe, biskop 1850 Ribe stift. 241, 245.
- David*, Christian Georg Nathan, 1793–1874, politiker og nationaløkonom, finansminister 1864–65. 38, 56, 110, 222, 232.
- David's*, Mathias, 1800–77, amtmand 1850–56 Gottorp og Hütten amter, samt Stapelholm, medlem 1856–63 af Rigsrådet. 147.
- Diemer*, Asmus Tychsen, 1809–92, rådmænd i Tønder, stænderdeputeret. 184, 198.
- Dinesen*, Lars, 1838–1915, gårdejer og politiker, opr. Venstre-mand, men sluttede sig i 1870'erne til Højre. 247.
- Dresler*, Frederik Christian, 1778–1855, sgpr. 1805 Toreby. 83, 91.
- Duseberg*, Johann Friedrich, 1809–78, læge, fysikus 1853–64 Flensborg. 190.
- Eibe*, Frederik Henrik, 1816–71, deltog som student i Regensens og Studenterforeningens liv, afbrød studierne, siden 1845 boghandler i Kbh. 70, 71, 72.
- Engell*, Nicolaus Emil, 1812–61, skolelærer, kantor 1849 Vallø, sgpr. 1850 Adsbøl-Gråsten. 145.
- Engelstoft*, Christian Thorning, 1805–89, professor i teologi 1834 Kbh.s Universitet, ordinarius 1845, biskop 1852 Odense, 1863–64 minister for kirke- og undervisningsvæsen, derefter igen biskop, kirkehistoriker. 66, 67, 77.
- Erslev*, Thomas Hansen, 1803–70, litterær- og personalhistoriker. 143, 238.
- Fabricius*, Ove, 1815–41, teologisk student og kandidat, søn af Ove Fabricius, ejer af Søbygård på Ærø. 27, 30, 32, 33, 38, 40, 41, 42, 47, 61.
- Feilberg*, Nicolai Laurentius, 1806–99, lærer 1829 Kbh., sgpr. 1834 Alslev-Hostrup, 1838 Vester Vedsted, 1847 Ullerup, 1848 Asserballe, 1850–64 Ullerup, 1865–83 Kirke-Helsing-Drosselbjerg. 126, 145, 207, 218, 219.
- Festersen*, Hans Christian, gårdmand i Felsted. 220.
- Fibiger*, Johannes Henrik Tauber, 1821–97, præst og forfatter, lærer 1850 Haderslev lærde Skole, samt præst ved Hertug Hans's Hospitalskirke, res. kap. 1859 Garnisons k., Kbh., sgpr. 1874

- Vallensved, 1881–95 Ønslev og Eskildstrup. 235.
- Fich*, Andreas Gabriel, 1827–1901, kst. pr. 1865 Vor Frue k., Kbh., sgpr. Karlebo. 235.
- Finsen*, Hilmar, 1824–86, borgmester 1851–64 Sønderborg, stiftamtmand 1865 Island, landshøvding 1873 Island, overpræsident 1883, 1885 Kbh., indenrigsminister 1883–85. 72, 156, 157, 158, 189, 194.
- Fischer*, Frederik, 1809–71, redaktør i Åbenrå. 151.
- Fischer*, Johan Christian Henrik, 1814–85, politiker, oprindeligt Bondeven, senere kirke- og undervisningsminister i Estrups ministerium. 16, 266.
- Fjord*, Niels Johannes, 1825–91, landøkonomisk forsøgsleder og skolemand. 237.
- Flor*, Christian, 1792–1875, titulær professor, leder af det danske arbejde i Sønderjylland indtil 1850. 99, 114, 115.
- Fogh*, Hector Frederik Janson, 1796–1861, sgpr. 1839–46 Nykøbing Falster. 79, 81, 90.
- Fonnesbech*, Christian Andreas, 1817–80, godsejer og politiker, finans- og indenrigsminister. 16, 232, 266.
- Frederik VI*, 1768–1839, regent 1784, konge 1808–39. 29, 49.
- Frederik VII*, 1808–63, konge 1848–63. 200.
- Frederiksen*, Christian Erhard, 1843–1903, Mørk Hansens søstersøn, landøkonom fra Landbohøjskolen 1862, studerede landbrug i udlandet, bestyrer af familiens gårde, 1866–72 ejer af Nøbbølle, oprettede sukkerfabrikken »Lolland«, gik fallit 1877, medarbejder siden 1874 ved »Dagbladet«, udfoldede rig skribentvirksomhed på det landbrugsfaglige område, var 1878 med til at oprette Københavns mælkeforsyning, fik 1882 af C. F. Tietgen stillingen som landbrugskonsulent for sukkerfabrikkerne. (Se slægtstavle). 222, 234, 256, 261, 269.
- Frederiksen*, Niels Christian, 1840–1905, Mørk Hansens søstersøn, blev 1865 docent, 1867 professor i nationaløkonomi, desuden referent for »Fædrelandet«, gift 1865 med Ada Maria Monrad, 1866 medlem af Folketinget; var 1871 medstifter af Landmandsbanken, ejede efterhånden 12.000 tdr. land i Sverige, sammen med sin bror Erhard grundlagde han sukkerfabrikken »Lolland«, gik fallit 1877, opgav sit rigsdagsmandat og fratrådte som professor, rejste syg til USA. Her blev han ejer af udstrakte landarealer, som han udbød til udstykning, udgav desuden et dansk ugeblad, men gik anden gang fallit og forlod Amerika 1889, derefter fortrinsvis beskæftiget med litterært arbejde. (Se slægtstavle). 214, 234, 269, 270.
- Friderichsen*, Johan Ditlev, 1791–1861, Mørk Hansens svoger, godsejer, forpagter af Fuglsang og Priorskov, 1830 ejer af Nøbbølle, 1846 af Bådesgård, drev en årrække fem betydelige gårde på Lolland. Efterlod sig ni børn, alle rigt begavede, to af første ægteskab og syv af andet ægteskab i 1839 med Maria Hansen, 1811–1901. Flere af børnene kaldte sig efter 1864 Frederiksen. (Se slægtstavle). 44, 45, 46, 49, 61, 80, 113, 114, 181, 188, 197, 224, 231, 247, 249, 253, 269.
- Friis*, Hans Gregersen, 1843–1923,

- lærer 1866 Vonsild, 1874–1914 Vittinge, Nr. Broby sogn. 257.
- Frijs-Frijsenborg*, Christian Emil Krag-Juel-Vind-, 1817–96, politiker, godsejer, konsejlspræsident 1865–70. 16, 232, 266.
- Frimodt*, Rudolph, 1828–79, lærer 1854 Borgerdydsskolen, Kbh., adjunkt 1857 Sorø, sgpr. 1861 St. Johannes k., Kbh. 190.
- Gad*, Christen Pram, 1801–77, sgpr. 1824 Thorshavn, 1833 Rudkøbing-Skrøbelev, res. kap. 1839 Roskilde Domkirke, sgpr. 1846 Helligåndskirken, Kbh., 1856 Stouby-Hornum. 111.
- Gad*, Christian Sophus, 1827–99, søn af biskop P. Chr. Stenersen Gad, adjunkt 1854 Sorø Akademi, sgpr. 1863–64 Løgumkloster, 1865 Hørsholm, stiftsprovst 1871 Budolfi k., Ålborg, provst 1884–97 Skelby-Gunderslev. 89.
- Gad*, Henrik Georg Clausen, 1825–86, kateket 1855 ved den frie, danske menighed i Flensborg, sgpr. 1862–64 Adsbøl-Gråsten, 1866 Løsning-Korning, 1876 Tranekær-Tullebølle. 145, 190.
- Gad*, Peter Christian Stenersen, 1797–1851, kap. 1825 Frue k., Ålborg, og sgpr. Sdr. Tranders, kap. 1828 Frue k., Kbh., 1831 Trinitatis k., Kbh., biskop 1845 Nykøbing Falster, 1848 Odense; gift 1822 med Sophia Georgia Clausen, 1799–1875, datter af stiftsprovst H. G. Clausen og søster til H. N. Clausen. 38, 58, 67, 70, 88, 89, 90, 98, 99, 102, 109.
- Gammeltoft*, Jens Christian Juulsgaard, 1818–73, lærer 1844, borgmester 1860 Kbh. 78.
- Garde*, Peter Christian, 1816–90, lærer i Kbh., sgpr. 1850 Nørre Løgum, 1858 Fejø, 1869–87 Søborg-Gilleleje. 126.
- Geijer*, Erik Gustav, 1783–1847, svensk digter og historiker. 75 .
- Giødwad*, Jens, 1811–91, medudgiver 1840–77 af »Fædrelandet«. 38, 56, 69.
- Glabn*, Adam Vilhadt, 1775–1863, sgpr. 1805 Majbølle, 1805 Tårs, 1829–57 Veggerløse, konsistorialråd 1846. 83, 91.
- Glabn*, Hans Egede, 1814–98, løjtnant i Kongens Livkorps 1838–42, lærer ved kbh.ske skoler, sgpr. 1853 Sommersted, stiftsprovst 1859 Budolfi kirke i Ålborg, fung. biskop 1867–68 Ålborg, provst 1871–98 Storehedinge. Gift 1845 med Adelheid Conradine Augusta Radecke, datter af gæstgiver Radecke i Nykøbing F. 16, 46, 83.
- Godt*, Bertel Petersen, 1814–85, sgpr. 1842 Rinkenæs, 1845 Notmark, 1846 Felsted, afskediget 1850, men fik tilbudt provsteembede i Husum, præst 1851 i Westfalen, sgpr. 1864 Grumtoft (Grundhof), senere Broager, provst 1864 Åbenrå-Sønderborg og slesvigsk generalsuperintendent. 116, 117, 118, 120, 121, 123, 125, 131, 132, 215, 217, 218, 219, 221.
- Goldschmidt*, Meir Aaron, 1819–87, forfatter. 106.
- Grove-Rasmussen*, Andreas Christian Ludvig, 1836–1904, kap. 1862 Balslev-Ejby, 1864 Gram, sgpr. 1868 Fole, efter afskedigelse 1870 i frikirkeligt virke i Gram, sgpr. 1874 Harte-Bramdrup, 1878 Allerup-Davinde, 1892 Skt. Hans k., Odense. 254.
- Grundtvig*, Nicolai Frederik Severin, 1783–1872, præst og digter. 28, 34, 36, 42, 48, 50, 103, 107, 195, 233.
- Grønberg*, Niels Peter, 1819–92,

- fængselspr. Kbh., sgpr. Vorning-Kvorning-Hammershøj. 227.
- Graae*, Gomme Frederik August, 1810–86, kap. 1835 Lindelse, sgpr. 1838 Maria-Magdalene, 1848 Sct. Catharinae k., Ribe, 1851–64 den frie danske menighed i Flensborg, 1867–84 Idestrup, 184, 199, 200.
- Gude*, Ludvig Jacob Mendel, 1820–95, sgpr. 1848 Hunseby, domprovst 1866 Roskilde, elev af Martensen, forfatter af teologiske værker. 48.
- Göttig*, Friedrich Gorrissen, 1813–1904, sgpr. 1844 Hansühn, Oldenburg i. H., provst 1864–92 Åbenrå. 278.
- Gøtzsche*, Karl Viggo, 1833–1901, kat. 1861 Fredericia, sgpr. 1868 Sæby-Gershøj, 1875 Sct. Michaelis k., Fredericia, biskop 1895 Ribe. 246, 276.
- Hage*, Hother, 1816–73, jurist og politiker. 74, 110.
- Hagerup*, Eiler Henning, 1817–63, lærer 1840 Kbh., kateket 1845 Præstø, sgpr. 1850 Solt. 146, 149, 152, 176, 184.
- Hall*, Carl Christian, 1812–88, premierminister 1857–59, 1860–63. 48, 77, 156, 158, 195, 199, 203.
- Hansen*, Aleth Sophus, 1817–89, præst 1845 »Galathea«, sgpr. 1848 Hjørring, 1850 (provst 1856) Husby, Angel, 1858–64 Grumtoft, 1866 Ferslev-Vellerup, 1870–81 Ledøje-Smørum, stænderdeputeret 1854–60 Flensborg, kultusminister 1868–69. 16, 160, 162, 167, 169, 170, 171, 178, 184, 247, 250, 266.
- Hansen*, Christian Frederik, 1788–1873, krigsminister. 228, 232.
- Hansen*, Constantin, 1804–80, maler, titulær professor, etatsråd, kendt blev hans billede af den Grundlovgivende Rigsforsamling. »Et partibillede, malet af en partimand for partiet« (d. e. de national-liberale). 111.
- Hansen*, Frederik Christian, 1806–96, sgpr. 1839 Snejbjerg, 1842 Åstrup, 1851 Hatsted-Skobøl, kst. 1864 Felsted, 1866 Vester Sottrup, 1871–93 Tandslet. 220, 221.
- Hansen*, Hans 1819–99, bomuldsvæver og indsidder i Mern, vandt valget den 5. okt. 1848 i Præstø med 570 stemmer mod professor H. N. Clausens 330 stemmer, bondevennepolitiker. 103.
- Hansen*, Jacob, 1819–87, diakon (andenpræst) 1851 Grumtoft, sgpr. 1856–64 Gelting, res. kap. 1868 Randers. 146, 147, 172.
- Hansen*, Jacob Ludvig, 1785–1868, sgpr. 1817 Vrejlev-Hæstrup, 1826 Torup, 1832–58 Glostrup. 32.
- Hansen*, Jens Andersen (I.A.), 1806–77, politiker, sekretær 1846 i »Bondevennernes Selskab«. 102, 103, 106, 232.
- Hansen*, Jep, 1785–1860, sgpr. 1821–48, 1850–60 Hjordkær, kst. superint. 1850–54 f. den dansk-talende del af Slesvig, kst. provst 1850–57. 115, 116, 117, 128, 129, 180, 182.
- Hansen*, Jules (Julius), 1828–1908, journalist, diplomat i fransk tjeneste. 228, 272.
- Hansen*, Niels, 1813–72, Mørk Hansens ældre broder, adjunkt 1841 Nykøbing F., sgpr. 1848 Snedsted-Nørhå, 1864 Fjelstrup, men tiltrådte ikke på grund af krigen, derefter fortsat i Snedsted, 1870 Egeslevmagle. (Se slægtstavle). 13, 19, 20, 21, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 40, 42, 45, 47, 50, 51, 53, 56, 57, 61, 68, 80, 83, 88, 95, 108, 109, 139, 140, 188, 197, 208, 253, 256.

- Hansen*, Thorkild, 1815–81, adjunkt 1839 Ålborg, siden 1847 ejer af Petersholm ved Vejle. 40.
- Hansen-Grumby*, Andreas, 1818–84, gårdejer, stænderdeputeret 1853–63. 154, 161, 163, 166, 170, 171, 173, 176, 199.
- Hanssen*, Nis (»Bondesøn«), 1808–66, som student i ivrigt nationalt virke, oprettede 1845 et landvæsensinstitut, gik fallit, lærer 1848 Odense, 1850 forbigået ved præsteansættelse i Sønderjylland, sgpr. 1853 Nr. Felding-Tvis, 1859–66 Vester Sottrup. 145, 212, 214.
- Hartnack*, Johan Christian Daniel, 1811–83, lærer, sgpr. 1851 Jørl, 1860 Nr. Brarup, 1862–81 Ødis. 148.
- Haustedt*, Peter Christian, 1810–94, diakon 1842 Nibøl, 1863 Witzwort. 193.
- Helms*, Frederik Bagger, 1820–1900, kap. 1849 Skamby, hjælpepr. 1851 Pedersborg-Kindertofte, kap. 1857 Vor Frue k., Kbh., sgpr. 1876–87 Viskinde-Avnso. 39.
- Helms*, Jacob, 1824–1906, arkitekturhistoriker, adjunkt 1850 Ribe, sgpr. 1869 Janderup-Billum, 1874 Skellerup-Ellinge. 39.
- Heltzen*, Eugenius Sophus Ernst, 1818–98, kst. amtmand 1846–47 Ålborg, amtmand 1850–64 Åbenrå-Sønderborg, ejer 1852 af Søgård-Årtoft, minister 1864–65 for justits- og kultusministeriet, stiftamtmand 1869 Fyn. 16, 117, 118, 129, 132, 144, 145, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 180, 196, 205, 217, 222, 223, 227, 228, 266.
- Helweg*, Hans Friedrich (efter 1864: Frederik Helveg), 1816–1901, forstander 1846–48 Rødding, diakonus (andenpræst) 1850, sgpr. 1856–64 Vor Frue k., Haderslev, 1867 Købelev, 1886–99 tillige stiftsprovst. 159, 179, 184.
- Helweg*, Nicolaus Ludvig, 1818–83, kirkehistoriker, kap. 1857–83 St. Knuds k. og provst v. Hospitalet i Odense. 44.
- Henningsen*, Lorenz, 1803–71, apoteker 1830–66 Gråsten. 134.
- Hertel*, Hans Wilhelm, 1800–72, sgpr. 1833 Åstrup ved Haderslev, 1841–48 og 1850–67 Moltrup-Bjerning. 159, 184.
- Hertel*, Ludvig, 1844–1909, kap. 1873 Tversted, 1876 Seest, sgpr. 1879 Vejerslev-Blidstrup, 1884 Sdr. Vissing-Vorladegård, 1888 Brænderup-Ore. Ivrig grundtvigsk. 257.
- Hiort-Lorenzen*, Hans Rudolf, 1832–1917, jurist, redaktør og genealog. 263, 264.
- Hiort Lorenzen*, Peter, 1791–1845, søndenjysk politiker. 69, 189.
- Hjort*, Bernt Christopher Wilkens Lind, 1830–1911, adjunkt 1857 Odense, sgpr. 1859–64 Glücksborg, kap. 1866 Asminderød-Grønholte-Fredensborg, 1870–1907 Nyborg. 165, 280, 283.
- Hjort*, Peder, 1793–1871, lektor 1822 Sorø, titulær professor 1849, forfatter. 66.
- Hobe*, S. L. C. v., baron, godsejer Gelting. 165, 171, 177.
- Hohlenberg*, Matthias Hagen, 1797–1845, professor 1827 Kbh.s Universitet. 34, 51, 70.
- Holdt*, Jacob Hansen, 1801–79, præst 1841 Helligåndsk., Flensborg, tysk compastor 1850, diakon (andenpræst) 1864 Åbenrå, sgpr. 1865–77 Løgumkloster. 139.
- Holm*, Peter Cramer, 1815–92, sgpr. 1845 Aventoft, 1861 Borne, 1867–80 Agerskov. 262.
- Hvidt*, Lauritz Nicolai, 1777–1856,

- national-liberal politiker. 13, 69, 77, 107, 149.
- Hyrup* (se stamtavle over slægten Tvede). 101.
- Hoeck*, Lorenz Peter, 1770–1826, sgpr. 1798 Ensted, 1816 Felsted. 125.
- Ishøj*, Christian Frederik August, 1822–1903, sgpr. 1850–64 Bedsted, 1872 Vignæs, 1883 Stokke-marke. 144, 148, 149, 156, 159, 184.
- Iversen*, gårdmandsfamilie i Felsted sogn. 120, 135, 137, 182, 187 f., 202, 209, 210, 221, 240, 243, 244, 247, 248, 278.
- Janssen*, Adolph Ernst, 1821–79, redaktør af »Nordslesvigsk Tiden-
de«, et dansksproget tysksindet blad. 236.
- Jendresen*, Hans, 1817–93, lærer 1838 Åstrup, Vedsted, Sønderballe, Styding, lærer og degn 1856 Vonsild, lærer 1866–90 Rise. 245.
- Jensen*, Heinrich Carstensen, 1789–1860, deputeret borger i Flensborg, senator 1833, repræsenterede 1836–57 sin by i Stænderforsamlingerne, agent. 154, 161.
- Jerichau*, Adolf, 1816–83, billedhugger. Var født i Assens og derved ven af Nicolai Blædel. 34, 39, 42.
- Jespersen*, Christian Magdalus, 1809–73, prokurator, direktør for Straffeanstalten 1857–71 Horsens, stænderdeputeret Viborg, medlem 1848 af den Grundlovgivende Rigsforsamling, af Folke-
tinget. 110.
- Jessen*, Diedrich, 1781–1845, sgpr. 1808 Kværns, 1827 Felsted. 119, 125, 135.
- Jessen*, Claus Theodor, 1829–84, sgpr. 1863 Joldelund, 1864 Felsted, 1881 Øsby. 244, 278.
- Jessen*, Reinhold von, 1780–1853, stiftamtmand 1814 Lolland-Falster. 68, 98, 129.
- Johannsen*, August Heinrich, 1836–1907, sgpr. 1866 Uge, 1871 Fole, 1884–1905 Felsted. 278.
- Johannsen*, Emil Christian, 1840–83, sgpr. 1870 Holbøl, 1881 Felsted. 278.
- Johannsen*, Wilhelm, 1813–88, amtmand 1846 Sønderborg-Nordborg, 1859 Husum-Bredsted, 1864 minister for Slesvig. 203.
- Johansen*, Jensinius, 1827–1902, kateket 1854 Vor Frelsers k., Kbh., hospitalspræst 1860–70 og kol-laborator 1860–64, forstander 1866–70 for den private danske realskole i Haderslev, sgpr. 1871 Vor Frue k. i Odense, 1887 Svan-
ninge. 243, 254.
- Jonquières*, Jean André Frédéric de Dompierre de, 1815–90, kontor-
chef, siden 1848 ansat i kultus-
ministeriet, chef for 1. departe-
mentskontor (ekspedition af kir-
kevæsenets sager). 235.
- Jonsson*, Halldor, 1810–81, sgpr. Hof, provst Norder Mula, Island. 51, 53.
- Juel*, Christian, 1828–1914, kancel-
list 1852 ministeriet for Slesvig,
overappellationsråd 1863 Flens-
borg, landstingsmand, sluttede sig
til Venstre. 162, 200.
- Juhl*, Christian, 1806–73, ejer af Hjerndrupgård, kammerråd, stæn-
derdeputeret 1852 Flensborg. 154,
161, 178, 184.
- Junggreen*, Jens Peter, 1827–86, søn-
derjysk politiker. 139, 221, 253,
256, 276.
- Jürgensen*, Jürgen (ikke: Peter),
amtmand 1865–66 Åbenrå amt,
ved appelretten i Flensborg og
Kiel, død 1880. 220.
- Jørgensen*, Thorvald August Brown,
1825–1910, auditor 1852 Rends-

- borg, politimester 1856 Slesvig, 1860–64 tillige borgmester. 180.
- Kampmann*, Christian Peter Georg, 1816–97, kap. 1843 Hårlev-Framlev, sgpr. 1848 Sejling-Sinding, 1855 Ebeltoft-Dråby, 1863–93 Hjørring, 1864 provst. 16, 20, 21, 42, 43, 51, 53, 63, 181, 266.
- Kampmann*, Hack, 1813–78, birkedommer 1839 Frijsenborg, herredsfoged 1852 Rougsø (ved Randers), rigsdagsmand, etatsråd. 63.
- Karstens*, Georg, f. Grumtoft (Grundhof) 1833, 1864 pr. ved Helligåndskirken i Flb., 1865–1905 sgpr. Klipleve, død 1906. 278.
- Karstensen*, Kristen, 1809–82, sgpr. 1839 Dybbøl, 1857–64 Broager, provst Sønderborg og Åbenrå provsti 1857–64, sgpr. 1864 Gelsted-Rorup. 55, 151, 180.
- Kierkegaard*, Peter Christian, 1805–88, biskop 1856–75 Ålborg, kultusminister 1867–68. 140, 247.
- Kierkegaard*, Søren Aabye, 1813–55, teolog og filosof. 43, 44, 51, 53, 59.
- Kinch*, Frederik Suhm, 1822–74, frivillig 1848, premierløjtnant 1852, diakon (andenpræst) 1852–64 Løjt, sgpr. 1867 Vrejlev-Hæstrup. 142, 144.
- Kittel*, Johan Georg, 1797–1888, født i Arendal, Norge, ejer af Skovbølgård, Felsted sogn, medlem 1842–46 Slesvig stænderforsamling, 1854–63 Flensborg stænderforsamling. 175, 191, 192, 193.
- Kier*, Christian Albert, 1825–77, herredsfoged 1851–64 Tønder-Højer herreder, samt borgmester Tønder, borgmester 1868 Ribe, 1876 Næstved. 180, 236.
- Kjer*, Marcus, 1808–82, sgpr. 1844 Hjerpstød, 1848 Ensted, 1857 Rise. 126, 142.
- Kjødt*, Kristian Hartvig, 1831–1907, sgpr. 1861 Bogø, 1871 Dragstrup-Skallerup, 1875 Husby-Wedellsborg, 1889–1903 Lille Lyndby-Ølsted. 81.
- Klein*, Carl Edvard, 1820–1885, Mørk Hansens svoger, kap. 1846 Åstrup (Haderslev provsti), 1847 Idstrup, 1848 Ønslev-Eskildstrup, 1853 Elmelunde, sgpr. 1861, provst 1863 Ærøskøbing, 1869 Bregninge. Gift 1854 med Louise Dorothea Hansen, 1819–1914. 100, 114, 125, 139, 142, 185, 197, 203, 221.
- Klein*, Christian Sophus, 1824–1900, jurist, politiker, justitsminister 1872–75. 232.
- Knudsen*, Knud Lausten, 1806–66, gårdejer i Forballum, 1851 desuden ejer af Trøjborg, som han lod nedrive (»for ikke at få herremandsnykker«). 134.
- Koch*, Hans Ludvig Schielderup Parelus, 1837–1917, huslærer 1864 Sjølundgård, Vejstrup sogn, privatlærer 1866 Vejstruprød, højskoleforstander 1868 Brøns, kap. 1871 Nykøbing F., sgpr. 1876 Skelby-Gedesby, 1880 Brønshøj-Rødovre, 1892 Glostrup, provst, kirkehistoriker. 230, 246.
- Kofoed-Hansen*, Hans Peter, 1813–93, lærer 1837 Odense Katedral-skole, kap. 1849 Vor Frelsers k., Kbh., hovedpræst 1849 Vor Frue k., Haderslev, provst 1854, sgpr. 1855–64 Gl. Haderslev, 1867–83 Toreby, 1887 romersk-katolsk. 148, 156.
- Kok* (*Koch*), Johannes Georg Elias, 1821–87, kap. 1848 Århus, sgpr. 1851–64 Burkal, præst 1867 Almindeligt Hospital, Kbh., 1872 Citadels k., Kbh. 146, 147, 149, 180, 186, 236.
- Kragh*, Peter, 1793–1883, missionær

- 1818 Egedesminde, Grønland, sgpr. 1829 Gerlev-Enslev, 1838 Lintrup-Hjerting, 1850–81 Øsby. 184.
- Kranold*, Rudolph Heinrich Carl Conrad, 1819–89, volontær 1843 Rentekammeret, bureauchef 1849 Bestyrelseskommissionen for Slesvig, departementschef 1852 Ministeriet for Slesvig, generaldecisor 1862 slesvigske regnskabsvæsen, kst. chef 1864 Det Kgl. Teater, amtsforvalter 1870 Odense, kgl. kommissarius 1855, 1860 og 1863 Flensborg Stænderforsamling. 161, 162, 165, 169, 172, 173, 177, 179, 198, 199.
- Krarup*, Enoch Christian, 1806–65, sgpr. 1831 Snebjerg-Tjørring, 1839 Hygum-Hove, provst 1852, 1858 Søften-Folby. 198.
- Krebs*, Frederik Christian, 1814–81, læge og socialøkonom, redaktør 1864–65 »Berlingske Tidende«. 223.
- Krebs*, Johan Christopher Ambrosius, 1776–1848, kateket 1813 Rudkøbing, sgpr. 1819 Nikolaj k., Svendborg, og Turø, 1831 Idestrup. 95, 100.
- Krieger*, Andreas Frederik, 1817–93, jurist og politiker. 105, 106.
- Krog-Meyer*, Christian Carl Frederik Emil August, 1818–97, diakon (andenpræst) 1848 Vester Sottrup, sgpr. 1864–80 Nidløse. 145, 219, 223.
- Krogb*, Andreas Laurits, 1816–81, sgpr. 1842 Majbølle, 1863 Arnin-ge, 1873 Ønslev-Eskildstrup. 40, 41, 60.
- Krüger*, Hans Andreasen, 1816–81, sønderjysk politiker. 154, 160, 162, 164, 173, 174, 178, 179, 187, 199, 276.
- Kullberg*, Carl, 1815–97, svensk digter og oversætter. 72, 73.
- Købke*, Jacob Georg, 1802–75, distriktslæge 1840 Nykøbing Falster, stiftsfysikus 1844 Nykøbing Falster. 92, 96.
- Købke*, Johan Peter, 1824–98, officer, borgerrepræsentant, Kbh. 127.
- la Cour*, Peter Christian, 1805–65, kap. 1832 Fakse, sgpr. 1837 Nimtofte-Tøstrup, 1852 Ålsø-Hoed, 1861 Odder. 19, 27, 63, 104, 107, 228.
- Larsen(-Skeræppenborg)*, Peter, 1802 73, gårdejer og lægprædikant. 251.
- Laub*, Hardenack Otto Conrad, 1805–82, biskop 1854–78 Viborg. 83, 227.
- Lehmann*, Orla, 1810–70, politiker. 38, 47, 48, 49, 50, 56, 57, 61, 62, 68, 69, 105, 108, 189, 199, 228, 237, 239.
- Lembcke* Edvard, 1815–97, forfatter, adjunkt 1841–46 Vordingborg, 1849 Odense, konrektor 1850–64 Haderslev, 1865–88 Haderslev Læreres Skole, Kbh. 92, 148, 189, 202.
- Leth*, Andreas, 1822–1905, skolebestyrer 1843 Middelfart, adjunkt 1845 Ribe latinskole, diakon (andenpræst) 1850, dansk compastor 1852 Åbenrå, sgpr. 1863 Ulsø-Øster Egede, 1870–94 Middelfart. 126, 144, 145, 156, 157, 158, 174, 182.
- Levin*, Israel Salomon, 1810–83, literat og sprogmand. 78.
- Levinsen*, Mørk Hansens hustrus slægt (se stamtavle). 62 ff., 85 f., 93 ff., 96, 111, 114, 120, 127, 133 ff., 139 f., 143, 183, 204 ff., 221, 224 f., 226, 227, 243 f., 246 f., 248, 251, 255, 256, 268, 278.
- Levinsen*, Carsten, 1812–73, lærer 1842 Mariboers Skole, sgpr. 1849 Frederiks hospital, 1858 Trinitatis

- k., Kbh. 65, 66, 67, 133, 135, 136, 185, 226, 235, 248, 266.
- Levinson*, Lorents Johannes, 1821–1905, søn af degn Henrik Levinson og dermed brodersøn til Mørk Hansens svigermoder, adjunkt 1846 Randers, sgpr. 1852 Kværn, 1859–64 Munkbrarup, kap. 1868 Randers, sgpr. 1875–90 Sæby-Hallenslev; gift 1852 med Caroline Johanne Rée, 1832–88, datter af bogtrykker Nathan Philip Rée i Ålborg. 63, 64, 65, 86, 94, 146, 147, 148, 165.
- Lind*, Jenny, 1820–87, svensk sangerinde. 75.
- Lindberg*, Jacob Christian, 1797–1857, Grundtvigs meget ivrige discipel, forfatter, siden 1839 menighedens ordfører i Vartov, Kbh., sgpr. 1844 Tingsted, 1857 Lille Lyngby, hvor han døde. 80, 83, 84, 88, 89, 91, 92, 197.
- Lindbom*, Dorthea Theresia, 1816–81, datter af major, garvmester Johan Frederik Lindbom, lærerinde, ugift frøken. 25.
- Linnemann*, Ingvard Henrik, 1818–92, adjunkt 1844 Randers, sgpr. 1851 Øsse-Næsborg, 1856 Ousted-Tåning, 1868–85 Raklev, medlem 1848 af den Grundlovgivende Rigsforsamling. 109.
- Lorck*, Lorents, 1806–68, lærer 1829 Kbh., sgpr. 1833 Jydstrup-Valsø-lille, 1836 Hvedstrup-Fløng, medlem 1848 af den Grundlovgivende Rigsforsamling. 107.
- Lorentzen*, Carl Christian, 1817–83, sgpr. 1844 Nørre Nærrå-Bederslev, 1860 Skeby-Otterup. 16.
- Lorenzen*, Christian Claus, 1829–87, adjunkt 1855 Slesvig domskole, sgpr. 1861 Siversted, lærer 1864 Svendborg og Herlufsholm, res. kap. 1871 Frue k., Ålborg, sgpr. 1877 Sønder Tranders. 175.
- Lorenzen*, Lorenz, 1815–54, degn og lærer i Felsted. 122.
- Lorenzen*, Marcus, 1847–1928, filolog, forlægger. 122, 138, 181, 187, 189, 210, 233.
- Lund*, Peter Sørensen, 1815–93, gårdejer i Rørkær, Hostrup sogn, siden 1866 ejer af Højkro, Emmerlev sogn, stænderdeputeret 1860–63 Flensborg. 184, 186.
- Lunddahl*, Andreas Peter, 1818–95, adj. 1841 Frederiksberg, 1845 Metropolitanskolen, Kbh., insp. 1847 Kbh.s østre Betalingsskole, sgpr. 1851 Bjørnsholm-Malle, 1859 Stubbekøbing-Maglebrænde, 1869–93 Tølløse-Ågerup. 17, 18, 19, 21, 51, 53.
- Luplau*, Daniel Carl Erhard, 1818–1909, institutbestyrer 1845 Hille-rød, sgpr. 1853 Ladelund, 1859–64 Hellevad-Egvad, 1866–88 Varde. 143.
- Lunn*, Peter Iver Julius, borgmester 1850–64 i Åbenrå. 151, 156, 157.
- Lütken*, Otto Hans, 1813–83, søofficer, marineminister 1864–65.
- Lüttichau*, Mathias, 1795–1870, oberst i artilleriet 1849, medlem 1849 af den Grundlovgivende Rigsforsamling, godsejer til Store Grundet, medlem af Landstinget, Rigsrådet. 110.
- Lützhøft*, Holtén Frederik, 1822–1903, lærer 1847 Kbh., sgpr. 1851–64 Bylderup, hjælpepræst, sgpr. 1868–97 Ørsted-Dåstrup. 147.
- Madvig*, Johan Nicolai, 1804–86, filolog og politiker. 15, 17, 18, 49, 77, 107, 110, 115.
- Madvig*, Poul Anton, 1816–99, fysikus 1854–64 Haderslev, læge Haderslev. 231, 268.
- Manniche*, Johan Gottfred, 1766–1850, Mørk Hansens fars halvbroder, sgpr. 1797 Hammel-Vold-

- by-Søby, 1820 Søften-Folby. 62.
- Marckmann*, Jørgen Wilhelm, 1804–61, kateket 1831 Vor Frue k., Kbh., kap. 1844 Vor Frelsers k., Kbh., sgpr. 1849 Højens, 1850 Hoptrup. 148, 158, 179.
- Mariboe*, Carl Rudolph Ferdinand, 1800–60, skolemand. 32, 41–42.
- Martensen*, Hans Lassen, 1808–84, professor i teologi 1840 Kbh.s universitet, biskop 1854 Sjælland. 33, 38, 49, 51.
- Matthiessen*, Henrik Johan, 1815–97, fysikus Sønderborg, senere distriktslæge Køge, gift med Valgerda Sigrid Augusta Finsen, 1828–1907. 179, 180.
- Mau*, Jens Christian Edvard Theodor, 1808–85, sgpr. 1834 Hårlev-(Ting-)Jellinge, 1850 Skellerup-Ellinge, 1863–80 Farum-Værløse. 16.
- Meza*, Christian Julius de, 1792–1865, dansk overgeneral 1863–64. 178, 179.
- Michelsen*, Jacob, 1845–99, gård-ejer 1873 Kolstrup, formand 1887 for »Sprogforeningen«. 139, 248, 262.
- Moe*, Frederik Ole, 1813–1901, institutbestyrer 1841 Roskilde, sgpr. 1850 Skrydstrup, 1859–84 Sct. Catharinae k., Ribe. 115.
- Molbech*, Christian Knud Frederik, 1821–88, forfatter, professor i dansk 1853–64 Kiel. 62, 93, 149, 181, 188.
- Moltke*, Adam Wilhelm, 1785–1864, lensgreve af Bregentved, premierminister 1848–52. 107, 153.
- Moltke*, Carl, 1798–1866, greve af Nützschau i Holsten, præsident 1846–48 for det Slesvig-Holsten-Lauenburgske Kancelli, minister 1852–54 for Slesvig. 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158.
- Monrad*, Christian Ferdinand, 1815–89, lærer 1846 Mariboets Dannekvindeskole, 1851, kollaborator 1854–64, Flensborg latinskole, privat skolelærer 1864–78 Flensborg, medarbejder siden 1869 »Flensborg Avis«. 143.
- Monrad*, Ditlev Gothard, 1811–87, teologisk kandidat 1836, magister 1838, politisk engageret, sgpr. 1846 Vester Ulslev, minister 1848, ledende ved udarbejdelsen af udkastet til Grundloven af 5.6.1849, biskop 1849 Nykøbing Falster, konsejlspræsident 1863–64, kolonist 1865 New Zealand, sgpr. 1869 Brøndbyerne, biskop 1871 Nykøbing Falster. 38, 48, 49, 56, 69, 77, 98, 108, 109, 112, 113, 156, 203, 204, 214, 220, 222, 234, 250, 270.
- Muus*, Elias Bendz, 1805–93, grosserer i Kerteminde, senere Odense og Kbh., svensk-norsk og storbritannisk vicekonsul. 265.
- Müffelmann*, Emil Frederik, 1820–69, praktiserende læge 1851, distriktslæge 1858 Flensborg, overlæge 1864 Helsingør. 178.
- Mühlensteth*, Jørgen Erhard, 1818–93, kateket 1845 Guinea-kysten, sgpr. 1850–64 Bjolderup, hjælpepræst 1866 Farup, sgpr. 1867 Nim-Underup, 1875–82 Tved. 144.
- Müller*, Tage Christian, 1780–1849, biskop 1833 Ribe. 104.
- Mynster*, Jakob Peter, 1775–1854, biskop 1834 Sjælland. 32, 33, 70, 87, 109, 110, 124.
- Münter*, Balthasar, f. Kbh. 1794, søn af prof., biskop Friedrich Münter. 1835 res. kap., 1849 sgpr. og provst ved Holmens kirke i Kbh., 1861 kgl. konfessionarius. Fra 1837 tillige lærer ved Pastoralseminariet, medl. af Bibelselskabet etc. Dr. theol. 1836 ved reforma-

- tionsfesten. Død Kbh. 1867. 58, 59, 70, 87.
- Møller*, Christen Christensen, 1810–90, filantrop og skolemand, dimitteret fra Snedsted, ledede fra 1836 Flakkebjerg Institut. 104.
- Møller*, Christian Hansen, 1804–88, ejer af Skovgård, Rise sogn, stænderdeputeret. 154, 155, 184.
- Møller*, Daniel Christian, 1816–1904, lærer 1841 Blindeinstituttet, Kbh., 1846 Borgerdydsskolen, Kbh., sgpr. 1848 Frederikshavn, 1851 Vonsbæk, 1861–64 Hopttrup, 1865 Hårby, 1873–95, Fakse; stænderdeputeret 1854–59. 76, 77, 100, 148, 150, 156, 159.
- Møller*, Erik Høyer, 1818–1904, kap. 1843 Grinderslev-Grønning-Tise, feltpræst 1850, garnisonspræst 1857 Slesvig, sgpr. 1861–64 Nordborg, 1866–92 Kølstrup-Agedrup. 27, 166.
- Møller*, Peder Ludvig, 1814–65, forfatter, kendt som hemmelig bidragyder til »Corsaren«; han forlod Danmark 1846. 47.
- Mørch*, Mourits, 1816–90, sgpr. 1849 Rejsby, 1857–64 Hostrup, lærer ved Vordingborg realskole, sgpr. og provst 1866 Starup-Nebel, 1868–87 Bjært. 14, 20, 21, 25, 26, 27, 37, 39, 47, 70, 72, 101, 117, 147, 184, 186, 224, 231, 235, 240, 245, 248, 255, 256, 258, 261, 262.
- Nansen*, Johan Jacob Herman, 1813–84, sgpr. 1846 Rimsø-Kastbjerg, 1855–65 Aller-Taps, 1865 Taps. 231, 245, 246, 251, 256.
- Neergaard*, Carl de, 1800–50, ejer af Gunderslevholm. 110.
- Neergaard*, Johan Ferdinand de, d. 1849, amtmand, arvede 1835 Fuglsang, Toreby sogn, købte 1833 Trøjborg, Visby sogn. 117, 134.
- Neubaus*, Hans Waldemar, 1835–99, købmand i Haderslev. 264.
- Nielsen*, Christian Ludvig, 1823–85, kap. 1856 Frederiksberg-Hvidovre, 1859 Kbh.s Sygehjem, sgpr. 1869 Dalbyneder-Råby-Sodrning, 1872 Dalbyneder-Dalbyover, 1879 Utterslev. 185, 186, 195.
- Nielsen*, Godske, 1826–99, medarbejder 1851 »Dagbladet«, redaktør 1855–64 »Dannevirke«, derefter forretningsmand. 184, 186, 187, 200.
- Nielsen*, Mathias, 1829–1926, lærer 1852 Felstedskov, 1860–94 Tumbøl, Felsted sogn, derefter meddirektør af Flensborg Folkebank. 122.
- Nielsen*, Nicolai Johann Ernst, 1806–83, sgpr. 1832 Sarau, sgpr. og provst 1840 Friedrichsberg ved Slesvig, generalsuperintendent 1848–50, superintendent 1851 Eutin, 1853–79 Oldenburg. 120.
- Nielsen*, Thomas Nikolaj, 1804–71, adjunkt 1826 Nykøbing Falster, sgpr. 1829 Dejbjerg-Hanning, 1836 Melby, 1846 Nykøbing Falster, 1850 Ramløse-Annissee. 96, 97.
- Nissen*, Ludvig August, 1799–1848, lærer 1826 Kbh., kateket 1827 Helsingør, sgpr. 1835 Præstø-Skibbinge, 1844 Nysted-Herridslev, provst. 87.
- Nobel*, Emilius Ferdinand, 1810–92, siden 1835 borger i Nykøbing Falster, tobaksfabrikant. 98, 270.
- Nutzhorn*, Carl Ludvig Vilhelm Rømer von, 1828–99, indenrigsminister 1864, amtmand 1866 Thisted, justitsminister 1868, amtmand 1870–98 Vejle amt. 203, 247.
- Nyegaard*, Johan Samuel Dyrhoff, 1817–71, lærer 1841 Smedager, Bjolderup sogn, substitut 1845 Ri-

- se, lærer 1850 Røllum, Ensted sogn, lærer og degn 1861–66 Rise, degn 1867 Vonsild. 244, 245.
- Nyholm*, Vilhelm Christian Grandjean, 1842–1910, fuldmægtig ved Kolding herredsret. 254.
- Næsted*, Frederik Vilhelm, 1786–1851, kap. 1813 Hals, sgpr. 1817 Højbjerg-Elsborg, 1825 Skyum-Hørdum, 1838 Kippinge-Brarup. 84.
- Olsen*, degn, sparekassebestyrer i Gråsten, klokker i Horsens. 141.
- Olsen*, Christen, 1800–81, prokurator 1841 Randers, gift med Ane Nicoline Helene Levinsen. 139.
- Olsen*, Jonas Christian, 1816–1902, lærer 1843 Døvstummeinstitutet, Kbh., sgpr. 1850 Hellevad-Egvad, 1858–64 Løjt, 1866 Sortebrødre k., Viborg, 1871 Stenderup (i de 8 sogne). 117, 142, 143, 148, 218, 256, 275.
- Olufsen*, Christian Friis Rottbøll, 1802–55, astronom. 23.
- Otzen*, Peter, 1810–91, huslærer, hjælpepr. 1839, kap. 1841, sgpr. 1846–48 Olderup, 1850 Kværn, provst 1852–81 Burg, Fehmarn, stænderdeputeret 1853, præsident 1855–63. 161, 165, 166, 172, 173, 174, 176, 177, 198.
- Oxholm*, Waldemar, 1805–76, hofmarskal. 237.
- Paludan-Müller*, Caspar, 1805–82, historiker. 104.
- Paulsen*, Peter Julius, 1817–76, fysikus 1854 Åbenrå, medlem 1858 af Sundhedskollegiet for Slesvig, stiftsfysikus 1861 Ålborg. 137, 181, 185.
- Petersen*, Cornelius, 1806–76, gårdmand og politiker, medlem 1864–66 af Rigsrådets Folketing. 235, 237, 247.
- Petersen*, Friedrich, 1807–59, sgpr. 1838 Uge, 1846–48 Notmark, 1849 Ullerup, feltpræst 1850 ved den slesvig-holstenske hær, sgpr. 1852 Saarbrücken. 150.
- Petersen*, Jes, 1804–70, sgpr. 1833 Joldelund, 1837 Holbøl. 159, 191.
- Petersen*, Johannes, 1803–71, sgpr. 1843 Skrydstrup, 1850 Stenderup. 230, 231.
- Petersen*, Peter, gårdejer i Surlykke under Sandbjerg gods, Dybbøl sogn, stænderdeputeret 1853 Flensborg. 154.
- Petersen*, Peter Hansen, gårdejer i Sønder Hostrup, sognefoged over Ensted sogn. 219, 271.
- Plenge*, Johannes Christian Ludvig, 1822–89, lærer 1844 Kbh., diakon (andenpræst) 1850 Sørup, sgpr. 1851 Satrup, 1860 Ødis, lærer 1862 Fredericia, præst 1863–65 London. 147, 148.
- Ploug*, Carl Parmo, 1813–94, digter, redaktør 1841–82 af »Fædrelandet«. 46, 47, 57, 58, 64, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 110, 194, 247.
- Pløyen*, Christian 1803–67, landfoged 1830, amtmand 1837 Færøerne, 1848 Vejle, 1848 Holbæk amt. 104.
- Pontoppidan*, Otto Reinhold Emil, 1817–83, kap. 1845 Rødby-Ringsebølle, sgpr. 1849 Kippinge-Brarup, 1852 Linå-Dallerup, 1855 Ørre-Sinding, 1866 Ølby-Asp-Fousing, 1871–80 Holeby-Bursø. 18, 19.
- Posselt*, Henrik, 1807–70, Mørk Hansens svoger, lærer 1831 ved Vajsenhuset i Kbh., kat. 1834 Nyborg, sgpr. 1841 Holeby-Bursø, 1855 Fuglse-Krønge, 1857 Østoftø, pr. 1851–61. Gift tre gange, i andet ægteskab 1850–52 med Anna Karens Adelaide Hansen.

- (Se slægtstavle). 98, 114, 135, 188.
- Poulsen*, Christian Michael Julius, 1822–1907, kap. 1850 Hjordkær, slotspr. 1851 Augustenborg, sgpr. 1858–64 Ensted, 1866–1904 Karleby-Horreby-Nr. Ørslev. 116, 142, 181, 196, 202, 211, 226.
- Poulsen*, Hans Frederik, 1815–69, Studenterforeningspolitiker, cand. phil. 70, 71, 72, 74, 77.
- Quaade*, George Joachim, 1813–89, diplomat, minister. 203.
- Quatrefages de Bréau*, Jean Louis de, 1810–92, fransk antropolog. 250.
- Raben*, Gregers Christian, greve, kammerherre, dr. phil., ejer af Alholm. 87.
- Raben*, Simon Peter, 1819–1907, gårdejer i Vonsild, medlem 1866–72 af Folketinget, 1875–94 af Landstinget. 184, 244, 247, 254, 255, 260, 262, 272, 273.
- Randbøll*, Jørgen Christensen, 1802–78, sgpr. 1832 Skrydstrup, 1843–67 Bevtoft. 189, 201.
- Rasmussen*, Christian Ludvig, 1814–72, apoteker Ærøskøbing. 222.
- Rasmussen*, Hans, 1779–1858, gård-ejer 1799 Vålse, sognefoged 1820, ledede fra 1841 inddæmningsarbejde ved Vålse og Kippinge, medlem 1848 af den Grundlovgivende Rigsforsamling, Bondeven. 84.
- Rasmussen*, Harald Valdemar, 1821–91, adjunkt 1847 Metropolitanskolen, Kbh., sgpr. 1851–64 Halk, lærer, titulær professor 1884. 148, 159, 184, 237.
- Ravn*, Nis Jensen, 1828–92, ejer 1852 af Sjølundgård, medlem 1870–78 af Landstinget. 230, 238, 241, 246, 260, 272.
- Reck*, Christian Frederik David, 1816–1882, distriktslæge Storeheddinge. 229.
- Regenburg*, Theodor August Jes, 1815–95, medlem 1849 af Bestyrelseskommissionen for Slesvig, fuldmægtig 1850, departementschef 1852, direktør 1859 i det Slesvigske Ministerium, stiftamtmand 1870 Skanderborg. 117, 120, 146, 150, 152, 155, 180, 186, 195, 197, 213, 226.
- Rehboff*, Johannes Andreas, 1800–83, provst 1837 Åbenrå, superintendent 1848, sgpr. 1851 Skt. Michaelis k., Hamburg, fungerede 1864 som superintendent indtil Godts udnævnelse forelå. 219.
- Reuter*, Hans Christian, 1804–72, gårdejer i Stollig, sognefoged 1833 over Løjt, stænderdeputeret 1854–60 Flensborg. 137. 184.
- Reventlow*, Arthur, greve, 1817–78, amtmand 1850 Tønder, 1860 Bordesholm. 154.
- Richelieu*, Ludvig Armand Immanuel Septimany du Plessis de, 1821–59, lærer, sgpr. 1849 Vester Egede-Bråby, 1850 Løjt, pr. 1858 for de evangeliske menigheder på St. Thomas og St. Jan. 126, 142.
- Richelsen*, Hinrich Carstensen, 1833–74 ejer af Buskmose, Rinke-næs sogn. 132, 192, 193.
- Rimestad*, Christian Wilhelm, 1816–79, politiker og redaktør, leder af Arbejderforeningen af 1860. 190.
- Roed*, Poul Hansen, 1845–1928, konditor, senere købmand 1871 Kolding, 1882 København, medlem 1881–87 Folketinget. 274.
- Rosenhoff*, Casper Claudius, 1804–69, forfatter og journalist, udg. 1835–46 »Den Frisindede«. 40.
- Rosenørn-Lehn*, Otto Ditlev, lensbaron, 1821–92, ejede baronierne Guldborgland og Lehn, goderne Rössjöholm i Skåne, samt Kiding

- og Årup i Nordslesvig, udenrigsminister 1870–92. 129, 187.
- Rosenørn-Teilmann*, Christian Peder Theodor, 1817–79, godsejer, politiker, kultusminister 1865–67, justitsminister 1866–68. 16, 223, 239, 266.
- Roth*, Henrik, 1812–86, seminarist fra Skårup, derefter teolog, kateket 1844 Frederikshavn, sgpr. 1849 Asserballe, 1850–64 Varnæs, 1865 Vigerslev-Veflinge. 16, 19, 42, 43, 51, 53, 55, 58, 115, 116, 117, 126, 128, 137, 140, 141, 143, 149, 155, 157, 181, 185, 196, 202, 208, 217, 218, 219, 221, 226, 228, 266.
- Rothe*, Peter Conrad, 1811–1902, kap. 1843 Vor Frue k., Kbh., 1865 sgpr. og stiftprovst. 274.
- Rottwitt*, Carl Eduard, 1812–60, medlem 1849 Folketinget (efterhånden Bondeven), konsejlspræsident 1859. 162.
- Rumohr*, Wulf von, 1814–62, ejer af Rundhof (Runtoft), slesvig-holstensk politiker, stænderdeputeret 162, 163, 164, 168, 169, 171, 173, 176, 179.
- Rørdam*, Hans Christian, 1803–69, sgpr. 1839–50 Skt. Michaelis k., Fredericia, dr. theol. 124.
- Rørdam*, Holger Frederik, 1830–1913, kirkehistoriker, sgpr. 1860–64 Satrup, hjælpepræst 1866–67 Skt. Johannes k., Kbh., sgpr. 1869 Kornerup-Svogerslev, 1876 Brændekilde-Bellinge, 1883 Kgs. Lyngby. 148.
- Rørdam*, Georg, gårdejer 1860–64 Sdr. Hostrup, senere forvalter ved Landbohøjskolen, Kbh. 205.
- Rørdam*, Peter, 1806–83, lærer i Kbh., udenlandsrejse 1838–39, sgpr. 1841 Mern, 1856 Kgs. Lyngby. 48.
- Salicath*, Carl, 1825–99, advokat i Haderslev, borgmester 1872 Storehedinge, 1874–95 Næstved. 249.
- Salling*, Søren Christian, 1778–1833, lærer i Fåborg, kat. 1809 Skt. Petri k., Kbh., sgpr. 1812 Vonsild-Dalby. 241, 267.
- Scavenius*, Peter Brønnum, 1795–1868, ejer af Gjorslev. 110.
- Scavenius*, Jacob Frederik, 1838–1915, repræsenterede 1866–95 Store Hedinge i Folketinget, ejer 1868 af Gjorslev, kultusminister 1880–91. 229, 231.
- Schack*, Hans Egede, 1820–59, forfatter og politiker. 57.
- Schack*, Marcus Andreas Tage, 1810–62, dr. phil., sgpr. sidst i Herstedøster og -vester. 32.
- Scharling*, Carl Emil, 1803–77, teolog, professor 1834–76, Kbh.s Universitet. 51, 52, 53, 71, 262.
- Scheel-Plessen*, Carl Theodor August, 1811–92, greve, slesvig-holstensk politiker, der først støttede den dansk-tyske helstat, men efter 1864 arbejdede for sin hjemstavns nøje tilknytning til Preussen og derfor miskendt både af danske og augustenburgsk indstillede. 198.
- Schjerning*, Ludvig Jensenius Nicolai, 1805–63, lærer 1831 Opfostringshuset, Kbh., kateket 1835 Nykøbing Falster, sgpr. 1846, provst 1850 Ry, 1856 Herslev-Viuf. 83, 88, 90.
- Schneekloth*, Hans, 1812–82, skolemand. 223, 226, 233, 234, 235.
- Schouw*, Joachim Frederik, 1789–1852, politiker, professor i botanik Kbh.s Universitet. 77, 107.
- Schovelin*, Julius Thorwaldsen, 1821–70, officer, politiker og statsgældsdirektør. 156.
- Schrader*, Stephanus Ditlev Edvard,

- 1814–94, slotspr. 1858–82 Kbh. 235.
- Schurmann*, Jens Christopher, 1812–91, notar og manuduktør ved det teologiske fakultet, Kbh.s Universitet, sgpr. og seminarieforsøger 1851 Skårup. 43, 53.
- Schøler*, Hans Vilhelm, 1811–75, sgpr. 1844 Vodder, 1846 Staby-Madam, kap. 1859 Vor Frelsers k., Kbh., 1862 sgpr. Vester og Øster Hassing. 40.
- Schøler*, Peter Christian, 1803–67, kendt kobberstikker. Hans fader, degnen i Hammel, var en ungdomsven af Mørk Hansens fader. 40.
- Sibbern*, Frederik Christian, 1785–1872, filosof, universitetsprofessor. 19, 23, 87.
- Sidenius*, Christian, 1810–85, sgpr. 1839 Sønderhå-Hørsted, 1839 Maribo, 1850 Nykøbing Falster, 1870–82 Østoft. 97.
- Sidenius*, Isaac, 1802–58, købmand og vinhandler samt stadshauptmand i Nykøbing Falster. 97, 102.
- Siesby*, Gottlieb Isaschar, 1803–84, journalist og forfatter; måtte døde en del spot som forhenværende skomager. 40.
- Simonsen*, apoteker i Lemvig. 257.
- Simony*, Carl Frederik, 1806–72, embedsmand, politiker, minister 1864. 203.
- Skat-Rørdam*, Thomas, 1832–1909, sgpr. 1869 Sønderup-Nordrup, 1873 Rønnebæk-Olstrup, 1880 Helligåndsk., Kbh., provst 1886 Holmens k., Kbh., biskop 1895. 275.
- Skau*, Laurids, 1817–64, sønderjysk politiker. 69, 150, 154, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 179, 180, 199, 200, 227, 244.
- Skau*, Peter, 1825–1917, sønderjysk politiker, broder til Laurids Skau, gårdejer Bukshave, Fjelstrup sogn. 254.
- Skeel*, Erik Vilhelm Robert, 1818–84, politiker og godsejer, indenrigsminister. 16, 266.
- Skouboe*, Edvard, d. 1860, boghandler, lærer. 21, 36, 37, 47.
- Smith*, Hother, 1821–1902, kst. herredsfoged 1848 Frøs-Kalslund herreder, 1849 på Flensborg amt-
hus, 1852–64 Lundtoft herred og Varnæs birk, 1866 Holmans, Elbo og Brusks herred, højesterets-assessor 1874. 140, 141, 149, 155, 166, 187, 196 f.
- Steenberg*, Ove, 1814–94, kateket 1849 Rønne, sgpr. 1855 Vroue-Resen, 1857 Neksø-Bodilsker, 1866 Marstal, 1873–82 Hårby. 59, 60.
- Steinmann*, Peter Frederik, 1812–94, dansk officer, krigsminister. 179.
- Stemann*, Poul Christian, 1764–1855, dansk statsminister 1827–48. 90.
- Stisgaard*, Peter Christian, 1820–93, apoteker 1856–81 Løveapoteket, Åbenrå. 134, 221.
- Stockfleth*, Hannibal Valdemar, 1815–1902, oberst, broder til amtmand Stockfleth. 218, 221.
- Strandberg*, Carl Vilhelm August, 1818–77, svensk digter og journalist. 72.
- Svendsen*, Laurids, kontorchef i Rentekammeret, direktør for grønlandske og islandske handel. 53, 54, 55, 56, 57, 66, 70, 79, 93.
- Sørensen*, Johannes Angel, 1801–94, kap. 1828 Ballerup-Målev, sgpr. 1829 Sdr. Omme-Hoven, 1837 Bogø, 1844 Gundslev, 1853–87 Smidstrup-Skærup. 89.
- Sørensen*, Rasmus, 1799–1865, lærer

- og Bondevenne-agitator, udvandrede til Amerika. 84.
- Tesdorpf*, Edward, 1817–89, kom 1837 til Lolland som forvalter hos en holstensk forpagter, købte 1840 Ourupgård på Falster og 1847 endnu flere godser, afløste hoveriet 1842, havde som tyskfødt undertiden vanskeligheder af politisk art, hans ejendomme blev anset som mønsterlandbrug. 85, 92, 96, 101, 262.
- Thomander*, Johan Henrik, 1798–1865, svensk professor og biskop. 75.
- Thomsen* (-Oldenswort), Adolph Theodor, 1814–91, gårdejer i Oldenswort, stænderdeputeret Flensborg, amtmand 1864–67 Husum. 161, 166, 169, 170, 171, 175, 177.
- Thomsen*, Christian Albert Frederich, 1827–96, officer, politiker, krigsminister, direktør for Landbohøjskolen. 232, 265.
- Thorvaldsen*, 1768/70–1844, billedhugger. 46, 79.
- Thrige*, Søren Bloch, 1820–1901, lærer 1843 Roskilde, overlærer 1845 Slagelse, 1846 Roskilde, rektor 1850 Haderslev, leder 1864–89 af Haderslev Læreres Skole i Kbh. 72, 149, 189, 223.
- Tidemand*, Odin Wolff, 1822–97, adjunkt 1846 Nykøbing Falster, sgpr. 1850 Stenbjerg, 1853 Tønder, 1860 Kregome-Vinderød, 1873 Skuldelev-Selsø, forstander 1878–95 Jonstrup seminarium. 161.
- Tillisch*, Frederik Ferdinand, 1801–89, leder af det danske styre i Slesvig 1850–64. 112, 116, 117, 120, 128, 153, 222, 232, 236.
- Tolderlund*, Carl Emil, 1813–98, fysikus 1861 Åbenrå, stadslæge 1863 Korsør, læge 1876–86 Holbæk amtssygehus. 137, 185.
- Tolderlund*, Edvard Actoni, 1821–1907, forpagter Søgård, ejer 1863 Årup, Ensted sogn, proprietær Nebbegård, Gårslev sogn. 140, 148, 157, 202, 233, 247.
- Tolderlund*, Julius Ferdinand, 1815–69, adjunkt 1839 Sorø, præst 1843 Skt. Thomas og Skt. Jan, udnævnt sgpr. 1851 Eskris, sgpr. 1852–64 Starup-Grarup, 1866 Middelfart. 148, 159, 234, 251.
- Tolderlund*, Poul Jacob, 1783–1872, sgpr. 1834–66 Vonsild. 238, 240, 241, 242, 249.
- Topsøe*, Frederik Vilhelm Wolfgang, 1834–1900, kat. Storehedinge, sgpr. Hejls, Alsted-Fjenneslev. 231.
- Topsøe*, Johan Frederik, 1803–65, lærer 1839 Kbh., sgpr. 1840 Vejlby, Jylland, 1846 Hørsholm. 94.
- Tram*, Henrik Peter Christian, 1810–92, kap. 1836 Bregninge-Søby, 1840 Marstal, kateket 1840 Ærøskøbing, sgpr. 1848 Ølby-Asp-Fousing, provst 1866–82 Klinte-Grindløse. Gift 1841 med Ursula Ottesen, 1823–76. 46.
- Tryde*, Eggert Christopher, 1781–1860, stiftsprovst 1838–57 Vor Frue k., Kbh. 33, 54, 65, 77.
- Tscherning*, Anthon Frederik, 1795–1874, politiker. 69, 101, 103, 106, 107, 108, 109.
- Tvede*, se stamtavle over slægten Tvede. 94, 101, 104, 106, 107, 110, 111, 193 ff., 198, 226, 228.
- Utke*, Frederik, d. 1876, cand. phil., huslærer, realskolelærer i Haderslev. 138, 181, 183, 189, 204, 211, 212, 214, 221, 222, 243, 244, 248, 256, 268.
- Wad*, Mathias, 1816–97, sgpr. 1850 Seden-Åsum, 1860 Korsør-Tårn-borg. 44.
- Wagner*, Ludvig Carl Moritz, 1838–1919, sgpr. 1869 Almind-Viuf,

- 1877 Seest, 1885 Lyng-Bråby, 1894 Sakskøbing. 251.
- Valentiner*, Christian August, 1815–91, sgpr. 1846 Rinkeby, 1849–50 Tyrstrup, seminaridirektør 1852 Bernburg, Anhalt, tillige sgpr. 1856 Skt. Nikolai k., Bernburg, provst 1860 Coswig, 1864 Tønder, Flensborg, 1865 Tyrstrup, 1870 Gl. Haderslev. 268.
- Valentiner*, Wilhelm Friedrich, 1807–89, diakon (andenpræst) 1841 Eckernförde, sgpr. 1845–51 Gelting, dr. phil. 1852 Leipzig, diakon, arkidiakon 1854–85. Leipzig. 172.
- Weber*, Robert, 1797–1876, dr. jur., hofjægermester til Rosenkranz, stænderdeputeret 1853. 154.
- Wegener*, Caspar Frederik, 1802–93, historiker, gehejmarkivar. 110, 151, 153, 154.
- Wegener*, Johan Jørgen Stiller, 1811–83, højskoleforstander 1844 Rødding, sgpr. 1845 Halsted-Avnede. 98, 224.
- Weiland*, Johann Heinrich, f. Oldenswort 1836, diakon 1866 Oldenswort, førstepr. 1867 smstds., sgpr. 1875–1904 Skodborg, død 1908. 278.
- Werliin*, Frederik, 1812–94, kap. 1841 Hyllested-Venslev-Holsteinborg, sgpr. 1846 Rømø, 1853–67 Hviding, 1869–86 Højen-Jerlev. 117, 128.
- Wesenberg*, Thomas Neergaard, 1818–84, kap. 1851 Thisted, sgpr. 1851 Skinnerup, 1871 Lading-Fårup-Sabro. 70, 72.
- Wiborg*, Karsten Friis, 1813–85, literat, sgpr. 1845 Rynkeby-Revninge, 1862 St. Mikkel k., Slagelse. 37.
- Willemoes*, Alfred Theodor, 1829–74, herredsfoged. 179, 230, 247, 265.
- Willemoes-Subm*, Peter Friedrich, 1816–91, dansk kammerherre, politimester Altona, preussisk landråd Segeberg. 236.
- Wingård*, Carl Frederik af, 1781–1851, svensk ærkebiskop og politiker. 74.
- Winstrup*, Laurits Albert, 1815–89, arkitekt. 258.
- Winther*, Frederik, 1809–1881, sgpr. 1834 Gø, 1835 Slemminge-Fjelde. 80, 88.
- Virchow*, Rudolf, 1821–1902, tysk patolog og politiker. 250.
- Visby*, Carl Holger, 1801–71, kapellan 1830, sgpr. 1844 Vor Frelser k., Kbh., teologisk forfatter. 14, 15.
- With*, Jesper Peter, 1791–1854, herredsfoged 1826 Bjerger-Hatting herred, stænderdeputeret 1836 Viborg, medlem 1848 af den Grundlovgivende Rigsforsamling, 1849–52 af Folketinget. 104, 107.
- Volf*, Peter Rudolf, 1838–1926, sgpr. Skt. Stefans k., Kbh., sgpr. Store Hedinge, stiftsprovst. 234.
- Wolfhagen*, Friedrich Hermann, 1818–94, amtssekretær 1842 Haderslev, herredsfoged 1850 Tyrstrup og Haderslev herreder, amtmand 1851 Flensborg amt, minister 1856–63 for Slesvig. 152, 162, 199.
- Worsaae*, Anton Heinrich Havemann, 1822–86, apoteker 1851–71 Svaneapoteket, Åbenrå. 151.
- Worsaae*, Peter Marius, 1816–77, amtsfuldmægtig 1850 Åbenrå, herredsskriver 1864 Nørvang-Tørrild herreder. 151.
- Wyff*, Christian Jensen, 1827–92, proprietær Paulinesminde, Vonsild. 261, 267, 271.
- Zeuthen*, Christian Frederik, 1794–1850, baron, ejer af Tølløse. 110.
- Zeuthen*, Frederik Ludvig Bang,

- 1805–74, dr. teol. 1830, sgpr. 1835 Grimstrup, 1842 Tømmerup, 1849 Sorø, 1860 Skt. Michaelis k., Fredericia. 246.
- Oehlenschläger*, Adam Gottlob, 1779–1850, digter. 28, 46, 55, 61, 77.
- Øhlenschläger*, Frants Vilhelm Laurits, 1817–92, adjunkt 1847 Nykøbing Falster, sgpr. 1859 Ringføvling. 250.
- Ørsted*, Anders Sandøe, 1778–1860, politiker og retslærd. 107, 110, 150, 154, 156.
- Ørsted*, Hans Christian, 1777–1851, fysiker. 22, 23.
- Ørum*, Christian Juel, justitsråd, branddirektør Ribe, svigerfader til Mourits Mørch. 57, 117, (224).
- Aaberg*, Christen Pedersen, 1819–97, medlem 1861 ff. af Folketinget, 1864–66 af Rigsrådet. 247.
- Aabye*, Hans, 1797–1878, sgpr. 1826–74 Lyø. 221.
- Aagaard*, Just Georg, 1811–57, cand. jur., forpagter 1837 Binitze, medlem 1848 af den Grundlovgivende Rigsforsamling. 106.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Kr. 10,00. (I boghandelen kr. 20,00).
2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev landraad*. Udsolgt.
3. *Tønder gennem tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk fattigvæsens fortid*. Udsolgt.
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. Udsolgt.
6. *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udg. af Johan Hvidtfeldt.
7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelsangs tilblivelse*. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2. udg. revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Indb. kr. 8,00 (16,00).
10. *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 10,00 (20,00).
11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstave litteratur*, 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet, Åbenrå, ved Peter Kr. Iversen. Indb. 10,00 (20,00).
12. *Nordslesvig efter genforeningen*. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584–1694*. Kr. 4,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. Udsolgt.
16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I uds., II kr. 10,00 (20,00), III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad. En biografi*. Udsolgt.
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Brubns erindringer*. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid*. Udsolgt.
20. Knud Kretzschmer: *Den sønderjydske fond*. Kr. 10,00 (20,00).

21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. kr. 10,00 (20,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550–1848*. Indb. kr. 10,00 (20,00).
23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850*. Indb. kr. 15,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*. Udsolgt.
25. *Åbenrås bys historie*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bd. I kr. 16,50 (33,00), i skindbind kr. 31,00 (62,00). Bd. II kr. 25,00 (50,00), i skindbind kr. 38,00 (76,00).
26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvenner. H. P. Hanssen, H. V. Clausen*. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske psalmesang 1717–1740*. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: *Den lüneburgske saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig*. Indb. kr. 17,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805*. Indb. (Udsolgt).
30. *Tønder seminarie-stat 1788–1963*. Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen. Indb. kr. 25,00 (50,00).
31. Peder H. Smidt: *Hverdag og fest. Vestslesvigske minder*. Udsolgt.
32. *Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser*. Udgivet ved A. Andersen. Indb. kr. 30,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. C. F. Allen. H. N. Clausen. Orla Lehmann. J. W. Marckmann. Carl Ploug*. Indb. kr. 30,00 (60,00).
34. *Johannes Oldendorphs selvbiografi*. Udgivet ved A. Andersen. Indb. kr. 10,00 (20,00).
35. L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre*. Indb. kr. 15,00 (30,00).
36. M. Favrholt: *Haderslev Latinskoles historie 1567–1967*. Indb. kr. 25,00 (50,00).
37. Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850–1853*. Indb. kr. 30,00 (57,50).
38. Mourits Mørk Hansen: *Livs-erindringer*. Udgivet ved H. V. Gregersen. Indb. kr. 25,00 (49,50).
39. Peter Kier: *Min rejse gennem jordelivet*. Udgivet ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. Indb. kr. 25,00 (49,50).

Sønderjylland. Historisk billedbog. Tiden indtil 1864 ved Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. 3. oplag. Indb. kr. 27,00 (54,00).
Nicolai Svendsen: *I genforeningens tjeneste.* Sønderjysk skæbne III. kr. 18,00 (36,00).

★

Marie Boesen: *Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en livshistorie.* Udsolgt.
Hans Hansen: *Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs tjeneste.* kr. 5,00 (10,00).
Morten Kamphövener: *Skrumsager. En sønderjysk fører.* Udsolgt.
Johan Meyer: *Det gamle Frøslev.* Udsolgt.
Th. Kaufmann: *Minder og tanker. Erindringer fra grænselandet.* Indb. kr. 8,00 (16,00).
Frederik Høyberg: *Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmets tid.* Indb. kr. 8,00 (16,00).
Andreas Øster: *Barn i Herrnhuternes Christiansfeld.* 2. oplag. Indb. kr. 9,75 (19,50).
Jens Bladt: *Alsiske Minder.* Indb. kr. 10,50 (21,00).
H. Gjessing: *Drengår og manddomsvirke i Tønder.* Indb. kr. 12,50 (25,00).

★

*Skrifterne kan fås ved henvendelse til Historisk Samfunds ekspedition,
Landsarkivet, Åbenrå. Telefon (046) 2 46 83.*